

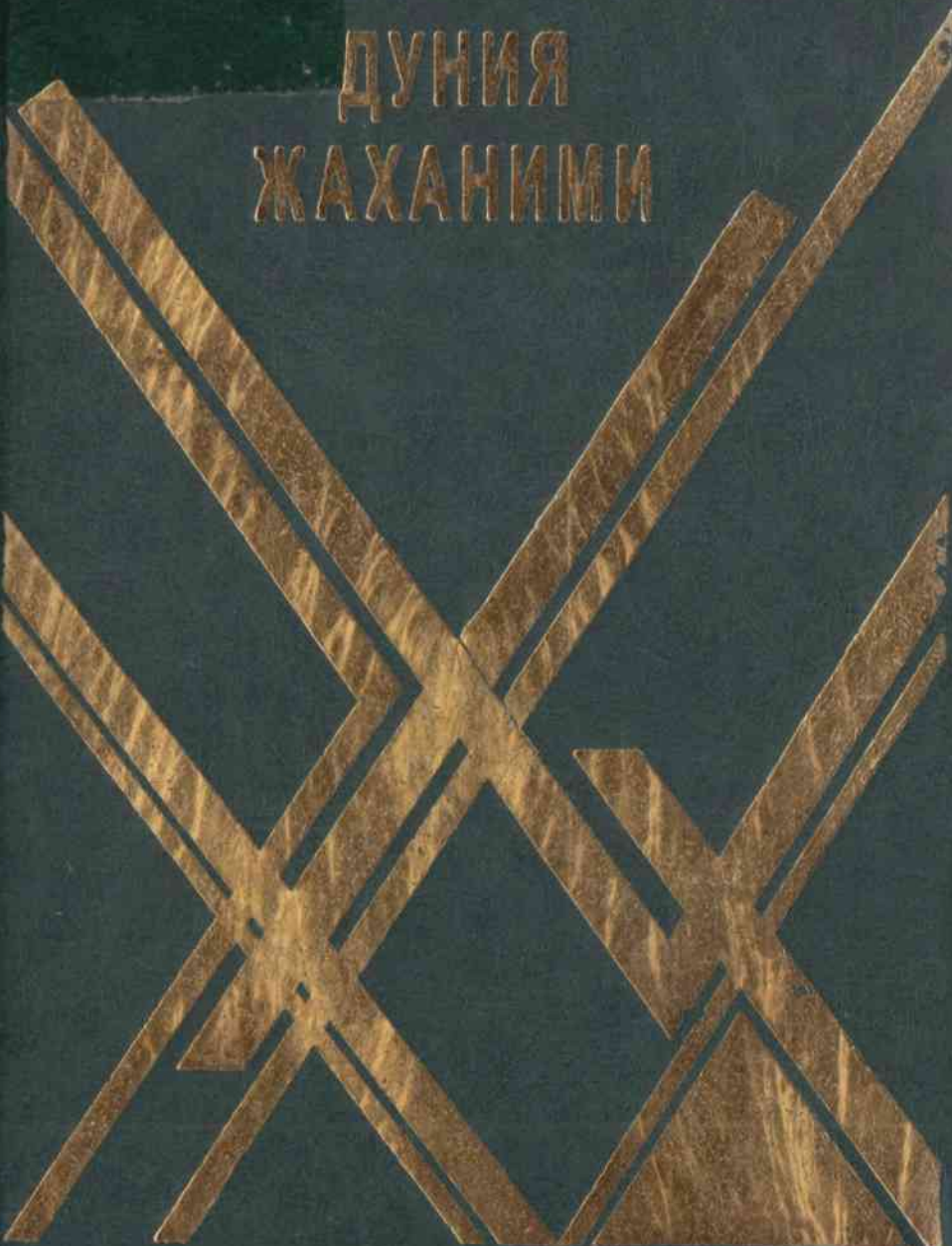
84(2p=Балк)

Ш 298

С 21916

ШАУАЛАНЫ
ХАСАН

ДУНИЯ
ЖАХАНИМИ

НАША ПЕЧАТЬ - ВАШЕ СЕРДЦЕ

кр

ШАУАЛАНЫ
ХАСАН

✓

ДУНИЯ ЖАХАНИМИ

РОМАН БЛА ПОВЕСТЬ

сд 1916

НАЛЬЧИК • ЭЛЬБРУС • 2003

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
КАБАРДИНО-БАШКИРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
ул. им. Пушкина, 42

с(Балк)2
W 296

Шаваев Х. И.

III Земной ад: Роман. Повесть. – Нальчик: Эльбрус, 2003. – 320 с.

ISBN 5-7680-1896-4

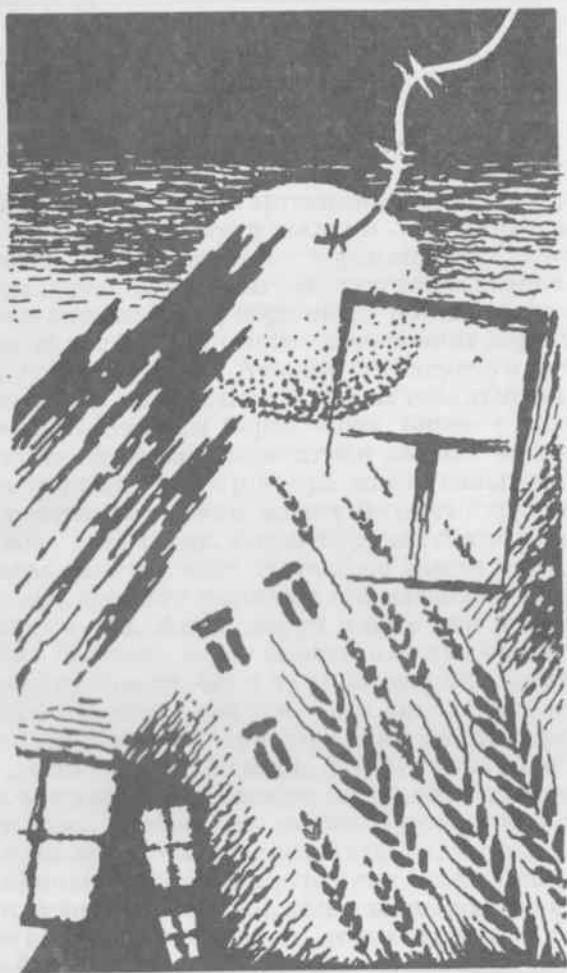
Новый роман известного балкарского писателя Хасана Шаваева повествует о наиболее жестоких страницах истории XX века, когда за репрессиями 30-х годов последовала Великая Отечественная война, а затем и сталинский геноцид народов.

В книгу также включена популярная повесть Х. Шаваева «Добрый вечер, любовь!»

III 4702100100-061 43-2003
М 125(03)-2003

ISBN 5-7680-1896-4

© Шауаланы Х. И., 2003

Дуня жаханими

РОМАН

Биринчи башы

I

1932 жылны жаз башы эрттенликлеринден бири. Мылы туманнга тумаланган ауур желчик Атабийни кѳошундан узакъ болмай ёсген чертлеуюк тереклени бутакъларын азмаз кѳымылдатады. Ол арыгъан-талгъан адамгъа ушайды, бирде терең ахтынганча кѳюнеди. Кѳошну тар от жагъа-сында кюл да мылы болгъанды: кече белине дери ожакъдан жауун жаууп тургъанды. Атабий, кѳуллугъун эртте тамам этген, — кѳыйыр кѳалакълары макъа табанындан кенг болмагъан эски кѳысхачны бирде — онг, бирде — сол кѳолуна алып, кюлю кѳозгъап кюрешгени да аны ючюндю. Атабий бурун сыртына кѳмюр кѳара жакъгъанын да сезмеді. Ол, ёмюрде этмегенин этип, шонтугъуракъ бурунун да терктерк тартады. Кечесинде, тынчайыргъа тебирегенинде (алай айтханлыгъыбызгъа, анга тынчайыр заман кѳайда, атасы тутулгъанлы, тѳшекге тешинип кирмегенди), отну бек тынгылы кѳмген эди. Алай жауун кюлге иги да ётгенди да, Атабий, бир ёлежакъ кесеу башны кюлден чыгъарып, аны кѳолуна алып, ары да, бери да айландырып, юфгюре кетди да, анга кючден жан кийирди. Сора аны юсюне кѳургъакъ жонгурчхачыкъла бла чырпыла салды да, от тиргизди.

Анга да кѳууанды Атабий, — алыкъа жашау жулдузу ёчюлюп кѳалмагъаннга санады ол ишин. Отха иги да жан киргенден сора, Атабий аны юсюне тѳртжаргъан отунладан салды. Ол, тышына чыгып кѳайтды да, мулжардан узакъ болмай, кѳпчеги жерге, жауурлугъу ёрге айландырылып салынган ат жерин ёрге алып, от жагъагъа жууукъ салып, аны кѳпчегине олтуруп, кѳолларын, тобукъларын да жылытды.

Атабийни эрттеден да элден хапары жокъду: анда муну аягъын марагъанла аз туююдюле, тукъум кѳарындашы Батырбий окъуна, аны кѳайдагъысын билсе, атасы Абдулкеримни ызындан мычымай ашыртырыкъды кѳзкѳрмезге. Аны себепли Тѳбен элден кѳп да узакъгъа кетип, кѳалын агъачны кѳатында кѳош кѳурап, жашайды. Бир ийнеги, тогъуз-он кѳою, жарагъан эшеги да бардыла. Кѳош керекле да жетишимли. Баям, бу кюннге кѳаллыгъын ангылагъан болур эди, кѳара-кѳатышлыкъны кезиуонде. Кѳолгъа тюшгюнчю Абдулкерим огъары кѳошда жашагъанды. 1930 жылны жаз башында кѳалын туман басхан кѳарангы кече, атына да минип, кѳошда Атабийни кесин кѳоюп кет-

ген эди Абдулкерим элге, юйюрюнден, дуниялыкъдан да хапар алып къайтыргъа, душманларыны къолларына тюш-мезлигине толу ийнанып. Алай ол бегеуюлле кёзлерин аны юйюнден алмай тургъанларын къайдан биллик эди?! Къа-тыны Шерипа, кёз жашларын къоншуладан жашыра, кече-син, кюнюн да аман бла ашыргъанын а сезгенлей жаша-гъанды. Жигитлиги, ётю да болгъан эр кишини жолгъа атла-ныргъа таукел этдирген да ол сезим эди. Абдулкерим къызылла, акъла бла да къазанлашып кюрешмегенди. Ба-тырбий кибикле: «Бизге къошул, къызылла тутхан – тюз-люкню жолуду», – дегенлеринде, – «Ала берлик ахшы жа-шаудан къуру къалгъан мен болайым, тургъанымча турма-къоюгъуз», – дегенни айтып, къатларындан кери кетип къал-гъан эди. Кетгенде да – узакълыкъны ёлчеми кыгычырым бла тергелген заманда таула таба бютюнда жууукъ ёрлеп, анда къош къурап, мал табылыннганын да ары сюрюп, Ата-бийни да кесине нёгер этип жашагъанды, ушкок, къылыч тауушдан да кери. Холамда Тёбен элден Абдулкеримни къошуна дери ат бла сау кюнлюк жол эди. Къолайлы жа-шай келгенлени малларын, мюклерин сыйырыр заман жет-генде уа, Абдулкеримни къошуна да жол табылады.

* * *

Келгенлени бек алларындагъы акъ атлы Батырбий бол-гъанын арсарсыз таныды Абдулкерим. Ол анга жууукъ жаулукъ этерден артха турмазлыгъын эртте ангылагъан-ды эсли эр киши. Батырбий, ниетини къулу-къарауашы болуп тохтагъандан арысында, жангы власть бла кишиге бет этмезлигин ангылатханды. Халкъны аллына чыгып, эки сёлешсе, ючюнчюге: «Совет власть эски жерде жангы жашау къураарыкъды! – деп, ёню къаныкъгъынчы кыгычы-рады. – Биз тутхан жол – тюзлюкню жолуду. Аны ангыла-гъыз».

Батырбий, акъылсыз, тергеусюз да туююлдо. Ёсюмлю, кенгжауурун, кенгмангылай, юсюне кийген мор чепкени, башында бухар бёркю, ышымлары, ышым баулары, гён ча-рыкълары да анга ариу жарашып, ол бек тизгинли жаш болгъанына шагъатдыла. Батырбийни, алгъын элде оноугъа къошулуп киши кёрмегенди. Къууанчлада уа – тойгъа жан салгъан: уста тепсеп, ариу жырлап, хар кимге кесин суй-дюрген эди. Аны башларына тийишли кёрген бийче къызла да болгъандыла. «Ата-анама бой салдырса, анасыны кели-ни болургъа угъай дерик туююлме», – деп окъуна айтдыр-гъан эди бир жол Къанамат бийни къызы Байханат къара-уашындан. Ариу къыз эди Байханат, адепли, кесин кётюр-

меген, кѳолдан уста; кечеден тангнга тон тигерге кѳолундан келген, дунияда киши кѳыйыны бла жашамакѳлыкѳны дурусха санамагѳан. Юйде асламысында ийнек саугѳан, аш ѳтген да ол. «Байханатха кесибизни бир сыйлатайыкѳ, – деп, Бызынгыдан Суйюнчланы адамлары аз тигелемеген-диле Холамда Тѳбен Ѳлге. – Бизни кѳызла андан юйренсинле хумужу хычинле ѳтерге...»

Да Батырбий да тукѳумсуз-жукѳсуз, ырысхысыз юйюрдѳн тѳюл ѳди. Иш былайды деп, сѳз кѳаты салынса, баям, Кѳанамат бий уллу аякѳ тиреп кѳюреширик болмаз ѳди. Алай алыкѳа сѳз ачыкѳ болмагѳан ѳсе да, Батырбийни Ахузатха кѳошханы жокѳду. Ол Атабийни анасыны ѳгечинден туугѳанды. Жууугѳуму жууугѳу – мени да узагѳым тѳюлѳдѳ, дей болур ѳди Ахузат: той болгѳан жерге Атабийни бла Батырбийни орталарында тохтап, кѳолтукѳларына киргенлей баргѳанды. Артха кѳайтханында да ол халда. Ахузатны атасы, анасы уллу магѳана бермегендиле ол затха, «Батырбий, тыш адамды, аны кѳолтугѳуна кирген кѳылыгынгы кѳой», дѳмегендиле. Атабий болгѳан жерде кѳызыны намысына тасха тѳшмезлигине ийнаннгандыла. Керексиз ууалгѳан, кѳубулгѳан кѳызладан тѳюлѳдѳ Ахузат, айтырын артха салып кѳюрешмеген. Алай ауузундан бир заманда учхара сѳз чыкѳмагѳан, субай санлы, узун бойлу кѳызды. Ёсюмлери Батырбийни да, аны да бирге алаamat келишѳдиле. Ахузатны кѳулакѳ сырѳалары, жюзюгѳу да бек багѳалы кѳюмюшден ишленнгендиле. Атабий, атасы Абдулкеримни айтыуу бла Дагѳыстаннга окѳургѳа барып, дин жаны бла билим алама деп, болалмай, артха кѳайтып тебѳрегенинде, ѳгечи Дюгерханнга да, Ахузатха да бирча саугѳала, – кѳулакѳ сырѳала бла жюзюкле алып келгенди. Ахузат да кесин таныгѳанлы «Атабий ѳлмесин», – дегенлей жашайды.

* * *

Тейри, Батырбий Абдулкеримлагѳа кѳонакѳгѳа бармай хазна ингир оза болмаз. Дюгерхан а, аны акѳылын ангылагѳанлы, ол босагѳадан атлагѳанлай, чабып барып, Ахузатны чакѳырып келиучѳдѳ; Ахузатланы юйлерини чорбаты Атабийланы юйню арбазындады. Бу жол, Ахузат, босагѳадан атлагѳанлай, Батырбий секирип ѳрге турду да, кѳызын кѳѳюне кѳатды да кѳалды. Ахузат асыры жунчугѳандан, аз-маз ышарыргѳа кѳюрешип, сюелгенлей турду. Жукѳа жаякѳлары, добар эринлери жинкча, кѳып-кѳызыл болдула да кѳалдыла. Кѳара кирпичли кѳѳлери уа бир кесек кѳыраутѳа окѳунамы тартдыла дерча ѳдиле.

– Эйлары, бир биригизни бюгюн көрген кирик не аралгъансыз?– деди ариу лакъырдагы бла къайсы тенгин да хорлаучу Дюгерхан. – Батырбий, олтур жеринге, халкъны жунчутма да. – Ахузат, сен да бери атла да, тапчаннга чёк. Къуран окъургъа юйрене тургъанынгы билеме; дин ахлусу адамланы уа жерлери төрде болуучуду.

– Кетчи, э-э кызы, не хапар айтаса? – деди Ахузат, Дюгерханны ол сёзюн артыкъ жаратмай.

– Бош ырыслайса ол затны, Къуран окъургъа юйренгенни не хатасы барды? – деди Батырбий, жунчугъан халындан бир кесек къутула. – Артда бизге да дерс берирге унутма, маржа.

– Санга уа дерс мен да берейим,– деди Дюгерхан, Батырбийни арт жанындан келип, боюнундан къучакълап, жаягъын жаягъына салып. Ол кезиучюкде Ахузатны къаны асыры терк жүрюгенден къан тамырлары атылып кетерге жетишдиде, кызы ол сейирлик ишни кеси жашауунда биринчи кере сизди. Дюгерханнга бла Батырбийге къарай керти да, кёзлери алас-булас кёрдюле, къулакълары уа жукъ эшитмей тохтадыла. Ол эки кёлу бла кезиу-кезиу ууду кёзлерин. Къарады да биягъы суратны кёрдю: Дюгерхан жаягъын Батырбийни жаягъына кысып тура эди. Желча тынгысыз Шерипа да, бюгюн не болгъан эсе да, къурум басхан ожакъгъа жууукъ тохтап, кеси шапалыкъ этерге кюрешеди; ол жумуш буюрса, Дюгерхан Батырбийден мычымай айырыллыкъ эди. «Дюгерхан, чабырлыкъды бетинг»,– деди Ахузат ичинден.

Дюгерхан, аны айтханын эшитген сунар эдинг, чибин къапханча, элгенди да, Батырбийден айырылып, ёрге сюелди. Олсагъатчыкъда Ахузатны кёзлери, эринлери, бети да бирча ышардыла. Ол заманда бурун жанларында бек эс буруп къарагъан эслерча эки-юч тапчыкъ кёрюндю. Ахузат сабий заманында чечекден къыйын ауругъан хапарын айтыучудула, аны ызларыдыла ол тапчыкъла.

Дюгерхан анасыны къатына барды да, сабы къачан эсе да бирде отда куююп, иги да чубур болгъан къара чолпу бла къайнай тургъан къазанны булгъады; анда къакъ жёрмеле бише эдиле. Аны ариу ийиси саулай да ожакъ бла ёрге чыгып кетгени себепли, къазанда не зат къайнагъанын Шерипадан бла Дюгерхандан сора киши билмейди. Шерипа, чыммакъ нартох ундан этген тылысын къаты ийледи да, тегенени тылысы бла Дюгерхан таба тюртдю. Ол энди шапалыкъны сен эт, деген магъананы тута эди. Кызы а, женглерин артха къайтарды да, энишге чёгюп, тылыны жангыдан ийлеп, сора аны къыйырындан къората, хатламала этип, аланы къайнай тургъан къазаннга кезиу-кезиу акъыртынчыкъ атды.

Батырбий Ахузатны бюгече окъуна учуругъа хазыр эди. Къыз да аны ол акъылын ангыласа: «Мыстысызды сѣзюнг, башынг-оноуунг», — дерик туююлдо, — олсагъатдагъы акъылыны къулу-къарауашы болуп, Батырбийни къаратор, акътуякъ, бѣрюкзулакъ атыны боюнуна къонуп тапайырыкъды Усхур элге. Ой, ала къалай учарыкъ эдиле, къанатлы кѣкде учханча; Батырбий да къараторну жюгенин алгъа бошлап, баргъаны къадар барма къоюп. Алагъа битеу халкъ сукъланыр эди, экинчи кюн хапар элге жайылса. Ол сагъышлары бла ушакъ эте, къууанчына къууанч къошула тургъан сагъатчыкъда Гогай бла ахыр кере тюбешгени эсине тюшдю да, бетин эки къолу бла жапды. «Ант этеме, бюгюнден ары санга сѣз къоратмазгъа», — деп, жаш Ахузатны къатындан думп болуп кетген эди, суюмекликни жюрегине къара къамасын сугъуп.

— Бар-бар, зугулбаш, къынгырбут, къысхабоюн, — деп, Ахузат да жюрегине сабырлыкъ берлик сѣзлени бири-бири ызларындан тизип, атасыны хастаныны къатында сын къатып сюелгенлей турду, терлегенлери аркъасы бла эниште баргъанын толу сезип.

— Мен санга ахшылыкъны тежеп кюрешгенме сау жылны кѣзюне, — деп къычырды Гогай, иги да узакъгъа кетгенден сора, дып деп тохтап, артха бурулуп, Ахузатха эшитдирип. — Къарындашынга берген атымы да къынкъ этдирмей сыйырлыкъма.

— Бар-бар! Аман кѣзюнге жолугъайым, къарындашым сени атынгы тилеп алмагъанды. Аны керекли къалгъан ол болсун! Сен баштѣбенсе!..

Ахузат, жыйрыкъ этеклерин тюбюне жыйды да, жерге — алысын юсюне олтуруп, башын тобукъларына салып, аямай жияды. Гогай а алгъынча: «Этме кѣлсюзлюк. Дунияда экибизден насыплы жокъду», — деп зыбыр къоллары бла кызны кѣз жашларын сыйпай эди, чыммакъ къолчукъларыны сыртларын сылай эди. Ол заманчыкъда Ахузат, насыбы къачып кетерик сунуп, кѣзлерин ачаргъа къоркъуп, тынгылауну ийгенлей олтурады. Гогай, Темиржаннга — элге кесин чаришледе биринчиликни алгъан адамча танытхан жашха, атын саугъагъа бере: «Антлы тенгим, чырт да жанынга тиймесин, жаным сау болуп, эгечинги къолгъа этмей къоярыкъ туююлме», — деген сѣзлери да къулагъына эшитилгенча болдула. Алай Ахузат, башын ёрге кѣтюрюп, кѣзлерин къол сырты бла сюртюп, тѣгерегине къарады да киши кѣрмеди.

«Бек игиди бусагъатда сени къатымда болмагъанынг, — деди Ахузат. — Ачыуум чѣкгюнчю кѣзюме кѣрюнме, харам къан. — «Ашыкъмайыкъ, уллу ишни юсюнде сагъыш эте-

йик» дегенлигине, не от тюшдү юйюнге? Тобагъа къайтыб'а бир кел къатыма, киши эсенг?! Тейри урсун, неяхсыз туугъанланы. Сен аладанса, Гогай. Эшитдингми? Ачыуумдан жаншай тургъан сунма, – кёлум бла айтама. Сени таза суймеклигинге не заманда да ишекли эдим. «Кёз-къаш берме, ол харам къаннга», – деп асламы айтдыла манга. Мен гаккыбаш а сени менсиниулюгюнгю, къакъды-сокъдуларынгы да кётюрюп. Не этериксе, адам жилинны, макъаны да суюди, дейдиле. Мен да аллайланы бирлери. Генезирсе сен. Жансыз адамгъа айтадыла таулула алай. Келепенсе сен – жукъгъан ауруу. Жала сёлешген адамса сен – эки бетли...»

Къыз Гогайны ызындан не къадар аман айтды эсе да, жүреги къанмады. Ахырында кеси кесини ауазын ичи кзуру затлай жалгъан зынгырдагъаннга да бир санады. Аны ол къадар айтханларын Гогай эшитмегени ючюн сунду алай.

Ол ачыуундан жаншагъанлыкъгъа, Гогай адам айып салырча жаш туююдю; атасыны жылкты суюую аны оноуундады, тизгинли жаш, бир кесек алашалыгъы болмаса, сыфатына да киши чурум табарыкъ туююдю. Эбизеде жууукъларындан беш-алты адам былтыр жай чилледе алагъа къонакъгъа келип кетгенли уа, Гогай кесин таза гиназча жүрютеди. Элде, ол болмаса, сайлама къара сахтияндан башлы чурукъла хазна киши киймейди. Башха кийимлери да анга кёре. Эсириклиги барды, – «мен» деген кылыгъы. Алай болмаса, кюню, айы да, кёз жарыгъы да Ахузат болгъанына толу ийнанып жашагъан, бюгюн а, къыз ишни бир кесек артхаракъ созайыкъ, хар затны да оюмлап кёрейик, ашыкъмайыкъ, «ашыкъгъан суу тенгизге жетмейди», дегенликге, чибинлеген ажир кирик, бир жанына секирип кетгени неге ушайды, къызны да жанына тиер сёзле айтып? Къалай айыплы ишди ол, – суйген къызыны къатында сабырлыгъын тас этмеклик.

Ахузат, Батырбийни омакъ сёзлерине, чырайына алданып, аны бла баш къошаргъа ыразылыгъын ангылатып тохтагъан эсе да, Гогайны акъылындан кетералмайды. Адам эшитип болмазча азап сынап жашайды, кече, кюн да. «Уоха-хай! Гогай, сенсиз кюнюм къарангыды!» – деб'а кыгчырлыкъ туююдю, суймеклик оту жандырып къойса да. Ол башын ёрге кётюрдю да, бир узакъ жолоучулукъдан къайтхан адамча, юйню ичиндегилени жокълап чыкъды. Ахузатны кёз къарама ахырында Батырбийге жетип тохтады, сора кеси кесине арсарсыз былай айтды: «Сен этерик да олду. Гогай да айланыучу эди, тегерегимде аякъ бюгюп. Дунияда кесинден гюняхсыз жан жокъ сунуп. Алай адам не тюрлю

хыйла кѡапха кирсе да, жашау, эртте-кеч болса да, аны керти бетин халкѡгѡа туура этмей кѡоймайды».

Ахузат, олсагѡатда секирип ѡрге турду да: «Мен бусагѡат», — дегенден ѡнге сѡз айтмай, тышына суху чыгѡып кетди. Кѡайтмады ол артха. Дюгерхан чакѡыра да барды. «Заясына келгенсе, сау бол, бараллыкѡ тѡйѡлме», — деп кѡойду анга да. Сылтауу уа белгисиз.

II

Абдулкерим, Батырбийни кѡауумун узакѡдан кѡргенлей, алайдан тайып, кесин тапдырмай кѡояргѡа да боллукѡ эди. Алай кимден да нек кѡачаргѡа керекди бу?! Элде кѡплени чалпытханларын эшитип кѡайтханды Абдулкерим. Батырбийни жыйыны аны да биле эди, болса да, анга тиймей, артха кѡайтыргѡа онг бергендиле, кѡошу кѡайда болгѡанын билир ючюн. Андан хапары жокѡ эди Абдулкеримни, Атабийни уа бютѡнда. Келгенле бла ѡрелешир акѡылда тѡйѡлдю Абдулкерим; не айтсала да, тынгылап туруп акѡылдады ол. Жаланда алай бла хорларыкѡ сунады жангы властѡны келечилерин. «Сизден сыкѡгѡан сунмагѡыз» деб'а айтырыкѡды, мардадан чыгѡып тебиреселе.

— Ассалам алейкум, — деди Батырбий.

— Алейкум ассалам, — деди Абдулкерим.

— Кѡонакѡ аламысыз?

— Да нек алмайбыз, кѡонакѡ — Аллахны кѡонагѡыды, Батырбий, — деди Абдулкерим. — Тѡшюгюз атларыгѡыздан... Атабий, кѡонакѡлагѡа кѡара.

Атабий, Батырбийни дѡрденин кѡтюрѡрге кѡрешгенин жаратмай, ол кѡол узатханда да кѡыйналып саламлашды. «Тейри, не бек кѡуллукѡчу таууш этерге кѡрешсенг да, мен сени бир калак итден башхагѡа санамайма», — деди ичинден Атабий, кѡз-кѡаш бермей ол харам кѡаннга. «Бу энди сен таныучу Батырбий тѡйѡлдю, — деп шыбырдады бир сейирлик эр киши ауаз кѡулагѡына. — Не айтса да, тѡзген а эт. Бусагѡатда аны халкѡны ѡлюм бла жаныгѡандан ѡнге иши жокѡду. Кѡплени аман сагѡатлы да этгенди...»

— Кѡалайса жигит? — деди Батырбий, Атабийни инбашына кѡолу бла кѡатыла.

— Аллах-Аллах, не уллугѡа кетгенсе, кишичик, — деди Атабий да анга. — Кѡаллайла сѡлешесе? — Атабийни ауазы кѡалтырады.

— Бу итни ауузун тыяргѡа боллукѡмуду? — деди Батырбий бла келгенледен бирлери, жарытон, эскибѡрк, кѡылбоюн, кѡпгенкѡз таулу; аны Атабий танымай эди. — Кѡонакѡлагѡа, кесигиз угѡай, итигиз да бюсѡремегенди, Тейри.

– Угъай, итлери юргенликге, алыкъа кеслеринде уа алай зат эсленмейди, – деди юсюню-башыны тозурагъаны ол биягъында селешген кишиден башха болмагъан алаша адам. Ол да Атабийланы элден туйюл эди.

– Ит да жарлыгъа юреди, – деди Атабий, ол къансызланы айтханлары ачыуу тийип. – Былай къарайма да, адам сукъланыр жашауунг жокъду.

– Сизни кибиклени хаталарынданды ол алай, – деди Батырбий, жууукъ-тенг хатерни да унутуп. – Сиз, тау туюконе къысылып, малларыгъызыны Советская властьюдан букъдуруп, жау-бишлакъ кекирип тургъанлыкъгъа, была халкъ ючюн, жангы жашау ючюн къан теккен адамладыла. Мындан арысында ким бла къалай селеширге кереклисин билген этигиз!

– Батырбий, не ююрексинесе? – деди Абдулкерим. – Жангы жашау жууукъну – жууукъдан, тенгни – тенгден айырыргъа депми къуралгъанды? Жангы власть берген баш эркинлик олмуду? Мени тюшюм тюз эсе, сизни кибикле къурагъан жашау элхууургъа ушайды; болгъан ырысхыбызны, адыргы жашауубузну да, элтип, тенгизге къуярыкъды.

– Тейри, Абдулкерим, Совет властьюхат тутхан ниетинги ангылатдынг. Ол селлеринг тамамдыла юйюнгю туюп тамыры бла къурутургъа.

– Да, къарындашым, сен да ким болгъанынгы танытханса элге. Хар атламынг, хар ишинг белгилидиле манга.

– Сени кибики контурлагъа къарындаш болургъа деп турмайма мен, – деди Батырбий, Абдулкеримге ауазын кетюрюп. – Дуниянгы иги заманы озгъанды. Аны ангылагъан эт!

– Мени ырысхымдан юлюшсюз сен да болмагъанса.

– Тейри урсун, бир туурагъан харам гыржын ашагъанны.

– Харам ашагъанса демедим да. Ыразы болуп, суююп ашатханма кимге да ашымы. Сени кибики жууукъларыма уа бютюнда.

– Алан, Абдулкерим, мени атам сенден ырысхысыз, малсыз къачан болгъанды?! – деп ачыуланды Батырбий.

– Алай да айтмагъанма. Малынг, мюлкюнг да бола тургъанлай, къайда болса хаулелеге, баштакълагъа тенг болуп не айланаса?!

– Гаянгы жап, къантулукъ, – деп, келген сагъатларында Атабий бла демлеширге кюрешген жарытон, эскибёрк киши ушкогуна жабышды. – Кимди баштакъ?!

Батырбий, къолун ёрге кетюрюп, анга кезюн-къашын туююп къарады да, терс селешгенин ангылатды. Алай ата-

сы тыймаса, Атабий, ол кишини тюбюне салып, керегин берлик эди.

— Биз, ырысхы ючюн угъай, тюзлюк ючюн кюрешебиз, — деди Батырбий.

— Алай эсе, ол тюзлюк болсун сени хуржунунга тюшерик ырысхы.

— Биз малларыбызны бир да къалдырмай колхозгъа бергенбиз. Къыралда халкъны асламысы ачдан къырыла тургъанлай, мен, бир жолгъа төрт-беш ийнек саууп, жюзге жете къой кютюп, жылкы да къурап къалай жашарма, бетиме уялмай?!

— Ёзден тукъумубузну башы бла ойнайса, иги жаш. Не уллу къуллугъу, байлыгъы болса да, къулну, къарауашны эндиге дери жорюген аты ёмюрге да биргесине жашарыкъды, башын бедишге къалдыра.

— Къул, бий деген хапарны арталлыда унутуп къой, — деди Батырбий. — Сен, бери, агъачха кирип, дуниялыкъдан бир да хапарынг болмай жашай кёреме да; биреу биреуню къулгъа, къарауашха тутхан адетни тамыры бла къурутханбыз.

— Къарайма да, Батырбий, атанг кибик киши бла сермеширге да угъай дерик туюлсе, — деди Атабий. — Хатдан тая болурмуса?!

— Иги жаш, элни оноуу къолума тюшгенде, сизни юсюгюзден кёп ауур сагъышха киргенме, хауле къарыдашларым мени ташжюрекге санарла деп, — деди Батырбий, — сиз мени кёрюп болмагъанлыкъгъа, башыгъыз хатагъа тюшерин а суймейме. Ненча тынгысыз кюн, жукъусуз кече ашырдым аны ючюн. Бир онг болса, бюгюн келип юсюгюзге сюеллик туюл эдим. Халкъдан бу халда юркюп жашасагъыз, башыгъызны отха сугъарыкъсыз. Кёп затдан къуру да къаллыкъсыз. Атабий, сен а бу гурмуклугъунгу къойгъан эт. Жангызлыкъ — жукъусуз да, айсыз да кечеди. Бу жер юйчюкню шошлукъ бийлегенине ишексизме. Алай сизни жашауугъузда уа шошлукъ, жюрек тынчлыкъ да жокъду. Аны ючюн айтама, халкъ бла бирге болугъуз деп.

— Жангы властыны къаранчхасына къарс къакъгъанла — кёзбаучу жут къауумладыла, — не этгенлерин, къалгъанларын билмегенле, — деди Абдулкерим. — Бир дерге бири къалмай къулла, къарауашла. Бир жангыз власть тойдураллыкъ туююдю аланы. Бизни малыбызны, жерибизни бюгюн элтип, аланы къолларына бергенлигинге, кёзю ачып-жумгъунчу болгъанны къабып бошап, тамбла уа къара журтха къарап къаллыкъдыла. Сора сен аллайла бла элни ишин къалай жюрютюр акъылдаса?

— Аланла, кёремисиз, муну манга акъыл юйреттенин? —

деп, Батырбий нёгерлерине кезиу-кезиу къарады. — Ол жырынга киши эжиу этерик туююлдоу, къарындашым. Акъылдан шашхан адамны бирде къабыр шошлукъ бийлейди, дейдиле. Сиз а тыхырдагъаныгъызны тохтатмайсыз, къатхангыбытла кибики.

— Тейри, жаш, жангы жашау сени иги затха юйретмегенди, — деди Абдулкерим, — мени къатымда эки сёз айтыргъа уялыгучу Батырбийге не болуп къалды олсагъатха? Миллет адетигизни, тёрегизни — намысны, сыйны аякъ тюпге уругъуз депми къысадыла сизни? Къулланы, къарауашланы къарынларын тойдурабыз, жамау шалбарларын тешди-ребиз деп, башсызла, халкъны эки къауумгъа юлешип, къазауатха кирдигиз да, сабийлени ёксюз, тиширыуланы башсыз, халкъыбызны динсиз этдигиз. Олмуду дуниягъа насып тёкген революциягъыз?!

— Сизни бу былхымсыз сёзлери-гиз башымы къайнатдыла, — деди Батырбий, атыны жюгенин биргесине келген тизгинсизледен бирини къолуна тутдуруп, ары бла бери терк-терк атлай. Аны аякъларында башлы чурукълары, юсюнде къысха сахтиян тончугъу, башында къартузу бардыла. Гыртгыйныгында хомпура ичинде кероху да эсленди ол ары-бери атлагъанында. Къара жамычысы уа тап чёргелип, атыны къанжыгъасына къысылыпды. — Экигиз да малхунияласыз, айтдырмай къоймай эсегиз! Сиз мени башымы отха сугъаргъа айланасыз!

— Сен, бери келип, жаханымден хапар айтаса бизге, — деди Абдулкерим. — Жангы жашауну къуараргъа кюрешгенлени кеслеринден эсе уста билеме, ол халкъгъа не кюн келтирлигин. Сиз жаханымни эшигин кеннге ачып, халкъны жаны саулай ары жыйгъансыз. Сени киби-кле жанлы болуп сюелгенлени Аллах урсун!

— Ол сыйынг бла бар артха, — деди Атабий, атасыны базыныулу сёзлери кюч-къарыу бере.

Батырбийни нёгерлери бир бирге къарашдыла.

— Мен бир мал да берлик туююлме колхозгъа, — деди Абдулкерим. — Властынгы хант къангасына олтургъанла махтансынла аны бла.

— Кесигизни башыгъызны отха сукъмагъыз, мени да юйюмю къурутмагъыз, — деп, Батырбий бир кесек жалынган халда сёлешди. — Уллу палахладан кери болууну мадарын этген игиди, телисине аякъ тирегенден эсе. Совет власть кесини оноууна къажау сюелгенлени суймейди. Суу биямукъдан тиш тюшерге боллукъду. Къачыб'а къутулаллыкъ туююлсюз, анда кюч бек залимди. Тюзю — ёлюм бла арагъызны айырыгъыз. Къазауатсыз сынарыкъсыз ол затны.

Алайда Атабий, Батырбий Къанамат бийни юйюрюне жетдирген кыйынлыкъны юсюнден эшитген хапарны эси-не тюшюрдю да, «Къанынга боялгъынчы, кёзюмден думп бол!» дерге аздан къалды.

«Мычымай, бу мурдарны жанын алайым да, ол дуниягъа кеси ыразылыгъым бла кетейим, жаханым отунда жана-рыкъ мен эсем да, — деди Атабий, тукъум къарындашы атасы бла алай адепсиз ёрелешгенин кётюралмай. — Кёре-мисе сен аны, ит межгитден жийиргеннгенлей, динин, жу-уугъун-тенгин да бёрю тююнлей кёрюп тохтагъанын. Ду-нияны хур кыйыды Байханат. Бий Къанаматха — аны ырысхылы, мал къоллу да этген адамгъа, тутмакълыкъ сы-натып, аллында тобукъландыргъанды. «Атамы башына эр-кин этер ючюн намысымы къара жерге сугъаргъа угъай дерик туюлма, — дейди Байханат, аны Батырбий болгъан жерге келтирген бегеуюллени тышына чыгъарларын из-лей. — Батырбий, бир арбазда ёсгенбиз. Туугъанлы да мени кёлюмю такъыр этип тургъан бир ангылашыныусуз сезим бар эди, кече, кюн да биргемден кетмеген. Ол неликден бол-гъанына тюшюндюм энди. Уллу Аллах бизни кыйын-лыкъгъа эрттеден хазырлай кёреем. Палах жели жүреккле-рибизге тынчлыкъ бермей эди. Быллай кюннге къаллы-гъыбызны кезиуюнде ангыласам, атха минип, къанлы урушха сени бла бирге кирир эдим. Сени бла уа къайры да... Хазырма бююн да. Жан аурут манга. Атамы башы-на эркин эт. Кыйын кюнюнде малы, мюлкю да башына жарамагъан жарлы атам... Батырбий, тилегими толтур. Мен да хазырма сени тилегинги толтурургъа... Кёлюнг кюлме-син. Манга кесими жанымдан эсе, атамы жаны багъалы-ды... Мен намысыма сакъ кыйы бола келгеними кесинг бек уста билесе. Адамны ахшы муратлары кёкде учуп айлан-ганлыкъгъа, ёлюгю жерге салыннганын кёзюбюз бла кёр-дюк...

О, не жарлы эдим мен, жаш жаным бу кыйынлыкълан-ны сынагъан. Бек къарт атамы эгечи Бурдухан, Гюржю патчах Тамараны анасы, бизни тукъумну адамларын Тау артына кёчюрюрге кёп кюрешгенди, деучюдюле. Насыбы-быз тутмагъанды. Алгъыннгы тёлюле къутулдула быллай кыйынлыкъланы сынамай. Уллу Аллахны буйругъу алай болур эди, битеу ачыуу бизни башыбызгъа жауду».

— Сиз да кёплени ачитхансыз, — деди Батырбий, олтур-гъан жеринден ёрге кётюрюле. — Халкъгъа этгенигиз жет-генди башыгъызгъа.

— Атам бек суюп тургъанды сени, — деди Байханат. — Бир кере хыны сёз айтып окъуна ачитмагъанды; жашындан кем кёрмегенди. — Аны унутуп жарамаз. Байханатны кёз

жашлары келди. Тышында да сакъ жауун жаууп башлады, бу кыйынлыкка бушуу этген кибик.

— Советская властыны жияп алдаялыкк туюлсе, — деди Батырбий ехтем ауаз бла.

— Санга тууганлы да жүрегим таза эди, — деди Байханат келсюзлюк этгенине жарсып, кезлерин кезиу-кезиу сюрте, кырыккан ауаз бла.

— Ариу кыыз, хапарчыкларынга тынгылап турама да, мени мында ким болганымы алыкка да ангыламагганса. Сени атанг Кыанамат, бизни элни алгыннгы бийи, инсан урушну заманында ырысхысын, насийхат сёзюн да аямагганды буржуйладан, бизни кыанлы душманларыбыздан, тууганлы да кыара халккны кыанын ичип жашай келген малкунладан. Не кыадар большевикни асмаккка асхандыла ол итле! Сора мен, аллай затланы унутуп, Кыанаматны башына эркин этерге керекме да? Алаймыды? Тамбла Нальчикке ашырлыккызы атачыгынгы. Анда этсинле кыантулуккуну оноун. Ол бир жаны, экинчиси, мен, керти большевик, Совет власть ючюн аямай кыан теккен бир тюз адам, сени кибик кыахмелеге алдатычуладан туюлме. Аны эсингде тут.

...Байханат кыычырыккдан кыырып жияды. Чачын башын жыртып чыккды тышына...

Ол заманда бир ауаз: «Ариу бала, кесинги кыолкка ал», — деп кыычыра эди...

— Жаш, бу адамланы кыошха кийир да, айран да ичир, бир ауузланыр зат да бер, — деди Абдулкерим кеси саккышларыны тенгизине боюнуна дери батылып турган Атабийге. Ол кезлерин ачханында, хар ким да алгыннгы жерлеринде сюелип турганларын кердю. «Мурдар, Байханатны намысына ушамагган сёзле айтханынгы ёмюрде кеч-мем, — деди Атабий кеси аккылында. — Тюз аны сарнатханынгча, сарнай ашыр жалган, хыйла дуниянгы».

Алыкка онжети жылы толмагган Байханатны ол ишге базыннганына да сейир этди Атабий... ахырында.

* * *

Келгенлени ол кюн артха кыайтырыкклары бла кыаллыкклары белгисиз эди Абдулкеримге бла Атабийге. «Малымы сыйыргганлыккка, ёзден туккумуму уа сыйыралмазсыз, харам кыанла!» деп айтыргка кесин эрттеден хазырлагган Абдулкерим, Батырбийни юсюнде бетсизликни шартын ачыкк кергенинде: «Кыарачы, бу харам тулуккка сен?!» — дегенлей турду кеси аккылында, иги кесекке дери ауузундан сёз чыггаралмай. — Мындан ары мен тёзе-

рик жокъду, — деп да бир айтды эринлерин ачитхынчы чайнай. «Къанынга боялгъынчы, думп бол былайдан дейим энтта да».

Башын ёрге кётюрюп, кёпчюген да этип, мылы да болуп тургъан кёзлерин уллуракъ ачып, Батырбийге бла аны нёгерлерине кезиу-кезиу къарады да, башында къайнагъан сёзлени тышына чыгъармагъанына къууанды.

— Батырбий, биреуге этген хатанг, эртте-кеч болса да, кеси башынга жетмей къалмайды, — деди Абдулкерим, бу арт эки жылда иги да чал болгъан сакъалын сылап. — Жууукъну-тенгни бир биринден изгилтин этгенсиз. Сен, мени экиге айлангъан къарындашымы жашы, юсюме былай сюелликсе деп, эслеп эсимде да жокъ эди. Сен а, харам тулукъ, къуру мени угъай, саулай тукъумубузну башы бла ойнадың да. Хо да, тукъумгъа тиймейик, аны намысына тийишли окъуна болмам мен, таматалыкъ бетими окъуна эталмадың. Ой, хомух а, сангадамы аман болгъанма мен?! Былайда сюелген (Атабийни кёргюзтүп) жашдан кем кёргенмеми мен сени?! Аны анасыны къолундан аз туз-гыржын ашамагъанса да. Ёлюп жерге кирген кёп да игиди андан эсе...

«Акъылдан шаша турады бу, — деди Атабий, атасыны ол жалыныу ауазлы сёзлери мыйысына ётүп. — Бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз, намысыбыз бла кетейик ары да, ахыры да иш ол чекге жетип тура эсе. Ёлюп жерге кирген жанны уа несин аллыкъдыла была? Атам, кёремисе, сени кёлсюз сёзлеринг бу келепенни башын ёрге къалай кётюртдюле. Ушкок керек эди манга, быланы барысын да бирден уруп, къаплап къоярча...»

Атабий, атасыны кёзюне жютю къарады да, башын ары-бери чайкъады, кёлю тола. Баям, «Батырбийге жалыныр кюннгеми къалдың» дегенлиги болур эди.

Жауурунларын жыйырып, къол аязларын ары-бери бурду да, башын энишге бошлап, теренден ахтынды Абдулкерим. «Жашым, къарыусузну душманы — кёп, досу — аз, — дерик эди ол, Кязимни сёзлерин юлгюге келтирип. Алайда сюелген бегеуюлледен кенгирекде болса. — Не бек таукел болургъа кюреше эсек да, бюгюнлюкде бизден была къарыулудула. Чалгъы тутаргъа, сабан сюрюрге, мал кютерге сабийликден юйреннген къолларыбызны эркин ойнатыргъа жарамагъан заманга жетип тохтагъанбыз. Къолларыбыз, аякъларыбыз, табу, башыбыз окъуна туююдюле бизникиле. Сора малларыбызны сыйырадыла деп, жаныбызгъа нек тиеди? Къара кюнле жетдиле халкъыбызгъа».

— Жаш, бу адамланы къошха чакъыр, — деди Абдулкерим, башында къара къалпагъын къолуна алып, аны бла

мангылайыны терлегенин эки да, юч да айландырып сый-пай. – Ач, суусап да болурла... Эшитемисе? Тынгылама, хайда.

– Керексиз буруш акъыллы киши бир заманда да игиликке тюбемегенди, – деди Батырбий, Атабийни къатына жууукъ атлап, аны аркъасына къолу бла угъай, къамичиси бла къатыла.

– Сен манга акъыл юйретирча киши къачан болгъанса? – деди Атабий, Батырбийни къамичисин, сермеп, къолуна алып.

– Эл таматасы болгъанлы!

Батырбий, къолун Атабий таба узатды, къамичисин артха алып муратда. Алай ол аны бермеди. Кенгиге сызып жиберирге бир болду. Алайда Абдулкерим, жашланы акъылларын башха жанына бурур муратда:

– Экигиз да бери терк атлагъыз, – деп, хыныракъ окъуна сёлешди.

Да алай этмесе да, Батырбийни нёгерлери Атабийни, мычымай, ортагъа алгъан эдиле.

– Туугъанлы да кесингден батыр, жигит адам жокъ сунуп жашайса. Кетгендиле ол заманла. Бизни власть сени кибиклени къанларын бек терк сууутады. Алайчыгъын унутма.

– Ёлюм бла къоркъуталлыкъ туююлсе; халкъны палах тузагъына тюшгенин кёре жашагъандан эсе, ол дунягъа кетген кёп да игиди. Жерни башы къара шайтандан бла жинден толгъанды. Ала халкъгъа угъай, кеслерине да жаханым отун жая айланадыла.

– Эслеп сёлеш, тилинги хатасындан бир абынсанг, ёрге киши къобармаз, жан татлыды, сени ючюн кесин жойдуруп адам табылмаз!

– Быллай бир айтдырмагъыз, киригиз къошха, – деди Абдулкерим, Атабийни бла Батырбийни ёрелеширге хазыр болуп тургъан халларын жаратмай.

– Кирмейбиз къошха, – деди Батырбий, къамичиси бла кесини чурукъ башына къатыла. – Биз бюгюн бери сизни былхымсыз сёзлеригизге тынгыларгъа угъай, къырал жумуш бла келгенбиз. Бу дуняда къайгъысыз жашаргъа сюе эсегиз, тамбла эрттенликден озмай, малларыгъызны, бир ийнек бла бир эшекден къалгъанларын, энишге сюрюп, колхозгъа ётдюрюгюз. Ненча атыгъыз, ийнегигиз, ёгюзюгюз, башха къысыр тууарыгъыз, къоюгъуз, эчкигиз, эшегигиз болгъаны, къалмай, чотха алыныпды. Артда эшитмегенме дегиз, бир жангъын шашдырсагъыз, экигиз да тюрмеде чириксиз.

Ол кезиуде Батырбийни ариу чолпан кёзлери хыйла ышардыла, къарагъанны жүрегин юшюте.

– Да, Батырбий, сен айтмасанг да, билебиз тузакъгъа тюшгенибизни. Алай тюзлюк не кючлю бугъоуну да юзе келгенди: сени кибиक्леге ышанган власть узакъ бармаз, Аллах айтса.

– Сынжыргъа тагъылгъан парийлеча юресиз экигиз да.

– Манга, ата къарындашынга, акъ кекелли кишиге алай намыссыз сёзлени айтдыргъан сиз къурагъан власть болгъанын ангылаяламыса, бетсиз?! Айып болсун санга. Къулдукъ амалтын миллет адетни жерге нек сугъаса? Мен бу дунияны къонагъы болгъанымы билеме, ёлюм кимге да хакъды. Кёрге бюгюн кирлик болсам да, сени киби къанжухла тукъумуму башы бла ойнагъан чакъда тёзюп туралмам. – Абдулкерим къамасына узалды да, Батырбий таба хыны атлады. Бу жол атасын жашы тыйды.

III

Абдулкеримланы малларын сыйыргъанлыкъгъа, кеслерин колхозгъа алмадыла: контургъа санап тохтадыла. Былайда ишни бокълагъан, бир тюрлю ишексиз, Батырбий эди. Абдулкерим кибиक्леге элни жербаш юйлери бютюнда алаша, орамлары алгъындан кёп да тар кёрюнедиле.

Элни межгитин клуб этгендиле, медиресесин а орус школгъа тюрлендиргендиле. Кесин да, жашы Атабийни да жыйыннга кёшаргъа унамайдыла. Къаршы тенг-жууукъ окъуна ала кибикледен жол ташлап тебирегендиле. Шерипаны жашыртын сыйыты окъуна эритирикди Холамны ташларын. Аны ол халын кёрген Абдулкерим, къалай тапсын жүрегине тынчылыкъ?! Дуния жаханими къолгъа этгенди Малкъарда тау ауузланы. Угъай, Абдулкерим Совет властьха кёл ашамайды, аны жүрегине къара къама ургъан Батырбий кибиклени халкъгъа этген артыкълыкъларыды; ёмюрде да кеси къыйынлары бла жашай келген ненча адам жокъ болуп къалды кечеден тангнга. Юйлерин, жерлерин кёюп, башларын алып къачып кетгенле уа?!

Абдулкеримни, бу жол болмаса, кёз жашлары чыкъмагъанды не уллу къыйынлыкъ сынагъанында да. «Къыйынлыкълагъа тёзерге юйрен, – бушуугъа окъуна, – деп, атасы Шабаз айтхан сёзлени унутмагъанды ол бюгюнда. – Жан эзген ачы хапарланы да жүрекге алычу болма, – къыйынлыкъны аякъ тюбюне тюшюп къаллыкъса. Мени тюз ангыла, ташжюрег'а болма, къыйынлыкъда къыйнала бил, малынг къорагъанлыкъгъа адамлыкъны тас этме, – малы

болгъанны малы къорайды. Бек башы – адам къорама-сын...»

Абдулкерим, бир затха да къарамай, кетип къаллыкъ эди, юйюрюн да алып, башы кечинир жары. Не медет, къайры барсын, ёмюрюн таула арасында ашыра келген таулу. Атабийди бир кесек окъууу болгъан, къабарты, дюгер тилде тилманчсыз сёлешаллыкъ, ол элни медиресесинде Локъман хажиден эки жыл дерс алгъанды, Къанамат бийде сюрюучю болуп ишлеген къабартылы Хабала, дюгерли Таймураз бла бёлек жылны антлы шуёхлукъ жюрютгенди. Атабийни хайырындан ол эки жаш да малкъар тилде эркин сёлеширча болгъандыла. Абдулкерим башха жары жол тартыр акъылгъа келгенинде, жашыны ол ышанлары аны кёп затха базындыргъандыла. Алай алыкъа аны таукеллиги жетишмейди; къоркъма, мен айтханны эт, деп да киши сюелмейди къатында.

* * *

Аллай жукъусуз кечелеринден биринде жаз башыны къалын туманы да бауурун мылы жерге къаты кыысып тургъан сагъатда, Абдулкеримланы юйню эшиги акъыртын къагъылды. Ол Батырбий бла къарындашладан туугъан Оразай эди. Аны бу къарангы кече хунадан хунагъа таяна, бери келиуюню себеби алыкъа Абдулкеримге белгисиз эди. Оразайны къайгъылы къарамы, тышына тынгысызлыгъы Абдулкеримни бютюнда сагъайтды. Оразай, жауунда-сууда угу-жугу болгъан кёксюл къалпагъын онг къолу бла ёргерек этди, къалын къара къашларын бегирек керип, Абдулкеримге кёлю бла къарады. Ол къарамда «бир мадар этмек, ишибиз кыртыды» деген акъыл ангылашына эди.

Оразай ата-анасындан эртте айырылгъанды. Къарындашы, эгечи болмагъандыла. Кесини да жыл саны эки жыйырмадан атлагъанлыкъгъа, алыкъа къатын алып акъылгъа келмегенди. Абдулкерим тукъум бетинден анга бир заманда да аман болмагъанды; анга билеклик этерден къалмагъанды не заманда да: биченде ол да, Атабий да юч-тёрт кюнлерин андан аямагъандыла жыл сайын, – малы уа кёп эди, колхоз сыйыргъынчы алагъа къууана жашагъанды, тёлсюнден къоранч этерге къызгъана. Бюгюн а къара журтха къарап къалгъанды Оразай, малларын колхоз ыстауатлада кёрсе, жүреги жарылыргъа жетип. Ол, Абдулкеримге бла аладан иги да арлакъда, таулу от жагъагъа жууукъда, кеси ишлеген алаша шинтикчикге олтуруп, бирде таматала таба къарай, бирде отну ышыра тургъан Атабийге кезиу къарап чыкъды; шапалыкъ эте кюрешген Шерипагъа бла

Дюгерханнга да акъыл бѣддю. Ол Атабийни къайын отунланы чыхырларыны кызыулукълары кыызартхан толу уууртлу бетине экинчи кере да эс бурду. Олсагъатчыкъда жашны кѣзлеринде къалай эсе да бир ишеклик эсленди: Атабий Оразай кечени бу заманында алагъа бош келмегенин ангылагъанды, ол суймей эди атасы Абдулкерим элде жангы низам бюсюремезлик ишлеге къатышырын. Оразай Батырбийге бек чамланнганын а эшите-эшите тургъанды. Бир жол ол: «Ит къутурса, иесине чабады», — деп окъуна айтхан эди, жерни кеси кибики ауур сагъышларындан къутула, кѣз гинжилери эрттен чыгъынлай жылтырай. Батырбий аны эшитсе, таматалыгъына да къарамай, тилин къапдырлыгъы сѣзсюз эди. Ол затланы кѣрюп, билип турады Атабий. Тукъум къарындашлары Оразай, кесини малы, мюлкю ючюн кимге да, — атасы ол эсе да! — аманлыкъ этиуден артха турлукъ туююлду. Атабийни акъылында башха оюмла туугъандыла арт кезиуде; бай, бий тукъумланы адамларындан окъуна жангы жашаугъа жакъ басханла чыкъгъандыла. Ала бир зат билмей эте болурламы дейсе алай? Беш да тау элге аты айтылгъан тарыхчыбыз Абайланы Мусосну окъуна кѣрмейменг, — деди Атабий кеси акъылында, ол жыллада Холам-Бызынгы ауузунда айланып, халкыбызны жарыкъландырыу, аны билимин ѳсдюрюу, ниетин игилендириу — была бары да Шимал Кавказны жамауатын айныуну кенг жолуна чыгъарыргъа боллукъдула деп сюелгенин. Мусос кесини халктын таза кѣлю бла суймесе, алай айтырыкъ туююл эди. Ол халкъланы арасында шуѳхлукъ ниетлени кѣп жаяргъа кюрешгени ачыкъ сезиле эди. Аны себепли, халкъына, ѳз миллетини даражасына аз да учузлукъ берлик затха тѣзюп амалы болмазлыгъын ангылатханлай тургъанды.

Ол эсли адам тиширыуну унукъдурууну, осал тѣрелени, адепсизликни кѣрюп болмагъанды. Окъуп, билим алырча тиширыулагъа, эр кишилеге да тенг эркинлик берилирге керекди деп, халкъ асламланы жарыкъландырыу жанлы болгъанды. Да, Аллахны суйген къулу, Совет власть излеген да ол туююлмюдю?!

Мусос кибики адамларыбызгъа да уллу кѣллю болгъанбыз биз. Ол 1928 жылда киши жеринде — Дагъыстанда кетгенди дуниядан. Мусос этген оюмла, ол тутхан ниет ѳчюлюп къалмазгъа керекдиле...»

Олсагъатда Атабийни акъылын бийлеген сагъышлада жарыкъ — мудах — къайгъылы жырланы макъамлары эшитиле эдиле. Аны билимин кеси аллына окъуп ѳсдюрюрге кюрешгени да болушады анга дуниялыкъны терс фатыуаларына алдатмазгъа.

– Башханы къой, ёмюрлюк къаяларыбызны да оюп башлагъандыла, – деди Оразай, акъылында болгъанны чорт салып къояргъа базынмай, – Аллах юйлерин къурутурукъла, не бла чачдыра эселе да, букъуларын кёкге бардырадыла.

– Да ала халкъгъа игилик этебиз деп, кюрешедиле, ёмюрде адам аягъы басхан угъай, башлары бла къанатлы учмагъан жерлеге жолла ишлетип, – деди Атабий, башын ёрге кётюрмей, къысхач бла отда кесеулени бир бирлерине жуугъуракъ тюрте. – Халкъ тынч жашар ючюн этилген ишледиле ала барысы да.

– Тейри, жаш билмейме... Сен айтханда да болур бир магъана... Алай, энди бизни да жойду къадар деп, сарын этгенге уа ушайдыла къаяларыбыз, – деди Оразай.

– «Игиликни ёлюм бир заманда да алмайды», – деучю эди аппам. Мен аны бир да унутмайма... Жангы властьха тохтамай сёгюм салып тургъандан магъана чыгъарыкъды деп билмейме. Бусагъатда бу тау ауузда ишлене тургъан жол халкъгъа ёмюрден ахыргъа къуллукъ этерикди. Аппам аллай зат ючюн айтхан эди игиликни ёлюм бир заманда да алмаз деп.

– Жаш, не даулашыргъа къалдынг мени къарындашым бла, – деди Абдулкерим, бюгечели да тынгылап тургъаны ючюн болур эди, къарыкъгъан ауаз бла. – Жолу, башы да керек туйюл эди бизге. Ол кылы къалгъан биз болгъа эдик. Атаны – балагъа, къарындашны – къарындашха жау этди, малыбызны, мюккюбюзню сыйырды. Ёъазауатда жоюлгъан адамларыбызгъа жияй, кёзлерибиз кюйдюле. – Абдулкерим ол сёзлени тамагъы бууулуп, тили кючден айлана айтды.

– Атам, мен сени жанынга тиерге суймей эдим...

– Сен Оразайгъа алай хыны сёлеширге къалай базындынг?!

Олсагъатда Атабийни жюрегин бир жашыртын сезим бийледи: къоркъууну, элгениулюкню да сезими.

– Начас! – деди Оразай.

Жашына ол сёзню айтылгъанына ыразы болмады Абдулкерим; олтургъан жеринде ары-бери аны себепли тепчиди эки-юч кере да, жугъа айтмады.

– Сизни къатыгъызда эссиз сёз айтып, айышлы болургъа суймей эдим, – деди Атабий, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле, къысхачны да от жагъада таш къабыргъагъа таяндыра.

– Хо да, хата жокъду, биз да артыкъ хычыуун сёзле айтмагъанбыз санга, – деди Абдулкерим, бир тюрлю ишексиз, Оразайны «начас» дегенин жаратмагъанын жангыдан къатлай. – Сюрюучю, сыбызгъысын тартып, кесине эс бур-

дургъанлай этгенсе. Биз айтханладан эсе уа ол кѣп да хычыуунду. Былас кючю хорлап, элни тозуратды эсе да, тиширыу жиягъанын кѣрюп эригенле кѣпдюле алыкъа, насыпха. Не къыйын сагъатда да башынгы тас этмезлигинге ий-нанама. Хауле айланганладан, заячыладан да тюйюлсе. Аллах айтса, сизни кибикирибиз сау болсала, Холам башы сыртлада кесибизни будай сабанларыбыз баш къусуп, сютден къызып, шош аязчыкъда акъыртын чайкъалгъанларын энтта да кѣрюп халкъ.

— Сюймеклик макъамы алдамаса, — деди Оразай, ол сѣзле акъылына келгенлерине къууанып, жауурунчукъларын кезиу-кезиу ийлей.

* * *

Атабий, суусапдан жүреги жанып, алай чыкъды тышына, атасыны къатында Оразайны айтханлары да терлегенлерин бардыра. Энди ол, Оразай кетгинчи, Уллу юйге кирилик тюйюлдю, таматала ушакъ эте тургъанлай, кеси отоууна кирип тынчайыргъа уа бети жетмейди. Дюгерханнга тилеп, бир аякъ айран келтиртиб'а ичди. Сора, отоуунда кѣтюртмеге бауурундан тюшдю да, сагъышлы тынгылады. Ол кезиуде бир сейирлик, шош, хычыуун тиширыу ауаз, анасыны бешик жырын къатлагъанча эшитилди къулагъына, аны жашаууна гюняхсыз сабийлик мычымай сингди; бирде кѣкге учду ол, боз туманланы башларында жүзе, бирде, андан къарап, жерде шаудан сууланы, къар тюбюнден чыгъа, энишге саркъгъанларын кѣрдю. Ол затла жаз башын ашыкъдыргъаннга ушай эдиле, кюнню кѣзю да жылыта жерни, къарангы тау ауанала да мудахлыкъларын бир жанына ата. Бир кезиуде жылы жауун да жауду, кийиз накъышлы гюлле да сабийча жуууна анда. Кюмюш бетли къайын агъачны къатында талада гылыучугъун да чапдырды Атабий, гылыуну угъай, кесини терлегенлери бара. Тунукъ тауушу кенгнге эшитилген черек жагъасына да барды ол, кѣкбашчыкъны жортдуруп; анда уа суу, ташладан секире, саркъа эди энишге.

Алай эте, къалкъыды да къалды Атабий. Сора ъмюрюнде акъылында болмагъан затны кѣрдю тюшюнде: Байханат къатына келип сюелди да, къалтыраукъ чилле жыйрыгъыны этеги аны бетине тийди. «Иги жаш, бош жукълайса, бюгече мени бери сюймекликни алдау жоллары келтиргендиле», — деген ауаз бирде жаз башында къалын агъачда къанатлыны жырыча, бирде кюз арты терекни шыбырдаууча эшитилди. Оразайны: «Сюймеклик макъамы алдамаса» дегени да эсине тюшдю Атабийни.

«Не сейир-тамашады бу?» – Атабий Байханат муну тюшюнде серлендире тургъанын ангылайды, кёзлерин ачып, башын жастыкъдан айыралмайды ансы. «Къой, ариу жан, мени тынчлыгъымы алма. Сени ауазынг не жарыкъ эсе да, манга бир мудах жырча эшитиледи; жанынга тиймесин, жылыусуз да сунама аны, – ишлемей арыгъан санларыма къыйынлыкъ берме».

«Керексиз хапарланы къой да, кюз артында къуру къалмаз ючюн сабанчы сабан сюрюрге кереклисин унутма».

Атабий эринлерин къалакъ тишлери бла къаты къысып ачыуланды тюшюнде, – кёзлерин ачды да, ит чибин къапханча элгенди. Секирип ёрге туруп, тегерегине къарады, киши кёрмеді. Байханат алайда болса, асыры уялгъандан, жерге кирирге да угъай дерик туююл эди...

Атабий Байханатха тюбемегенине жарсыгъанмы этди, огъесе уа къууанганмы этди? Аны къалайлыгъын кеси да ангылаялмады. Ол билген жаланда бир затды: Къанамат бийни Нальчикге элтип бара тургъанларынлай, зорчуланы къолларындан къачыргъандыла да, ким айтады – Къанамат бий бусагъатда Дагъыстанда бугъуп турады деп, кими уа: «Бийни Бакуда жашагъанын кёзлери бла кёргенле бардыла», – деп, ишексиз ийнандырадыла халкъны, Малкъардан къачкан бийлени барысы да анда болгъанларын да таукел белгилеп. Къанаматны юйюрюн да кеси болгъан жерге тапдыргъандыла кечеле бла, жолсуз жолла бла дейдиле халны иги билгенле, акъылларында болгъанны тышына чыгъаргъанларына къоркъа, ауузларындан сёз чыкыгъаны сайын тобукълары къалтырай, туугъанлы жолоучулукъдан арымагъан къан тамырлары кючден тебе, тылпыулары тыйылыргъа жете. Жууукълукъ-тенглик жалгъан сёзге сатылгъан, жер бушууун кётюралмагъан, тиширыуча сарнагъан кезиуде алай болмай амалы да жокъ эди.

* * *

Атабий тышына чыкыгъанында, танг тюбюнден белги бере башлагъан заман эди. Кёк кенглигинде анда-мында кючден эсленнген жулдузла да арыгъан-талгъан адамгъа ушай эдиле. Жаболаны къала уа – озгъан ёмюрлени деу къаясыча, ёхтем сюеледи. «Бу къарт къала да термиле болур тенглик жюрюучю заманлагъа, – деди Атабий, жютюлюклери жерленнген ушкокка ушагъан кёзлери бирде жарыкъ жана, бирде мудах бола. – Акъсакъл, кече-кюн да сагъышлы сюелгенинг тамамды, халкъгъа бир кёл этдирир сёз айт. Бирлик ючюн алгъыш аякъ кёп жерледе кётюрюленгликге, жокъду бирлик. Ол а эссизлени эссиз оноулары-

ны хатасынданды – аны кертилигине ийнан. «Энди уа атангы аман кёзюне» деп, Батырбий кибиклени юслерине ачыкъ сюелирча кюч-къарыу бер бизге. Ийнанамыса, мен жангы жашпаудан алай бек изгилтин болмайма; ол тутхан жол тюз сунама. Кязим:

Биз тюзлюк жолда болайыкъ,
Большевикге саналайыкъ,
Таукелсизликини къояйыкъ, –
Зулму къаланы ояйыкъ! –

дей эсе, сора биз андан нек къачаргъа керекбиз?! Алай былайда да мен ангыламагъан бир зат барды, ол «Зулму къаланы ояйыкъ!» дегени не магъананы тутады? «Кеси кесинги алдама, – деп шыбырдады ауазы кече шошлугъуна ушагъан бир белгисиз адам Атабийни къулагъына, – Хажы большевиклени жакълай эсе, ёмюрлени дуниялыкъгъа тынчлыкъ бермеген къантулукъланы – байланы, бийлени къалаларын ояргъа чакъырады сени, мени да. «Суугъа кетген таш къармар», дегенлейди бусагъатда бийлени ишлери. Оразай да, Абдулкерим да алагъа терилте турадыла кеслерин. Атангы терс жолдан тыяргъа кюреш. Угъай, мен хакимме, хыйла сёз айталлыкъ туююлме, сен анга бир зат да эталлыкъ туююлсе, Абдулкерим да, аны нёгерлери да кеслерине, халкъгъа да уллу къыйынлыкъ жетдирликдиле. Сен а белинги къаты къыс да, кёпчюлюкню ызындан бар, – мени сёзюме ийнансанг – жангылмазса».

Атабий, башын ёрге кётюрюп, къарт къалагъа жангыдан къарай кетди да: «Баям, шаша турама мен, – деди. – Огъесе, ахыр заманыммы жетгенди? Угъай, алыкъа жашаргъа керекме, – кёлсюзлюк этмейим».

Ол кеси кесин жапсарыргъа кюрешгенине кёзге кёрюмеген бир ышангылы кючден уялды; Атабий, анга кёп хапар айтып, акъыл юйретген эр киши къатында сюелип, аны башында болгъан оюмланы барын да чотха алып, шыбырдауларын эшитип тургъан сунуп уялды.

IV

Къыйын эди жангызлыкъ: башха болмай, – ёлгенлени ызларындан жияй къалгъан ёксюз сабийге ушай эди Атабий. Кёпден бери атасыны къайдагъысы белгисиз эди анга, анасыны, эгечини юслеринден да хазна хапары жокъду. Ол атасыны къадарына бютюнда тынгысызды; анга энди сауэсен туберигине ийнанмай башлагъанды. Оразай кибикле жууукъ жаулуку этгендиле анга, аллайланы жалгъан фа-

тыуаларына терилип, башын отха сукъгъанды атам, деген сагъышладан а кече, кюн да къутулалмайды. Батырбий бла ол — бир тукъумну адамлары, бир арбазда ёсгенле, бир сюрюню ызындан таякъ сюрюреген жашла — бюгюн бир бирни къанлы жаулары болуп къалгъанларын а бир затха да келишдиралмайды Атабий. Аллай затладыла аны жангы властыны адамларына бютюнда бек чамландыргъан. «Иймансызла, шашханла! Сиз халкъгъа берген кыйынлыкъла жерни титирете турадыла. Дагъыда, уялмагъанлай, кесигизни жангы мурдарлыкъгъа хазырлай жашайсыз. Тукъум къарындашы Оразайны илишаннга салдыргъан, мени атам тутмакълыкъ сынатхан Батырбий неден уяллыкъды, неден къоркъурукъду?! Аллайланы оноуларына къызыл байракъ такъгъан власть кимге игилик этерикди? Намысыбызны, насыбыбызны да аякъ тюбюне малтар ючюн къоймады начас. Къара чёпге тюшгенлени башларын жаханым отуна сугъуп тохтагъандыла; мюлксюз, малсыз къоюп, кесигиз колхоздан, сабийлеригиз а школдан кери болугъуз деп, сёзню къаты салып. Ол, налог деген палахлары уа? Битлеринми берликди къуру журтха къарап къалгъан таулу?! Жерден да чыгъар, аны бла властыны иши жокъду. Бермесенг а, жолунг — Сибирьгеди. Ол себепден а, экисинден бирин сайла — не налогунгу бер, неда кесинги Сибирьге хазырла.

Бу жашау жашау туююл эди Атабийге; ата-ана къайгылы «туююл», элде жууукъдан-тенгден хапары жокъ. Кеси башын а къурт-къумурсха да кечиндиреди. Аллай къайгылы сагъышла суугъа секиртирге жетишдирген кезиуледен биринде ол анасыны ауазын эшитди: «Атабий, жаныгыз таянчагъым, акъылынгы башынга жый. Элге табыл. Бусагъатда мында бизни адамгъа санагъан жокъду. Иш бу барыудан барса, эгечинг да, мен да бу дуниядан эсе ол дунияны сайлап тохтарыгъыбызгъа ишексиз бол. Атангдан а бир тюрюл хапарыбыз жокъду. Биз ангылагъандан, бусагъатда мында Батырбийни къолундан келмезлик иш жокъду. «Жашау сюрюген жалынчакъ» дейдиле, кел да, кечгинлик тиле, атангы башына эркин этдир, кесинги да колхозгъа алдыр. Мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, керексиз гынтты кишиге игилик этерик туююлду».

«Анам, жолдан чыгъарма мени, — деди Атабий, анасыны ауазын эшитгенине къууаннган эсе да, айтханларын арталлыда жаратмай. — Тюз аллына баргъанымлай, Батырбийни айтырыгъы бирди: «Атангы аман кёзюне жолугъайым», — дерикди. Анам, ол итни аллына баргъандан эсе, кесим болайым ит».

«Къара шайтан къаргъагъан балам. Кесинги ёхтемли-

гинги хатасындан, бир иймансыз жанлагъа азыкъ болурса деп къоркъама».

«Къоркъама, бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме. Ма бусагъатда, сени ауазынгы эшитип, кёп затха таукел болдум: бу жаханым дунияда ажымлы жоулгъанладан иги киши туююлме мен. Анам, ёлгенлени жияуларын этип, арыгъаннга ушайды ауазынг, жарсытма мени. Андан эсе, экибиз да атамы эсибизге тюшюрейик да, аны ёзенледен тау киришлеге эшитилиучю жырларына тынгылайыкъ да, бар кыйынлыкъларыбызны унутуп, дуния зауукълугъун алайыкъ».

Анам, сенден къалай жашырайым керти сёзюмю: Аллах жолларындан шашдыргъан иймансызлагъа – мурдарлагъа жалынып, къалай къалырма бу дунияда адамлай?»

«Сени бош ауананг окъуна багъалыды манга битеу дунияны ырысхысындан да».

«Къайгъы этме, жүрек кючюбюзню кюйюне тынгылайыкъ да, игиликке кёлленейик. Жашау былай турмаз».

* * *

Атабий не кёл салып кюреше эсе да, ол суйгенча жанмайдыла отха салгъан отунлары, тютюн этип тургъан болмаса, – от жагъа да, Атабий да бирча мудахдыла. Анасыны ауазын эшитгени ючюмю, огъесе башха сылтауму барды, – жүрегинде тынгысызлыкъ дунияда болгъанын, къалгъанын окъуна унутдурга турады. Эрттен, ингир аязы кюйдюрген къаралдым-моргъа тартхан, къолларын ёрге кётюрдю да, Уллу Аллахдан жанына бир ырахатлыкъ беририн тиледи. Бу жол къолларыны къалтырагъанларын ачыкъ сезди. «Ой, къайдама мен, не болгъанды, эмиликини къуйругъундан тутуп тыйыучу Атабий, санга?» – деп окъуна айтды кеси кесине; жаш Аллах аны бир уллу сынаугъа хазырлай тургъанын ангылап, битеу кючюн салып, ёрге кётюрюлюрге кюрешди. Алай, тобукълары бир кыылыкъсыз къалтырадыла да, болалмады. Сора биягъы къалтырай тургъан къолларын ёрге кётюрюп, тилек этди. Алай аны эки кёзю энди жукъ кёрмей башлагъандыла – эрттен жулдузлай ёчюле турадыла. «Жаш, кёлсюзлюк этме, – деди бир эр киши ауаз, – тур, ийнекини да сау, къошунгу да тизгинин жый. Кесинги уллу ишге – кыйын даулашлагъа, ушакълагъа хазырла. Бир затдан да къоркъама. «Сен – сен эсенг, мен а – менме!» – деген оюмну акъылынгда тут да, эр кишича сёлеш. Сизге этгенлеринден уллу палах эталлыкъ туююдюле; палах желин тыярча кюч жокъду сенде».

Олсагъатда Атабий, секирип ёрге турду, тышына чыгып,

къол-бет жууду, ийнегин да сауду. «Ой, мен кыйынлыны элимден айырды жазуум,— деди Атабий. — Жылла озадыла: алтын кюз арты, кѐм-кѐк жаз башы окъуна кѐл этди-ралмайдыла манга. Элибизни адамлары бирлик, тенглик ючюн алгъыш аякъ кѣтюре жашадыла, тойлада аякъ бюге, чаришледе ат терлете, жангы жылны ахшы жолгъа тебирете. Не от тюшдю дуниягъа; хар ишибизни Уллу Аллах кѣзю бла кѣрюп тура эсе, къалайда чыкъдыкъ тюз жолдан, Уллу Аллах, кеч бар гюняхларыбызны, тилейме, терс ишибизни онгуна бур».

Атабий энди толу ангылап тохтагъанды бу дуниягъа жаланда кыйынлыкъгъа деп туугъанын. Да алай туююл эсе, бу тынгысыз кюнле, жукъусуз кечеле мындан ахыры да айырылмай ызындан сюргенлей нек айланадыла, жүрек тамырларын ашаргъа жаратылгъан жаныуар кирик? Жангызлыкъы ючюн окъуна болур, баям, ол алай; жангызлыкъ бир байтамал жерде жояды адамны. Аллахха шукур, эрттеден бери элден хапары жокъ эсе да, ач, жалангач туююлдо; картоф бахчачыкъ этеди — агъачны теренинде, ачыкъ талада Кюнлюм сыртда, кеси аллына битген ашлыкъдан да кереклиси тенгли бирни жыяды кюз артында, жауу, бишлагъы, айраны жетишимлидиде. Кийим жаны бла да къайгъысызды: мор чепкен къумачдан тигилген кѣнчегин бла ариу ийленген тери кѣнчегин кезиу-кезиу киеди. Жарагъан къочхар тону, чепкени, къапталы, ышымлары, гѣн чарыкълары, чабырлары, къара къой териден жылы бѣркю. Жатар жерини, башха къош хапчукларыны да бир сюрюучюге айыбы жокъду. Алай дуния ачыуундан тогъуп жашагъан жашны кѣзюне бир зат да кѣрюнмейди: мал, мюлк, табу, тюзлюк окъуна адамны душманлары болгъанларына ийнанып тохтагъанды ол. Болсада, насыпха, энди неден да не манга деп, кѣлсюзлюк этиб'а тохтамагъанды алыкъа. «Дуния былай турмаз» — деген оюмну кеси кесине терк-терк къайтарады. Бюгюнню эрттенлик да аны мудахлыкъына эришгенча, мутхуздан-мутхуз бола барады; тауладан, къалын агъач табадан иги да суукъсуратхан мылы хауа тартханлай турады. Насыпха, от иги жанып, андан ургъан жылыуу Атабийни белин тюзетирге, жауурунларын ийлерге онг берди, къалын уууртлары да кыызгъылдымгъа тартып, чырайына чырай къошхандыла. Ол эрттеден бери да жүлюнмей тургъан къап-къара сакъалын эки кѣолу бла кезиу-кезиу къашыды. Бир кесекден къапталыны ёшюн туюмелерин тешди да, тюклю кѣкюрегин да къашыды. Атабий кирсиз да, тизгинли да жашды, не жунчуулу кюнде да кесини чархын

таза жуумай кьоймаучуду сууукълугъу мыйынгы ачитхан тау суу бла; сакъалын бла кёкюрегин а, баям, сууукъсурап туруп жылыннганы ючюн къашыды. Ол чакъда башын басхан ауур сагъышлары сылхыр этерге жетишдире, кьошну эшигинден тышына къарагъанлай турду. Атабийни жашауунда аны кесине окъуна таша затла кёпдюле. Къуу тереклей, къайда болса да, жангызлай атылып къалырма деб'а ёмюрде акъылына келмегенди. Тейри шагъатды, кеси биллип, адамла бедип этерча иши болмагъанды. Жангы «жашауну» хатасындан жашаугъа термилип жиягъанланы кёргенинде да, ёмюрлюк къаяларыбызча, бек да, тёзюмлю да болуп сюелгенлей тургъанды; да жокъ эди этер мадары. Къолундан келсе, атасын къутхарлыкъ эди палахдан. Ауузу от чакъгъанладан бир заманда да болмагъанды Атабий. Ол ышаны бла да кёп кере тобукъландыргъанды былхымсыз, жала сёзлери сер желге тенг болгъан душманларын. Атабий, эссизлени даулашларына-дауурларына бир магъана бермей, тынгылап къойса, ала жаралы жан ёлюр аллында солууун тартханча, бурун тешиклери кенгере, айтыр сёзлери тамакъларында къала, аз кере тохтамагъандыла тилсиз болуп. Аны ол халы Батырбий кибиклени бютюн бек чамландырады: «Атабий акъыллы да, сабыр да нек болургъа керекди?!» Аллах алай жаратханды деб'а айталмайдыла.

— Танг къызартхан тауланы кёрюрге термилген жарлы атам, къайдаса?— деп, кесини ауазын кеси кючден эшите кётюрюлдю ёрге Атабий. — Кенгеширге керекбиз. Бюгюн жүрегим, къабындан чартлап, чыгъып кетеди, — сени оноуунг керекли болуп турама. Тынгылама. Сёзюнгю эшитдир. Мен, кесими халымдан жукъ ангылай эсем, дуниядан гунч болургъа хазырлана турама. Аппаны: «Бир аягъым — кёрде, бир аягъым — мында», — деучюсюн унутханмыса? Ол ахыр ауалы жетген сагъатда айтыучу эсе да ол сёзлени, мен а тыкъсый тургъан жерибизде жашлай ууалгъан жүрегими ачыгъанын кётюралмай айтама. Ийнан, сезип турама сени тапмазлыгъымы; алай бизни къоюп кетмезлигинге уа умутчума. Энтта бир кере эшитдир ауазынгы. Тюшюмде окъуна кёрюн, бир кесекчикге окъуна кьонакъ болуп... Баш уруп тюберме санга. Юй от жагъангы менден да бек кюсегенинги биле тургъанлай айтама ол сёзлени. Амалсыз жашаууму амалсыз жилтиреген жилтинчигиди ол. Анга да къууа-нама — кёкде жулдузланы ёчюлюп къалмагъанларына, айны, кюнню кёргениме.

Эки атлы к'юшну аллына келип тохтадыла. Атланы пырх-чырх тауушлары элгендирди Атабийни. Ол олтург'ан жеринден тепмей турду иги кесек заманга дери. Олсатг'атда аны башына келмеген тюрлю оюм к'яалмады. Бек башы – келгенле аны душманлары болг'анлары даулашсызды. Ала кючлюдюле, – ушкокларын эслегенди Атабий. Анга палахдан к'ячып к'утулург'а онг жок'ду. Сермеширге, демлеширге да алай. Бой салып, сиз айтханга боюнум к'ылдан иничкеди деп к'ояр ак'ылдан да кенгдеди. Атасынданмы иги кишиди ол, – к'ыйынлык' ормай-сормай келди эсе, аны к'езуне чынтты эр кишича к'яарарг'а керек болады. Ол да эрликди.

– Атабий, к'яарайма да, к'юнак'ларынга бюсюремединг, – деди сабыр ауаз бла чойбаш б'еркю, чубур к'яара тону юсюне тап ушаг'ан, к'яалынбет, к'ысхабоюн, жютюк'ез, иги да к'екюрекли к'яара шинли таулу жаш. – Ой хомух, ёрге ок'уна к'етюрюлмединг да, юсюнге келип сюелгенибизде. К'юрк'ма, биз санга хата этер адамла туююлбюз. Мен К'яспотма, К'яшхатауда ОГПУ-да к'ууллук' этеме, бандитизмге к'яжау кюрешген адамладан бириме. Бу уа Удовду, мени таматам...

Удовну кючбюсюреу адам болг'анын бетине жангыз к'яараг'анлай ок'уна ангылаг'анды Атабий; адамлаг'а сен – ким, мен – ким деген оюмда болг'аны к'ансыз, жук'ажаяк' бетинде жазылып турады. Аны юсюнде да к'ысха к'яара тону, узунбаш к'яара сахтиян чурук'лары, башында к'улак'ылы к'ексюл бухар б'еркю. К'ексюл жюн халыдан сог'улг'ан жылы боюнлуг'у да барды, – жылны бу заманында таулада хауа сууук' болуучусун ангылаг'ан адам болур, бир даулашсыз. Ушкогу иер к'яашына таг'ылыпды. Аны К'яспотдан даг'ыда бир энчилиги, – тапанчасыны хомпурасы гыртг'ыйныгы табада к'яалак' бел баууна к'яаты к'ысылыпды. Инбашына атылг'ан жылтыраук' к'айишни бир к'ыйыры онг жанында, экинчи к'ыйыры арк'асы бла энишге тартылып, бел баууна бегитилипди. Баям, тапанчасы ауурлук' этип, бел бауун энишге тартмасын деп жарашдырг'ан болурла ол затны аскер кийимле не маг'ананы тутханларын иги ангылаг'ан адамла. Тейри, омак'лык'г'а уа салынмаг'анды ол айыл. Удовну б'еркюню ал жанында жылтыраук' К'ызыл жулдузу да барды. К'яспотну б'еркюню мангылайында да барды жулдуз. Алай ол быстырданды.

Бу «к'юнак'ла», ол заманда Батырбийни к'яаумуча ёрелеширге хазырланып туююлдюле, – сауутха-сабаг'а узал-

гъан къайгы да жокъ, сёзлери да жумушакъ. Атабий тынгылауу басханлай сюеледи; ол алайда битип къалгъаннга ушайды. Къаспотну айтханларын да эшитмейди. Ол а, тохтамай, бир затла айтады. Бир заманда Къаспот, атындан секирип тышдю да, жүгенин Атабийни къолуна тутдуруп, Удов таба атлап, аны къолтугъуна жабышып тышюрдю атдан. Ол кезиуде Атабий келгенлеге кезиу-кезиу къарады; аны ангылауунда, Къаспот Удовдан тамата эди жыл саны бла. Атабий, Удовну мыйыкъчыкъларын киштик къуйругъундан кесилип жабышдырылгъаннга ушатды да, кюлюрге аздан къалды, — мыйыкъланы тюклери да чюйре айланып эдиле, — аны огъурсузлугъуну дагъыда бир ышаныны шагъатларыча. Атланы къошну къатында чертлеуюк терекге такъдыла, ушкокъланы бла артмакъланы уа къошха кийирдиле.

Удов алыкъа ауузундан жангыз бир сёз чыгъармагъанды. Къаспот а бардырады, тегерекге-башха да тынгысыз къарай:

— Тейри, Атабий, къошунгу уа, келип, ёмюрде адам аягъы басмагъан жерде ишлегенсе, — деди Къаспот. — Тюнене ингирден бери жолдабыз. Дуния азабын сынадыкъ.

— Да мен сизден юркюп келгенем бери, — деди. — Сиз а бош къыйналгъансыз. «Жилян дугъуманы суймей эди, ол а аны тешигинде бите эди» дегенлей.

— Хо да, дугъума, жилян да болмайыкъ, — деди Къаспот. — Биз хаталы адамла туюлюбюз. Кечеги башыбызны къолубузгъа алып, сени бла оноулашыргъа-кенгеширге келгенбиз.

— Ол а бек сейирди.

— Бу азирейлини не айтханын манга да ангылат, — деди Удов Къаспотха, олтургъан жеринде ары-бери тынгысыз тепчий, къамичиси бла кесини чурукъ бурунларына къатыла.

Аны Атабийге тапсыз сёз айтханын иги жаратмады Къаспот. Алай кесини ол халын негерине билдирмезге кюрешди. Болса да мындан арысында аллай затла айтсанг, къурала тургъан ишибизни оярыкъса, деген магъананы кёзю-къашы бла ангылатыргъа уа кюрешди.

Атабийни уа орус тилден ангылауу жокъ эди; къабартыча, дюгерча да тилманчсыз сёлешаллыкъды.

— Нек тынгысызды таматанг? — деди Атабий. — Ач, суусапмы болгъанды? Ашлыкъ гыржыным, жарагъан айраным да барды.

— Угъай, бусагъатда аллай къайгыбыз жокъду. Кёп болмай, жолда тохтап, къол-бет жуууп, ауузланган да этип келебиз.

– Нёгеринги юсюнде адам сюер туюю жокъду.

– Ол хапар санга, манга да керек туююлдою, – деди Къаспот. – Сарыуекни ауузуна къолунгу сукъма. Кеси акъылына, билимине бюсюреген адамды да, оноуна киши сёз къошса, суюмеучюдою, андан ансы, аман адам туююлдою. Болсада ачыкъ айтып къояйым, была бла ойнагъан, жашауунг бла ойнагъандан башха туююлдою.

– Акъылынгы ангылатдынг: патчахны ёлтюргенле санга, манга да игилик этерик туююлдою, – деди Атабий, къонакъларына бети тюрленип къарай. – Бу сизни кибикле къулу-къарауашы болуп айланган жангы жашауну патчахыбыз кеси къурагъан болса эди, хар оноуугъузгъа баш урурем. Мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, патхчахха къол кётюрмеклик – фыйгъамбаргъа къол кётюргенден башха туююлдою. Николай патчахны заманында бизни элде кыралны хатасы жетип жоюлгъан адам болмагъанды. Сизни уа аягъыгъыз басхан жер ичине оюлуп барады. Элни ахшыларын жойдугъуз, динибизни, ахшы адетлерибизни, терелерибизни сыйырдыгъыз. Энди уа комсомол деп бир зат чыгъаргъансыз да, аны хатасындан жашла, кызла уятсыз ишле этедиле деп окъуна эшитгенме.

– Сабийлик этме, къанынгы сууут, – деди Къаспот, Атабийни кызадан-кыза баргъанына тынгысыз болуп.

– Бу телини быллай бир нек селешдиресе? – деп чамланды Удов, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. – Мен муну кёзлерини ойнагъанларын жаратмайма. Шытыларыны чачылгъанлары уа сени кёкюрегинге дери жетедиле.

– Тамата, сен тынгысыз болурча бир зат да жокъду, – деди Къаспот. – Ата, анасыны къадарларындан хапары жокъду да, алагъа къайгъы этеди.

– Да атасыны ызындан жиберейик... Сёзню узакъгъа созма да, ишни болушун ангылатып къой. Бу диммону жапсарыргъа келмегенбиз бери.

– Бусагъат... жууашдыра турама.

– Бюгюн сизден жаланда бир зат тилерик эдим; жашырмай айтыгъыз атамы къайдагъысын. Аны дурусун билсем, атамы ызындан барыргъа хазырма. Нек келгенигизни билип айтама ол сёзлени. Эртте-кеч болса да, анга келген кюн манга да келликди.

– Сени ишинг «жел къоркъууун тёбенги этер», дегенлейди. Бизни акъылыбызда болгъаннга да бир тынгыла, нек келгенибизни да ангыла. Товарищ Удов бла мен айтханны этсенг, дуниягъа эркинлик да, жарыкъ жашау да келтирген Совет властыны эрке уланы боллукъса. Угъай-угъай деп, аякъ тиресенг а, бизден кючлюе илишаннга салырла, неда асмакъгъа асарла.

— Жаным саулай, келип, сыйрат кёпюрюню кёулагъына тирелип тургъанымы сен айтмасанг да билеме, — деди Атабий, ауазын алгъындан жумушагъыракъ эте, шошуракъ. — Сиз тобагъа кёплени къайтаргъаныгъызгъа ишексизме. Къояйыкъ ёлюм бла къоркътуханны, — ол да хакъды, барыбыз да Аллахны кёолундабыз. Бу хаух дунияда атама къошханым болмагъанды. Кёлсюзлюк эр кишиге төре тюйюлдю, алай, атам эсиме тюшсе, кёзлерим сокъур болуп къаладыла, тилим артха тартылып. Ансыз дуниям къарангыды, жүрегим чанча жашайма, кёулакъларыма тохтамай бир аман хапарла эшитиле. Тынчлыкъ жокъ не кече, не кюн, не тюшюмде, не тюнүмде... Жашау бу барыудан барса, мен тёзаллыкъ жокъду, жоарыкъма кесими. Бир да кёуруса да атама тюберме анда.

— Ненча жыл болады санга?

— Кёп болады. Жангы жашауну хар жылын экиге сана-сагъ'а — къарт болгъанма.

— Ахшы сора. Акъылынгы башынга жый да, манга эс буруп тынгыла. Айтмаз затымы айтдыраса... — Къаспот, артмагъындан моргъулдум сахтияндан тигилген, уллу бохчагъа ушагъан бир затны чыгъарды да, аны атны айылларыча бауларын тешди да, ичинден тап бюкленип салыннган къагъытланы чыгъарып, алагъа кезиу-кезиу къарай келип, бирине кёзлерин тиреп тохтады. Ол кезиуде Удов да энишге ийилди; онг кёолуну балан бармагъын аны бир жерине тиреди да, Къаспотха, былайына эс бур деген магъананы ангылатды.

«Быланы халларын жаратмайма, — деди Атабий кеси акъылында. — О, башыма ат ургъан тели, быланы кёргенлей, агъачны теренине нек кёутулмадым? Таша мурдарлыкъгъа юйреннген адамладыла бу уубетле. Къаспот а таза да макъакёз кёреме. Секирип ёрге турайым да: «Думп болугъуз былайдан! Жангыз ургъанлай, жерге сойландырып къоярыкъма», — деп сюелейим юслерине. Бу итле сауутсабагъа къармашхынчы экисине да къан кёусдурургъа кёолумдан келликди. Неда: «Жаншай келгенлеге кюн келгенди, къаллай бир сюе эсегиз да, аллай бир жаншагъыз!» — деп, тынгылауну басыпмы турайым. Быллайланы хаталарындан къарындашланы араларында окъуна сатхычлыкъсууукълукъ төрге ётюп, къаты аякъ тиреп тохтагъанды. Кёрмеймисе, Батырбий чабырлыкъбетни? Ёмюрюбюз бир къазаннга къарап ёсгенбиз. Мени ызымы ызлап, бюгюн быланы бери жиберген да олду, бир даулашсыз. Да бир харам тил этмеген эсе, тонгузла къайдан биллик эдиле мени къайдагъымы? Аллахха туурада не ишими да кёюп, Батырбийни ызындан боллукъма».

– Бир бирге кѡжаулукъ чача турады эли, кѡыралы да, – деди Атабий сагъышларындан кѡутула, макъа кѡзлерин кѡагъытлагъа тиреп тургъан Кѡаспотха. Ол Атабийни, айтханын эшитмеди. «Ма начас, начас десенг, – деди Атабий, Кѡаспотну тынгылап кѡойгъаны ачыу тийип. – Адам болмагъан жерде туберик болгъа эдинг, атанга эр туугъаненг да, былхымсыз хайыуан».

– Бизни жолубуз жаланда тюзлюкню жолуду, – деди Кѡаспот Атабийни акъылында болгъанны билип тургъанча. – Алай жашыртын кѡапхан итле Совет властыны ишин ояргъа кюрешедиле. Аллайланы, ата-анабыз окъуна болсунла, артларын этгинчи тынчайырыкъ тѡйюлбюз. Жанлары саулай сугъарыкъбыз башларын кѡрге.

– Олду сора сагъышынг? – деди Атабий.

– Оюмлу иш этмесенг, юйюнге-башынга зукку чибин да тѡшмез, иги жаш.

– Юйсюз-кюнсюз кѡырал жанлы болуп ким сюелликди? Кѡзюме алай огъурсуз нек кѡарайса? Ургъан тели уа мен да тѡйюлме.

– Мен кимме, сени акъылынга кѡре? – деди Кѡаспот, секирип ѳрге турургъа аздан кѡалып. – Терк айт, кимме мен?!

– Ёмюрюмде бююннге дери атынгы эшитмегенме, кимге баш ура айлана эсенг да, анга махтан, – деди Атабий, ѳрге кѡтюрюлюп, кѡощдан тышына чыгъа.

– Артха кѡайт! – деп, Кѡаспот аны ызындан болду. Удов, жашланы кеслерин жюрютюулерин жаратмай, тапанчасына жабышды.

– Биз бери санга душманлыкъ этерге келмегенибизни ангылатханбыз, – деди Кѡаспот, бир кесек сабырлыкъ ала. – Алай сен Совет властыха уллу дерт тутханынгы ангылатханса... Бизни властыбыз оюлмазлыкъ кѡалады. Аны алайлыгъын битеу дуния биледи. Ол затха гшekli болгъанла уа юйлерине кѡан жаудурадыла, башларын отха сугъадыла. Биз айтханны этмесенг, санга жаланда эки сайлау барды дегенме да. Огъесе, олсагъатха унутупму кѡойдунг?! Ёмюрюнгю жесирликде ашырлыкъса неда жаханым отунда жанарыкъса.

– Ой сизни кибикле да, бююн кирпичдегенликге, ёмюрюгюзню кюлге аунай, букъугъа булгъана ашырлыкъсыз бир ишексиз. Жашамай келир сизге кѡартлыкъ, бетигизни, башыгъызын тозурата, – деп, Атабий, шош атлай келип, олтурду жерине.

– Бери эс буруп тынгыла, бѡрюден туугъан ит, – деди Кѡаспот, кѡагъытларын жангыдан кѡолуна ала. – Сенде уа

бар көреме да гынтты? Кюлде ким аунарыгыын көргюзте-
йим бусагыат.

Атабий да, Къаспот да бирча секирип турдула ёрге. Къас-
пот Атабийни көзлерине жютю къарады, не аманлыкъдан
да артха турмазлыгыын ангылатды ол халы бла. Атабий а
кёкюрегин аны кёкюрегине тиреди. Ол, солууун кючден ала,
эринлерин чайнады. Алай аланы ачыгъанларын окъуна
сезмеди.

Удов тапанчасын Атабийни мангылайына тиреди.

– Къанынгы суут, ит бандит! – деп, орус тилде чамлан-
ды Удов. – Былайда къанынг жерни боярыгыындан хапа-
рынг бармыды?! Киминг жокъларыкъды? Юйюнден, элин-
ден изгилтин бола айланган итсе сен.

Атабий бир жанлыракъгъа тепчиди. Къаспот да, солу-
уун теренден ала, көпчюген көз тюплери къалтырай къара-
ды Удовха. Алайсыз да къансыз Удов, бети асыры чым-
макъ болгъандан, сау адамгъа ушамай эди. Эринлери, кюл-
лары да бирча къалтырай сюеледи ол.

– Олтур жеринге! – деди Къаспот Атабийге, кеси эниш-
ге чёге. – Жангыз бир былхымсыз халынгы сездирсенг, къа-
нынгы төгерикме. Адамлыкъ этерге жарамай көреме да
санга уа! Аузумда тюркюрюгом къуругъунчу кюрешеме
бюгюнлю, кенгеширге-оноулашыргъа келгенибизни айтып.
Сен ким болгъанынг билген эт. Бююн бери бизден баш-
хала келселе, эндиге дери көз акъларынг көкге айланып
турлукъларын билеменг?!

– Сени кибиклени аллай бир учхара сёзлерине тынгы-
ларыкъма деп акъылымда жокъ эди.

– Акъылдан шашарча этейим бусагыат. – Къаспот Ата-
бий таба огъурсуз бет алып къарады да, аны көзлеринде:
«Баям, ахыр ууахтым жетди» деген сёзлени окъуду. Удов,
ёрге туруп, тапанчасын кюлуна алып, анга «аякъ бюкдю-
генлей» турмаса, Атабий аллай бир тюрленирик болмаз эди, –
жан татлыды, ол Къаспотха бла Удовха кезиу-кезиу къа-
рагъанлай турду, көзлери чыгып кетерге жетишип. Бирде
анга жер төгөрек айланганча, бирде таула окулургъа ха-
зырланганча көрюнедиле. Аллай кезиуде көзлерин къаты
кысады. Дагыда, акъылын башына жыйып, көзлерин ачып,
«кёнакъларына» жангыдан эс буруп къарады. Болсада
аланы сыфатларында аз да адамлыкъ ышан эсленмеди, –
аланы көзлеринде къара булут эслене эди, къутсуз сыфат-
ларындан а суукъ жел ура эди. Была жан эзген ачы хапар
айтырыкъларына ишексизди Атабий. Алай көз жашларын
кюл аязы бла сылар чекге жетмезге уа кюреширикди.
«Тёммегим къаргъагъа, къузгъуннга азыкъ болуп къаллыкъ
эсе да, алай тынч бой салыб'а кёймам», – дейди ол кеси

кесине, акъылындагыын тышына чыгъарып къояргъа къоркूप.

— Бери, манга, эс буруп тынгыла, — деди Къаспот, къысха боюнун ёргерек созуп, къара бетине уу жайыла, Атабийни оноуу аны къолунда болгъанын аныгълата.

«Дёрденинги не бек кёпдюрсенг да, сени кибик бир асыгъа алай бош бой салып къоярыкъ киши туююлме мен. Айт не айтырыкъ эсенг да. Абызырагъанса да андан чыгъаралмайса ауузунгдан сёз. Макъа кёзлеринги хыйла ышаруларын кёргюзтюп, къанымы къыздырып турма да, айт айтыр затынгы. Атангы аман кёзюне!..»

Атабий, тишлерин къаты къысды да, этер ишлерин акъылына алды. Бусагъатдан, секирип, Удовну юсюне илячинча атылып, тапанчасын сыйырып, экисин да жерге къапласын да къойсун. Ол чакъда аны ачыулу бетинде арталлыда нюрю къалмай, чыммакъ болду. Эринлери уа къалтырагъанлай турадыла. Ол ёрге хыны кётюрюлдю; кючюн-къарыуун жыйды, аякъларын жерге къаты-къаты ургъанын а сезген окъуна этмеди. Бусагъат Къаспотну жулдузун ёчюлтюрюкдю, киштикмыйыкъ Удовну уа уу бетин къара къанына боярыкъды.

Къаспот а олтургъан жеринден тепмегенди; асыры жунчугъандан, борбайлары кыйылып, тили тутулуп къалгъанды. Удов да, ишни болушун иги аныгламай, армау болуп сюеледи. Къаспотну халына къарайды да, анда бир тюрлю тынгысызлыкъ эслемейди. Аны себепли сюеледи, тапанчасын Атабийни желкесине тиремей.

«Жаным саулай жаханымге кирир акъылда туююлме, — деди Атабий кеси акъылында. Бу уубет киштикмыйыкъны бусагъат тунчукъдурама. Андан сора уа Къаспотунгу сау кёрейим...»

«Атабий! Акъылынгы башынга жый, — деди бир эр киши ауаз ол чакъда. — Жойдураса кесинги. Сен ол уубетни тапанчасын башынгамы урлукъса, не жерлей, не атдыра билмейсе. Энишге олтур да айтырыкъларына тынгыла. Кесинги къолгъа ал, кыйынлыкъланы кётюрюрге бюгюн юйренмегенсе. Адам сукъланыр жашауум жокъду деп, кесинги жояргъа ашыкъма. Бусагъатда кимни барды адам сукъланыр жашауу, жүрек тынчлыгъы болгъан жокъду. Сени къошунгда олтургъанла окъуна жанларын къолларына алып айланадыла. Хайт де, алыкъа алда сени кёп сынаула сакълайдыла, — бир адам бир кюннге айтып тауусалмазча палахла, къан ырхыланы ичлеринде окъуна айланырыкъса, — кюн сайын ёлюмню кёзюне къарагъанлай. Кесинги жояргъа ашыкъма, Кюн да, Ай да жаланда кесинг ючюн

чыккыган сунган заманлагъа да жетериксе, бу хаух дунияда бир адам сынагъан насыпны сынап...»

Желкесине тирелип тургъан бир сууукъ зат элгендирди Атабийни. Ол Удовну тапанчасыны быргъысы эди.

— Муну къолларына бугъоу, аякъларына да сынжыр кишен сал, — деп буюрду Удов Къаспотха. — Тамамды муну бла ойнагъанынг. Эшитемисе мен айтханны?!

Къаспот аны айтханларын Атабийге ангылатды. «Сен, харам къандан жаратылгъан жаныуар, кимле бла ёрелеширге кюрешгенинг ангыламагъанмыса энтта да?! Бусагъат ангылатайым», — деп, Къаспот ушкогун сермеп къолуна алды да, аны жерлеп, Атабийни кёкюрегине тиреди.

Энди бир затдан да къоркъмайды Атабий. «Урсала урсунла, ёлтюрселе ёлтюрсюнле, — дейди ол. Мени жаным быллай бир багъалыды деб'а турмагъанма; сауутларын бири желкеме, экинчиси кёкюрегиме тиреп. Бу ассыдан туугъан ассыланы этгенлерин кёрмейсе? Тёммегим былайда тургъанлай жаным къачып кетерик суна болурла... Кёзлери-гизни ачып къарагъыз дуниягъа! Уругъуз да ёлтюрюгюз, сизни кибиклени кёре жашагъандан эсе, кёзкёрмезге кетерге хазырма. Нек турасыз?!»

Атабий жүрегини ургъан тауушу кесине эшитилгенине ишексиз эди. Бир-бирде чыгып кетерге жетишеди ол. Къоллары-аякълары мыдыхдан чыгъарылгъанча къызадыла, къулакъларында уа черек сууу саркыгъан сунарсa. «Сизни кибиклени хаталарындан къыяма айланмай да иги турады, — деди Атабий, — бетлери болмагъан бетсизле!»

Аны ол айтханларын эшитселе, арсарсыз урлукъдула — экиси да бир жолгъа. Эндиге дери тёзгенлери да тамамды.

Удов тапанчасын артха алды. Къаспот а турады ушкогун Атабийге тирегенлей. Атабий Къаспотну кёзюне къарады да, аз ышармыш этди. Ол а Къаспотха бек ачыу тийди. Болса да Атабий, аны ушкогун сол къолу бла бир жанына тюртдю да, къошну эшиги таба эки атлам этди. Быктыгъа тагъылып тургъан гыбытны къолуна алды да, андан гоппанны толтуруп, айран ичди. Сора, артха, къошну тёрю таба атлап алгъыннгы жерине олтурду. Къаспот Атабийни ол халында «Сиз айтханнга боюнум къылдан иничкеди» деген магъананы ангылады, аны къатына чёгюп, ол къагъытлада жазылгъан жазыулары ангылатып башлады, мычымай.

— Сени атанг Абдулкерим, 1919 жылда, Серебряковну башкеслери бла бирге онсегиз большевикни асмакъгъа асханды. 1923 жылда, Холам-Бызынгы ауузунда болгъан къозгъалыулагъа башчылыкъ этип, тогъуз къызыл аскерчини, бизни — ОГПУ-ну адамларындан да онтёртеуленни илишан-

нга салгъанды. СССР-ни ОГПУ-суну оноуу бла Батырланы Абдулкерим илишаннга салыннганды...

Кёз кёре Атабийни бурун жанлары, кёз тюплери, эринлери да къарала башладыла. Ауузун ачып бир затла айтыргъа кюрешди. Алай, эринлери къымылдагъан болмаса, ауазы эшитилмеди. Атабийни энди кёзлери да кёрмей тохтадыла. Башын ёрге кётюрюп, Къаспот таба къарады. Алгъа аны бетин экили кёрдю. Артда уа бир къара ауанала жюзюп турдула кёз аллында. «Ётюрюк айтаса, итден туугъан. Битеу айтханларынг жалгъан даудула!» – дерик эди, кёзлери Къаспотну кёрселе, тили айланып, акъылындагъын ангылаталса. «Сени битеу айтханларынгда хыйла акъыл барды... Атамы ким болгъанын билмеймеми мен? Ол бу сен айтхан затладан бирин да этмегенди; Оразайны хатасындан ит жыйыннга къошулгъан кезиюу болгъанды. Аны да колхозгъа берген малларын кесине кютерге къоймагъаныгъыз ючюн этгенди. Кишини ёлтюрмегенди, жоймагъанды. Инсан урушну заманында бир жанына да къатышмагъанды... Битеу айтханларыгъыз ётюрюкдюле. Ол аны жолдан чыгъаргъан Оразай а, анда да бир ёлсюн».

– Акъылынгы башынга ал, белинги къаты къыс. Ата-сы-анасы бла ёмюрден ахыргъа киши да жашамайды, – деди Къаспот... – Аллай ата ючюн артыкъ кюер-бишер кереклиси да болмаз, Тейри, мен жукъ ангылай эсем, аманлыкъны жолуна тюшгенди да, аманлыкъгъа тюбегенди. Кёп гюняхсыз адамланы жанларын алгъанды, кёп сабийлени ёксюз этгенди. Аны да алдыла жанын андан эсе кёп да кючлюле, халкъгъа игиликни, баш эркинликни, – ахшы жашауну излегенле.

Атабий, жукъудан уянганча, сескенди да, секирип ёрге турду. Къаспот бла Удов да, баям аны мурдарлыкъдан арта турмазлыгъын ангыласала керек, мычымай, аякъ юслерине болдула! «Не бек кюрешсе да, бизден къутулаллыкъ туююлдо, къачса уа – иши битди», – деген магъананы кёзюбашы бла ангылатды Къаспот нёгерине. Атабий, тёгерегине шашхан адамча бир къужурла къарады. Сора: «Атам! Атам!» – деп, тауну-ташны титирете къычырды да, мулжаргъа бауурундан тюшюп, ёгюзча ёкюрюп жияды. – «Къайдады, мени атамы ёлтюрген малгъун?! Къайдады ол харам?! Сен а болурмуса ол, ит къан, – деди Къаспотха, жатхан халында башын ёрге кётюрмей. – Огъесе къатынгдагъы уубетмиди?! Айтыгъыз тюзюн! Алай туююл эсе, не сизни, не кесими ёлтюреме!»

– Сенден къалсын башыбыз, – деди Къаспот. – Сени кибики кёплени къанларын сууутханбыз. Акъылынгы башынга жый да, биз айтырыкъгъа тынгыла. Эшитемисе? Къой

бу сарнагъанынгы, къатын кирик. Революция – «къан тѣ-
гюу», деген сѣздю. Хорлам алайсыз келмейди. Сени ата-
нгы, аны нѣгерлерини да болур эди кеслерине толу ийнан-
дыргъан ниетлери. Аллай ниет ючюн а кюреширге, къан
тѣгерге тюшеди. Ала не зат ючюн къан тѣкгенлерин ангы-
ламагъандыла деп, киши да айталлыкъ туююдю. Аллах-
мы, адаммы жангылтхан болур, – жангылгъандыла. Ала тут-
хан жол тюзлюкню жолу болмагъанын жашау кѣргюзтдю, –
терсликлерине жолукъдула. Энди аланы жияуларын этип
тургъандан хайыр жокъду. Алыкъа Совет властыны аягъын
марагъанла аз туююдюле. Аллайланы тую тамырлары бла
гунч этгинчи, бизге тынчылыкъ боллукъ туююдю... Тюзюн
билирге сюе эсенг, сени атангы жойдургъанла да аладыла.
Сен бизге чамланма да, дертинги аллайладан алыргъа кю-
реш... Биз да болушайыкъ. Мен, сѣз ючюн, къатынгда къая
болуп сюелейим.

... Атабий, башын ѳрге кючден кѣтюрдю да, белин тюзѳ-
тирге кюрешди. Мулжардан ѳрге уа турмады. Тынгылауну
ийгенлей турду, акъдан-къарадан жукъ айтмай. Ол ангы-
лай эди аны къошунда олтургъанла этип айланган ишле-
ни огъурсузлукъларын, айтхан сѣзлерини хыйлалыкъларын.
Алай, ала бла ѳрелешип, жукъ эталмазлыгъына да тюшюне
башлагъанды.

– Сенден тилей кюрешмей, ишни болушу былайды, аны
юсюнде борчунгу толтурургъа керексе деп, сѣзню къаты
салып къояргъа да боллукъбуз. Айтханыбызны этмей къо-
яргъа мадарынг да жокъду. Мухтар-Паша, Совет властыны
къанлы жауу, сени къошунгда бола-бола тургъанын биле-
биз. Аны бла байламлыкъ жюрютгенле Мухтар-Пашадан
башха туююдюле бизге... Аны ангылагъан эт. Ол мурдар-
ны тутаргъа болушсанг, уллу нохтабау къоллу боллукъса.
Бек башы уа, ѳмюрден ахыргъа Совет властыны бек керти
адамына саналгъанлай жашарыкъса.

– Сен, ахырысы-къысхасы, ким болгъанынгы толу
ангылатдың, – деди Атабий, солуун теренден ала, кѣзле-
рин женг къыйырлары бла сюрте. – Этген ишигиз, айтхан
сѣзюгюз да хыйладан топпа-толудула.

– Бу мен айтханланы къулагъынга алсанг, кесинге иги-
ди, – деди Къаспот, олтургъан жеринден ѳрге кѣтюрюлюп,
тонуну этеклерин къагъа, бел бауун тешип жангыдан къы-
са. – Товарищ Удовда не къадар тѣзюм да, адамлыкъ да
болгъанын ангылап тургъанынгы сеземе. Мен да сейир этеме
бюгюн аны быллай бир тѣзюмлююгюне, аны орунуна бю-
гюн былайда башха адам болса, ушкок бла уруп итни ѳл-
тюргенча ѳлтюрюп кетип къаллыкъ эди. Удовну бла Къас-

потну къарамлары бир бирге тирелдиле. Баям, Удов нёгери атын айтханына бюсюреген болур эди.

Атабий, тишлерин къаты къысып: «Барыгъыз да тюп болугъуз!» – дерик эди, къолундан келсе.

– Мен ол сиз айтхан адам бла байламлыкъ жюрютген угъай, бюгюн болмаса, атын да эшитмегенме, – деди Атабий, къош ичинде ары-бери атлай.

– Атынгы аманнга чыгъарма, тап жашаргъа кюреш. Хар атламынг да белгилиди бизге, – деди Къаспот.

– Мындан кёп муну бла хапар айтып турургъа заманыбыз жокъду, – деди Удов, башын иги да ёрге кётюрюп, сол къолу бла мыйыкъчыкъларын сылай, тапанчасы уа онг къолундады, аны алыкъа хомпурагъа сукъмагъанды. – Муну жомакъларына тынгылап тургъаныбыз тамамды. Бу суу-башха мен айтханланы толу ангылат (ол Къаспот таба къарап айтады), Мухтар-Пашаны къолгъа этгенибизлей, къоркъмай, буюкъмай, элге барып жашасын кеси да. Колхозгъа да аллыкъдыла муну. Аны юсюнден этген оноубузну да ангылат. Кийик жаныуар киби, келип, мында, агъач ичинде, баш кечиндиргенден магъана жокъду. Бизни айтханыбызны да этсин, халкъгъа да къошулсун да, халкъча жашасын.

– Мен сиз айтхан адамны ким болгъанын билмейме. Бу тийреге сизден башха адамны аягъы басмагъанды.

– Биз ётюрюк сёзню кёрюп болмайбыз.

– Да мен айтханнга ийнанырыкъ туююл эсегиз, соруула берип нек кюрешесиз? Бир жангыз жалгъан сёз айтырыкъ туююлме. Алайсыз да, бу къатыш-къутуш дунияда аз гюняхлы иш этмегенбиз... Энтта да къайтарып айтама, мен бейлайда къош салгъанлы сизден башха адамны аягъы басмагъанды бу жерге.

– «Ажал жетсе, болжал жокъ», деп эшитгенмисе, кесинги жойдурургъа айланаса? – деди Къаспот Атабийни башындан аягъына дери огъурсуз къарамы бла уу жая.

– Сен биле да болмазса, атамы малыны, мюлкюню хыйсабы жокъ эди. Энди уа мал, мюлк да жокъ, атам да жокъ. Адам не кёп ишлесе, жашаса да, барыр жери бирди. Алай къарыныбыз тойгъан заманда аны унутуп къоябыз ансы; неден да не манга, – жашамай жашаудан тюнгюлдюм. Анама, жангыз эгечиме жаным ауруйду ансы...

– Атабий, акъылынгда болгъан зат халынгдан танылып турады, – бу дуниядан эсе, ол дунияны дурус кёрюп тохтагъанынг ачыкъды, – деди Къаспот, – сен ёлгенликге элинге бир уллу хата келлик суна эсенг, жангыласа. Бюгюн бизге тюбегенинге отдан кёлек кийип тургъанынгы да билеме; иесин тас этген ит киби, андан сахиник болгъанлай тураса.

– Мени башым бла бек кёп ойнадынг бюгюн, – деди Атабий, башын бир жанына буруп, ёрге кётюрюле, тынгысызлыгын Къаспотха билдирмезге кюрешип... Аны санлары зызылдадыла, къанын къартыкыгъа сыйындыралмай, зыбыр къолларын бир бирге уугъанлай турду. Ол жаш адамы, – алыкъа жыйырма жылы да толмагъан. Алай жашау кыйынлыгъы асыры ийлегенден, аны иги танымагъан адам жетген кишиге санарыкыды; не десенг да, аллай бир заманны элден узакъда жашагъан адамы... Атасына, анасына, башха жууукъларына къайгы этгенлей тургъаны уа, барын да унутдургъанды. Энди уа, бу къаражух Къаспот, атасыны хапарын айтханлы, ауузу селеше, кёзлери дуния жарыгын кёре тургъанлай, жүреги сарнаудан къутулмайды. Ол сарнауу тауушун кесини къулакълары окъуна эшитдиле. Алай ол ийнанмайды атасыны жоюлгъанына, бу мурдарла айтханларына бой салдырыр ючюн мадар излеп кюрешедиле деген акъылдады. Быллай итлени аякъ ызларын белге жетген къарда тапмазса, – хыйладан толуду ичлери.

– Билеме, сиз манга игилик этерге келмегенсиз бюгюн бери, – деди Атабий, къолларын биягъындача, кезиу-кезиу ууа, къан тамырларын игирек ишлетирге кюреше. – Дуниягъа жилау салдыгъыз – жүрегигиз а къанмайды. Сейир туююлмюдю ол?!

– Ары къара! – деп, Удов ачы кычырды. – Ары къара! – Къаспот да, Атабий да кёрдюле агъач ичинден олсагъатда чыкыгъан төрт атлыны. Удов бла Къаспот ушкокларын сермеп къолларына алдыла да, мычымай жерлеп, къазауатха кирирге хазырландыла. Ала экиси да къош артына секирдиле. Атабий а жеринден тепмей сюеледи, алайгъа битип къалгъан кирик. Агъач ичинден дагыда эки атлы чыкыды, келгенле алтаулан болдула. Атабий эс жыйды да, туюлю бетин эки кёлу бла жапды. Ёхтемлигин, жигитлигин да тас этди бир кесек заманнга; къулакъларына сыйыт, хадагъа тауушла эшитилдиле. «Тейри, эсимде болмагъан ишге тубей турама, – баям, ууахтым жетген болур. Къалай болады да алай, жашап да башлагъынчы не ууахты жетген хапарды ол?!» – Атабий кеси акъылында оу-шау этди.

Атабий кёзлерин ачды, ачы сагъышларындан бир кесек къутулду. Ол атлыла жууукълаша келедиле. Удов бла Къаспот агъач ичине ташайгъанларын эслегенди. Алайда къан тегюллюгюне ишексизди Атабий. Ол аякълары, къоллары ишлемей тохтап къалгъан сунады; тебалмайды жеринден, къаны къан тамырларында уюгъанча. «Бу эки кызтекени уа кёрдюнгмю, – деди Атабий Удовха бла Къаспотха – кишилигигизни манга кёргюзтгенликге, кесигизден куюлю-

лени көргенлей, Тейри, башыгъызны алып къачдыгъыз. Ол болсун мындан арысында да көрюр сыйыгъыз. Сизни кибиклеге ышанган жарлы власть... Къаныгъызда къатышыгъыз дунияны былай къатышдырдыгъыз эсе. Аллах башыгъыздан эки къолу бла урсун. Къаспот, сизни ким болгъаныгъызны иги билген адам Совет власть жанлы къалай болур? Аллаһ бир хомухлукъ къалай этесиз?!»

Атабий ол сөзлени ауазын иги кётюрюп айтды. Алай аны киши эшитмеди, – Къаспотлары алайдан иги да кери кетген эдиле. Баям, олсагъатда алагъа неден да кеси жанлары багъалы болур эди.

... Атлыла къош аллына келип тохтадыла. Саутлары-сабалары, халларына көре, битеу дунияны оноуу къолларын-да сунганла. Бек алдагъы атлы къара чырпа бөркюн тешди да, къолуна алды. Аны башы сыйдам жүлюнюп эди, сакъалы къап-къара, башы уа – чыммакъ. Көзлери жандырауукъла. Атабий таба жүтю къарап: «Ассалам алейкум, ахшы улан, – деди. Атабий да алды аны саламын. Олсагъатда атладан Атабийни бурунуна бир кюлю терлеген ийис урду. Баям, узакъ жол жүрюген болурла ансы, атла терлеп, къара къасмакъ болгъандыла. Атабий келгенледен бирлерин да танымайды; аланы элден туююл эдиле.

– Кимсе, не адамса? – деп, хыны сорду сыйдамбаш Атабийге, онг аягъын ёзентгисинден чыгъарып, ёрге, иер къаш таба кётюре.

– Мен сорургъа керекме сизге, кимсиз деп.

Жаланбашдан къалгъан атлыла харх этип кюлдюле, кими желкесин къашый, кими энишге ийилип, жухун атыны жалкъасына жетдире.

– Къарайма да, иймансызладан болурса дейме. Алаймыды?! Жаланбашны ол сөзлеринде «мени ким болгъанымы къалай билмейсе», деген магъана ангылашынды. – Санга «кимсе, не адамса?» деп сорама.

– Тюзюн айтсам, бюгюнлюкде кесим да билмейме ким болгъанымы, – деди Атабий, келгенле тюз боюнлу адамла болмагъанларын ангылап, бир кесек жунчуду.

– Визни жанлымыса, огъесе, къызылла жанлымыса?!

– Биригиз жанлы да туююлме. – «Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме» деген акъылгъа келген болур эди ансы Атабий алай базынулу сөлеширик болмаз эди, баям.

– Биригиз жанлы да туююлме. Бармыды дауунг?

Атлыла аман залим сагъайдыла; сыйдамбаш жангыз бир сөз айтханлай, атларындан секирип туююп, Атабийни санларын бир бирлеринден айырлыкъдыла.

– Мен санга сорама, итден туугъан!..

– Мен жаланда Аллах жанлыма, – деди Атабий, онг кьо-лу бла кьошну чалы эшикчигине таяна.

– Да сора бизни жанлыса!

– Сизни кимле болгъаныгъызны билмейме.

Атабийни ёню къалтырады. Ол неликден болгъанын жаш кеси да ангыламады.

– Биз Аллах суйген къуллабыз – большевиклени къанлы жаулары; аланы тюплери бла тюп эттинчи тынчаймазгъа сёз берген таулу жашла. Ангыладынгмы?!

– Хау. Алай ол мен кёргенле да алай байтамал бой салып къоярыкълагъа ушамайдыла. Халкъны ахшысын бир да къоймай жойгъандыла, – алагъа баш кётюрюр адам къаламагъанды. Ала сизни кибиклени юйсюз-кюнсюз мискин-леге санайдыла.

– Сени бу былхымсыз хапарларынгы жаратмайма мен, – деди сыйдамбаш, къарасакъал, ушкогундан эсе, эки кёзю алгъа атыллыкъгъа ушагъан атлы. – Сен бу учхара сёз-чюклеринги терк тохтат да, богъурдагъынга бичакъ салыннгынчы, ким болгъанынгы ачыкъ эт бизге.

Сыйдамбаш атындан тюшдю. Къатындагъы нёгери да секирип тюшдю да атындан, таматасыны – энди Атабий сыйдамбаш келгенлени командирлери болгъанына ишек-сизди, – атыны жюгенине жабышды. Тамата уа, чырпа бёркюн башына кийди да, кьош арты таба атлап, къалын агъачны къыйырында чертлеуюк терекге тагъылып тургъан атланы кёрдю да, тынгысыз болду; кёзлери от чакъдыла. Нёгерлерине кьоолу бла белги берди да, артларындан терк тюшерлерин изледи. Аланы барысы да бир жолгъа секиришдиле атларындан.

– Быланы иелери къайдадыла? – деп, къарасакъал сабыр сорду Атабийге, къамичисин атла таба узата. – Тынгылауну басып къутулаллыкъ туйюлсе менден. Биз къан безиреп айланмайбыз, юйсюз-кюнсюз болуп, халкъны, жерни палахладан къоруулайбыз; сени кибик желбыдырла баш эркинликлерин, динлерин тас этмез ючюн кюрешебиз. Къызларыбызны эл бедишлиги эте тургъанланы башларын жерни жети къатысына сугъар ючюн сермешебиз.

Келгенлени таматалары къызланы сагъыннганда Батырбийни юсюнден эшитген хапары эсине тюшдю Атабийни.

Батырбий элге Совет властыны кесини боюну бла келтиргенледен бирлерине саналгъан Къумукъну кызы Иллеуканы аллыгъы элге ачыкъ болгъандан сора, атасы Кичимай жашына ачыкъ айтханды:

– Ол къыз башына къызыл жаулукъ кысады – Аллахху ийнанмагъанын халкъгъа ачыкъ этип. Аллаила, эр киши кийимле кийип, атлагъа минип, дунияны къыдырып айла,

надыла. Аллай кызыны аягын арбазыма басдырлыкъ туююлме. Бош кюлесе, мен саулукъда ол иш боллукъ туююлдо.

– Да, атам, – дегенди Батырбий, ёхтем, базыныулу сёлеше, – комсомолчу кызыла башларына кызыл жаулукъла кысып, Аллахха угъай, партиягъа ийнанганларын, сен айтханлай, ачыкъ кёргюзтедиле. Бек биринчиден, ол затны болурун биз излегенбиз. Аллай кызыладыла Совет властыны кючлерге болушханла, жаш тёлкюю окъургъа – къарангылыкъдан къутултургъа жол ачханла. Сора сен айтхан-ны этип, къурала тургъан ишими жилтинчигине суу къуйсам, ол мычымай ёчюлсе, артда аны алай нек болгъаныны сылтауу ачыкъланса, манга не кюн келлигин билемисе? Сен, акъыллы атам, мени башымы отха сугъаргъа айланнганынги билемисе?

– Угъай, билмейме. Билирге да суймейме. Жаным сау-лукъда кызылбаш кызыны келин этерик туююлме.

– Сен адам айтханны нек ангыламайса? Мен да аллай-ладанма, – Аллахха ийнанмайма.

– Ол а бютюнда оу. Ёлсем да юйюмю капыр жыйыннга алдырлыкъ туююлме.

Кичимайны айтханы чотха алынмады, – келтирди-ле Иллеуканы Батырбийге. Алай ол кече окъуна Кичимайны юйюне от салдыла, таш къабыргъаларындан кългъан зат-лары кълп-кълара кесеу башла болуп чыкълдыла тангнга.

Кичимай Аллахдан кечгинлик тилеп жиляды. Батыр-бий а угъай – Совет властыны душманларына сарыуу къл-най – ашырды кечелерин, кюнлерин.

Атабий ол хапарны кеси акъылында кълтлап, башын ёрге кётюрюрге, келгенлени таматарлары, аны эшик юскю-ден бир жанына тюртюп, кълшха суху кирди. Удовну бла Кълспотну артмакъларын суху кълзгълады да, бир тап бюк-леннген кългълытланы алып чыкълды тышына.

– Жаш, окълчу быланы, не хапар айтадыла? – деп, нёгер-леринден бирлерине узатды.

Ол алгъл ичинден окълду да былай айтды.

– ОГПУ-ну кългълытларыдыла, – барып тохтагълан итле-ни атлары жазылыпды.

– Ол дегенинг?

– Бизнича айтханда, ГЕПОУ-ну кългълытларыдыла, сени, мени жояргъл айланнганланы, Холам-Бызынги ауузунда тутуллукъ адамланы атлары жазылыпды мында, – деди жаш, жюрексинип.

– Мени атым жазылыпмыды анда? – деп кюлдо съл-дамбаш. Башхала да кюлдоле.

– Тейри, Исхакъ, бош къууанаса ансы, сени атынг бек башында жазылыпды мында, – деди жаш.

– Не дейсе?!

– Аллах урсун, тюз айтмай эсем...

Сыйдамбаш, къутургъан бугъача, къарады тегерегине, кезлерине къан чапды, башыны къан тамырлары атылыргъа жетишди, бир кесекден а чыммакъ башы къызгъылдымгъа тартды, ууртлары макъа быдырыгъа, тепгенлей турдула. Къошну чалы эшигин эки къолу бла сермеди да, бери къобарып алып, узакъгъа сызды. Ол заманда кесини аты юркюп бир жаныракъгъа секирди. Сора, керохун къабындан чыгъарды да аны сабы бла Атабийни жухуна бир бек къылыкъсыз урду. Атабий, иги да тентирей барып чекдю. Сыйдамбаш, аны таба секирди да, жухуна табаны бла урду. Гён чарыгъыны балчыкъ жугъу табаныны ызы Атабийни бетинде ачыкъ танылды.

Ауузу-буруну къаннга боялгъан Атабий тегерегине къараргъа кюрешди; алайдагъыла анга къара ауанала болуп кёрюндюле. Ол ёрге кётюрюлюрге кюрешди, алай башыкёзю тегерек айланып, тобукълары къалтырап, жеринден тебалмады. Келгенле уа анга кёл кенгдирип сюеледиле. Тамата буйрукъ берсе, Атабийни къолун-аягъын байлап, къаядан атарыкъдыла. Атабийни доп-допларын аланы бири да жаратмагъанды. «Большевик болгъанын» билгенли уа, асмакъгъа асаргъа да угъай дерик түйюлдюле. Олсагъатда Атабий, Къаспотладан окъуна болушлукъ тиледи кеси акъылында. «Итден туумагъан эсегиз, бу итлени мени юсюмден айырыгъыз, – деди, ичинден ургъан къызыу хауа къургъакъсытхан эринлерин кючден бла бутдан къымылдата. – Кишилигигизни манга танытханлыкъгъа, бу мурдарланы кёргенигизлей а, аякъ ызыгъызны бек терк тас этдигиз, – эки къауумугъуз да дуниядан тас болур эсегиз». Атабий ол сёзлени терк-терк къайтарады къыйынлыкъгъа тюшгенли.

– Нёгерлеринг къайдадыла, тонгуздан туугъан тонгуз? – деди биягъы сыйдамбаш. – Тынгылагъандан хайыр жокъду. Мыллыгынг былайда къушла азыгъы боллугъун билемисе?!

Атабий тынгылайды; бет тюклери чюйре айлангандыла, ауузу-буруну къызыл къанына боялгъанлыкъгъа, бети асыры агъаргъандан ичинде жаны болгъан адамгъа окъуна ушамайды. Ол, тишлерин къаты къысып, тырнакъларын мылы жерге беклеп, кесин жангы палахха хазырлайды. Энди анга неден да не: ол тынгысыз болуп сакълагъан келди, аны ангылауунда энди андан къутулуу жокъ. «Элимден керексиз изгилтин бола айланмай, ажалымы ата юйюмде

табыуну мадарын излерге керек эдим. «Къоркъакъ къоркъгъанына жолугъады», дегенлери керти болгъанын кёрдюк... Угъай-угъай, нек болама мен къоркъакъ? Душманым болсун къоркъакъ. Аллах къарыу берип, аякъ юсюме болалсам, манга бу къыйынлыкъны берген харамгъа къан къусдурлукъма. Билек кючге жетгенде, мен андан къарыу-суз болмам, таланган. Аман акъыл этейим да, кел, нёгерлерими кёргюзтейим деп, агъачны теренине элтейим. Сора иш кесин кёргюзюр: не ол ёлюр, не мен ёлюрме».

– Муну ёрге сюегиз, – деди жыйын тамата.

Экеулен Атабийни къолтукъларына жабышдыла да, аякъ юсюне сюедиле.

– Ким жанлы болгъанынгы толу ангыладыкъ, – деди келгенлени командирлери, керохун Атабийни аузуна тиреп...

– Мен жаланда Аллах жанлыма, – деди Атабий, солууун бир кесек эркин ала башлагъанына къууанып.

– Кена, анангы алгъын огъесе, сен Аллах жанлы туююл эсенг!

– Анангы сен ал, итден туугъан, – деди Атабий, сыйдам-башны керохун сол къолу бла бир жанына тюрте.

Келгенле бир бирлерине къарашдыла; сейир этдиле Атабийни алай базыныулу сёлешгенине.

– Ахыр сагъаты жетгенин ангылап, сант эте турады, – деди таматалары, эки кёзю къандан толуп, къылыкъсыз ачыуланып. – Алма терекде кертме битип кёргенмисиз? Бу динлерин, халкъларын сатханланы хар къолгъа тюшгенлерини жүреклерине къама уруп, харам къанларын тёкгенлей барыргъа керекбиз. Кёремисе муну сен, «Аман ит артдан юрюр» дегенлей.

– Атангы аман кёзюне, эталлыгъынгы аяма. – Баям, ол «жаудан жалынып къутулмазса», деген акъылгъа келген болур эди.

Сыйдамбашны ачы къычырыгъы тау башлада эшитилди. Сора, керилип, керох сабы бла Атабийни жухуна алай къаты урду, ёкюргени Сыйдамбашны къычырыгъын тунчукъдура ауду жерге. «Таулуну жаны тазады, ол тауда туугъанды, ёлген да анда этеди. Ажымлы жоюлгъан а... Атабий биринчи туююлду, – кёкден учуп келген шибиля кёплени урходук этгенди, ызында къалгъанланы жиятып. Атабий а кеси ёхтемлигинден жоюлду, элиядан да кючлю эди анга тийген зат; «Бёрю, ашаса, ашамаса да, аузу къанды», дегенлери кертиди. Сыйдамбаш Атабийни юсюне къарагъанлай сюеледи, – керохун жерлеп, къалайындан урса кёлю иги кенгерин чотха ала. Атабий а жатады, тамагъына темир ыргъакъ бекленнгенча, солууун алалмай, кёзлери жукъ кёрмей.

– Ач итча, чулгъанып жатаса, жашауунгу ахыр сагъаты келгенин ангылагъанча, – деди биягъы Сыйдамбаш. – Тели бхтемлигинг жойду сени! Аман бла кетдинг бу хаух дуниядан.

– Сабыр бол, Исхакъ, – деди къошдан Удовну бла Къаспотну артмакъларын чыгъарып келген жаш, керохун Атабийге тиреп, аны сампалын басаргъа хаппа-хазыр болуп тургъан таматасыны акъылын кесине буруп, бу артмакъланы иелери тышындан келген адамладыла; жол азыкълары, сапынлары, жан жаулукълары, жюлгючлери... Сен бусагъатда бу къаражухну ёлтюрсенг, биз артмакъланы иелерин хазна табайыкъ...

– Кёремисе, муну жапысын?! – деп, Исхакъ Атабийге табан жетдирди. – Ала ёмюрде табылмай къаллыкъ эселе да, мен бу кирлини сау къоярыкъ туююлме. – Муну айтхан сёзлери къан тамырларымда жюзюп айланадыла, жюрегими тебиуюн тохтатыргъа жетишдирип.

– Сагъыш эт...

– Быллайланы учхунларын да къоймазгъа керекбиз дунияда.

– Сант эте турады, – деди жашладан бирлери. – Тейри, сен керох бла урмасанг да, мынга болуру болгъанды... Бу ким эсе да, факъырны юйюн къурутхансыз.

– Жанынгмы ауруйду? – деди Исхакъ. – Жийиргенчилини башын кёкюрегинге къыс да, ариу айт, ол жийиргенчи жухун жуу, суучукъ да уртлат...

– Сен къакъды-сокъду этгенликге, хар аллыбызгъа тюбегеннге бу кюнню берип барсакъ, бизни жанлы боллукъла бек аз табылырла халкъда, – деп, базыныулу сёлешди ол къошдан артмакъланы чыгъаргъан жаш. – Халкъны кесибизден изгилтин этмейик. Бу да не адам болгъанын билейик.

– Бюгюн душманынга жан аурутсанг, тамбла ол сени жанынгы аллыгъын унутма. Бу кирли ким болгъанын тюз тюбегенибизлей окъуна ангылатханды, – деди Исхакъ. – Артмакъланы иелери уа, эртте-кеч болса да, былайны жокъламай къоярыкъ туююдюле. Сакълайыкъ – марайыкъ, таукел таудан ауады; жаш, сен бу кёлсюзлюгюнгю къойгъан эте тур. Бюгюн биринчи кере сезмейме сени къызыллагъа жан аурутхан кылыгъынгы.

– Тюз туююлсе, Исхакъ, – деди биягъы жаш. – Мен къызылла жанлы болсам, юйюмден кетип, жашаусуз болуп, жанымы къолума алып айланмаз эдим. Исхакъ, бир-бирде сен къыйынлыкъда нёгер тутхан къыйматны унутуп къояса. «Жарлы жети элни сагъышын этер» деп эшитгенмисе?

– «Эринчекге иш буюрсанг, акъыл юйретир» деп да эшитгенме.

– Сенден эринчек туююлме.

– Эринчексе! Мен сени гыз-гызынг къуруп кърмегенме.

– Исхакъ керохун Атабийни мангылайына тиреди. Аны бла демлешген жаш, терк къымылдады да, Исхакъны алына сюелди.

– Мени ёлтюр, бу жарлыны уа жашама къой, – деди.

– Ёлтюр, жаханымни менден толма къой. Бютюнда сизге нёгерлик эталмай эсем.

– Бир бирни ангылап жашагъан жашланы былай тынгысыз нек этесе? – деди башха жаш. – Былайда бизге тюз оную керекди.

– Эт сен тюз оную, мен айтханнга бюсюремей эсегиз, – деди Исхакъ, артхаракъ атлап, керохун къабына сугъа. – Этигиз оную, мен сизге тынгылайым.

Барысы да тынгылашдыла. Атабий а аз эс жыйды. Ол Аллахдан жаланда бир зат излейди – кесине ажал. Ол-сагъатда аны къулакъларында бир сейирлик желни тауушу улуду; ол жерни талайды, тереклени аудурады, элни жербаш юйчюклерини адам энишге ийилип кючден кириую эшикчиклерини къадаулары бла къобарып, бияры быргъайды, – кёкге учурады; тегерекъа къаппа-къарангы. Кёкден жауун угъай, буз жауады. «Уллу Аллах, къуй юсюбюзге буз, къар да, – деп шыбырдайды Атабий. – Бир жаннга да жан аурутма, жаханым жашауну къыяма бла алышындыр. Бу мурдарланы ёлгенлерин кёзюм бла кърме къой да, сора мени урходук этип, кёкге окъуна сууур, жаным саулай жерни жети къатысына сукъ. Энди манга дуниялыкъдан бир зат да керек туююлдо, – жаланда ёлм излейме кесиме. Быллай бир ыспассызлыкъ сынарыкъма деп, жаным саулай бир итни аякъ тюбуне тюшерикме деп ёмюрюмде акъылыма келмегенди. Къыйынлыкъгъа тюшген сагъатымда, ачы кычырыкъ этгениме уялдым, агъач, таш да манга кюлген сундум. Къалай игиди, бу халымы ахшы адамла кърмегенлери. Ол мынафыкъ Батырбий кърсе, аз кёл кенгдирмез эди. Анам, эгечим а, тобукъларын туююп жияр эдиле... Ой, Уллу Аллах, сен да мурдарла жанлыса бусагъатда; шо ачы кычырыкъ этгенимде да, киши жан аурутмады манга. Бу итлеге быллай бир эркинликни нек бересе? Бу бузну бютюнда къаты жаума къой... Бу желни бютюнда къаты урма къой; жунчут бу итлени, – ёлсюнле, Уллу Аллах, мурдарлагъа жол бермезлигинги кёргюзт къандан толуп тургъан кёзлерине... Элия бутагъын бошла башындан...»

– Бу итни ол атладан бирине миндиригиз да, къолун-аягъын иерге байлагъыз, жыгъылып кетмезча. Экинчи атны

да адежге тутугъуз. Артмакъланы эшекге жюклегиз, ий-некни бла бузоуну аллыгъызгъа этигиз, — деди Исхакъ. Ызы бла бир кесек тынгылады да, — къошха от салыгъыз, — деп къошду. — Экеулен а, былайда бугъуц, атланы иелерин сакълагъыз. Ала, эртте-кеч болса да, былайгъа къайтмай къаллыкъ туююдюле.

V

Атабийни ичин сууукъ къалтырауукъ алгъанды. Кёзлери алас-булас кёредиле. Башы тутмайды; сагъыш этерге — къайдагъысын ангыларгъа кюрешеди, болалмайды, — юсюнде жашау илишаны жокъду, борбайлары тутмайдыла. Къолтугъуна жабышып тургъан адам аз да бир жанына тепчисе жерге доп деп аууп кетерикди. Бир заманда кёзлерин кыырау этип къарады да, къошун таныды. «Айран. Ауузум толу бир айран уртлатыгъыз», — деп къан жугъулары кетмеген, тулукъча кёбюп тургъан эринлерин кючден бла бутдан кымылдатды.

— Не зат дейсе? — деп сорду аны къолтугъуна жабышып тургъан жаш... — Не зат айтаса?

— Айран...

Ол жаш нёгерине тиледи да агъач аякъ бла айран келтирди. Атабий, аякъны жухуна тиреп тургъан болмаса, айрандан бир да уртламайды. Къатында сюелген жаш, кюреше кетди да, иги кесек айран ичирди Атабийге.

— Биз къайдабыз? — деди Атабий, ауазы алгъындан эсе бегирек чыгъа. — Къайдабыз? Сен кимсе?

— Ауузунгу тый, анангы алгъын огъесе, жанымдан этдинг эсе, — деди ол жаш Атабийге.

— Турмагъыз! — деди Исхакъ. — Атланы берлакъгъа тартыгъыз. Къошха от салыгъыз...

— Сокъур тонгуз, не хапар айтаса? — деди Атабий.

— Кимди сокъур? — деди Исхакъ.

— Сенсе... сен сокъур туююлмюсе да? Сокъурса! Ма, кёзюнде къара байлауунг.

— Да мынга болуру болгъанды, — деди Атабийни къолтугъуна жабышып тургъан жаш. — Муну ары-бери элтип айланнгандан магъана жокъду.

— Къолун-аягъын байлап, къошуну ичине кийиригиз да, отда жанма къоюгъуз, — деди Исхакъ. — Бир телини аркъабызгъа жюк этип нек айланыргъа керекбиз?

— Аллах бла тилейме, ариулукъ бла кетигиз мындан, — деп сёлешди Атабий, Исхакъ таба атларгъа кюреше, хар кымылдагъаны сайын тобукълары бююле... — Сен ким болуучу эдинг? Мени атамы ёлтюрген харам къан сенмисе?

– Ма, санга кереги бу болур да, – деп, Исхакъ, керилип, Атабийни жаягына урду. – Атангы жанына барыргъа сюе эсенг – бар.

– Ёле тургъан адамгъа къол кётюрген айыпды, – деди ол Атабийни жанында сюелген жаш. – Таулу тюйюлмюсе? Таулугъа аллай бир зарауатлыкъ жетдирирге жараймыды?

– Бу не таулу, не адам тюйюлдю, – большевикди, – адам къанындан къанмагъан итледенди, – деди Исхакъ ачыуланып, быллайлагъа жакъ басхан – манга нёгер тюйюлдю деген магъананы ангылата. – Дунияны ары-бери булгъагъан къайгылы жашауну была келтиргендиле бизге. – Исхакъ, барып, алайда гебенден къучагъы толу бичен алып келди да, къошну ичине кийирди. Экинчи да къайтып, дагыда аллай бир бичен келтирди. Сора шалбар хуржунундан чакъгыч таш да, къуу да чыгъарып, биченни тюбюнден от къабындырды. Аякъ юсюне кючден бла бутдан кётюрюле келген Атабийни бетине отдан бир хычыуун жылыу урду, санлары, жүреги да жылындыла аны, кёзлери уа сейирлик жандыла. Къатындагъы жаш аны кёзлерине къарады да, къоркъуп артха секирди: ол Атабий анга бир палах этеригине ишексиз эди. Олсагъатда Атабий аямай кюлюп башлады. Хайда кюл, хайда кюл – къырктынжик болургъа жетишди.

– Хей, адамла! Бу сырыйна сокъгъан кимди? – деди Атабий алайда сюелгенлеге кезиу-кезиу къарап. – Тынгылачыгъыз ол алапатлыкъгъа. Мени къошум согъа болур дейме сырыйна. Тынгылачыгъыз... Тепсеригим, жырларыгъым келеди. Сиз да жырлагъыз. Къалай иги адамласыз: бу сейирлик сырыйна сизни хайырыгъыздан согъулады. Къалай иги адамласыз сиз... Кена, анагъызны алыгъыз сиз, иги адамла болмасагъыз. Сиз мурдарласыз. Бюгюнню зарауатлыгъыгъыз элге элия ургъанча эшитилир. Ол заманда сизге къан къусдурлукъ адамла табылырла.

– Бу харам къан, кесин тели кибики этдирип, бизге не къадар аман айтып барады, – деп, Исхакъ, керохун чыгъарып, Атабийни арсарсыз уругъа таукел болду.

– Угъай-угъай, мен башха адамлагъа жангылып юре турама, ит юргенча, – деди Атабий. – Сиз кесибишни адамласыз, мени атамь ёлтюргенлеге дерт жетдирирге келгенсиз. Берчигиз манга да ушкок, – къыйырдан тутуп къырып барайым сиз айтхан адамланы, – къызылланы, акъланы да. Керек эсе, сизге да къан сийдирейим.

Исхакъ, табаны бла къарынына уруп, аудурду Атабийни. Андан сора ол ёрге кётюрюлмеди; экеулен аягындан, къолундан тутуп, Удовну атыны иерине бауурундан салдыла. Барысы да Исхакъны буйругъун толтура, жолгъа ат-

ландыла; алайда киши да кьалмады, артдан Исхакъ аллай оноу этген эди – кьошну кьатын сакълар кереклиси жокъ-ду деп. Баям, Къаспот бла Удов, бугъуп, тап тюшерин марап тургъан болур эдиле: Исхакъны жыйыны кьошну кьатындан арлакъгъа айырылгъанлай, эки ушкок да бир жолгъа атылды да, экеулен атларындан, кыгчырыкълары элия чартлагъан таууш эте жыгъылдыла. Удовну аты да бир кьылыкъсыз юркдю да, Атабий жерге бауурундан тулукъ таууш этип тюшдю, ат а, узакъ кетмеди. Исхакъны кьауумунда Къаспотха бла Удовха кьажау сюелир онг жокъ эди: большевикле – ташада, ала уа – ачыкъ жерде. Ёлюклерин киши излеп тапмазлыкъ узакълыкъда кьачып кьутулгъандан башха кьарыулары жокъду. Энди Исхакъ жаланда кеси кьайгъылы эди; атыны жоғенин бошлап, Аллахдан болушлукъ тилегенлей барады... Аланы ызларындан ушкокла дагъыда атылдыла. Кёкню кюкюретип, тауушлары къара булутланы ичлерин жыра. Алай атлыла келген жоллары бла кьалын агъачха ташайдыла.

* * *

Къаспот, Атабийни башын ёрге кётюрдю да, кьол жаулугъу бла бетинде уюп тургъан къан тамгъаланы сыйпады. Къулагъын кёкюрегине салып тынгылады, жаны ичинде болгъанны ангылагъанда кьууанды.

– Учхунлары юзюллюкле, бу жарлыгъа быллай бир кьыйынлыкъны къалай жетдиргендиле? – деди Удов, энишге ийилип, Атабийге жаны аууругъанын Къаспотха ангылата. – Мурдар мурдарлыкъ этеди. Алада айып, гюнях да жокъ-ду, бизбиз терс, муну кьайгъысын кёрмей, кеси башыбызны алып кьачханбыз.

– Да, былайдан алай терк таймасакъ, ала барыбызны да жоярыкъ эдиле, – деди Къаспот, Атабийни башын кесини кёкюрегине бегирек кьыса. – Муну эси кьайтырыкъ болурму?

– Къайдан билейим, мен врач туююлме. – Удов бу жол Къаспотха хыныракъ сёлешди. – Мен бу ёлгенлени хуржунларын бир кьозгъайым, документлери бар эсе уа. Анда, ол эшекни сыртындагъы артмакъла уа бизникиле болурла дейме.

– Хо да, къара, ким биледи, бу бир кесек эс табар эсе уа, кьатындан кетмейим, – деди Къаспот. – Бу жарлы, аллай бир кьыйынлыкъ сынагъан жаш адам, акъылдан шашмай да иги кьалгъанды. Биз атасыны хапарын айтхан чакъда окъуна кьоркъгъан эдим, кесине бир хата этеди деп.

– Атабий Совет властыны къанлы жауу болгъанын унут-

ма, — деди Удов, Къаспотну жашха жан аурутханлай тургъанын жаратмай. — Ёлсе ёлсюн, кесигиз айтыучулай, жажаним андан толсун, дуния энтта да бир бандитге кем болукъду. Аны не хатасы барды?

«Эслеп сёлеш», — деди Къаспот кеси акъылында. Удовха бети тюрленип къарады. Неге ушагъан ишди ол, — ёле тургъан адамгъа кёл кенгдирмеклик? Бу итден туугъан ит эсе да, туура алай а жарамайды».

Жарлы Атабийни къулакълары чююлдей; бир тауушла, ауазла эшите башладыла. Кёзлерин а ачалмайды, къолларын ёрге кётюралмайды, аякъларын къымылдаталмайды. Кесине бир кесек келе башлагъанлай, аланы ачыгъанларын бекден-бек сезе башлады. Атдан жыгъылып тийген заманында болгъанын ууатмагъан эсе, кёкюрек къангасы да асыры ачыгъандан, солууун айландырыргъа къоймайды; солуп башлагъанлай, биз чанчханча ачыйды кёкюрек къангасы. Башында уа къазан къайнайды. «Бир кюйсюз жан мени жанымы ала турады, — деди Атабий, — атам, сен бар жолунга, манга къайгъы этме. — Юйге бар да, анамы, эгечими къатларында бол, бу къыяма заманда. Аланы кюнлери къарангыды, кечелери жукъусуз. Жалан кийинипсе, атам, сууукъ кюндю, ауруу табып къаллыкъса».

«Хайт де жаш, алыкъа санга ёлюрге эрттеди, — деди Атабийни атасы. — Манга къайгъы этме, — жашаудан бир кесек юлюшюмю алгъанма. Алай зулму кюч кёп ахшы умутларымы юздю, юйюрюмю аллында борчуму толтуралмадым. Ким биледи, кесимми болдум терс? Алай этген ишине сокъуранмайма. Мен Батырбийге тенг болалмадым. Ол, хауле итча, хар кимни ызындан къуйрукъ булгъап айланады. Тилбаракъды. Ол а эр кишиге арталлыда келишген иш тюйюлдю. Ол малхуния бизден тюйюлдю, — алыкъа аны ууу кёплеге жетерикди. Бир мадар табып, аны къатына жууукъ барма. Бусагъатда жашау къазауатды. Къазауат аягъын Аллах байласын. Хайт де, жаш. Кёл эт, аякъ тире, бу харам къанла бла элге тигелерге кюреш...»

Атабийни сант этгенине Къаспотну жаны ауруду. «Айран». Алай, Къаспот Атабийни ол тилегин толтуралмады, — энди алайда къош да, айран да жокъ эди.

Экинчи башы

I

Колхоз да жерин табып, кёпле билим алыргъа итинип, элде жашау бир кесек тюзелген эсе да, жапылары адамланы элгендирген къауумла аманлыкъдан артха турмайдыла: кеслеринден онглуланы аякъларын марайдыла; гюнях-

сызны гюняхлыгъа санап, игилени къанларына бояладыла. Онгсузладан налог излеп, бютюнда онгсуз этедиле, ийнеклери, къозлап, ёрге тургъунчу, бузоуун контрактха аладыла, кёзлери къарагъан тиширыулары власть бла къоркъутуп, айтханларын этдиргинчи тынчаймадыла. Ачыгъындан сюелмей эселе да, Атабийге тузакъ салыргъа кюрешгенле аз туююдюле, окъургъа баргъан жеринден юч кере къыстатхандыла, – бу да, айлана-жюрюй кетип, кесин школгъа салдыр, муну суймегенлери, ызындан тюш да, андан къыстат. Сылтаулары: «Жарлылагъа керекди окъуу, – мындан арысында дуниягъа ала оноу этерикдиле. Атабий а Совет властыны къанлы жаууну жашыды. Аллайла жаныгы жашаугъа къан къайнатыуларын бир кюнде да тохтатмадыла, – ала бек къоркъуулу элементледиле, алагъа ышаныу жокъ». Окъуп да артыкъ тереннге киралмадыла таматала, кичиле да. Билгенлери: «Нёгерлик – социализмге биринчи атламды!», «Бизге бу жарыкъ жашауну берген Ленин жашасын!», «Биз Совет властыны душманларын жокъ этербиз!..»

Жахилликни жокъ этиуню юсюнден халкъ комиссарлары совети энчи оноу этгенден сора, Атабий кибиклеге да бир кесек жол ачылды.

Жыл санлары оналтыдан къыркъ бешге дери жетген адамлары барысы да жаза, окъуй билирге керекдиле.

Алай, Батырбий башчылары болуп, былагъа учузлукъ сынатырдан къалмадыла: тюшге дери школгъа жюрю, андан сора уа, эшек бла агъачха бар да, сельсоветге, школгъа отун келтир, ишлене тургъан хамамгъа таш ташы.

Атабий, баям, алгъын эфендиден алгъан дерси жарагъан болур эди, окъууда тенглерины къайсысындан да онглу болуп, халкъны кёзюне алгъындан да бек кёрюне башлады. Алай аны акъылына, билимине бюсюрегенлерин ачыкъ айтыргъа киши базынмайды, жан татлыды. Абдулкеримни жашы ючюн кесин жойдуругъа киши да суймейди. Ансы Атабий школда кеси кибик жашлагъа, къызлагъа дерс берирге, неда колхозда, сельсоветде бек жууаплы ишни айыпсыз толтурургъа къолундан келлики. Ол, учузлукъну барысын да иги ангылагъан жаш, халкъгъа къатышмайды. Аны жаланда бир къууанчы – кёп сылтаулары башлары кесилгенден сора, колхозгъа алгъандыла. Ол, школдан къутулгъандан сора, Тёбен Холамгъа жюрюп, кеслерини элге почта ташыйды, ауур артмакъны баулары инбашларын кесе. Асыры арыгъандан ингирликде ёлген ёлю болуп, жыйышады юйге. Шерипа бла Дюгерхан да, ол келгинчи, колхоз иште туююлгенлерин да унутуп, арбазда ашырадыла заманларын; ауузларындан сёз чыгъармай, акъылларында бол-

гъанны бир-бир кёзлерине мудах къарамлары бла ангылата. Бу юйюрге къан къайнатханла бардыла элде, — адамлары Абдулкеримни къолундан жоюлгъанына арталлыда ишекли болмагъанла. Ала, былайды деп, Атабийни юсюне сюелирге базынмай эселе да, тап тюшсе, аманлыкъ этиуден артха турлукъ туююдюле. Юйде Шерипа ол затны сэгъынса, Атабий тынгылагъанлай туруучуду, ичинден а: «Анам, жарыла тургъан жүрегиме тот бичакъ урма», — деп тилей. Шерипа, ол сёзлени эшитмегенликге, жашыны халындан ангылап, кёп заман тыйгъанды аман къууум этгенин. «Аллахны налаты болсун, бизни бу кюннге къалдыргъаннга», — деп да айтыучуду бир-бирде, кимге чамланнганын иги ангыламагъанча кёргюзтюп кесин. «Жалчыны жалын бер да, жанын ал», дегенлери кеппе-кертиди, Аллах бирди!» — деп аз кере айтмагъанды ол адамлагъа эшитдирип окъуна. Шерипа жангы власть жарлы халкъны алдап, жолдан чыгъарып, «ит, къутурса, иесине чабады», дегенлей этгенин ангылатханды ол оюму бла. Бюгюн да аладыла халкъгъа чапханла, къуллукъ кибиклерине къоркъуп, не аманлыкъдан да артха турмагъанла. Къумукъну жашы Жашау а, Абдулкеримни бандитлерини къолларындан жоюлгъан къарындашы Шакъманны дертин алгъынчы, тынчайырыкъ туююдю. Энди элни таматасы Батырбий, туугъан киеую болду, — ол не уллу ишинде да Жашаугъа билеклик этерикди: Жашау Атабийни жойгъанлыкъгъа, элни таматасы анга былай нек этдинг деп сюелик туююдю. «Иги этдинг, аллайла саулукъда бизге тынчлыкъ жокъду», — деп къоярыкъды Батырбий. Жашау аны алай айтырыгъына ишексизди.

Ол тюрлю жашыртын ишле Атабийни да элгендиреди-ле. Аны ангылап тынгысыздыла Шерипа бла Дюгерхан да. Бир жол Къаспот, келип, элни уллусун, гитчесин да жыйып, биченнге чыгъар заман жете тургъанын ангылатып, ол ишден баш тартхан адам игиликге жолукъмазлыгъын да айтхан заманында, Къумукъ, ортагъа чыгып:

— Оллахий, Къаспот, биченнге чыгъар заман жетгенин ангылатханынги иги этдинг ансы, биз а шёндю жылны къайсы кезиую болгъанын билмей тура эдик. Ийнеклени не заманда сауарыгъыбызны да юйрет, — дейди.

Жыйылгъанла кюдюле. Къаспот а къаны къартыкъгъа сыйынмай къарады Къумукъ таба.

— Биз анабыздан туугъанлы туююлебиз къара ишде, къатхан чабырларыбыз аякъларыбызны берч эте, къол аязларыбыз ырхы талагъан бахчача, чачакъ-чачакъ болуп, — деди Къумукъ алгъа сёлешгенинде халкъны кюлгенине

кесин алдатып. – Совет власть келгинчи кѳан сийип жашагѳанла ишлесинле.

– Кѳумукѳ, бюгюннѳю сѳзюннѳю жаратмадым, – деди Кѳаспот, сагѳып эте да турмай. – Совет властѳны сен да, мен да сыртыбыздан жатып турургѳа деп кѳурамагѳанбыз. Бусагѳатда алгѳындан эсе жюз кере кѳп ишлемесек, властыбыз кѳарыусузгѳа айланып кѳаллыкѳды; сѳймегенле-рибиз ол заманда оноуну кѳолгѳа алырла да, экибизни да илишаннга салырла... Кѳумукѳ, сен бюгюн халкѳны акѳылын терсине бургѳанынгы ангыладынгмы?! Сени кибиклени дурус кѳрмейди бизни властыбыз. Контур деген затла ма сен айтханча сѳзлени мурдорларында кѳураладыла... Ишни сен айтханча этсек, тамбла бу элден биченнге киши чыгѳарыкѳ тѳуйюлдѳ. Сен, Кѳумукѳ, Совет власть ючюн кѳан тѳкген адам, бюгюн да эл ауузунга кѳарагѳан большевик, бек терс сѳлешдинг. Кѳалай болады алай.

Батырбий, сѳз да айталмай, амалсыз болду; бир залим сыкѳды факѳыр: кѳайын атасыны палахы бек алгѳа анга жетерикди. Жашау да ангылагѳанды Батырбий сынаи тургѳан кѳыйынлыкѳны. Аны ол палахдан кѳутхарыр ючюн не мадар этерге билмей, эринлерин чайнагѳанлай турду. Сора, жауун, кюн дуния азабын сынатхан саргѳылдым кѳалпагѳын кѳолуна алды да, алгѳаракѳгѳа эки-юч атлам этип, былай айтды:

– Жамауат, баям, биз Кѳумукѳну айтханына тюз багѳа бичмегенбиз, ол мени атамды деп, анга жакѳ басып сѳлешген сунмагѳыз. «Жылны кѳайсы кезиую болгѳанын ангылатханынгы иги этдинг деп, кесини антлы шѳѳхуна, инсан урушда биргесине айланган большевиклени партиясына бир кюн алынган нѳгери Кѳаспотха эркеленип айтханды. Ансы, аны бизге келлигин эшитгенлей окѳуна, асыры кѳууангандан, башы кѳкге жетгенча болгѳанды. Байла, бийле ишлесинле дегени да башха магѳананы тутады. Элде колхоз ишден албугѳартханла бардыла. Бизни колхозгѳа алыргѳа унамагѳандыла деп, аны сылтаугѳа тутуп, бюгюн да малны бизден эсе кѳп тутхан ала, жайлыкѳны, чаллыкѳны мажалын хайырланган да ала. Нек болургѳа керекди ол алай? Абдулкеримни жашы Атабий элде большевиклени жашлары бла теппе-тенг эркинликде нек жашаргѳа керекди?! Ма ол затладыла Кѳумукѳну ичин кѳюйдюрген. Ансы кече-кюн да насийхат сѳзюн юйюрюнден угѳай, башхаладан да аямайды: «Ишлегиз, кѳыралны кѳчлегиз!» – дегенлей турады. Сабийлери комсомол болгѳунчу тынчаймагѳанды. Иллеука, Кѳумукѳну кѳызы, элибизни таматасы Батырбийни кѳатыны, мени эгечим, бизни жаш тѳлюбюзню тюз жолгѳа салыр ючюн кѳорешгенча ким кѳорешгенди?!

Айтыгъыз. Былайгъа жыйылгъанлада: «Сёзюнг ётюрюк-до», – деп сюеллик бармыды манга? Жокъду да, андан тынгылайсыз.

Къумукъ жашыны алай залим сёлешгенине къууанды; жауурунларын керди, башын ёрге кётюрдю. Батырбийге да бир кесек жан кирди, жыйылгъанла уа тынгылауну басадыла, энди ким не айтырыкъ болур деп, тегерекке сагъайып.

– Жамауат, биз бююн былайгъа даулашыргъа жыйылмагъанбыз. Колхозугъуз районда кёпледен онглуду. Аны бютюнда кючлер ючюн къаты кюреширге керексиз. Биченнге чыгъар заман жууукълашханын менден эсе иги ангылагъаныгъызгъа да къууандым. Мени шүёхум Къумукъну лакъырдасына да бюсюрөдим. Алай биз бусагъатда тойда къолубузгъа боза аякъ алып, бир бирге алгъыш эте олтурмайбыз – къыралны къуллугъун толтурабыз. Сен а, иги жаш, Жашау, Атабийге кёл ашагъанынгы къой. Атабий бизни адамыбызды, акъланы къолларындан мен къутхаргъанма аны. Ала мынга жетдирген азапларын кишиге жетдирмегендиле. Атасы терс болгъан эсе, терслигине жолукъгъанды. Атабийни Абдулкерим бла иши жокъду. Атабий, элге, журтха жарарыкъ жашды, аллайларыбызгъа сакъ болургъа керекбиз.

– Къаспот, Абдулкерим улуна жанынг ауруй эсе, элт да, кесинг болгъан жерде къуллукъгъа сал, – деди Жашау, – мында кимни ким болгъанын тышындан келгенледен эсе биз иги билебиз. Мен, большевик Къумукъну жашы, Абдулкеримни жашы Атабийни тенгнге тутарыкъма десем, былайгъа жыйылгъанланы барысын да алдарыкъма.

– Сен керекли къыллы къалсын ол!

– Атабий адам айып салыр жаш туюлдо.

– Мен Атабийни юсюнден Къаспот айтханнга бек бюсюрөдим.

– Жашау, кесинги башхаладан бийикге салгъанынгы иги этмейсе...

Ол сёзле жамауатны асламысы Абдулкеримни юйюрюне тутхан ниетни ангылатдыла.

Къумукъ, кетип къалыргъа да болмай, къарамын аякъ бурунларына тирегенлей турду. Жашау да, не бек къыл чайнай эсе да, алгъынча керилирге къоярыкъ туюлдо халкъ, – ол да, атасы да ниетлерин ангылатхандыла. Бек уллу къыйынлыкъ сынагъан Батырбийди: Къумукъ бла Жашау аны намысына уллу тасха тюшюргендиле. Къумукъну колхозгъа председатель этер акъылда эди район. Энди уа хазна. Батырбий да кесини намысына тасха тюшюрген-леге бет этип къоярыкъ туюлдо, партиядан къоркъмаса, «Къумукъ, къызынгы юйюнге элт», – деп окъуна къоярыкъ-

ды, неге керекди анга айтырын-к'айтырын билмеген к'айын ата, уллу-гитче билмеген Жашау. Баям, Батырбий сёз айтырг'а К'яспот бла келишген болур эди, ёрге кётюрюл-дю да, жыйылг'анлаг'а иги да эс буруп, к'арап чык'ды. Жыйылг'анлада олтург'ан адам жок'ду, к'артла ок'уна ёрге сюелипдиле. Ак'сак'алла биченни юсюнден айтылг'анын ангылаг'андыла, башха сёзлени уа уг'ай, даулашладан атыш-тутушладан эрикгендиле ала! Атабийни махтаг'анланы айтханларын ок'уна хазна ак'ылларины алмаг'андыла. Абдулкеримни кишилигине бюсюрегенле да бар ак'сак'аллада, халк' айтханча, кёп адамны жойг'аны керти эсе уа – жаханымли болсун дегенле да бар.

– Батырбий, сабыр бол, – деди К'яспот, сёз айтырг'а башлаг'ан комиссарны тыя. – Бюгюн былайда Атабийни кёрмейме. К'айдады ол?

Адамла тегереклерине к'арадыла. Жуг'а айтмадыла.

– Былай жерге келмеучюю ол, – деди Батырбий.

Тюз эди Батырбий, Атабий, анасыны эгчинден тууг'ан Ахузат Гогайг'а к'ачар ингириде не бек тилеп кюрешген эсе да, биргесине барырг'а унамаг'анды; атасын жойг'анла, эртте-кеч болса да, аны да сынсытырык'ларына ишексиз эди. Батырбий ок'уна, жууук'лук' бетин да этмей: «Сени киби́к маскечиклени юргенлерине тынгылар заманым жок'ду», – деп к'ойг'ан эди Атабийге, эл бригадир анама, эгечиме зарауатлык' жетдиреди, халк'дан артык' ишлерлерин излейди, намысларына ушамаг'ан сёзле айтып, жүреклерин к'ыйнайды, эс бур деп тилегенинде. «Не уллу парий эсенг да, бу жашау сени да сынсытыр эртте-кеч болса да, Аллах айтса», – деп бурулуп кетген эди Атабий а. «Сени киби́клени асмак'г'а асмай, кёзлерин чыг'армай, тынч жашарг'а онг жок'ду!» – деп к'ычырг'ан эди Батырбий да аны ызындан. – «Ёлгенле даучу болуп сюелирле аллынга». – Атабий артха турак'лап айтды ол сёзлени, Батырбийге эшитдирип.

...Былайда К'яспот бир кесек саг'ышлы болду «Нек к'атышмазг'а керекди Атабий халк'г'а? Болмаймыды юркюп айланнганы?»

– Батырбий, сизни хатаг'ыздан а болурму Атабийни халк'г'а жууашмаг'аны? – деди К'яспот, шош, айтханын башхалаг'а эшитдирмей...

– Хоу бир да. Сен суннганча адам туююлду ол, – деди Батырбий, энишге ийилип, жухун К'яспотну к'улаг'ына жууук' тутуп. – Келепенди. Оллахий-билляхий, барып тохтаг'ан ибилисди.

– К'ыйынлык'г'а тюшген адамг'а кёл этдирип, жапсарып сёз айта билирге керекбиз. Кесине да артмак'ла кё-

тюртюп айланмагъыз да, мычымай, къойчу къошлагъа жиберигиз ишлерге. Къошлада чотну андан тынгылы киши да жюрюталлыкъ туююдю.

— Къумукъну къойчулагъа таматагъа салыргъа деп турады правлен, Атабий бла ол жарашып ишлеяллыкъ туююдюле.

— Бир акъылгъа келип ишлерча этигиз. Аллай затха жарамазлыкъ болуп, не керилип айланасыз?

Былайда Къаспотну айтханлары Батырбийге ачыу тийдиле. Жууап этерге уа базынмады; ёрге сюелип, халкъгъа айтыр сёзюн акъылына жыйышдыралмай, бирде эринлерин чайнап, бирде онг къолуну къарыулу бармакълары бла кенг мангылайын уугъанлай турду. Аны уууртлары къызардыла, бурун жанлары агъардыла. «Бу къызылжагъаны бизни колхозубуз бла атасыны башымы барды, — биченнге къачан чыгъарыгъыбыз, къаллыгъыбыз бла да? Барсын да, кесини къуллугъун этсин, баппубет, къарабет, хыйлакёз... Сени оноунг керекли жерибиз жокъду».

«Киши эсенг, кесине эшитдирип айт ол акъылынгы», — деди бир тиширыу ауаз Батырбийге. Ол сёлешген адамны бирде Шерипагъа, бирде уа Байханатха ушатды, тегерегине тынгысыз болуп къарады, ала къатында сюелип тургъан сунуп, — ала алайда жокъ эдиле.

— Жамауат, бусагъатда Батырбий сёлешеди, — деди Къаспот, жеринден ёрге кётюрюлюп. — Бу тыш адам мында оноу этерге нек къалды, деп келмесин акъылыгъызгъа. Мени бери партия жибергенди — большевиклени партиясы. Ол айтханны этмезге уа бир инсанны да эркинлиги жокъду.

— Товарищ нёгерле! — деп, къычырып башлады Батырбий сёзюн. — Кёлюмде болгъанны билирге сюе эсегиз, былайда бизни сыйлы кёнагъыбыз, халкъ ауузуна къарагъан большевик, контурланы жанларын алгъан Къаспот нёгер айтханнга бизни къошар затыбыз жокъду. Муну кибики адамларыбыздыла халкъны жашаргъа, ишлерге, сёлеширге, тейри, контурланы-кулаклары тюр этерге да юйретген. Сора, Къаспот кеси былайда тургъанлай, аны акъылын кесибиизге бурурча сёз хазна айталмакъ, тейри. Аны себепли, барыбыз да Къаспот нёгер айтхан затланы бир дерге бирин къоймай толтурлугъубузну кёлюбюз бла билдирейик анга. Ахырында айтырым, багъалы нёгерле, элден, колхоздан къысталыргъа суймегенле барыгъыз да, ишге къаты сюелип, биченни не къадар кёп этиуню къайгъысын кёрюгюз. Алыкъа контурла баш кётюрюрге боллукъдула, — биз барыбыз да иги болушсакъ, ма былайда, сизни аллыгъызгъа къырал иш бла келип тургъан Къаспот нёгер, аллайланы тамырларын бек терк кесерикди.

...Сора, былайда бюгюн бир-бирле оздуруп сёз айтхандыла. Кимни ким болгъанын билирге заман болгъанды бизге; тебенден келген къуллаукъчуну намысын кёрмеген адам, Совет властыны намысын да кёрлюк туююлду. Ахырында уа аллай адам контургъа саналып къалыргъа болукъду. Ол а элибизге айып келтирлик ишди.

Халкъдан бир жанлыракъ кетип, «жугъурбет» ташны юсюне олтуруп, киеуюню сёлешгенине багъа биче тынгылагъан Къумукъну башы энишге ийиле барды да, тобукъларына тирелди. Бир кесекден элиядан элгеннгенча алынды да, башын ёрге кётюрюп, къарамын Батырбий бла Къаспот таба бурду. «Ма алай керек эди санга Къумукъ, — деди ол кеси кесине. — Айланчы, Совет властыны келтирме деп, къан тегюп, кюн сайын ёлюмню кёзюне къарап. Былайда Батырбийни окъуна менденми уллу кыйыны барды кыйралгъа?! Инсан урушда бизни жумушчубуз бола айланнганды, бюгюн а ол эл таматасы, Къумугъ'а аны кибиклени барчы-келчилери. Угъай, алай жарарыкъ туююлду, кимни ким болгъаны ачыкъланыргъа керекди. Тейри, аякъ тюпге атылыб'а къалмам, жаным саулукъда».

Къумукъ, ёрге суху кюпду да, алайдан кетип къалды. Батырбий, аны халын жаратмай, сагъышлы болду. Кёк кюкюрегенча, элия бутакълары тегерекни жарытханча кёрюндюле анга; бир кюйсюз иш болуп къалмагъа эди деп кюрккъду. Алай, Батырбий алай бош киши туююлду, — кесине жетсе, къайын ата, къарындаш деп да къарамаз. Аманнга кетерге ушайды аралары. Ол кезиуде Батырбий: «Акъылынгы башынга жый, — деди кеси кесине. — Акъылынгы башынга жый. Сен эл башчысыса, женгиллик этерге жарамаз. Алай, Къумукъну бла Жашауну манга заранлары жетсе, артда кёргюзтюрме кюнлерин», — деп кюпду ахырында Батырбий.

II

Батырбий не бек кокаланды эсе да, Къаспот къабыргъасын жарашдыралмайды; халкъгъа, кыйралгъа хазна игилик излеген адамгъа санамайды аны. Отузунчу жылланы башында ол кулакладыла деп, кёплени юйлерин кюрутаханы эсиндеди Къаспотну. Къабарты-Малкъарны ОГПУ-суну таматарындан бири Раевни жол башчысы болуп, бу тау ауузун кыдырып чыкыгъан кишиди Батырбий, кеси кыйынылары бла жашай келген кёп таулу юйюрню байладыла, колхоз кюурауну къанлы жауларыдыла дегенни айттып, атларын къара тизмеге жаздырып. Къалай кериле эди ол, тиширыулары жиягъанларына, эр кишилени, армау болуп, къайгылы сагъышха кетип сюелгенлерин кёрюп. Аны

ангылауунда – Совет властыны «душманлары» не къадар аз болсала, Батырбий ол къадар бир насыплы жашарыкъды. Аланы жиягъанларын а къулагъына да алмайды, – инсан урушда жан тенглери буржуй окъдан жоюлгъанларында Батырбий да тюз ма алай жиягъанды; дуния кезиуюдо. Былайда Къаспот билмеген бир иш да жокъду. Ол Раев Шимал Кавказы ОGPU-суну таматасыны экинчиси Рудь Петр Гавриловичге жазып жиберген къагъытыны магъанасы окъуна эсиндеди. «Товарищ Петр Гаврилович, – деп жаза эди ол 1930 жылда 26-чы январьда, – мен кулаклары бу жерледен кёчюрюрге хазырланнганыбыз бла байламлы оюмumu айтып, аны юсюнден сизни акъыллы сёзюгюзню эшитирге сюеме. Былайда башха миллетлеге, областълагъа къатылмай, жаланда Къабарты-Малкъардан хапар айтырыкъма, бизни областъда башхаладан кёп айырмалыкъла бардыла; кулакла бла бирге къатынларын, сабийлерин да кёчюрлюкбюз.

Таулула иги ангылайдыла тюрме эр кишиге деп ишленнгенин. Сибирь а алагъа окъуна бек кыйын сынауду; таулу эр кишилени ёмюрледен бери да кеслерини от жагъаларына алапат къаты юйренчек болуп жашагъанлары, бу жерледен тепгенлей дунияда бир кюн да жашаялмазлыкъларына ийнандырады. Таулу эр киши, Сибирьге кыйсталгъандан эсе, кеси жеринде тюрме ишлетип, анда он жыл туругъа угъай дерик туююлдо, – ол тюрмени терезелеринден къарап, кюн сайын таулары кёре турлукъду да андан. Тиширыула уа ол ишге да бек жарсыулу къарайдыла.

Былтыр мен Калмыков бла бирге Малкъарны эллеринде болгъанма. Тюбешиулерибизде кулаклары кёчюрлюгюбюзню юсюнден айтханбыз. Ол элдеде тиширыула жияп, онгубузну алдыла. «Бизни жерибизден беш чакътырым узакълыкъгъа кёчюрсегиз, ол жерлени айтхылыкъ жайлыкълары, кыйшылыкълары бар эселе окъуна, жюрегибиз жарылып, ёлюп къаллыкъбыз», – деп, сытыла эдиле ала.

Ала ата-бабалары жашагъан жерлеринден тепмезликлерин ангылатыргъа кюрешгендиле. Алай аланы айтханларын ким эсге алады. Болсада, мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, бу ёхтем халкъ, аны миллет адети, тёреси бла ойнагъаннга кечип къоярыкъ туююлдо; диннге ийнаныу, мюлк жюрютюу, тиширыуну намысын кёрюу адетлерини тамырлары терендедиле. Ол себепден бу жолгъу ишибизни тынгылы эталмай къалырбыз деп къоркъама – къозгъалыула башлансала, тыйып къолдан келлик туююлдо, халкъны саулай да кырып къоймасанг. Тиширыулары бла сабийлени мында къоюп, эр кишилени кеслерин кёчюрсенг,

бютюнда палах – юйде эр киши болмаса, ала къалай баш кечиндирликдиле – мычымай, къырылып кетерикдиле.

Сизге, хар зат да бийикден иги кёрюннгенине ишексизме. Бу мен айтханнга тийишли багъа бичип, оюмугъузну билдиригизни тилейме. Алай мени, мында болумгъа арталлыда багъа бичалмай, жунчугъан этген сунмагъыз, Востокну жашауундан хапарым барды: Холам-Бызынгы ауузунда жашагъан, бетин къара жаулукъ бла жабып айланнган таулу тиширыуну Сибирьге ашыргъан тынч болмагъанын а ким да ангыларыкъды. Аны юсюнден Калмыков бла да ушакъ этгенме. Ол, капиталист жашаугъа жакъ басхан, Совет властьха къажау сюелген къауумлагъа ёлюм сынатыудан бир заманда да артха турмагъан адам окъуна, бу ишни ахырына къалай жетдирирге боллугъун билмей, терен сагъышлыды; кёбюсюнде арсарлыкъ хорлайды аны. Алай таулуланы кеслерини къоллары бла тамамларгъа керекбиз ол ишни деген оюму тюзлюгюне уа ийнанады...»

Батырбий кибикле болгъандыла бу ишни байрагъын Кавказ тауланы бийиклигине кётюргенле. Халкъ биле эди аны, Къаспот а бютюнда бек. Алай алыкъа Батырбийни, харам ишлерин ачыкъ айтып, юсюне сюелген жокъду. Ол Совет властью оноун толтургъанды. Сора аны терслесенг, большевиклени партиясын саулай терслерге керексе дегенле бардыла хар затны иги билгенлени араларында. Батырбий кибиikle сёгюм угъай, махтау салыннганын ангылатып. Батырбийни хар атламын базыныулу этген да олду. «Аланла, жууукъну-тенгни харам этип, властью къуйругъундан къаты тутуп тохтагъан адам, эртте-кеч болса да, анга да игилик этмезлигин а ангыларгъа керек эдиле бу халкъны дининден айырыргъа кюрешген ассыла», – дегенле да бардыла къартланы арасында, – жашарымы жашагъанма, мында аякъ тиреп мен этерик болмаз дегенле, арсарлыкъларын, таукелликлери хорлагъанла. Ёмюрлерин мурлжарда ашыргъанланы арасында да аз туююлдо озгъан жашауну кюсегенле. Кёбюсюнде Батырбийге аллайланы тобукъландырыргъа Шакъманланы жырлары билеклик этиучюдо.

Шакъманлары Холам элде жашайла,
Жарлы халкъны къой этинлей ашайла.
Инжилтелле, къаныбыздан тоймайла,
Адамланы намысларын къоймайла.

Мал семизин сарыуекча жуталла.
Арбаз толу къарауашла туталла.
Мал иймейле кышлыкълада къауданнга,
Жибермейле элде жангыз шауданнга.

Келинлени ал кечелерин марайла,
Бёрюлеча, келин отоугъа къарайла.
Бий Омарды Шакъманланы башлары,
Жарлылагъа туююледи къошлары...

Ким не айтса да, халкъны аллында айтырын-къайтырын билген адамды, «алайда уа тохуйлатдың, итден туугъан», деп, бир киши борбайларындан туталлыкъ туююлдо. Бюгюн да, кёrese да, сёзню бири-бири ызындан къалай тап тизип айтады, тейри, тёбенден келген къуллукъчудан – Къаспотдан, окъуна онглу сермеди. Аны алайлыгъын жыйылгъанланы уллу эс буруп тынгылагъанларындан окъуна ангыларгъа боллукъ эди ким да. Батырбий, Нальчикге чакъырылып, анда колхозчуланы съездлеринде сёлешгенин махтап, газетледе этилген жазыула да кёплеге белгилдиле. Контурлагъа бир жерде да аякъ урдурмазлыгъын айтып башласа уа, къулач жетмеген кёкюреги гыбыт къобузча кёпчюйдю да, кесини ауазы кесине жигитлеге аякъ бюкдюрген къобуз тауушча эшитиледи. Да сора аллай адамгъа сен былайса деп, сюелирге кюрешгенлени айтханлары гитче маскечикни юргенича кёрюнмей не этерикди? Чырт къоркъгъан да этмейди аллайладан. Ол угъай эсенг, кёбюсюн кёзкёрмезге ашыргъанды; жанларына къоркъгъанла бир бирлерин терк сатханларын Батырбий ол тюрюлю маскелени юслеринде кёргенди: «бирле сау тукъумлары бла учхунсуз окъуна болсунла, кесим хата кёрмей жашайым ансы», – дегенлени.

– Тейри, товарищ Къаспот, сени акъылынгъа къалайды ансы, биз контурладан энтта он жылдан да къутулаллыкъ болмакъ, – деди Батырбий, жыйылыудан къутулуп, сельсоветге жыйышханларындан сора. – Кёплени кёп терсликлерин кечебиз. Бюгюн окъуна кёрдюнгмю анда ол къанбузланы? Аллайла халкъны акъылын терсине бурадыла. Аллай затла уа, бири бирине къошула кетсе, ахырында киши оймазча палах болуп сюеледи къатыбызда – жумдуругъун богъурдагъыбызга тиреп. Биз а, ол итден туугъан итлени басхан жерлери ичине оюла баргъанын кёре тургъаныбызлай, бир жанына бурулуп кетебиз... Мен акъылымы ангылаталдыммы санга? – Батырбий, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, Къаспот таба аралгъанлай турду, эки къолуну баш бармакъларын жассы бел баууна сугъуп, къызылжагъа аны иги да махтарыгъына ишексиз болуп. Къаспот а тынгылайды, уллу буруну алгъындан да уллу болуп, къурта къулакълары бирде кезиу-кезиу тебе. – Жашыртын къапхан итле да кёпдюле, – деди Батырбий, Къаспотну тынгылап

къойгъанын иги жаратмай. «Кесинге не бек бюсюрей эсенг да, сен да бек къанбуз мыртазакъса, – деди Батырбий кеси акъылында. – Бир-бирде айтхан сёзлеринге тынгылап турама да, хыйла уясы болурса деп келеди кёлюме. Атабийге жакъ басхан, аны нёгерлигин излеген адам, бизни кибиikleге игилик этмезлиги даулашсызды. Тейри, иги жаш, бюрегингде болгъанны букъдуруб'а къутулмасза большевикледен. Сени кибииклени ёз жашауларындан сокъуранырча этерге къолубуздан келликиди. Бюгюн айтхан сёзлеринг ючюн тобагъа къайт да, Атабийни юсюнден бизни оюмубузну тюзге санап, аны элден думп этиуню къайгъысын кёр. Алай туюлюмю – аны да, сени да оноуларыгъызын мен этерикме, бюгюн халкъны аллында айтхан сёзюнг тамамды Сибирьге жол табаргъа. Элим а, сени угъай, мени жанлы боллукъду...»

Батырбий, сагъышларындан къутулду да, аллында Къаспотну олтуруп тургъанын кёрюп, шайтанлы болургъа жетишди, – ол битеу айтханларын эшитип тургъан сунду. Ичин сууукъ къалтырауукъ алды. «Аланла, мен акъылдан шаша турама, – деди ол. – Бу не ишди?» Батырбий бетил эки къолу бла жапды.

– Айтханынг тюздю, – деди Къаспот, онг бутун, сол бутуну юсюне сала, – контурладан алай женгил къутуллукъ болмакъ, тейри... Бюгюн халкъны къанын сени къайын атанг бла къайынынг буздула, начасла... Былайда манга ётюрюк сёз айтаса дерик болмазса да? Бу ишни юсюнде кёплени акъыллары былайды: «Къайын атасына бла къайынына оноу эталмагъан Батырбий, элни оноуну къалай жюрюталлыкъды?» Угъай, терссиз деп даулашаллыкъ туюлюме ала бла. Сени къайын атанг мени ауузума чапхан заманда аны кёзюне къарап, жангыз бир сёз айтмагъанса, – не хапар айтаса деп сюелмегенсе юсюне... Ангылайма, къайын атанга хурмет этерге керексе. Алай къайын атамды деп, Совет властыны менме деген къуллукъчусуну намысы бла ойнагъан адамгъа тынгылап къойсакъ, биз тутхан иш ахырында не чекге барып тиреллигинден хапарынг бармыды? Тейри, ишибиз оюлур.

– Къумукъну бизден аз къыйыны жокъду Совет властха, – деди Батырбий, къоркъмай-буюкъмай. – Ол угъай эсенг, алай эркин сёлешгенине къууанган окъуна этдим. Колхозну ишини, элни жашаууну юсюнден кеси акъылын айтхан адамны ырбынга тыяр кереклиси болмаз, баям.

– Былайда сен акъыллы, мен тели болуп чыгъабыз. Алаймыды?

– Ой юйюнге, къалай айтырма мен алай. Биз ишлерге,

жашаргъа, тейри, сёлеширге да сени кибиклерибизден юй-ренебиз... Къумукъну уа, ийнан, бюгюн айтхан сёзлерине сокъурандырырма... Сени башынг бла бир кишини да ойна-тырыкъ туююлме, туугъан къарындашым ол эсе да.

* * *

Къаспот Батырбийни тюзлюгюне ишексиз эсе да, харам къан болгъанын кимден да иги ангылайды, – ол себепденди анга базыныулу сёлешгени да, тил этсе, ачытыргъа боллугъун ангылай да тургъанлай. Къайын атасыны учхара сёзлерин къайтарып айтып, борбайларындан чёкдюрюрге кю-решгени да бошдан туююлдю, – аны борбайларындан чёк-дюрюп, ауузун, жанлы ауузун байлагъанча байларгъады акъылы Къаспотну. Алай ол жангы жашауну жели ургъанлы тау ауузлары элия ургъанча болуп къалгъанларын а кёзю бла кёрюп турады. «Азатлыкъ келтиребиз деп, азатлыкъны жерни жети къатысына сукъдукъ, – деп аз кечелени шыбырдамайды ол жукъу арасында. Кёплени ожакъларын, тыпыр ташларын суутдукъ. Кёк да алгъынча кюкюремейди, – тауушу аркъа жиклеринги титиретеди, жауунла да жылы туююлдюле, – сууукълукълары жиликлеринге жетдиле. Баям, дунягъа башкеслени дунясын келтиргенбиз». Башлары бузукъла законну малтап башлагъанларына кюеди Къаспот. Берекетлирек жашагъанланы, халкъдан айырып, къара чёпге салдыла да, налогну толтурмагъанса деп, миолклерин сыйырып, юч жылгъа жаханимге, – ГУЛАГ-га, жибердиле, андан сау къутулгъанланы жангыдан тутуп, артха ашырдыла, кимлени уа юйюрлери бла Орта Азиягъа ийдиле.

Къаспот, башын ёрге кётюрдю да, Батырбийге жютю къарады; ол, къаш-баш туююп, кёзюнде огъу болса, аны урурча чекге жетишди. Анга чамланыр сылтаула кёп эдиле. «Бу итден туугъан ит, ачыуланган чагъында атасын жояргъа да угъай дерик туююлдю», – деп келди Къаспотну кёлюне. Батырбий а бир хапарла айтады, эки кёолун да кенгнге жайып, аланы хауада кезиу-кезиу ойната. Къаспотну башында уа къазан къайнайды, – Батырбийни жангыз сёзюн да эшитмейди, санлары уа, кепге салынганча, эркин къымылдамайдыла. Батырбийден эсе тёзюмлю да, адепли да кёргюзтгенлиги болур, баям, ауузундан сёз чыгъармайды; угъай, башын басхан ауур сагъышладыла аны акъылын башха затха бурургъа кёймагъан, ач, суусап болгъанын унутдургъан да. 1930 жылда, 17-чи февральда Чегем ауузунда болгъан къара-къатышлыкъ да тюшдю Къаспотну эсине. Ачлыкъ, жаланигачлыкъ, динсизлик, къылыкъ-

сызлыкъ борбайындан алгъан халкъ жангы низамгъа къажау кётюрюлгенди. «Колхозла, большевикле жокъ болсунла!» — деп къычыра эдиле жыйылгъанла.

Алайда къан тегюллюгю ачыкъ эди, — тау ауузу кечеден тангнга къызыл жагъаладан толады. Алай болмай амалы да жокъ эди: 18-чи февральда Калмыков Сталиннге ийген телеграммада быллай сёзле къырал башчылары сагъайтхандыла, мычымай: «Чегемде, Малкъар округну таматасы Гемуев Акону элинде, къайгъы кётюрюлгенди, большевиклени къырадыла...»

СКВО-ну башчысы генерал Белов, алты самолет, эки рота аскер, Шимал Кавказы ОГПУ-суну таматасы Пиляр, дагъыда юч полковник жетедиле Чегем ауузуна, — къан тегерге, дуниядан ким кимни къурутуругъун кёргюзтюрге. Калмыков а барыргъа унамады ары: «Ако къозгъагъанды, ол барсын!» — деп къойгъанды... Къан тегюлдю, халкъны игилери илишаннга салындыла. «Ёлюм! Дерт! Неге ушагъан ишди бу?!» Ол заманда Батырбийни къызылжагъаланы арасында кирпилдеп айланнганы кёзюне кёрюндю Къаспотну. Ол кесине жетмеген ишлени этгени да. Къаспотну жүреги чанчып-чанчып аны ючюн урду, башын жангыдан ёрге кётюрюп, Батырбийни ёхтем сюелгенин кёргенде: «Телилени, акъыллылары да бир тизгиннге сюеген жашау». Къаспот ол сагъышлары бла чыкъды тышына; сора сельсоветни юкюню къаты бла энишге саркъгъан тау суучукъгъа ийилип, къош ууучу бла андан алып ичди да, дуния зауугъун сынады. Тышына аны ызындан чыкъгъан Батырбий а, къонагъыны халын жаратмай, ёлген ёлю болуп сюеледи; бети ийленмеген чабырлыкъча жыйырылды, кёз ачып-жумгъунчу. Къаспот андан да тынгысызды: Совет властыны юсюнден учхара оюмларына сокъуранып, кеси кесине айып этди: «Керекмиди ол манга? — деди солууун теренден ала. — Мен бу жашау ючюн къан текгенме, кеп жууукъ-тенгни харам этгенме. Тамблабызны тауушлугъуна ийнаныргъа керекбиз, Совет власть бла кишиге да бет этмезге!»

Тобагъа къайтхан, айтханынга чоғож болмакълыкъ эр кишиге ушагъан иш туйюлдю. Аны Къаспот кеси иги ангылайды. Тергеу этип айтылмагъан сёзле андан кючлюлени да сокъурандыра келгендиле.

— Сиз Совет властыны къанлы жауларына жакъ баса-сыз, — деди Батырбий, суучукъну юсю бла ары, Къаспотха жууугъуракъ атлай. — Мен ол затха тёзюп тураллыкъ туйюлме. Ким болса да, къыралны къайгъысын этмеген адам керек туйюлдю манга, атама, анама айтырыгъым да олду. Къайын атама да этерик туйюлме бет. Мен аны алайлы-

гъын ангылатханма, бир сёзню эки къатламагъанымы уа барыгъыз да билесиз...

– «Барыгъыз да» дегенинг?

– Сен да, бирсиле де.

– Бу сёз къозгъаргъа кюрешип тургъанынги иги ангыламайма, – деди Къаспот, бурун сырты къызара, ачыуланган заманында болуучусуча, къурта къулакъларыны тепгенлери билине. – Ёзге айтыр затынг жокъ эсе, тынгылап къойгъандан игиси жокъду; аманнга чыгъарма атынгы; районда аты айтылгъан адамса... Мен да санга хурмет этмем, сёз къоратырыкъ туююл эдим... Совет властыны жауу – ким, досу – ким болгъанын тынгылы билир ючюн алыкъа кёп иш этерге керекбиз биз, – сен да, мен да. Бу мен айтханланы башынга алсанг, кесинге игиди. Керексиз сёз, оюмсуз сёз адыргы жана башлагъан чырагъыбызны ёчюлтген этерикди. Сени нек чамланнганынги ангылайма. Атасы ючюн жашын жауларгъа эркин этмейди Совет власть. Атабийни, тюз адам болгъанына ишекли туююлме. Аллайланы быр-нак этсек, ишибиз оюлур, – душманларыбыз кёпден-кёп бола барырла. ... Айтдырмай къоймай эсенг, биз бири бирибизге окъуна ишеклибиз... Угъай дечи?! Аны алайлыгъын ангылагъан жауубуз жер къан этер экибизни да.

Къаспотну кёлю бла ачыуланнганын сизди эл тамата. Аны, мында тохтамай, жолгъа атланыргъа ашыгъып тургъанын да ангылагъанды, – киши да ойнамасын Батырбий бла, Калмыков кёолун къаты тутуп махтагъан адамды ол. Болсада Батырбий, кесин не акъыллы, оюмлу, батыр адам сундурургъа кюреше эсе да, кызылжагъала бла ойнаргъа жарамагъанын ангыламагъан киши да туююлдю; «къоркъакъ алгъа урур» дегенлей эте турады ансы.

– Къумукъгъа айтып ангылатхан эт, – деди Къаспот, энишге ийилип, тау суучукъ бла бетин жууа. – Ол адамланы бизге кёзутады, бизге тиргизген жаканым отунда кеси кюер, тейри санга да жетер уллу палахы.

– Тейри, билмейме, – деп Батырбий бир кесек жунчуду. Алай, акъылын мычымай башына жыйды. – Ол сёзню бюгюн айтырдан къалмадынг, Къумукъну хатасы манга не хыйсапдан жетерге керекди, алан?! Аны кызы республикагъа айтылгъан комсомолчуду, айтдырмай къоймай эсенг... «Атасы ючюн баласы жууаплы туююлдю» деген сен туююлмюсе?

– Ол башха ишди. Элде халкъны акъылын терсине бурургъа кюрешген адам бар эсе, анда терслик сени боюнунгдады.

– Терслени терсликлерине жетишдираллыкъбыз. Алай ууакъ-тюек адамланы Совет властыны аллында тобукъ-

ландыралмазлыкъ болуп, нек жашайбыз кесибижни большевикге санап?

Батырбий къайын атасын ууакъ-тюек адамгъа санатгъаны Къаспотха иги да ачыу тийди, — аны ангылауунда, Батырбий былхымсызлыгъын былайда да кёргюзтдю. Андан кёп турургъа суймеди ол Батырбийни къатында, — мындан Бызынгыгъа, ызы бла Шыкыгъа ёрлеригин айтды, халкъны биченнге къурау ишде уллу кёллюлюк этген адам кесин Сибирге хазырларгъа керегин энтта ангылатды Къаспот; ол бир жаннга да бет этерик туюлме, деген магъананы тутханын а ангыларыкъ эди ким да.

«Угъай, алай этерге жарарыкъ туюлдю, атам кесини къойчукъларындан бирин союп, сени, мени да сакълап турады», — деп айталмады Батырбий. Ол кёзлери, битеу жапысы бла да Къаспотха таза кёлю бла жалыннганын билдирди. «Сен, адам ышанырча адам туюлсе», — дей эдиле Къаспотну сагъышлы кёзлери уа; аны жүреги бир къужурла тыпырдады олсагъатда, ызы бла чанчды. «Кюйсюз заман, тынчлыкъ тапмагъан жүрекле!»

Ючюнчю башы

I

Озгъан заманланы иги тюшюнде кёре келген Шерипа, не къыйын кюнюнде да жунчумагъанды бу жолча; аны къайгъыдан къутулмагъан жүреги къыйын сезим отунда жанды. «Хар ким да аманлыкъны кеси юйюне излеген заманда, бапха къыйынлыкъларыбыз да жетерик эдиле, — деди Шерипа, босагъа юсюне олтуруп, къачан эсе да бирде Абдулкерим кеси къолу бла ишлеген алаша эшикчикге гуппуракъ аркъасын таяндырып, къара чикилясындан бери къарап тургъан къалын къара чач гызмасын артха жыяргъа да унутуп. Жыл саны эки жыйырмадан атлагъан эсе да, ол къадар къыйынлыкъ кёргени бла окъуна алыкъа чачына акъ кирмегенди. — Манга къайгъы сёз бергенча, алай ачы, алай огъурсуз нек кыгъырдынг? — деди Шерипа, андан ары, тар арбазда жангыз алма терекге къонуп, къайгъыдан кыргъан къара къаргъагъа. — Не уа къан уруш башланнганыны хапарынмы айтаса манга жангыдан? Уллу Аллах нек ууатыргъа керекди мени быллай бир? Аталарыны ачыуу азды деп, жангыз баламы да къолумдан алыргъа хазырланмасанг. Кимни кимден къорууларгъа керекди мени Атабийим? Тау кибик атасын жойгъан властыны Гитлерден къорууларгъа керекди, сиз айтханнга кёре. Не уа, къан жуусун кёзюгюзню. Жангыз бир атлатырыкъ туюлме,

кѳолумдан келсе. Барсын, ма алайда кѳан сие айланнган Батырбий, кѳуллукѳ ючюн жууукѳну-тенгни, динни да унутхан мажюсю. Барсын Кѳумукѳ, жашын да аллына салсын да. Хамзатла-Мамзатла да барсынла... Мени жашымы уа жеринде кѳойсунла. Ауур сагѳышларым бла ушакѳ эте, ненча жукѳусуз кече, шургулу кюн ашырдым Атабийни атасы юйден чыгѳып кетгенли? Я, Уллу Аллах, ол тамам тѳююлмюдю мени кибик бир борбайсыз тиширыугѳа, жашауун кѳыйынлыкѳла жукѳартхан жарлы жаннга?! Бусагѳат жюрегим кѳабындан чыгѳып кетеди; эртте ѳлген кѳарт анамы сарнагѳан тауушу кѳулагѳыма огѳурсуз боранны сызгѳыргѳаныча эшитиледи. Кѳл этдирген бир эр киши ауаз бла эшитиледи суу тауушлары. Аны Атабийни атасыны ауазына да ушатдым бирде. Ол ауаз кѳл этдирирге кюрешеди манга. Алай, кѳзлерими ачып, тѳгерегиме кѳарасам, кѳк кѳкюреклерин керип сюелген жютюжух таулагѳа илинедиге кѳзлерим бек алгѳа. Ой анам, мен жарлы, ала да мудахдыла, бушуу этген кибик».

Бир заманда жыр, кѳобуз таууш эшитилди элни огѳары жанындан. Ол Шерипаны сагѳайтды. Кѳалай гюняхсызды тиширыу жырчыны ауазы; ол Шерипаны башын сылхыр этерге жетишдирген сагѳышларын унутдурду, кѳзню ачып-жумгѳунчу. Бир субай кѳыз, базыкѳ чач эшмелери ѳшюнюн ѳнчелей, токѳ уууртчукѳлары чумлача кѳызарып, бурун сыртыны терлегенлерин сыйпаргѳа да заман тапмай, кѳобуз да согѳуп, жырлагѳан да эте келеди ташлы тик жол бла энишге. Жашла бла кѳызла уа тѳгерегинде тойну кѳыздыра тигелейдиге сельсовет табагѳа; жолну тиклиги, ташны кѳплюгю да чырмау болмайды алагѳа. Сюймекликге махтау берген жыр айтады кѳыз, таулада боран тауушда анга эжиу этгенча эшитиле, тѳгерекеге жырчы айтхан сѳзлени мычымай кѳатлай. Тойчуланы бек алларында келген Батырбийни таныгѳанлай, Шерипа башын бир жанына бурургѳа кюрешди, алай кѳз кѳыйырлары бла анга кѳарагѳанлай турду. «Мени кѳолумдан ашагѳан гыржынынг харам болсун, – деп шыбырдады Шерипа. – Не этериксе, юйюрюмю аз эсепсиз ипи болмагѳанды, – ол да аладан бири. Батырбийни итлигин иги ангыламай, тѳрге ѳтдюрюп жашагѳанбыз. «Бизге он бармагѳынгы тиреп нек тохтадын? – дегенимде, ол а: «Багѳалы келиним, душман бла кюрешде да барды зауукѳлукѳ», – деп кѳойгѳан эди, эки макѳа кѳзюн манга тиреп. Алай итден туугѳан итни жюрек тынчлыгѳы болмагѳаны уа толугѳа ангылашынады; эринлери кюле тургѳанлай, кѳысыкѳ кѳзлери тѳгерекеге тынгысыз кѳарагѳанлай турадыла, бет кѳаны да кетип. Башха болмай, кѳапханнга тѳюшген жаныуаргѳа ушайды. Аллай кезиуюнде

жаныуар да жалынчакъды». Бюгюн эл урушха ашыргъан жашланы бек алларында аякъ бюге келгенинде да барды хыйсап, — халкъгъа кёл этдирирге, ариу кёрюнюрге кюре-шеди, элни таматасы той этип ашыра эсе жашланы урушха, ала ёлюрге угъай, душманны хорлап, артха сау-эсен къайтыргъа барадыла. Да сора жияу-сыйыт неге керекди? Ол ырысды; жанлары саулай жашланы жияуларын этген неге ушагъан ишди?! Быллай кюнледе халкъны аллында сёлешген заманында аз айтмагъанды Батырбий ол сёлени. Алай, не ары-бери десенг да, ол Жашаугъа аман кюн келтиргенли бютюнда тынчлыкъсызды. Бу ишни юсюнде да кёпле кёп тюрю аятадыла; Жашауну кесин терсге санагъанла аз туююлдюле. Атабий бла Жашау, Исси-Суугъа барып, эки жылны анда туруп, окъуулу болуп къайтханларындан сора, Атабийни колхозда къой къошлада эсеп жүрютюрге салгъандыла. Жашау а уллу къуллукъ излегенди, районда, элде да болсун, башха туююлдю, ол, акъылы, билими болгъан адам, большевикни жашы, халкъ ауузуна къарарча къуллукъда ишлерге керекди. Анга тийишли жалнасы да болсун. Атабий андан кёп да билимлиди, немис, орус тиллени аныча билген жокъду тенглери арасында. Элни школуну немис тилден устазы Галина Харитоновна аланы юйде жашайды кёпден бери да, Атабийни жаныча кёрген, аны окъуулу, билимли болурун суйген, ол ишге уллу къыйын да салгъан, Шерипаны кесини туугъан эгечине санагъан тиширю. Дюгерханны къара таныргъа юйретген да олду. Шерипа, башхалача, сабийлерин орус школгъа жүрюрге къоймагъанладан туююлдю, жашау туюп-тамыры бла тюрленди эсе, анга кёре болсун хар зат да, аны акъылында Мухтар-Пашаны жойгъан къырал не залимини да тобукъландыралыкъды. Сора кимге да кёкюрек тирегенден не магъана. Абдулкеримни ачыуу да жетерикди Шерипагъа, ёмюрюн кёз жашларын сыйпай ашырыргъа. Энди уа жашы, къызы жолдан шашмасынла, — барсынла халкъ баргъан жол бла. Туугъанлы да жарыкълыкъны къулу-къарауашы бола келген Шерипа сарыгач къобузчу къызын сейирлик тартыууна тынгысыз болуп тынгылайды. Ол да жашын жолгъа ашырлыгына ишксизди, урушха, ёлом отуна. Шерипа ол жолоучулукъгъа жашларын, къарындашларын той этип ашыргъанлагъа сейир окъуна этеди. Инсан урушну заманында Батырбийни бир айтханын да эсине тюшюрдю Шерипа: «Ёлгенлени ызларындан жиягъан төре туююлдю большевиклеге», — деген эди ол, халкъны аллына чыгып. «Кёрдюнг аны, харам къанны, туугъан къайынын кёзкёрмегге ашыртханын, — деди Шерипа, тойчула аланы юйню къатына жууукълашханларында. — Мени Атабийими да

шагъатха тутаргъа кюрешип... Ол къарабет, тиширыугъа ушаш, тѣппекѣз, неден уяллыкъды? Аллах шагъатды, Жашау да туююлдо тюз – киеуюню аягъын марамазгъа керек эди... Да аны эгечи Иллеука: «Визникиле эрлерин ѳлтюрген тул къатынла, къуйрукъ къатдырып, ойнакълап башлагъандыла, – къара шайтан ызларындан тиш билей, биреу а кюле, хыликкя эте», – деп да айтханды, мени кибиклени къагъып. Менлей, кюе-тыкъсый жашасын. Къарындашын кѣзкѣрмезге ашыргъандыла да, бир амалы бар эсе, ангылагъан болур, аллай кыйынлыкъны ауурлугъун».

* * *

Не заманда да гынттысы элге сыйынмаучу Жашау, окъуун бошап келгенли, тюз да комиссарлача кийинип, жер да, кѣк да дунягъа кеси ючюн жаратылгъан сунуп тохтагъанды; элде Батырбийни жеринден башха бир къуллукъгъа да бюсюремейди, алашадыла анга башха къуллукъла. Районнга жол тартып тохтагъаны да аны ючюндю. Райисполкомну жангы таматасы Къаспот, Жашауну, аны атасы Къумукъну да иги таныгъан адам, жангыдан келип тохтагъанында, комсомолчугъа ушамагъан ишлени этип айланнганын айтып, партия бла, комсомол бла къоркъутур акъылгъа келди. Алай ауузу от чакъгъан Жашау кеси айтхандан чыкъмады. Бу жол сабыр, оюмлу сѣлеширге кюрешди Къаспот.

– Бюгюн къанынг бек бузулупду, нек эсе да, – деди Къаспот, арлакъда артлы шинтикге олтуруп тургъан Жашауну къатына жуукъ атлай, кекелин къолу бла артха сылай. – Жанынга ким тийгенди? Баям, жолда арып келгенсе? Бетинг да кетипди. Юйде уа тынчмыдыла атанг, ананг, къалгъанла?

– Бир хатам жокъду, – деп, Жашау хыны сѣлешди олтургъан жеринден ѳрге кѣтюроле, Къаспотну сорууларына жууап да къайтармай. – Къуллукъну оноун этерге керекбиз.

– Сен жаш адамса, атынгы аманнга чыгъарма. Сен Атабийден иги жаш туююлсе: айтхан ишлерине тохтагъанды ауузундан жангыз сѣз чыгъармай. Районну байлыгъы – малыды, колхозну фермаларындан бирлерине тамата бол.

– Сен, Къаспот, райисполкомса, къаллайла сѣлешесе, сагъыш этмей? Атабийни бла мени бир тизгиннге къалай саласа? Мен комсомолчума, Къумукъну жашыма.

– Хо да, ангылатдың муратынгы, – деди Къаспот, жерине олтуруп, къаламын къолунда ойната, сол къолу бла уа къулакъ артын къашый. – Ташада угъай, кѣзюнге айтама,

саттыш эт, акъылынгы башынга жый да, тап жашаргъа кюреш... Бусагъатлыкъ дуняда къуллукъгъа жан атмакълыкъ – игиликге элтмейди. Къуллукъчу керек болса, табарла сени.

– Алан, Къаспот! Окъуп, билим алып келгенме мен.

– Къой хапарны, Батырбийни киеулюк хатерин эт, – деди Къаспот, бети тюрленип. – Мен анга бир уллу жакъ басып кюрешген сунма, алай ишге кёл салгъан коммунистди.

– Ол иги адам туююдю, кёплени ачитханды:

Къызыл журун тагъып сен билегинге,

Къажау болуп келдинг ёз миллетинге,

Жалгъан даула айта эллилеринге,

Ненчауланны ашырдың сен Сибирьге?.. деп, халкъ анга жыр этгенинден хапарынг бармыды?

– Барды. Кёплеге этилгендиле жырла. Жарсыугъа, жангы жашаудан эсе, буржуй жашауну сайлагъанла аз туююдюле, – алгъыннгы къулланы, къарауашланы араларында окъуна.

– Ол сылтау туююдю. Ишни ачыкъ эт манга.

– Башха элге жиберейик. Неда школгъа бар, устаз болуп.

– Ол харам тулукъ къурусун элден, мен нек барыргъа керекме башха элге?

– Мени быллай бир тынгысыз нек этесе? Кел да, ма бу шинтикге олтур.

– Алайда да сенден кем ишлерик туююдюле.

Къаспот, ёрге секирип турду да, тишлерин къаты къысып, кесини столуну тегерегине айланганлай турду, жумдурукъларын да ташча къатдырып. Ол мурдарлыкъгъа киррге да угъай дерик туююдю, халына кёре, буруну алгъындан да узун болду, бети тууар баууруча къаралып, къалтырагъанлай турады. «Бу гыбышыны башым бла быллай бир нек ойнатдым? – деди Къаспот, кёзлеринде от чагъа. – Бусагъат жерин тапдырайым да, тюрмеде чириме къояйым. Аны анасы да этсин манга жыр. Бу кёкбет, жаны саулукъда кишиге тынчлыкъ берлик туююдю. Мында не бет, не адамлыкъ жокъду. Бу хайыуанды. Батырбий билсин муну этип айланган бетсизликлерин...»

Бир бирге уру къазгъан жашау келип орналгъанын Къаспот кимден да иги ангылайды. Аны ючюндю киши бла демлешмей, биреуге ачыгъындан къара сабан сюрмей жашай, къуллугъун айыпсыз эте келгени. Угъай, инсан урушда уа кёплеге къан къусдургъанды; ёз эллилерине окъуна бет этмегенди. Ол затла эсине тюшсе уа: «Революция» деген сёз «къан тегюу», деген магъананы тутады» деп, кесине кёл этдирип къояды, – къанны юсюнде кёп кере той

этгенин унутургъа сылтау излей. Гюняхсыз сёз керекди, ким да болсун, ёлгеннге бушуу а этгенди, – жашыртын, къанлары бла бирге жаратылгъан ниетлерин революция тюрлендирген, большевикле тутхан ишни ангыламай, не аманлыкъдан да артха турмагъан къан тулукъладан кенгирекге кетип, Къаспот, ол халын билдирип, башхаладан учуз болургъа суймей эди.

Аны къой, жыйындан чыгъарып, сен бизни жанлы тююлсе деп, илипанига салып кетерге боллукъ эдиле. Бююн да алайды, кесине къоркыгъанлай жашайды; власть, кётюре келип, тау бийигинден атса, харбызлай чачыллыгъын биледи. Ол зат болур ючюн а кёпмю керекди? Ма былайда олтургъан этбаш Жашау, «райисполкомну таматасы, Совет властыны сёгюп, буржуй жашауну махтагъанды» деп, барып тарыкъса, Къаспотну иши битди. Ол сёзлени айтханы уа ётюрюк туюлдо: «Жангы жашаудан эсе, буржуй жашауну сайлагъанла бардыла», – дегенди тюз бусагъатчыкъда, Жашаугъа акъыл юйретеме деп. «Тобагъа къайтхандан магъана жокъду», – деди Къаспот. Тамагъы бууулгъанча болду. Жашау а, суу басхан гысты кибик, олтурады, аз да тепчиген окъуна этмей, ичинде жаны болгъан адамгъа окъуна ушамайды, ол къара бетини, кёпчюген эринлерини къанлары арталлыда къуруп къалгъандыла, – Къаспотну айтханлары мыйысына ётюп, сёзю андан арысында неден башларгъа билмегенлей, сын къатып тынгылагъаны аны ючюндю. Жашауну акъылында артыкълыкъды бу иш, – къууллукълагъа тийишли адамла тюшерге керекдиле. «Мен, башына ат ургъан а, – деди Жашау, кеси кесине шыбырдагъаны тышына окъуна эшитиле, – Исси-Сууда неда Нальчикде къалып къалсам эди уа, эндиге дери кызыл ысхарла бла тышланнган столда олтуруп турлукъ эдим, халкъ кёзюме къарап, – менден оноу излеп, айтханымы жерге салмай».

– Сен, районну таматасы, айтхан сёзюнге табылыргъа керексе, – деди Жашау, къаны къартыкыгъа сыйынмай тургъанын ким да ангыларча халгъа келип.

– Не затла жаншайса сен былайда?! – деп, Къаспот, элия бутагъы элгендиргенча, Жашау таба кылылыкъсыз хыны бурулду. – Не хапар айтаса сен?!

– Айтхан сёзюнге табылыргъа керексе, – деп, Жашау бир кесек шошуракъ сёлешди... – Бизни окъургъа ашыра туруп айтханларынг эсингдемидиле?

– Не айтыргъа керек эдим мен санга?

– «Ой, бизни халкыбызгъа окъуулу, билимли адамла керекдиле» деген сен туюлмю эдинг? Тюз артха къайт-

ханлай, бирер иги кѳуллукъгѳа тохтарыкѳсыз деген да сен тѳююлмю эдинг?

— Ол заманда мен райисполкомда ишлемегенликге, бек тѳюз айтханма. Элингде малчы жыйыннга башчылыкѳ этсенг — аманмыды? Школда устаз болуп ишлемеклик — кѳуллукѳ тѳююлмюдѳ?! Кѳанымы бузма! Кѳанымы кѳыздырма мындан бек. Кѳарап турама да, сени эшеклеге сѳрюючѳю этерге окѳуна жарарыкѳ тѳююлдѳю.

— Сени ызынгдан баргѳан, ким да болсун, ѳмѳюрюнде онгмасын ол, — деди Жашау, Кѳаспотдан да бек кѳыгырып. — Аллах айтса, сени кибикле аякѳ тѳююмде гумулжуклача айланыр заман келир.

— Бусагѳатчыкѳдан чыгѳып кет мындан. Кѳѳзюме кѳѳрюнме! — Кѳаспотну эринлери, уууртлары, кѳоллары да бирча кѳалтырадыла. Кѳерохуна да бир узалды. Алай Жашау андан кѳоркѳмады, кѳѳзюне кѳарап, хыйла ышарыуун этгенлей турду, Кѳаспотну бѳютюнда кѳѳзутуп. Алай Кѳаспот, аны аркѳасындан тѳортѳюп, букѳусун бардырып чыгѳарды кабинетинден, кѳызылжагѳала бла ишлей келген адамны кѳарыуу, сермеширге усталыгѳы да бар эдиле.

II

Батырбий биле эди Жашау этип айланнган ишлени, хауле ит кибик, эл тѳююнден жыйылмай, анга уру кѳаза айланнганын. Батырбийни бла Жашауну аралары аманнга кетеригин сезгенле элде да аз тѳююлдѳюле. Батырбий Жашауну сууукѳ аулакѳда айланнган ач бѳрюге санай эсе да, тынчлыгѳы уа кетгенди; ол кѳайынына аманлыкѳ этиуден артха турлукѳ тѳююлдѳю, — кѳыл чайнайды, ачыуланып. «Кѳайгѳырмаз, — дейди Батырбий, — мен аны эгечин жия-мукѳлары кѳзлерин кѳѳдѳюрѳрча этерме. Ол суубаш, жауун кѳатыш кѳаралып, кѳѳкѳрѳп келген уллу желде жокѳ болуп кѳаллыгѳын ангыламайды. Тѳѳзлѳгѳюм сермѳп, тѳѳпге урлугѳун ол кѳаштѳю атасы да ангыламайды. Угѳай, мен алай бош киши тѳююлме, хар затны да жик-жиги бла ангылатырма, борбайларындан чѳгѳюп, ѳмѳюрде ѳрге кѳѳпмазлыкѳларын сезип, тиллерин кѳабарча этерме...»

Былайда Батырбийни ѳсине Абдулкерим да, ажымлы жоулгѳан башха кѳызылла, акѳла да тѳѳшдѳюле. Ол бирде тишлерин кѳаты кѳысды, бирде бети тѳѳрленди. Аланы кѳѳбѳюсю кѳеси отларында кѳѳйгенлерине Батырбий бѳгѳюн да ишексизди. «Аманлыкѳны ызындан сѳрген аманлыкѳгѳа жолугѳады», — деди Батырбий, Абдулкерим кибикле сайлагѳан жолну жангылыч болгѳанына толу ийнанып. Ол Жашауну аман жерде жоуллугѳуна да ишексизди, алай

кеси кѳолу бла жоймаса, кѳлю чѳгерик тѳюйюлѳю. Батырбий мурдарлыкѳ ишин ачыуу чѳкѳюнчѳ этип кѳояргѳа да угѳай дерик тѳюйюлѳю. «Угѳай, мен не тели, не мурдар тѳюйюлме, – деди Батырбий, эки жумдуругѳун бирге кѳошхан тенгли бир сыйдам ташны стол кѳюбѳрчегине сала, – алай душманларыбызны аллыбызда тобукѳландырыргѳа бизни партия юйретгенди. Биз аланы тобукѳландырмасакѳ, ала бизни тобукѳландырырла. Сора сау кѳрейим... Ол заманда битеу кѳыйыныбыз канкурак. Жашауну кеси кѳарындашыма санаргѳа эди акѳылым: кѳайда да онг берирге, кѳтѳюрѳурге, намысын кѳѳюрѳурге. Энди уа анасын алдырыргѳа хазырланама, Даулетни, жашымы, анасыны туугѳан кѳарындашын кѳзкѳѳрмезге ашырыргѳа керекме. Жашым артда манга кѳл ашамазча этерме ишни. Угѳай, бу жол киши кѳолу бла ханс жыртырыкѳ тѳюйюлме, кеси кѳолум бла кѳан кѳусдурлукѳма, – аиѳу бла кертме ашаргѳа жараматѳанын анѳыласын...»

«Тохта бир, телиге тенг болуп, сен женгиллик этме, – деди бир эр киши ауаз. – Акѳылдан шашма. Кѳуллугѳунѳу кѳѳѳрѳалмай, сер бола бараса. Ол иги тѳюйюлѳю. Сен Жашауну жойсанг, элде сени жанѳыз бир адам кѳарт эшекни жауурлугѳуна санарыкѳ тѳюйюлѳю».

«Кимди, бу манга акѳыл юйретген?!»

«Кѳанынѳы сууут, Батырбий!»

«Мен, кесими угѳай, Жашауну кѳанын сууутурукѳма, – алайсыз тынчлыкѳ жокѳ. О Аллах, кѳюч-кѳарыу бер манга кѳыйынлыкѳны хорларча».— Батырбий, коммунист болѳанлы, Аллахны биринчи кере эсгерди. Атасы Мусса аны эшитсе, сабийча кѳууаныр эди. Ол айтханын бирле эшитген сунуп, кѳѳзлерин уллу ачды да, тѳѳгерегине тынѳысыз кѳѳарады. Кабинетде адам болматѳанын кѳѳргенде, жан кирди анга. Болса да кѳабыргѳада Ленинни уллу суратына кѳѳжетдирди да, уялѳгѳандан бла кѳѳоркѳгѳандан жерге кирлик болду. Ол терслигин да Жашаудан кѳѳрдѳю, аны хатасындан сант эте турады; халкѳгѳа оноу этген башы шашаргѳа жетишип. «Бизни жокѳдан бар этген, дуниягѳа кѳѳз ачдыргѳан Аллах, бу жол манга батырлыкѳ, кѳюч-кѳарыу да бер, – деп тиледи, шинтигинден ѳрге кѳѳтѳюрѳюлѳп, терезеге жууукѳ барып, Холам тауларына жут кѳѳарай. – Кѳѳкнѳю Бийик Кѳѳачы, сен жаратхан жерни хатери бла да тилейме, бу жол мен этерик ишни тауушун тышына чыѳгарма, терслигими кишиге билдирме. Билеме, жашаум, намысым бла да ойнай-ма бу жол. Иллеуканы, Даулетни жерге кѳѳаратырыгѳымы да билеме, жан татлыды; башым бла ойнаѳгѳанлагѳа тынѳылап кѳѳойсам, сора мени кесимде, юйѳюрѳюмде да не намыс кѳѳаллыкѳды? Жашау – ит кѳан, битеу адамларындан кѳѳлю-

мю къачырды, – бирлерин да кёрюп болмайма; ариу Иллеу-каны окъуна кёзюне адамыча къараялмайма; ол, кокала-нып тегерегиме чапханлыкъга, келепен сыфатлы кёрюне-ди бирде... Бу жолгъу ишим тап болса, тынчайырбыз...»

Батырбий, жерине олтуруп, столуну кюбюрчегин кеси таба тартды да, ол сыйдам ташны «желкесин» онг къол аязы бла сылады. Жашау кёп турмай келирге керекди анга. Тышында ким бла эсе да хапар айта тургъан ол эсе да алайды... Батырбийни къоллары къалтырадыла, къаны иги жорюмегенин сезди; тюклю, къарыулу билеклери бир ауур кёрюндюле анга. Батырбий столну кюбюрчегин хыны этди ары, ташны бирле кёрселе, эшиги жабылып къаллыгъына ишексиз болуп. «Таукел болайым, таукел! – деди Батырбий. – Кел бери, этбаш! Нек тураса, кир термилген кабинетинге. Бу шинтикге олтур да, манга оноу эт, къантулукъ. Кир бери дейме да, теркирек кир!»

Келмейди Жашау. Батырбий а эки кёзюн кабинетини эшигине къадагъанлай турады. Не сейир, башха адам окъуна келмейди эрттенли анга жумуш бла.

Жашау бюгюн Батырбийден къутулмаз. Алай эл таматаны мурдарлыгъы районнга белгили болса, иши битди, – сау кёрейим, соймегенлери анга ёлмю тежерле. Юйюрюне да аман кюн келир.

III

Эшик хыны къагъылды. Батырбий, жукъудан уянганча, сескенди. Аны бирде борбайларын къыйгъан, бирде таукеллиги тау башына къаратхан, бирде тели болургъа жетишдирген сагъышлары къалын ёзен туманнга ташайгъан атлыча, жокъ болдула да къалдыла. Ол Жашау кабинетге кирген заманда ёрге кётюрюлмеди, – столну кюбюрчегин ачып, сыйдам ташны чырмаусуз сермерге хазырлады кесин.

– Белинг чанчханмы этерикди, ёрге кётюрюлсенг? – деди Жашау, аягъы киргинчи таягъын кёргюзте. – Иллеука менден кичи болгъанын билемисе? Кюйсюзлюкню ишин этесе мен таныгъанлы да. Олду сени ахшы адетден изгилтин этген, къарауаш къылыкъларынгы халкъга туура этген.

– Биз къарауаш ёмюрде да болмагъанбыз, – деди Батырбий жеринден ёрге кётюрюле. – Биз – атыбыз айтылгъан къара ёзденлебиз.

– Да сени партиягъа къалай алгъанды Совет власть? Элге таматагъа къалай салгъанды?

– Мен Совет власть ючюн къан тёкген кишиме. Аны ючюн бюгюн жан берирге да угъай дерик туюлме.

– Хапарны аз эт да, мени бери нек чакъыртханынгы айтчы, – деди Жашау, андан эсе кѣп да онглу жаш болгъанын ангылата. Алай ол акъыллы адам кесин алай жюриют-мезлигин а ангыламайды.

– Сен этип айланган ишледен хапарым барды, – деди Батырбий, шош оюмлу сѣлеширге кюреше. – Сен этгенни къанлы жауум да этерик туююлдо. Мени къуллугъумдан ѳнге къуллукъ къурупму къалгъанды санга?! Мени башым бла ойнаргъа кишини да къолундан келмегенди бир заманда да. Аны алайлыгъын кесинг иги билесе. Ийнан, ѳз башыма жетген жерде бир кишиге бет этерик туююлме; санга угъай, атанга, ананга да! Айтдырмай къоймай эсенг, эгечинге да.

– Бек уллу палахны жаланда кесинге этериксе, – деди Жашау, сабыр къарамын Ленини сураты таба буруп. – Туугъанлы да кеси башынга палах излегенлей жашайса, башхалагъа этген аман ишлеринг кечилип къаллыкъ туююлдоле да, аны ючюн айтама ол оюмну, адам биреуге къазгъан урусуна, эртте-кеч болса да, кеси тюшмей къалмайды... Ол затны кюсемейме; эгечим тул, сабийи ѳксюз болурларын суюмейме. Санга келлик аман кюн эсима тюшсе, аркъа жиклерим къалтырайдыла. Сен, эртте-кеч болса да, жоюллукуъса. Аны ангылап тилеген эдим: «Эгечим, Батырбийге барма!» – деп. Былайдан ариулукъ бла кетип къалсанг, иги эди кеси башынга, халкъны кѳзюнден ташаракъда болсанг, этген хаталарынг бир кесек унутулурла, адамла алай бир тиш билемезле санга.

– Этбаш, манга жанынг аурумайды сени, кесинг ючюн къарынынг бурады, – деди Батырбий, сѳзню ачыкъдан салып, алгъыныгы дертлерин да эсине тюшюрюп. – Инсан урушха дери да кѣп къанымы бузгъанса сен. Элни маллары урлап, Эбизеге аудуруп, ол ишни Батырбий этгенди деп, халкъны манга къозутхан жаш сен туююлмюсе?! Къанамат бийни тирменине от салып, аны Батырбий этгенин кѳзюм бла кѳргенме, деп сюелген киши сен туююлмюсе?! Бюгюн а аманлыкъ ишле кечилип къалмайдыла деп, акъыл юйретесе манга. Сен кимсе мени столуму марларча? Бусагъатда муну бла уруп, къанынгы тѳгейимми?! – Батырбий, керохун къабындан чыгъарыргъа хазырланды.

– Да юйренмейми къалгъанса. Турма.

Жашау эшик таба атлады. Баям, Батырбий керохун къолуна алгъанлай, эшикге чыгып, къычырыкъдан къырып, халкъны юсюне жыярыкъды. Сора ол заманда кѳрюрсе, Батырбийге келлик кюнню. Батырбий да, аны акъылын ангылагъанча, керохну къабындан чыгъармады. Столу таба атлады да, ол таш болгъан кюбюрчекни алгъындан уллу-

рактъ ачды. «Жекбаш, уялгъан эт», — дей эдиле Жашауну Батырбийге аралып тургъан кёзлери. «Бусагъатдан ана-ны къара къатын этдирейим», — деп шыбырдай эди Батырбий а. Ол, тапны сермеп алды да, аны бла Ленинни суратын уруп, муру-чуру этди да къойду. Жашау кабинетден къачып чыгъар умут этгенлей, сермеп билегинден тутду; Жашау андан къарыусуз тыйюл эди, Батырбийни тюртюп жиберди да, эшик юсюнден столуна дери жетдирди. Батырбий тынгылы аяктъ юсюне болгъунчу, Жашау, алайдан терк ташайды; ол Батырбийни хыйла ишин ангылап, аны ючюн къачхан эди. Болсада Жашау кесин алдай эди, алайда бютюнда уллу ишеклик туудурду башына — аны къачханы керек эди Батырбийге, ол Ленинни суратын ууатып къачханына башхала ийнаныр ючюн .

— Эр киши эсенг, къачма, — деп кыгчырды Батырбий Жашауну ызындан. — Къачып жерге кирсенг да, табарбыз сени.

* * *

Кюн сайын тыктъый тургъан жер бу жол да кёрдю жалгъан дауну хорлап чыктыгъанын, — Ленинни суратын ууатып, бачамагъа, Совет властъха къол кётюргенсе, буржуй ниетлеринги дуниягъа туура этгенсе деп, он жылгъа Сибирьге ашырдыла Жашауну. Аны атасы, анасы кюйдюле, Иллеука уа: «Мени халктъ аузуна къарагъан эрими жояргъа кю-решгенди да, кеси жоюлду», — деп къойду, къарындашына кёл кенгдирип. «Иймансыз жан эди» деп, Жашауну жоюлгъанына артыктъ кюймегенлерин ангылатханла дагъыда бар эдиле элде.

* * *

Шерипа, ачы эсгериулеринден къутулуп, жыйрыктъ этеклерин къагъа кётюрюлгенинде, жашланы урушха ашыра чыктыгъанла аланы къатларындан иги да узайып эдиле. Ол, аз заманчыктыгъа сагъышлы сюелди да, сора юйге ашыгъышлы кирип, кюлден олсагъатда чыгъаргъан уллу от гыржынын ариу сыйпап, ызы бла бир ариу жан-жаулуктыгъа чёргеди да, кюлтугъуна сукъду, кёксюл жюнню халысындан Атабийге деп эшген чындайланы да кюлуна алып, жашланы ызларындан къууулду. Батырбий Шерипагъа тюберге суймеди, — баргъанланы бек алларына ётюп, кёзден ташарактъ болургъа кюрешди. Да Шерипа да аны кюсеп тургъан жери жоктъ эди; ол баргъан кызыууу бла ташайды адамланы араларына. Сора урушха кетип баргъан юч жашны бири бири ызларындан къучакълады; уллу нартюх гыр-

жынны алда баргъан жашха узатды да, ючюсю да жол азыкъ этерлерин тиледи. Чындайланы уа бек кичилерине берди, бирси экисине уа, эшип, ызларындан жиберлигин айтды. Шерипа къобузчу къызны да кесине хыны тартып, къаты къучакълады, къып-къызыл ууртларындан кезиу-кезиу уппа этди. «Халкыгъа жарыктыкъ салгъан ариу бала, ёмюрюнде мудахлыкъ сынама», – деди Шерипа къобузчу къызгъа.

Шерипаны тамата эгечи Жулдуз, бир жол ушакъ эте келгенлеринде, бу къобузчу къызчыкыны Атабийге жоралап тургъанын ангылатхан эди. Алай Шерипа, андан ары ауузун да ачдырмагъан эди эгечини, жангыз жашын къобузчу къызгъа деп ёсдюргегенин ангылатып, кеси да сапсарыды, таулу къаны жокъду деп. Бюгюн а Шерипаны жаны кирип къалды къобузчу къызчыкыгъа.

Тёртюнчю башы

I

Эл Батырбийни, Атабийни, Гогайны бир кюн ашырды урушха. Аллаи кезиуде адамларыны ызларындан жилягъанланы ауузуна ашаучу Батырбий, бу жол анасы, башха жуукълары аны кезиу-кезиу къучакълап сарнагъанларында, тынгылауну басханлай турду ансы, этмегиз алай деме-ди. Къайыныларындан да уялмай, Иллеука да жиляды Батырбийни ызындан. Къумукъладан а адам келмеди Батырбийни ашыра. Ала ол Жашаугъа сынатхан къыйынлыкыны ёмюрюнде да унутурукъ туююлдюле. «Бети болмагъан бетсизди ол, – деп къойду Иллеуканы анасы, – мурдарлыкына жолукъсун, мурдар. Аны атын эшитсем, кюе тургъан жүрегим ишлеуюн тохтатыр чекге жетишеме. Сора, ачы жел уруп, мени кёкге учургъанча болама... Мени жашыма сынатхан тутмактылыкыны ёз башындан сынасын».

Жашау тутулгъанлы Къумукълары Иллеука бла да сёлешмейдиле.

Атабийни ашыра чыкыгъанла кёп эдиле, Батырбийни ашыргъанладан эсе. Алай жиляп кюрешген хазна кёрюмеди. Шерипа бла Дюгерхан окъуна сытылмадыла. Алай жашла арбагъа минерге хазырланган кезиуде Дюгерхан, Атабийни бир жаныракыгъа тартып: «Анда къайда да бу суубурунга хорлатырса», – деди кёзю-къашы бла Батырбийни кёргюзтүп.

– Тюз айтады, бу къанжилик улуна хорлатсанг, эшитмегенме деме, – деди Шерипа да, сарнап жиляргъа аздан къала.

Шерипа, насыпдан тюнгиюлуп, жарсыулу ашырады кюн-юн-кечесин. «Не хата этгенем мен Уллу Аллахха, – деди бирде Шерипа, жашын эсине туюшюруп, – кыйынлыкъла бир бирлерин кыууа-оа, жарлы жанымдан болдум да. Энди уа не хадагъа этейим, адамла?! Айтыгъыз бир зат, – жюрегими жапсарыпча». – Жарлы тиширыу, бир бек элгенди да, тегерегине тынгысыз болуп кыарады, киши кермегенине кыууанды. «Сабий кибик, не тели-мелиле селешеме, – деди сора, – кыаллайла сандырайма? Бююнлюкде менден башха холамлыла уа кыобуз согъупму ашырадыла кюнлерин, – палах ызындан сюрюп айланмагъан адам жокъду, кыйынлыкъ барыбызгъа да бирча туюшгенди. Угъай, угъай! Мени ишим башхаракъды, – Атабийни атасы кыатымда туююл. Ол былайда болса, жашына да, бизге да кел этдирид эди. Жарлы баламы ол кюннюг мудахлыгъы кез юсюмден емюрде да кетерик туююлдю. Бизге уруш ачхан Гитлер уруш отунда куюсюн. Аны хатасы болмаса, мени жангыз жашым нек барыргъа керек эди урушха? Бара эселе да, Совет власть ат оюн этдиргенле барсынла, – мени жашым а атасын жойгъан кыырал ючюн жаннган отха нек кирирге керекди? Нек тынгылайса, жамауат?! Атасын большевикле жойгъанланы юлерине кыайтарлыкъдыла, дегенлери кертимиди? Аны туююн айтырыкъгъа нохтабауум хазырды, аллайдан жанымы да аярыкъ туююлме».

– Анам, суююнчюнг мени, – деди тышындан суху кирген Дюгерхан, от жагъада башын да тобукъларына салып, тёрт гупшучукъ болуп тургъан Шерипаны кыатына чегюп, кыаты кыучакълай.

Шерипаны кезлери бютюнда кыарангы этдиле, – жер да, кек да тегерек айланып, жана тургъан отха аууп кетерге аздан кыалды. Болсада Дюгерхан аны кыаты кыучакълап эди да, кесинден ычхындырмады.

– Сора артха кыайтаргъандыла жашны? – Шерипа ол сёлзлени кючден айтды.

– Кимни кыайры кыайтаргъандыла, анам? – деп, Дюгерхан, анасы сант этген сунуп, жаягъын жаягъына бютюнда кыаты кыысды. – Кимни хапарын айтаса?

– Аталары тутулгъанланы артха ашырлыкъдыла деп, эшитген эдим. – Дюгерхан абызыраулу кыарады анасы таба. Биринчиден, мен эшитмегенини кыайдан эшитди бу деген магъананы тута эди Дюгерханы жунчуулу да, сейирсиниюлу да кыарамы; экинчиден а, кыарындашы артха кыайтып келсе, эл аланы бютюнда бырнав этеригини тынгысызлыгъыны шагъаты эди. Ол сагъыш Дюгерханны жангыдан,

элгендирди. «Ма санга! – деди къыз кеси акъылында. – Аллах сакъласын аллай къыйынлыкъдан. Андан эсе ёлюп къалайым. Айтдырмай къоймай эсенг, аллай къарындаш керек туююдю манга... Уллу Аллах, сенден тилейме, къайгъылы сагъышларымы менден кери эт. Мындан арысында дуняда аланы, излеп, киши тапмасын. Элия уруп кюйдюрсюн аланы, огъурсуз жел узакъгъа алып кетип, къая жарылгъанлагъа буштукъ этсин аланы, бир заманда да кюн жарыгъын кёрмесинле».

– Сени айтханларынгы ангыламадым, – деди Дюгерхан, анасы болгъан жерден артхаракъ тепчий. – Сен айтдынг эсенг да, Аллах айтмасын ол затны. Адамгъа эшитдирме бедишлик сёзлеринги... Аны санга айтханны юю арты бла къурусун. – Дюгерхан, къыз намысына келишмеген сёзлени айтханын ангылады эсе да, сокъураннган а этмеди. – Ол оюмну санга айтхан гажай, ким эсе да, бизни башыбыз бла ойнайды, жанынга къурман болайым, бир кишиге сагъынма бусагъатда манга айтханынгы. Дуняны къалай боллугъун бир киши да билмейди; сени кибикле, Гитлер хорлап, алгъыннгы жашауну къайтарлыкъды деп, къанат битип, кёкге учаргъа хазыр болуп айланадыла. Ол мен таныгъан къызылжагъала, аллайланы чотха жашыртын алмагъан суна эсенг, уллу жангыласа.

– Охо, маржа, охо! – деди Шерипа, ёрге кётюрюлюп, этеклерин эки кёолу бла да къагъа. – Кёгетсиз терекге таш сызмайдыла, ол керти сёз болмаса, жайыллыкъ туююл эди халкъгъа.

– Анам! Тилейме, ауузунгдан чыгъарма ол сёзлени, – бюгюнден арысында ичингде чиритип къой. – Дюгерхан, Атабийден келген къагъытны кююнундан чыгъарды да, Шерипаны тапчаннга олтуртуп, кеси да аны къатына чёгюп, ауазын иги да кётюрюп, назму окъугъанча окъуду:

«Анам, кюнюнг ахшы болсун! Тюзюн айтсам, бу къагъыт кёолугъузгъа ингир къарангысында, андан да кечирек тюшерик эсе да билмейме. Алай, ариу анам, кёлюнг, жашауунг да кюнча жарып турурларын бек скойюп айтама «Кюнюнг ахшы болсун!» деп. Элибизден, ююбюзден узакъда туругъа эртте юйреннгенме мен. Алай сизге бу жолча тансыкъ бир заманда да болмагъанма. Дюгерхан, бусагъатда мени тансыкъ къагъытымы окъугъанынгы тохтатып, анамы къучакъларынгы тилейме. Ол айтырыкъны да эсинге салайым: «Не этелле бу телиле!» – дерикди ариулугъуна, адамлыгъына да жан жетмеген кючбюсюреу анабыз. Не къыйын кюнбюзде да анабыз кёл этдириучюсюн бери келгенли бютюнда кёп эсгереме: «Телини, къарыусузну душманы болмайды», – деучю эди, жауларыбыз бизни тобукълан-

дырыргъа кюрешген сагъатда. Бир арсарсыз, ангылап кю-
югуз, Совет Союз Германдан кеп да къарыулуду да, андан
жаулукъ этеди ол бизге; болушу алайды. Кеси башына къан
жаудуругъа атланганды Герман. Керексиз къайгъы, къа-
угъа этип, жаныгъызыны кыйынамагъыз. Душманны жорю-
шю алгъады бусагъатда. Алай, узакъ бармай, къан къусдур-
лукъбуз. Акъылдан шашхан фашистле киндик къаныбыз
тегюлген жерибизге уллу халеклик салгъанларына къарыу-
суздан тезген сунмагъыз, – керексиз къан тегюню тюзге
санамайды Сталин бачамабыз. Ол, Ленинни осуятын тюз
толтургъан адам, бусагъатда бизни бир кесек артха кетери-
бизни тийишли кергенди. Артдаракъда уа, битеу кючню
жыйып, уруш этерге да игирек юренип, сора алай тебиро-
рикбиз алгъа, ол заманда мени жауум керсюн фашистлеге
келлик кюнню! Мен а кыйралым ючюн жанымы берирге
хазирма.

Багъалы анам! Къожакъ хажиге жаздыргъан дуангы
биргеме бек сакъ жюрютеме. Аллахды болушурукъ, ол ду-
агъа, сени тилеклеринге да толу ийнанганлай жашайма,
санга да, Дюгерханга да бушуу сынатыргъа суймейме.
Эндиге дери керген кыйынлыкъларыгъыз да тамамдыла.
Аллах жангы бушуудан сакъласын сизни; кесимден эсе сиз-
ге бек къайгъы этеме. Биз Ростовха келип тохтагъанбыз.
Юрениулени кече, кюн да бардырабыз. Кеси колхозубуз-
дан келген ат тюшгенди манга. Ол сейир туююмюдю?! Бек
ариу къашхачыкъ. Жигитлиги илячин бла эришген, адам
тилин ангылагъан, иесин кыйын сагъатында кююп кет-
мезин бир керти тенгича ангылатхан хайуан.

Хайт дегиз. Кыйынлыкъдан кери болугъуз. Манга
къайгъы этмегиз. Суйсек, суймесек да, кыйынлыкълагъа
тезмей мадар жокъду. Дюгерхан, мычымай письмо жаз, эл-
ден толу хапар айтып. Сау керюшейик!

А т а б и й .

1942 жыл, 2-чи апрель».

– Оу, кюнюм, мен акъылдан шаша турама, – деди Ше-
рипа, кълтырай тургъан инбашын кызыны аркъасына
тирей. – Дунияда жашагъанымы унута турама, къллерим
жукъ кермейдиле, башымда бир къашыкъ акъылым къл-
магъанды, ол дунялыкъдан жукъ ангыламайды. Я Аллах,
сен мени къара жерге кълратма.

– Анам, не этесе?

– Шо быллай бир кыйынлыкъ сынап жашагъандан
эсе, бу дунягъа туумай кългъан мен болгъа эдим.

Дюгерхан, анасын къаты къучакълап, къычырыкъ этип жиляды, къоншуланы окъуна сагъайтырча.

– Жия, аямай жия, – деди Шерипа, кёзлери угъай, эзилген жүрегини жияй тургъанын толу ангылап. – Не этейик, Аллахны буйругъу алай болур эди .

– Анам, не болгъанды?! – деп къычырды Дюгерхан, тюкюрюгюн кючден бла бутдан жута. – Айт не болгъанын, кесими жойгъунчу.

– Экибиз да бир болуп, Атабийни жойгъанбыз.

– Не затла айтаса?!

– Урушда къайда да Батырбийге хорлатырса деп, акъылсыз сёзле айтханыбыз эсингдемиди, Атабий кетип те-бирегенинде? Энди ол, анга эришеме деп, кесин алгъа уруп, аман кюн келтирликди башына, – деди Шерипа, жүрексин-нгенин тыялмай. – Кёремисе аны жазгъанын: «Къыралым ючюн жанымы берирге да угъай дерик туююлме» деп.

– Кет-кет ары, жанымы алдың да. Мен а керти окъуна акъылданмы шашдың деп. Ой юйюнге, алай жараймыды да?

– Кесинги сабийлеринг болса, кёрюрге, алай этерге жар-гагъанын бла жарамагъанын, – деди Шерипа, кесин бир кесек къолгъа ала.

– Сен да сабийлеринги менича урушха ашыра жаша дегенлигингмиди ол?

– Кет, э къыз, къаллайла жаншайса? – Шерипаны бети ктып-къызыл болду, ариу къара къашлары, эринлери да бир-ча къалтырадыла.

* * *

Анасыны тынгысызлыгъы борбайдан бек къаты алгъан эсе да, аны кишиге билдирирге суймейди Дюгерхан. Къумукъ колхозгъа председатель болгъанлы, Шерипаны тынч-лыгъы бютюнда кетгенди. Аны бу къуллукъгъа салыргъа унамай тургъандыла, жашы Совет властыны душманыды дегенни айтып. Алай, кесини кыйынын да эсге алып, элде оноучу болургъа тийишли адам къалмагъанындан да хый-сап этип, колхозну айыбын Къумукъну боюнуна андан сора салгъандыла. Дюгерханни да школгъа устаз этип адам та-былмагъандан сора алгъандыла ансы, Абдулкеримни кы-зы аллай намысха тийишли болмагъанын тебен къуллукъ-чуланы барысы да биледиле. Да алай болгъандан арысын-да уа – Дюгерхан кимден да иги ишлерге, Совет властыны, партияны, комсомолну юсюнден керти да, ийнаныулу да хапар айтыргъа кереклисин биледи. Уруш башланганлай, аланы юйлеринде жашаучу устазла кетип къалгъандыла

ансы, ала мында болсала, Дюгерхан бир затдан да жунчурукъ туююл эди, — сынаулу устазла анга болушурукъ эдиле. Анса да ала берген билимни хайырынданды устазлыкъ ишни кьолгъа кимден да базыныулу алгъаны. Батырбийни орунуна алгъын Дюгерханны устазы болуп тургъан тиширюну — Жулдузханны, салгъандыла да, ол да кёз-кёулакъ болады къызгъа.

Жулдузхан, Совет власть келгенлей, башына, бек биринчи болуп, къызыл жаулукъ къысхан къызладан бирлериди. Алай, ораза тутасыз, намаз этесиз деп, къартланы юслерине ачыгъындан сюелгенлени юслерине ол да ачыгъындан сюелирге къоркъмагъанды: «Сиз Совет властхадушманлыкъ этесиз, — халкъны биз тутхан жолну тюзлюгюне ийнаныуларын сууутасыз. Сизни кибиклени хаталарындан, ата-аналарыбыз окъуна: «Ассыдан туугъан ассыла!» — деп сюеледиле юсюбюзге. Ой анам, мен жарлы, хар биригизге кезиу-кезиу къарайма да, къыяма нек айланмай тургъанына сейир этеме!» — деп болгъанды Жулдузхан.

Ол заты ючюн анга аман кюн келтирирге кюрешгенле аз туююл эдиле. Алай Жулдузхан, не менме деген адамны аллында да айтхан сёзюнден къайтмазлыгъын ангылагъанларындан сора, кеслерин къысып къойгъандыла. Аллайла бюгюн а айланадыла: «Жулдузхан ёлмесин!» — деп; хар ким да толуга ангылагъанды Жулдузхан халкъгъа игилик излеген адам болгъанын. Аны ючюн айтадыла: «Батырбийни башы Жулдузханны аякъларына къор болсун! — деп. — Жулдузханны сураты сау къыралгъа жайылсын! Анга къарагъанла Холамда жашагъан таулулагъа сукълансынла, Жулдузханны уа ариулугъуна да, адамлыгъына да!»

Жулдузхан Бийбертге эрге чыкъгъанында, кёпле тамашагъа къалгъан эдиле. Ол бир затдан ийис ангыламагъан гулочбурун, эки аягъына тууар териден чабыр чыкъмагъан, жандырауукъкёз, къысхабоюн, тизгинсиз да жаш болгъаны уллугъа, гитчеге да туура эди. Да сора ариулугъуна, акъылына да эл бюсюреген Жулдузхан нек этди алай? Бир тюрю даулашсыз, Жулдузхан къызыл жаулукъ къысып чыкъгъанындан арт заманда кёплени кесинден изгилтин этген эди. Алай, хар зат да жерин табып, жангы жашаугъа халкъ иги да юйреннгенден сора кёрдюле ол жаш тёлюню окъутуугъа, юйретиуге салгъан къыйынны хайырын. Бийбертни юсюнде уа ол бир кишини айтханына бой салмагъанды, — кесине ёмюрлюк нёгерни сагъыш этип сайлагъанын, ол ишине ёмюрде да сокъуранмазлыгъын ангылатханды жууукъгъа, тенгнге. «Бийберт тюнене ким эди, бюгюн къаллай залим адам болуп тохтады аллыбызда, — деп, сейирге-тамашагъа къалып башладыла холамдыла; тизгин

ли, ауузундан бир оюмсуз сёз чыкмагъан жаш – Бийберт, элде намысы-сыйы жюригенледен бирлери болуп тохтагъанды. Ол эссиз адамгъа бир заманда да саналмагъанды, хыжымыттыйлыгъы эди аны намысын эниш этген. Жыгышып, элде аны киши хорламагъаны ючюн а бийле окъуна биргелерине элтип тургъандыла Къабартыгъа, къонакыгъа барсала, къарынын иги тойдурсакъ, бизни айыплы этерик туююлдо дегенни айтып.

Бийберт, ликбезге жюрип, бир кесек жазаргъа, окъургъа да юйренгенди. Отузунчу жылланы ал кезиуюнде колхоз аны кысыр тууарлагъа къарагъан фермагъа тамата этип жибергенинде, сёзсюз, ол затны чотха алгъан эди. Бийберт, комсомол жыйынны башчысы, Жулдузханны эри, энди кёп малы болгъан фермагъа оноу этерикди. Бийберт, ары – оракъ, бери – чалгъы бола айланганладан туююлдо; ол иш тиширыугъа окъуна ушамагъанын иги биледи кеси да. Аны себепли, биринчи кюнден окъуна колхозну оноучуларына айтханы былай болгъанды: «Фермада ишни алгъа барырын сие эсегиз, керексиз тырманыгъыз бла башымы жалкытмагъыз. Ахырысы – кысхасы, ферманы манга ышандыгъыз эсе, аны айыбын манга къоюгъуз... Бююн кийдирген бёркюгюзню, мычымай, сыйырыр мурат этсегиз да унарыкъ туююлме. «Болалмайма!» деп, мен тарыгъып келгинчи, жеримден тепдирмегиз».

Аны алай ачыкъ сюелгени ачыу тийгенле да болдула. Да ойнагъанмы этесе, ары дери элде киши намысын чыгъармагъан Бийберт, кюн да, ай да кеслери ючюн чыкыгъан сунуп тургъан мыртазакъ къуллукъчулагъа алай айтыргъа басынганы ачыу тиерик эди.

– Андан ары сёз къошма, – деген эди Жулдузхан Бийбертге, колхозну оноучулары бла алай къаты сёлешгенин жаратмай. – Сен комсомолчу болгъанынгы не кече, не кюн унутма. Мен комсомолну намысы бла атама да бет этерик туююлме.

– Охо, сени бла юде сёлеширбиз, – деди Бийберт, аямай кюлюп, ызы бла уа онг къолу бла сакъал тюбюн къашый.

– Мен комсомол бла кишиге бет этмезлигим ангылатханма да, – деп, Жулдузхан секирип, ёрге турду. – Баям, бу адамны юсюнде жангылыч иш этгенбиз. – Жулдузхан колхозну, элни оноучуларына кезиу-кезиу къарады.

Бийберт кесин сагъышха хорлатыучу жашладан туююл эди да, айтылгъан сёзню тюз болушунлай ангылап, къатынына да, башхалагъа да тюз жан алычуларынача къарады, бирде огъурсуз бет алып, бирде къоркъуп, жалыныулу. Кысха заманчыкъны ичинде аны алай тюрленнгенин Жулдузхан жаратмады, – Бийберт алайда болгъан адамланы бары-

сыны да аналарын махтарыгъы ишексизди. Ол заманда боллукъду да оюн; олсагъатда Бийберт Жулдузхан суннганча оюнла кѳргюзтсе, жаш юйор чачылып кетерге боллукъду. «Къуллукъчула барысы да бир итни къуйругъудула» деди Бийберт, кеси акъылында, къатыныны ачыкъ сюелгени ачыу тийип. Бийбертни тынгылагъаны отоудагъылан барысын да сагъайтханды. Жулдузхан ахтынган окъуна этди. Бийбертни айтханлары тюз болгъанлыкъгъа, ала тутхучсуз эдиле, ол себепден аны жанлы болуп киши сюеллик туюлду. Бир къуллукъчу да суймейди жууапчы адамны.

— Сиз, къуллукъчула, барыгъыз да сейирлик адамла кѳреме, — деди Бийберт, — тюз сѳзню терсине нек тартасыз? Сау болугъуз, манга эсимде болмагъан намысны этгенигиз ючюн... Алай ол зат Жулдузханны айтыуу бла этилген иш эсе, колхозну правленини оноун къабыл кѳрмезлигими тюз ангылагъыз.

— Биз быллай уллу ишни комсомол организация бла кенгешмей этемейбиз, — деди Батырбий, элде комиссардан уллу къуллукъчу болмагъанын ангылата. — Алай къырал ишни юсюнде жууукъ, тенг деген зат арталлыда чотха алынмайды. Ол акъылны бизге партия бергенди, — партия айтхандан чыгъаргъа уа бирибиз да эркин туюлбюз. Сенден да аны излейбиз — биз айтхан санга закон болургъа керекди... Энди уа жолгъа атлан, халкъны, партияны аллында да бет жарыкълы бол. Фермагъа дери биргенге адамла барлыкъдыла. Малланы иги санагъыз. Ол затда жангылыч болмасын. Турма, жолгъа атлан!

Бийберт, акъдан-къарадан жангыз бир сѳз айтмай, чыгъып кетди. Ол керекли, керексиз затны юсюнден да сагъыш этип, кесин уллу къыйнагъан адам туюл эсе да, бу жол Жулдузханны айтханындан чыкъса, жангызлыкъны чууунундан тутуп къаллыгъын а ангылай эди. Жокъ эди аны атасы-анасы, эгечи-къарындашы да. Алай Жулдузхандан айырыллыкъма деп, анга къоркъуп, башы бла кишини ойнатырыкъ туюлду, — гынттысы элге сыйымагъан Батырбийге окъуна.

III

Энди Бийберт бла Жулдузхан халкъ насыбын кеслерини насыплары бла ѳнчелей эдиле, жангы юйлери, кенг арбазлары, юлерин кюн таякъларыча жарытхан сабийлери — жаш бла къыз. Ала билмей эдиле экисин да уллу къыйынлыкъ сакълагъанын, Жулдузхан эрини жияуун этеригин, ѳмюрюн ѳксюз сабийле ѳсдюре ашырылыгъын. Кеси

ёмюрюнде киши сыртын жерге салмагъан Бийбертни бир гитче кьоргъашин тугулчукъ жыгъарын. Кимни эсинде бар эди, Совет власть низамны алай къаты тохташдыргъан кезиуде, бир къауум адам, сауут-сабалары бла Тау артындан аууп, Бийбертни кьошуна чабыууллукъ этерикди деп. Малланы сюрюгюз, малчылагъа уа тиймегиз деялмагъандыла аланы жолгъа атландыргъанла. Бек алларында келген къарамыйыкъ ачханды от, башын жуукълары къая ыранлада излей айланыр эселе. Бийберт аны аллында кюн къайтхан эди Нальчикден, 1935 жылда май айда Къабарты-Малкъаргъа Ленинни ордени берилгенине аталгъан къууанчха барып, иги ишлегени ючюн махтау да алып.

Тау артындан аугъанла сыйлы кьонакълача келдиле кьошха. Алай сундула Бийбертлары. Аны ючюн эди, кьошдагъыла, тышына чыгып, атларындан тюшюп, сыйлы кьонакъ болурларын тилегенлери. Алай ала кимле болгъанларын терк танытдыла – барысы да эриусюз, мурдарлыкъны атына минип айланганла эдиле, малсюрле. Ала, атдан да тюшмей, ушкокларын кьолларына алып тохтагъанларында, Бийбертлары сормаи ангыладыла ишни болушун. Бек алдагъы атлы, бёкем адам, ушкок бла атып, Бийбертни эки нёгерин къаплады. Бийберт – ол ауур адам, илячин женгиллик бла жетди мурдорну къатына. Сора, сермеп атдан алды да, тубюне салып, боюн урчугъуну тауушун нёгерлерине эшитдирди. Алай, башына тийген окъ, аны кеси ёлтюрген мурдарны юсюне аудурду. Деменгили таулу, деменгили умутлары бла бирге жоюлду.

Эл Холам-Бызынгы ауузунда жол ишлеген таулула къырылгъан кюн къалай сарнагъан эсе да, тюз алай сарнады:

Дуния къаргъышы жетсин
Бу къыйынлыкъны бергеннге!
Сарнай-улуй чыкъдыкъ
Бюгече биз тангнга...

Жулдузхан сарнай эди халкъны кесине тынгылатып. «Хурметли жамауат! Биз кюе-бише жашаргъа туугъанбыз бу дуниягъа! Я Аллах, кёз жашларыбыз бетибизни кюйдюрмеген заман боллукъ болурму?! – деп, къайгъы сёзге келгенлени да жията эди Жулдузхан. – Оу, мен ёллюк, тау кибик Бийбертни, кёзюгюз къыйып, къалай сугъарыкъсыз къара жерге?!»

Жулдузхан комсомолчу болгъанлы Аллахны атын биринчи кере сагъынды. Аны кеси сезмедиле, эс бургъанла уа болдула аны фатыгасына къулланып жашагъан къызланы арасында. Тап тюшсе, бир заманда аны Жулдузханны кеси

эсине салыргъа угъай демезликле. «Бир сёзюнгю бурмай айтабыз» дерикле. Жулдузхан: «Низамсыз юйюр – таматасыз кёш кибикди, – дерге ёчдю комсомол жыйылыула да, – аны себепли мени оноумдан чыгъаргъа эркин тюйюлсюз. Эфендиле бизни идеябызны бузаргъа кюрешедиле; – алагъа бет этсек, кесибиз бедилик болуп къаллыкъбыз; партия да, комсомол да кёймазла ол заманда... Къартлагъа уа тиймегиз; оразаны, намазны ишин этген жаш адамлагъа жол бермегиз. Сиз айтхан сёзле аллайланы боюнларын бууаргъа керекдиле. Айтылгъан сёзю кючу андады».

– Барыгъызны да жаныгъызгъа кюр болайым, бир айтгыъыз, мен Уллу Аллахха не этген болур эдим?

– Кесинге сабырлыкъ ал, харип. Аллахха ийнанмайса да, олду санга кыйынлыкъ жетдирген, – деди Шерипа, Жулдузханны къатындан бир жаныракъгъа тепчип.

Аны айтханын эшитмеген кибик этип кёйдула къайгъы сёзге келгенле. Алай комсомолчу къызла уа бир бирге къарашдыла. Шерипаны керегин берирге керекбиз деген акъылгъа келип. Болсада сёз башларгъа киши базынмайды, кыйын эди бу ачы бушууну юсюнде дауур кёозгъагъан.

– Жилия, харип, жилия, сен жилиямасанг, кими жилиярыкъды жарлы Бийбертни, – деди Шерипа. Сабырлыкъы сары алтыннга тенг бола келген анасыны бюгюнню халын Дюгерхан да ангыламады, – халкъны ичи бла жол ызлап, анасыны къатына барып, кесинги тый дерге онгу жокъ, акъылында болгъанны кёзю-къашы бла ангылатырыкъ эсе да, Шерипа аны таба бурулуп да къарамайды: Шерипа – тёрде, Дюгерхан – эшик артында.

– Жамауат! Мен не этейим энди? – деди Жулдузхан, жилиягъанын сабыр этип, жүрексиннгени кёкюрек къангасын тепдире. – Жарлы ёксюзню, халал жанны къара жерге киргенине не айтдыгъыз? – Ол жангыдан сарнап башлады.

Дууагъа келген эр кишиледен биреулен, кийиннгени, сыфаты да гиназгъа ушагъан адам, олтургъан жеринден ёрге сабыр кётюрюлдю да, гулоч таякчыгъын бир кёолундан экинчисине ала, юйню эшигине жууукъ барды. Ары кирирге базынмагъанлыкъмы эди, огъесе Жулдузханны сарнау жырын бузмаз акъылгъамы келди, эшик юсюнде бир кесек мычыды. Алай таукел болду да, юйге кирди. Тиширыула, бири да кълмай, гур деп, ёрге турдула. Баям, ол киши тышындан келген адам болур эди; тиширыула аны танымай, бир бирге къарашдыла.

– Айып этмеизигизни тилейме, – деди эр киши тиширыулагъа, – жерни башын кёрген, тюбюн да кёрмей къллыкъ

түйюлдү, бу ишден киши да к'утулмаг'анды; дуниядан
файг'амбарла, патчахла да кетгендиле... Бийберт жашлай
жоюлду. Ол халк'ы ючюн, эли ючюн ёлгенди. Аллах жан-
нетли этсин. Тейри, лязим, аллай ог'урлу адам жаннетли
болмай амалы да жок'ду... Ёлгеннге жияг'ан төреди. Алай
артык' к'ылык'сызлык' этиуню к'абыл к'өрмейди дини-
биз. Бу тау ауузу к'еп к'ыйынлык'лаг'а т'езгенди арт жыл-
лада. Ол жол ишлей тург'анлай к'ырылг'анланы эсигиз-
ге т'юшюрюгюз. Алаг'а этилген жыр айтылг'ан заманда,
к'арт башым бла мени жүрегим да жияйды. Быллай
кюнледе ол адамланы кеслерин, жырларын да эсгерилиз да,
кесигизге бир кесек сабырлык' алыг'ыз. Биреуню жаны
башхаг'а жарамайды, алай к'ыйынлык'да к'ыйынлык'-
ны эсгериу керек.

Эр киши тышына чык'ды, тиширыула жерлерине ол-
турдула. Комсомолчу к'ызладан бирлери уа таза да сар-
наг'ан ауаз бла «Холам жолчуланы жырларын» айтды:

Сиз а тынгылаг'ыз, мен а айтайым
Холам жолчуланы жырларын.
Холам ёлюкле толтуруп туралла
Бу секиртмелени к'ырларын.

Холамг'а жолну биз а чыг'арабыз,
Мешинала бла жырдырып.
Бизге уа мындан не хайыр болур, хей,
Жаш т'елюбюзню уа к'ырдырып?

Холамг'а жолну биз а чыг'арабыз –
Жолубуз а «орайдады» деп.
Гитчемай, чыг'ып, алай а с'елешди:
«Мени эки жашым к'айдады?» – деп.

Биреулен, чыг'ып, алай с'елешди:
«Бири отха к'азан асханды».
Даг'ыда бири алай с'елешди:
«Экисин да к'ая басханды».

К'атына адам к'оймайды дей, хей,
Чабак'лы к'езлеуню ийиси.
К'ая ташына жабышып к'алг'анды,
Бу Абдуллахны да мийиси.

Оноуубузну эте тура эдик, хей,
Биз отха к'азан асханлай,

Ол харип Хажи къалай жан алды,
Бу харам къая басханлай.

«Холам жолчуланы къая басханды», – дей,
Малкъарлы жашла уа жетдиле.
Жашаулу болсунла малкъарлы жашла,
Таза да кишилик этдиле.

Малкъардан жашла жыйып келген эди
Ол Газайланы уа Абдуллай.
Гитчемайны эки жашы къалгъан эди
Хурула тюбюнде табылмай.

Кюнюбюз энтта тие келеди, хей,
Бу харам къаяны ташына.
Баракалла болсун, машалла болсун
Уллу Малкъарны да жашына.

Да быйыл иги сейир битген элле
Огъары Холамда сабанла.
Бир зат да эталмай, кетип баралла
Бу къашхатаучула аманла.

Ой, жылтырайдыла, ой да жаналла,
Холам къатында алтынала,
Бир бирлерине жияп келгендиле
Тёбен Бызынгыдан къатынла...

Жаш къызчыкъны сейирлик бушуу макъамы тышындагъыланы да сагъайтды, бир-бирле, кёз жашларын жашыра, кёзлерин башлыкъ къанатлары бла жабып, бирле уа башларын тобукъларына тиреп. Жулдузханны бушууун унутуп, кеслерини ол заманда ёлген адамларыны жияуларын этгенле болдула. «Алача ажымлы жоюлдунг, жарлы Бийберт», – дегенле да бар эдиле ол тиширыуланы арасында. Жулдузхан а тилсиз адамча болуп къалды; жиягъанлагъа, сарнагъанлагъа кезиу-кезиу къарагъанлай турду.

IV

Къумукъ Шерипаны арбазына, атыны тютюню кёкге бара, кесини даууру тийрени сагъайта кирди. Ол, туугъанлы да, бёркюн алчи кьерге суююучюдо, бюгюн да ол халын тюрлендирмей чанчылады ат белинде, ары-бери къаймише, кеф адам кирик. Дунияда къуллукъгъа жетген даража болмагъанын ангылагъанлы уа – гынттысы элге сыйынмайды аны;

байлыкъ да, намыс-сый да олду – къуллукъ! Да, ичинде жаны болгъан, аны айтханын жерге салып кёрсюн, чынтты киши эсе. «Бу къанжухлу боллукъгъа не керекди?» – деди Шерипа, жербаш юйню жарыкъ терезесинден кенг арбазларына къарай. Абдулкерим, къолундан келген, байлыгъы, кишилиги да болгъан адам, топуракъбаш болгъанлыкъгъа, тынгылы журт ишлегенди кезиуонде, кеси жоюлуп, юйюрю ансыз къаллыгъын эртте окъуна ангылагъанча. Шерипаны Къумукъдан къоркъур жери жокъду, жашы урушда, къызы школда учитель, кеси колхозну алчы адамларындан бири. Жулдузхан кёп даулашханды Къумукъ бла Шерипа-лагъа атланырдан алгъа.

– Сют фермада ийнек саууучула жетишмейдиле, – деди Къумукъ, элни, колхозну оноун жюрютгенлени кабинетине жыйып. – Энди ары кесибиз барып ишлемей эсек, башха мадар къалмагъанды.

– Ол деген не сёздю?

– Биз саулукъда санга аллай жумуш жетмез, тейри.

– Юй, сабий ауаралары болмагъан тиширыула бардыла элде, – дедиле жыйылгъанланы бир бирлери, – кими чолакъ, кими акъсакъ, – урушха жиберирге жарамагъанла.

– Тюз айтасыз, – деди Къумукъ, кёк бухар бёркюн, тешип, стол юсюне сала. – Мени акъылым да алайды, – фермагъа тиширыула жиберирге керекбиз. – Ол бир кесек заманны тынгылады, акъылына келген бир сейирлик оюмла бла даулашханча, уку кёзлерин къысып, сыйдам жюлюнген башын къашый. Ол кезиуде Жулдузхан аны бармакъларыны бла тырнакъларыны ариулукъларына эс бурду. Ёмюрюн мал къыйырында ашыра келген эр кишини бармакълары ариу бийче къызны бармакъларына ушай эдиле: узун назикле, тырнакълары уа, кына жакъгъанча, жылтырап. – Мен, бюгюнден озмай, Шерипаны фермагъа барырча этейим. Сиз да, элге жайылыгъыз да, бирер адам табыгъыз.

– Шерипаны фермагъа жиберирге жарарыкъ туююлдю, – деди Жулдузхан, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, бети иги да тюрленип. – Ол башында уллу къыйынлыгъы болгъан адамды.

– Бирси тиширыула уа кюн сайын той этип айлана болурла, – деди кабинетдеги эр кишиледен бири, дёрденин алгъаракъ чыгъара, боюнун ёрге соза, жыйылгъанлагъа Къумукъ жанлы болгъанын ангылата. Аны эски къара бёркю уллу къулакъларындан энишге басып, гуппуш этип эди. Баям, ол адам туугъанлы да бёркюн ол халда кие болур ансы, бёркюн, тешип, къолуна алгъанында да – къулакъларыны къыйырлары ёрге кётюрюлмедиле.

– Атам ёлмесин, бек ариу жырлайса – деди Жулдузхан,

к'юлунда к'аламын бармакъ орталарында тепсете. Жулдузхан, иште к'аламын к'юлундан хазна кетермеучюдо, — ок'уулу болг'аныны шаг'атыча жюрютсе керек аны. — Барыг'ыз да он бармаг'ыг'ызыны Шерипаны юйюрюне салып тург'аныг'ызыны к'ачан к'юярык'сыз? Сиз эр кишиле туюлсюз!

— Тейри, Жулдузхан, — деп, бияг'ында с'елешген эскиб'ерк ёрге к'етюрюлдо. Жулдузхан да олсаг'атда аны ак'ылында не болг'анын ангылаг'анча:

— Олтур жеринге, сенден к'алсын башым, — деди, чыммак' ариу добар к'юлларыны жумдурук' этип, стол юсюне сала. — Шерипаны жашы урушдады, к'ызы сабийлерибизни ок'утады; колхозда, элде не тюрлю ишден да артха турмайды: чалг'ы жетсе — дырынга барады, ханс жетсе, кюнюн картоф, нартюх бахчалада ашырады, эл тюбюне жайылып, жылы чындайла, юс кийимле жыйып, фронтдаг'ыларыбызг'а ашырады. Энтта да к'айтарып сорама: бу юйюрден излегенигиз неди сизни?!

Жулдузхан эри ёлгенли башындан к'ара жаулуг'ун тешмеген эди. Энди уа, сельсоветни таматасы болг'анлы, чачын да к'ырк'ыма этип, кабинетинде жаланбаш олтурады, анга алай ариу ушайды ол зат; суюдюмюне, ариулуг'уна да к'арап турурса. Элде хар к'ыз да аны кебине келирге сюеди, алай, не медет, ак'ылы, билими, сёзю, кесин жюрютуюу бла да Холамда анга жетген жок' эди. Жулдузхан, алг'ынча, диннге чюйре келген затланы ачык' айтыуун да к'ойг'анды, Бийберт дуниядан кетгенли, дин бла байламлы ак'ьдан, к'арадан жук' саг'ынмайды.

Эскиб'ерк башын стол тюбюне суг'арг'а жетишди. Жулдузхан чамланнгандан сора жаланда К'умук' эди с'елешген.

— Тейри, лязим, Жулдузхан, бу юйюрге асыры жак' басхандан, ырмах боллук'са, — деди К'умук', к'ююн хуржунундан ючгюл бюкленнген к'аг'ытны чыг'ара.

— Сизге уа не аманлык' этгенди ол юйюр? — Жулдузхан жюрексинип с'елешди.

— Абдулкерим халк'г'а бла Совет власт'ха этген хатаны бир киши да этмегенди, жолдаш комиссар. Ол затны менден эсе сен иги билесе.

— Совет власт' атасы ючюн жашын, неда жашы ючюн атасын жауламайды, жолдаш председатель! — деди Жулдузхан да. — Жашынг ючюн терсленсенг, колхозг'а таматаг'а салынмаз эдинг.

— Таза к'елюнгде болг'анны айтдынг бу жол, — деди К'умук', олтург'ан жеринден секирип ёрге туруп, — иги к'ыз, бусаг'ат тилинги к'аапдырайым. Ма, муну к'юлунга

ал, кычырып окъу, бизден эсе сен билимлирек болурса. Ал кьолунга, кычырып окъу!

Къумукъ ол хуржунундан чыгъаргъан кыагъытны Жулдузханны кьолуна тутдуруп кюрешди. Ол а унамады, онг кьолуну бармакъ кыйырлары бла Къумукъ таба тюртюп кьойду: кыагъытынг да, сен да дуниядан тас болугъуз деген магъананы ангылата.

— Ма бу кыагъыт тюнене Жашаудан келгенди, — деди Къумукъ. — Бусагъатда ол кыайдады деп сорлукъсуз, билеме. — Мени жашым бусагъатда фронтдады! «Мени терслигим болмагъанын ачыкълап, башыма эркин этип, урушха ашыргъандыла. Атам, анам, башха жууукъларым, мени ючюн башыгъызны эниш этмегиз! Толу хапар билдирirme жууукъ заманда», — деп жазады Жашау! — Мени жашым фашистле бла уруш этеди, жолдаш комиссар. Ангыладынгмы?!

Къумукъну кабинетинде олтургъанла бары да бир бирге къарашдыла. Сора эр кишиле, терк окъуна эс жыйдыла да, секирип ёрге туруп, Къумукъну къатына барып, аны кезиу-кезиу кыучакъладыла. «Аллах насыбынгы алмасын!» «Сау-эсен жыйылсын кьолунга!» «Мен биле эдим анга жалгъан дау этилгенин!» — дей эдиле ала.

«Ол келепен сауду сора?» — деди Жулдузхан а кеси акъылында. Бир кесекден а, Жашауну письмосун алды да, кабинетдегилени кесине тынгылатып окъуду. Ызы бла уа:

— Элли жашыбызны ариуланнганы иги болду, — деп, тышына чыгып кетди...

Тенглерини ушакъларына жан салыргъа, дунияларын шургулу ашыра келгенлени кыайгъыларын чачаргъа да кьолундан келген Шерипа сёзю бла къантулукъланы ахырат юйлерине ашырыргъа да боллукъду. Арбазда ат тепсете тургъан Къумукъну да керегин бераллыкъды. Бютюнда айтыр зат а табарыкъды. Къумукъну жашы — тюрмеде, Шерипаны Атабийи уа — урушда, Ата журту ючюн къан теге.

— Жууукъ бол, Къумукъ, — деди Шерипа, эшикке чыгып, босагъа юсюнде тохтап, башында къара жаулугъуну, ал жанын акъ мангылайына жууугъуракъ тарта, — Баш Тёбеден бусагъатда тигелегенме, картоф бахчада ханс юлюшюмю артып бошадым бююн. Аллах шагъатды, Дюгерхан болушмаса, бек кыйналлыкъ эдим. Жаз башында сюрюге мешхутну аямай кыуя кетгендиле да, бахча ёресине ханс болуп кыалгъанды.

Къумукъ бир сёз айтмай тынгылайды, баям, ол Шерипаны «жаншагъанларын» хазна кыулакъгъа алмайды; аты уа тынгысызды, — бир такыйкъланы окъуна жеринде тын-

чайып туралмайды. Къумукъ, бирде атыны боюнун къашыйды, бирде жалкъасын сылайды. Аллай кезиуде тор къашха ажир бютюнда безирейди, тепсейди, ауузлугъун чайнайды. Пырхылдагъан заманында уа акъ кѣмюкю шытылары арбазгъа чачыладыла. Къумукъну, къалын къашларын бирге жокку этип, мангылайы да тууар быдырыча жыйырылып, жукъа бетинден уу жайыла тынгылагъанын жаратмады Шерипа. Ол, Совет власть тохташханлы, Абдулкеримни арбазына биринчи кере киргенди. Шерипа бла Дюгерхан, сынагъан къыйынлыкъларыны ауурлугъун да тарыгъыусуз кѣтюрюп, арбазларын, алайда бахчачыкъларын да алай тизгинли тутханларына зарланды Къумукъ. Дагъыда, акъылын терк окъуна башына жыйды да: «Да Абдулкерим, не заманда да башына бизден эсе сакъ болуучу эди, – деди. – Юйдегиси да андан кѣргенин эте болур. Была, насыпдан къуру къалгъан эселе да, бюгюлген а этмейдиле. Тейри, Абдулкерим къанымы кѣп бузгъанды, тап тюшсе, баям, илишаннга салыргъа да угъай дерик болмаз эди... Къайгъырмаз, сени къанынгы адамларынгдан алырма, жаным ичимде болгъан къадар бирде...»

– Шерипа, ханс юлюшюнгю тамам этгенинг игиди, колхоз сени кибиक्леге махтау бериуден артха турлукъ тюйюлдо. Алай, эсингде болсун, контурланы къатынлары экиюч адам ючюн ишлерге керекдиле, кече-кюн да тохтамай, – деди Къумукъ, ат белинде ары бла бери атындан эсе бегирек чайкъала. – Сизни кибикле салгъан жараларыбыз алыкъа да сау болмагъандыла, – бюгюн да атыгъызыны эшитсек, жюрегибизни ишлеую тюрленнген этеди.

– Да бизни суймеген бизни кѣрмез жерге тюшсюн, – деди Шерипа, босагъа аллында атлауучладан энишге атлай. – Бу элде сени жашынгдан уллу контур чыкъмагъанды, айтдырмай къоймай эсенг. Сизни кибикледен къоркъуучу заманыбыз озгъанды. Сизни кибиклени хаталарындан кѣп юйюрледен жел сарнатхан ожакъла, мурса басхан арбазла къалгъандыла, адамлары къырылып. Хар ким жарлы къолайына кѣре, ох деп, жашап тургъанлай, акъылларын терсине буруп, юйлерин къурутдугъуз! Тюп болугъуз барыгъыз да. Бюгюн да дунияда къан сизни кибиклени хаталарындан тѣгюледи... Кѣремисе аны манга айтханын. Сени жашынгды контур да, бандит да!

– Мени жашым урушда къан тѣкгенин билемисе, къанынг тѣгюллок фыргъауун. Мени жашым Жашау урушдады. Ма андан келген къагъыт. – Ол письмону къоюн хуржунундан чыгъарып, ѳрге тутуп, хауада ары бла бери ойнатды. – Тамбла, битеу элни жыйып, Жашауну письмосун халкъны аллында окъутурукъма, башха адамгъа угъай, сени

ёребаш къызынга окъутурукъма. Ангыладынгмы?! Ма бу письмо Жашаудан келгенди – фронтдан! – Ленинград областьдан.

– Кет, жашынга да, санга да кюлейим.

– Ким кимге кюллюгон кёргюзтюрге санга.

– Къарыуунга бош базынаса, сенден кючлюле да табылырла. Сен ким да бол, тиширыу бла демлеширге уялмагъан эр киши.

– Тамбладан озмай, фермагъа барлыкъса. Ийнек саууучу керекди бизге. Анда ишлегенле фронтха кетгендиле. Кечекюн да анда турлукъса. Жатар жеринги, ийнек саугъан, сюрюуню ызындан баргъан заманда киерик кийимлеринги да биргенге элтирге унутма. Анда аш-азыкъ керекли уа боллукъ туююлсюз. Ангыладынг да?!

– Фермагъа ол къалакътбет къатынынгы жибер, – деди Шерипа, арбазда кесини ауанасындан къарамын алмай. – Ол, борбайлыды менден эсе, туугъанлы да онглуланы къарауашлары бола келген тиширыу.

– Телиликди телиге ачыуланнган.

– Мен тели болмагъанда, телиле сакълап къалсын бо-сагъангы.

– Тели болмасанг, колхозну председатели бла аллайла сёлеширик туююл эдинг. Кюйсюз адамса. Санга тенг болсам, тюз бусагъатдан озмай, жеринги тапдырыр эдим; бусагъатда битеу совет халкъ фронтха ишлейди. Ол борчдан баш тартхан адамны илишаннга салыргъа деп закон чыгъарылгъанды. Бу затны юсюнде оруу-соруу боллукъ туююлдю, – къыралгъа къажау сюелген – мычымай илишаннга салынырыкъды. Ангыладынгмы?!

– Къатынынгы жибер фермагъа.

Къумукъ ажирге къамичи жетдирди. Ол а, алгъа секирип, Шерипаны ёшюню бла уруп, бияры чартлатды. Шерипа бир къылыкъсыз жыгъылды жерге; таш атлауучлагъа жагъылыргъа аздан къалды. Сора, оу-шау эте, кётюрюлдю ёрге.

– Тамбла эрттенликде эртте къошха ёгюз арба барлыкъды. Хаппа-хазыр болуп тур, – деп, Къумукъ, Шерипа таба бурулуп да къарамай, чыгып кетди арбаздан.

* * *

Не медет, палахдан къачып къутулур онг жокъду, къул-лукъчулада кюч уллуду, жууап этсенг, къыжырыкъланып, ауузларына ашар чекге жетишедиле, бу жол Шерипа ишлерге фермагъа бармаса, Къумукъ аны кёзкёрмезге ашырыргъа угъай дерик туююл эди. Шерипаны сабий къыз-

лагъа тенг этип нек жиберирге керек эдиле фермагъа дегенлик болмаса, къазауатны заманында жангыз бир инсан баш тартмазгъа керекди ишден, — угъай, не суйсенг, аны этерикме дериг'а туумагъанды алыкъа дуниягъа. Совет власть халкъгъа игиликке деп жаратылгъан эсе жер башына, аны айтханындан чыгъыу — ата-ананга къол кётюргенден башха туююдю. Айтдырмай къоймай эсенг, андан да огъурсузду. Ол — сатхычлыкъды. Аллаигъа уа ёмюрде да кечирим болмагъанды. «Байлыгъымы сизни кибикле ашап-ичип, мулхар этип, къалгъанын да къара жерге малтадыла. Бизге берген кюнюгюзню табыгъыз», — деп сюелген эди Шерипаны туугъан эгечи Шакъбийче къантулукъ Жашауну юсюне, малларын алларына этип, мирзеулерин арбагъа жюклеп алып кетгенлеринде». Алай Шакъбийчени, мычымай, думп этген эдиле элден, — колхозланы къуралыуларына къажау сюелгенди, малын, мюлкюн берирге унамагъанды деп, менме деген эр кишиле да Жашау жанлы болуп, жалгъан шагъатха сюелип. Ол, ёгюз арбагъа минип, таш жоллада башы къалтырай, артына къарап, тарала ташайгъан эди элге келген тик жол бла энишге. Юч таулу эр киши алып кетген эдиле аны — арба башчы, эки бегеуол. Ол кюнден берясинде онбир жыл озду, Шакъбийчеден а хапар жокъ. Шерипа уа эрини, эгечини жияуун бирден эте ашырады кюнюн, кечесин. Угъай, кёл кенгдирлик адамланы къатларында ол тасхасын кишиге билдирмейди. «Шакъбийчеден бир хапар болмай къалдымы?» — деп соргъаннга да барыбызны оноубуз да Аллахны къолунда болгъанын ангылатып къояды. Бу жол аллай бир аман айтханын Къумукъ къалай кётюрюп къойгъанына да сейир этеди Шерипа. Тюзю, таза да адамлыкъ шекелинден чыгъып къалмагъанын а ангылагъанды ол; эгечини ызындан ашырып жиберсе, не этерик эди жарлы жаны? Шерипаны мында да ишге бирсиледен эсе игирек къармашханында да барды магъана, — фермада тиширыулары къайсы биринден да ол таматады, — аны себепли башхалагъа иги юлгю кёргюзтюрге керекди. Андан тышында да, къыралгъа не къадар кёп эт, сют берилсе, къызыл аскерчиле аллай бир токъ боллукъдула. Аны акъылында, анасы саугъан сютден Атабий да юлюшсюз къалмайды. Сора жашына жанын окъуна нек аяргъа керекди Шерипа, — бираз заманын окъуна бошуна жибермегени аны ючюндю, ийнек саугъанда, мал кютгенде, бичен иште да анга жетген жокъду. Шерипаны къызына тынгысызлыгъы уа бир-бирде жашыны къайгъысын окъуна унуттурады; сабий къыз, кеси жангыз кечесин къалай ашыра болур? Алай ол кёбюсюнде Ахузатлагъа барып, алада къалгъанын билмей эди. Дюгерханны заманында кёп жаш тилегенди. Ёх-

тем къыз эди Абдулкеримни Дюгерханы; кишиге бюсюре-мегенди – анга тийишли адам алыкъа дуниягъа жаратылмагъан суннганды. Атасы жоюлгъандан сора уа муну къа-тына келирге киши базынмагъанды; алгъын бу калак итге санамаучула окъуна кенгиге юргендиле. Тюзю, акъсакъ, сокъур къауум болмаса, элде жаш атына киши къалмагъанды – табылыннган урушха кетгенди. Къызны болгъанды жашыртын суйген жашы – Жашау. Не сыфаты, не акъылы, не билими бла башха элли жашладан бир тюрлю башхалыгъы болмагъан Жашау Дюгерханны сабий жүрегинде кесине эркин жер алып, кечесин – жукъусуз, кюнюн – тынгысыз этип тохтагъанында да, къыз аз да тасхасын бермегенди жашха. Жашау да, андан умутсуз туююл эсе да, иш былайды деп, айтыргъа базынмагъанды, – андан да игилеге кака кётюрген Дюгерхан аны сёзюн къулагъына да алмай, хыликкя этип къоярыгъына ишексиз эди Жашау. Ансы, къызны аллына тобукъланып: «Ёмюрден ахыргъа кълунг-къарауашынг болуп жашарма» дерге окъуна угъай дерик туююлдо. Баям, ташада кълалгъан суймеклик къллю, таза болур, туурагъа чыгып, бирде халкъ сёзлюгю бола, бирде сууукъ жел учуруп, эски хуна тешигине буштукъ эте айланнгандан эсе, бу иш туурагъа чыкъса, Дюгерханнга кёлпел кёл кенгдирликлерине сёз жокъ эди – Абдулкеримни ёхтем къызы ахырында келепен, салпыкълулакъ, къланбуз Жашаугъа аууз кълбын болду дерик эдиле. Да ол сёзледен керидиле экиси да – Дюгерхан да, Жашау да, суймекликлерин тышына чыгъарыргъа базынмадыла, – ахшы умутларын ичлеринде чиритип кълйдула. Гюняхсыз эди аланы суймекликлери.

V

Дюгерхан анасына асыры тансыкълдан – жашаусузду. Бюгече аны тюшюнде эки кере кёлргенди. «Кълзым, бюгюн сен берликсе манга суйюнчю, – Атабийден письмо алгъланма!» – деп кълчыргъланды да, Дюгерхан тёшегинден секирип кълпханды. Ишни болушун ангълалгъландан сора, Ахузатны кълзогълдай да айланмай, тёшегине жангълдан кирип, жукълалалмай кёлп тургъланды, башын тюрлю-тюрлю сакълшла бийлеп. Тюз кълалкъыгъланлай а ким да сейир этерча тюш кёлргенди: анасы Шерипа, фермада тойчу жълйын кълурап, кълзланы кимин жырларгъл, кимин тепсерге юйрете. Кеси да бир сейирлик жыр айта, таула, ташла да анга тынгъллай! Бирде сарыннга, бирде суймеклик кълюдюргеннге ушай эди аны ауазы.

Ой-ой, кюнюм, ой-ой, кюнюм, ой кюнюм,
Унутулуп к'алг'анмыды той кюнюм?...
Аяг'ыма г'ён чарык'ла к'иерме,
Белиме к'ара жаулук' т'юерме.

К'юлума да темир таяк' алырма,
Жиляй-сарнай, т'ёрт дуняг'а барырма.
Кийик болуп, айланырма жоллада, —
Чауурлада, хурулада, к'оллада...

Абдулкеримим ёлген жерни табарма,
Оу, мен жарлы, алайда жер к'абарма.
Жиляй-жиляй, мен ол жерни жарырма,
Хан Абдулкеримни к'атыныма, жарлыма...

Ах кюнюм, не этесе, анам? — деди Дюгерхан т'юшюнде.
— Башынгы отха сук'ма, — бусаг'атда Абдулкеримни к'а-
тыны болг'анынга махтаныр жеринг жок'ду. Сен айтхан
жыр кеси да Гошаях бийче К'аншаубийге этген к'юйдю».

Шерипа, к'ызыны сёзюн к'улаг'ына да алмады, буру-
луп ок'уна к'арамады Дюгерхан таба. Алай ёпкеледи к'ыз
анасына; аны этгенин к'ётюралмай, аямай жиляды... Дю-
герхан уянганында, керти ок'уна, жиямук'лары ёшю-
нюн жибитип тура эдиле.

К'ыз анасыны жырлаг'анын ырыслады, — таулулада
ол иги т'юйюлдю — т'юшюнгде тойг'а, жырг'а к'атышхан.
Шерипаны ариу жырлаг'анына уа к'ууанды: «Анамы ал-
лай факмусун эндиге дери нек билмей тург'анма?» — деп
ок'уна айтды. Алай ол, Ахузатны уятама деп да к'орк'ь-
май, кеси аллына сытылып тебиреди; т'юшюнде анасыны
жырлаг'аны игиликге болмаг'анын жангыдан к'айтарды
да, бек алг'а Атабийге к'орк'ьду. «Жангыз билегими уллу
Аллах сак'ласын!» — деди, т'юкюрюгюн тузлу жиямук'ла-
ры к'атыш жута, сора, халк'да жюрюген хапар эсине т'юш-
дю да, тышына чыгып, т'юшюн багуш т'ёбеге айтды. Артха
к'айтханында, Ахузат да, уянып, сабийине ёшюн салырг'а
хазырлана тура эди.

— Нек тынгысызса? Не болг'анды? — деп сорду Ахузат.

— Бюгече мен сынаг'ан к'ыйынлык'ны айтмай к'ой.
— Дюгерхан т'юшюн башындан ахырына дери айтып берди
Ахузатха.

— Да телибаш, фермада той-окюн к'ыздырып тург'анла-
рын эшитмегенмисе? Сени ананг уста жырлаг'анын ай-
тып тауусмайдыла.

— Алдаук'?

— Гогай сау келсин, т'юз айтама.

– Ёмюрюмде анамы жыр айтып эшитмегенме.

– Мен да эшитмегенме Шерипаны жырчы болгъанын.

– Жырчы болуб’а бу! Сен да оздурма, Ахузат. Жарлы кюнюне, к’айгъыларын алай бла чачаргъа кюреше болур. – Дюгерханны кёлю толду; Ахузатны жунчутмайым деди, баям, сарнап жилиргъа башлап, дагъыда кесин тыйды. Ол кезиучюкде арбаздан бир эр киши ауаз эшитилди. Ол: «Ахузат! Ахузат!» – деп, эки-юч кере да кычырды. Тышына Ахузатдан эсе Дюгерхан бек сагъайды. Алай Ахузат, сабийин ёшюнюнден айырып, кеси жатхан ундурукъда төшекге салды да, жыйрыгъыны кёкюрөк тюймелерин этип, тизгинин жыйып, тышына ашыгъышлы чыкъды. Ахузат башына жаулукъ кысаргъа унутханын, бал бетли к’алын чачын эрттен аяз шош тарагъанында сизди. Аязчыкъ аны чачын бапхаан төбечикге ушатды. Ахузат эки к’ол аязы бла бирге жапды чачын. Алай ол кезиуде аяз жыйрыкъ этеклерин ёрге кётюрдю да, тиширыуну келгенни аллында бютюнда жунчутду.

– Тейри, Ахузат, к’ара булутла таудан энишге айланнгандыла; жаугъан этерик болур, баям, – деди элде почта жүрютген Мурадин, тиширыуну жунчугъанын ангылагъанча, аны акъылын башха жанына бурургъа кюрешип. – Оллахий, таллахий, тюнене ингирден бери излейме Дюгерханны, – тапмайма. Сизде хапарын эшитип келеме, танг атмай, – Атабийден к’агъыт келгенди.

– Атам ёлмесин, ол а уллу к’ууанч хапарды, Мурадин, – деди Ахузат, эки к’олун башындан энишге бошлай. – Эрттеден бери да хапар жокъ эди Атабийден; Дюгерхан а биздеди. Бусагъат чакъырайым.

– Чакъыр, маржа, – деди Мурадин, жангыз к’олу бла артмагъын инбашындан алып жерге сала.

Мурадин, эртте, эмилик атдан жыгъылып, болгъанын ууатып, ёлюрге аздан к’алгъанды. Бир билегинден ол заманда айырылгъанды, онг к’олу ишлемейди. Энди уа элде почтачы болуп турады. Ол, кыралгъа кыйынлыкъ тюшгенде, тенглери бла бирге болмагъанына ачудан ёле, фронтдан иги хапар келсе – к’ууана, ачы хапар келсе уа – тиширыула бла тенг жилай жашайды.

– Аллах бирди манга бош ышанмагъанлыкъ этесе, – деди Ахузат. – Атабийни мен да узагъы туююлме.

– Билеме-биле, Ахузат... кесини к’олуна берейим письмосун.

– Ангыладым. Дюгерханны бюгече тюшюнгде кёргенсе да, танг атмай андан келгенсе.

– Ант ызынгдан болсун. Эриусюз адамса, Ахузат. Уялтма мени; Дюгерхан эшитсе, жанына тиер.

– Бош ырыслайса, сенден башхала да кёп болгъандыла алай, кесибиз сынагъан затды сыймеклик, – деди Ахузат. – Телилик тыйюлдо ол: сыймеклик – жашауну жюрек тебиуюдо.

Ол зат Мурадинни акъылында болмагъанды бир заманда да. Аллах-Аллах, къайда анга алай насып?! – Дюгерхан Мурадин бла сёлеширге да кюсемез. Ол, письмону Ахузатны кёлуна тутдуруп, арбаздан ашыгъышлы чыгып кетди. Ахузат а почтачы жашны жанына тийгенине ишексиз эди. Босагъа юсюнде иги кесекге дери сагъышлы сюелгени аны ючюн эди, шош аяз чачын сылай.

* * *

Дюгерхан Атабийден быллай тыкъ письмо бу жолгъа дери бир кере да алмагъанды; кёп тюрлю сагъыш келди башына. Алай письмону тышында хатны таныгъанды, ол Атабийни кёол ызыды. Письмону ашыгъышлы ачды да, ичинден окъуп тебиреди.

«Дюгерхан, письмода жазылгъан затланы анабызгъа толусунлай билдирип кюрешме. Окъуй барсанг, кесинг ангыларыкъса алай нек айтханымы. Салам айтыргъа унутуп кёойгъан сунма, чексиз уллу, бек тансыкъ салам айтама барыгъызгъа да. Анамы къаты къучакъла да, кёкюрек жылыууна къысылгъанлай тур иги кесекге дери. Анамы кёкюрек жылыууна жетген жылыуу жокъду дунияда. Дюгерхан, сакъ бол анабызгъа.

Письмонгу алып, бек кёууандым, – элден толу хапар жазгъанса, сау къаллыкъ. Ахузатны сабийчигине да бек кёууандым, – жашар сюекли болсун. Гогайдан хапар бар эсе, къайдагъысын манга билдиригизни тилейме.

Дюгерхан, бусагъатда мен Исси-Сууда госпитальда жатама. Харьковда ауур жаралы болгъанма да, андан келтиргендиле бери. 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизияны 17-чи атлы аскер корпусха кёшханларындан сора бизни Ростовну къатына жыйышдырадыла. Аны юсюнден эндиге дери да жазгъан болурма дейме санга? Къызыл Аскерни Харьковда сермешти жетишимли бошалса, Юг фронтдагъы аскерчиле, аны хайырланып, алгъа барыргъа керек эдиле. Жарсыугъа, биз муратыбызгъа жеталмадыкъ. Гитлерчи командование, уллу кюч жыйышдырып, алайда алгъа ёшюн ургъанды. 17-чи атлы корпус а, бизни аскерчилени алгъа барыуларын жалчытыр орунуна, душман танкланы алларына тюшюп къалгъанды. Алай, санга тюзюн айттайым, бизни дивизияны аскерчилери фашистлени алларында жунчумагъандыла, кёп танкын жокъ этип, кеслери сермеш-

ген жерде аланы алгъа барыуларын тохтатхандыла. Эгечим, аны къой, Ростов областны Мартынов районунда бир ненча элни гитлерчиледен сыйыргъанбыз, алайда Лысый деген бийикликни да къолгъа этгенбиз. Бизни аскерчиле Несмедновка станцияда, Крепянка, Уллу, Гитче Мартыновка эллени тийрелеринде таза да эрлеча сермешгендиле. Туугъан журтубузну эркинлиги, жалынчакъсызлыгъы ючюн уруш эте, бир адам ёлжумден къоркъуп артха турмагъанды.

1942 жылда, онунчу майда ауур жаралы болгъанма; къайдагъымы билмей жатханма сау айны ичинде. Анама не затны билдирмезлигинги ангыладынгмы?

«Ахшы умутла ышыргъан отубуз амалсыз жана жашайбыз» деп жазаса письмонгда, Дюгерхан. Ол тизгинлени окъугъанымда, кёлжум толду. Аллах айтса, келир ахшы умутларыбыз толгъан кюн. Бусагъатда хар адамгъа юйюрюн, халкъын, жерин сакълагъандан уллу иш болмаз. Аны ючюн а кече, кюн демей, душманны ууатыу!

Бюкюн эртте уянганма да санга письмо жазаргъа заманым кёпдю. Ол себепденди урушда болумну санагъаным да. Бусагъатда, бир кесекчик солжум деп, кёзлерими къысханма да, ачаргъа суймейме – акъылыма кёп тюрлю затла келедиле, элибизни орамларында айланып, адамла бла саламлашып зауукъ этеме. Кюн таякълары, бийик ёсген къайын тереклени бутакъларыны, чапыракъларыны аралары бла ётюп, палатамы терезесинден бетиме тийгенлерин сезе. Аланы хычыуунлукъларына тынгылап, дуния зауукълугъун алама, – кёзлерими уа ачмайма. Танг атханды жүрегимде. Алай уруш аулакълада жоюлгъан аскерчиле да акъылымдан кетмейдиле. Фашист ёлжукле окъуна. Ийнамыса, Дюгерхан, алагъа да жаным ауруйду. Жокъму сунаса аланы уа адамлары – ызларындан жиягъан? Болмай а! Къолумдан келсе, дунияда атамы ёлтюргенледен башха бир инсанны ачитмаз эдим... Дюгерхан, бусагъатда кёзлерими ачдым да, ала асыры къамагъандан дагъыда къысып къойдум. Бизге бакъгъанла дауур-дууурлары бла кирип келедиле палатагъа. Мени игиге айланнганыма атам-анам къууаннганча къууанадыла ала.

Бир затны айтыргъа унутуп барама. Душманладан иги кесек адамны къолгъа этгенбиз. Аланы таматаларына соруу этселе, тилманчха мени чакъырадыла. Айып этме, тенглерими арасында ол къалай къууанчлы ишди манга! Ойнагъанмы этесе, бизни аскер бёлжумде менден сора немис тилни билген жокъду. Кесими да офицер этгендиле. Бусагъатдагъы аскер кийимлерим бла элге барып, хар кимге кесими кёргюзтюп къайтыргъа уа бек сюе эдим; сен да махтаньренг, – къарындашым офицер болуп келгенди деп.

Дюгерхан, ынналадан да хапар билдириринги тилейме. Къыспотдан да алай! Ахузатха жашынга Атабий атагъанынг ючюн сау бол де. Саугъасын артда этерме. Хайда, эсен кёрющейик!

А т а б и й .

1942 жыл, июнь ай.
Пятигорск.»

Бешинчи башы

I

Жайны къан къайнатхан кезиуюдю; кюн къылыкъсыз къыздырады, колхоз иште бел тюзетген жокъду, – биченде, сабанда, малда да. Алай элде мудахлыкъ къара жаулукъ къысхан таулу тиширыуну кёзлерине ушайды. Турна кюйюнлей эшитиледи эрттенликни жылы аязыны шыбырдауу окъуна. Жаш келинча, башларына акъ ау жабып сюелиучю ёхтем таула да энди къара ботагъа чёргелгенча кёрюнедиле, алгъа аккунуракъ болуп, бушуу кёз жашларын тауусхан анача, хар зат да тюрленгенди, – алгъынча тюйюлдюле таш да, агъач да, саулай жашау да. Бетинден кюн жылыуу уруучу Дюгерхан окъуна да тюрленипди бюгюн. «Бу дуниягъа жилай-жилай туугъаныбызча, кетген да алай этерик болурбуз, – деди ол кеси акъылында. – Къыйынлыкъ адамланы бирикдирген этеди деп эшите келгенбиз таматаладан – эслиледен. Бусагъатда уа алай тюйюлдю; от жинклер чартлагъанча чартлайды бир-бирлени ауузларындан чыкъгъан ачы сёзле. Насыпха, кёпдюле кёкде жулдузладан, жерде терекледен, гюлледен да урушну бошалырын, халкъгъа ырахат жашау келирин кече, кюн да тилегенле».

Сюйген жашларыны аман хапарларын эшитип, алагъа кюй этип, ёнлери къарыгъып, халкъны жиягъанын кёрюп, кёп кере таралгъан Дюгерхан а, анасыны ачы сёзлерин кётюралмай, бирде кёлю тола, бирде Шерипаны юсюне ачыгъындан сюелип, жүрегинде болгъанны айтып, кёлюн чёкдюрюр мадар излейди. Алай дунияда бир затха тенг этмеген анасыны жанына къалай тийсин? – айтмазын айтса, бек алгъа кеси къычырыкъдан къырып жиярыгъына ишексизди къыз.

Шерипа къошдан тюнене ингирде тигелегенди, – юсюмде кийимими да бир алышындырайым, къызымдан да хапар алайым деп. Жашаугъа аман кюн келгенин а элде эшитгенди. Ол, юйге кирип, къызын тансыкълады – къучакъла-

ды, эркекетти. Сора, юсюнде кыш кийимдерин тешип, эшикден кирген жерде агырыктыгы тагы айланмай, юй туюбун бир муюшуде тебе этди да, кыолбет жуууп, анасы бернеге берген кыулакты тапчанга олтурду да, Дюгерхан бла ушакты кирди. Кызы Атабийден бири-бири ызындан эки кыагыт алганын айтып кыууандырды. Ызы бла уа: «Жашауну хапарын эшиткенмисе? – деди, келю тола. – Айтылган жерден кери болсун, Кыумук ууну юйю кыуруганды дейдиле. Жашлай кетди фактыр, экибиз да кыайгы сёзге бармай мадарыбыз жокту... Атасы жашым урушха кеткенди деп, асыры кыууаннгандан, башы кекке жеткенча болуп айлана эди».

Шерипа, кызыны жүрексиннгенин жаратмады. Бу ол иттен тууган ит ючюн не кесин ёлтюрөди деген магыананы ангылатды кесини огурсуз кыарамы бла. Дюгерхан ёмюрюнде биринчи кере кердю анасыны кёлери от чакыганча жанганларын, ариу кыйма кыашлары бирге жокку болуп, иги кесек заманны жерлерин тапмай турганларын. Эринлери да бир кыужурла кыалтырадыла.

– Ёлген эсе, ол дуния андан толсун, – деди Шерипа. – Адамлагы аманлыкты излеген жаны излегенин тапды, Аллахха шукур, махтанчакты анасы жер кыапды.

– Кыаллайла сёлөшөсө, анам?! – деп, Дюгерхан секирип ёрге турду. – Жашынга ырысламаймыса?!

– Аллах сакыларыкты мени жашымы, тамамды сынаган бушуубуз. Ёмюрлеринде жауурлыкыларын юслеринден алмаган кыулла сатмай сёзюн бермеген жашыма кыыйынлыкты сынатырдан кыалмагандыла. Атагызыны жойганла да аладыла.

– Да не этейик да, – деди Дюгерхан, андан ары айтыр сёзюн акылында бишире... – Атамы ала жойган эселе, кеслерине да аман кюн келди; аманлыкты аманлыкты бла кыууаргы жарамайды, – биз аладан онглу болганыбызны кергюзтейик. Ол заманда халкты бизге ыспас этер, алагы уа айып салыр, жангыдан кыайтарып. Не менме деген алф кучле уа ууаладыла; кыан безирей айланганлагы да келди аман кюн. Мени жангыз билегими быллай кыыйынлыктыдан Аллах сакыласын...

Шерипаны келю толду; Дюгерхан а анасына актыл юйретип сёлөшгенине уялды.

II

Эрттенлик танг жарыгын ийнактылайды. Аны бешигин а хычуун аяз тебиретеди. Холамлыла, жүрек тынчлыкылары болмагандан табиыгатны ол ариулугундан да

ауукълукъ ала алмайдыла; тышына сагъайгъанлай турадыла, — урушдан хапарны аманын болмаса игисин сакъламайдыла. Къумукълада сау кечени узунуна чыракъ ёчюлмегенди; къоншуну-тийрени адамлары да эрттенликге дери аладан кетмегендиле. Элде алай кёп адам да жокъду, — жайлыкъдадыла. Жыл санлары келген эр кишиле, эллилени ийнеклеринден сюрюуле къурап, жайлыкъгъа чыгып, анда турадыла. Ала, алгъадан сёз тауусуп, анга кёре, адамлагъа жау, бишлакъ жыядыла, айранны уа ыйыкъдан бир кере, жыбытла бла эшеклеге жюклеп, элге тигелетип, хар кимге жетежагъын берип къайтадыла.

Малларын сюрюуге къыстагъанла жангыдан Къумукълагъа жыйыла башладыла. Аланы араларында колхозну председателине кокаланнганла да бар, жашлай жоулгъан Жашаугъа терен бушуу этгенле да бар. Шерипа алгъа айтханларына сокъуранды, баям, къайгъы сёзде башха тиширыулагъа къошулуп, аямай жияды. Кетип тебирегенинде уа, Жашауну анасын, эгечлерин кезиу-кезиу къучакълап, алагъа жюрексиннгенин тыялмай, бушуу сёзюн айтды: «Муну унутур ачыу бермесин Аллах сизге», — деди. Ол кезиуде Шерипа Къумукъ ат ёшюню бла уруп бияры чартлатханын да унутду.

Эшикге чыкъгъандан сора да, къызы бла уа сёлешмейди Шерипа, — тынгылауну басханлай келеди. Дюгерхан да, анасыны кёзюне къарап, айтмаз сёзлерин айтханына сокъураннганды. Туугъанлы да анасыны акъылына, халаллыгъына сейир эте жашагъан къыз, Жашау ючюн анасыны жанына нек тиерге керек эди?! Ол анасы бла кенгеширге деп тургъан ишини юсюнден сёзюн окъуна башлайлапмайды: «Атабий, Исси-Суудан кетгинчи, бир мадар этип, барып кёрюп келейик», — дерик эди. Тынч туююл эди алагъа бу къайгъылы заманда тиширыу башлары бла ары барып къайтмакълыкъ. Дюгерхан кеси барып да къайталлыкъ эди ары; тили бар, билими бар. Алай Шерипа, боюнун кессенг да, къызын кеси жангыз иерик туююлдо: «Балтасы суугъа кетген, сабын да ызындан ата эди дегенлей», — деп, Дюгерханны сёзюн чорт кесип къоярыкълды. Анасы къошха кетгенлей, анга жукъ билдирмей да атланаллыкълды жолгъа, алай ёмюрюнде, анасына сормай, эшикге чыкъмагъанды.

— Тюшлеге элден ёрге арба барлыкълды, — деди Шерипа, олтургъан жеринден кётюрюле, къызы бла сёлеширге онг тапханына къууана, алай кёзюне уа иги къарамай, — аны бла кетмей, амалым жокъду. Ийнеклерими сиз сауа туругъуз деп, къызлагъа тилеп кетгенме, кыйнала болурла. Шерипа юйюрюню жумушундан эсе колхоз ишге бегирек къайгъыргъанын ангылатды. Шерипа Дюгерхан жуууп, къуру,

туп жыйгъан быстырларын Абдулкеримден к'алгъан сахтиян артмакълагъа жыйды. — Ол жарлы Жашаугъа да жаным ауруду, — деди Шерипа андан ары, — ким биледи, тутмакъда турса, быллай кюн келмез эди факъыргъа. Атасы жюриой кетип чыгъартхан эди тутмакъдан дейдиле, ол затны баямын билгенле; тауукъ кеси боюнуна бичакъ салгъанлай болгъанды быланы ишлери. Кюйсюздю заман! Ары бурулсанг да — палах, бери бурулсанг да — палах. Биз эртте юйреннгенбиз кишенде турургъа; бу эркинлик, ол келтирген урушну палахы да керек туююл эди бизге. Турабыз энди уа тангны атханына к'ууана, ахшы умутлагъа элтген жолну уа узакълыгъына жарсый. Мудах болур жерибизде к'ууаннган окъуна этебиз бир-бирде, акъылдан жарты адамгъа ушап. Хыйла сёзге к'араб'а не к'адар инсан эшигин жапды, ары — оракъ, бери — чалгъы бола. Энди уа турабыз: «Ала да, ала да от тѣбеси болсунла», — деп. Адам улу азмы абынды аллайланы хаталарындан. Жыргъа тынгыласакъ, ёмюрде аны ахыры болмазлыкъ сунабыз. Къыйынлыкъ келсе да, аны ёмюрлюк сунабыз, — ма алай кюйсюздю жашау! Экинчи кере айтама ол оюмну. Алай халкъ башындан бусагъатда басхан к'айгъыдан к'ууанчны окъуна кѣре билмейди, — аллай кезиуде ол сокъур да, сангырау да болуп к'алады. Башлары бла ёмюрде к'анатлы ётмеген тауларыбыз окъуна, алгъынча бийиклей турмай, энишгерекге чѣкгеннге ушайдыла...

Дюгерхан, анасыны сѣзюн бѣлмей, сейир-тамашагъа к'алып тынгылайды. «Бу не ишди? — деди ол кеси кесине, — шашамы турады жарлы анам? Угъай, алай болур амалы жокъду. Аны сѣзлеринде магъананы теренлигин кѣрмеймисиз? Не окъуулу адам да бичаллыкъ туююлду жашаугъа аныча багъа».

— Суу да барып турмайды бир ыз бла, анам, — деди Дюгерхан, анасы айтхан оюмла бла байламлы кеси да бир затла тизер акъылда, — дуния кезиудю дейдиле, к'уулла хант к'ангаларына к'усаргъа ушап турадыла, бир-бирле тутхан ниетлеринден к'уйрукъ булгъап башлагъандыла, атлары чочуп, аланы жерге к'аппаргъа хаппа-хазыр болуп турадыла. Партком — халкъны ариу халгъа юйретирик адам, к'атыны бла даулаша келип, чекден иги да чыкъгъанын кѣрдюм кѣзюм бла. «Сени ууунг юйюрюме угъай, сау элни к'ара кесеу этерикди, — деп кычыра эди ол, мен жашчыкълары сау ыйыкъны школгъа жюриомегенини сылтауун сурай баргъанымда. — Сен к'анчыкъса! Сен гажайса! Кюйсюз! Не айтырынги, к'алырынги билмеген бетсизсе, — бе-дишлик ишлеринги терен ауанасында букъдура айланнган былхымсыз байтал...»

«Сен акъылдан шашханса, – дегенден башха сёз айтмай эди тишируу а эрине. – Халкъны кесинге кюдюрме, мени да намысым бла ойнама. Урушда къан төге тургъан къарындашларым къатымда болуп айтырыкъ болгъуенг ол беишлик сёзлени, жанынг саулай юзер эдиле боюнунгу. Мен да адам туюлме, бюгюнню ишинг ючюн, аллыма тобукъланып тилесенг да, кечгинлик берсем. Манга айтхан сёзлеринг жюз кере кёп беиш келтиредиле кеси башынга. Аллай бирни ангыламай, халкъны аллында къуллукъ этип къалай айланаса?.. Мен сенден башха эр кишини сынагъан эсем, кёзлерим сокъур, къулакъларым сангырау болуп, жерде сюркелген къуртну жашаууна сукълана ашырайым ёмюрюмю. Алай туюл эсе уа...»

– Болду, андан ары сёз айтма, – деп, партком, Тёбен элчи Абусалам, хыны кымылдай, эки къолу бла эки къулагъын къаты кысыды. Онг къолуну бууунуна тагъылып тургъан къамичисини кыйыры ол заманда бетине кёзю къатыш тийди да, кылыкъсыз бек ачитды.

... Артда, мен эшитген хапаргъа кёре, быланы райкомгъа чакъырып, немисни аллы Кавказгъады, къолугъузгъа сауут алыргъа, партизаннга чыгъаргъа хазыр болугъуз деп ашыргъандыла. Къолгъа тюшсегиз, кесигизни угъай, саулай юйюрюгюзню да кырылыкъдыла, деп, башларына къара къайгъы жюклеп ийгендиле.

«Сени юй адамынг, парткомну къатыныма деп, жаланбаш, жаланбут болуп айланады. Халкъ айыбы кёз чыгъармайды. Алай бетинги жояды къатынынг», – дегенле болгъандыла ол кюн райкомгъа жыйылгъан адамланы арасында. Абусалам а, ол ачыуу бла келе келгенлей, къатыныны керегин бергенди. Абусалам, немислиле илишпаннга саллыкълары кёзюне кёрюнюп, аны жияуун этгенди, ол къуллукъгъа киргенине сокъуранып, мындан арысында аны кибиклени жалаңда ёлюм сакълагъанына ишексиз болуп.

– Ой, бир да къоркъма, аллайла немислиле бла да бек терк шуёх болурла, – деди Шерипа, артмакъланы ёрге кётюрюп, эшикке жуугъуракъ сала. – Алай, эсингде болсун, кызы, Гитлер орусну хазна бюксюн; жалгъан фатыуалагъа алдатмагъыз кесигизни. Сен учительсе, билиминг, дунялыкъдан ангылауунг болгъан адам. Кёлсюзлюк этмегиз, Атабийге да, айтып, ангылатып жаз; атагъызны жангылгъаны да боллукъду; халкъны кёбю болгъан жолну сайлагъыз. Кёпчюлюгъа энди Совет властыны харам этерик туюлдо. Мени тели сёзюм ол болсун сизге.

– Анам, сен, фермагъа баргъанлы, кырал башчылача сёлешип башлагъанса, – деп, Дюгерхан, Шерипаны арт жанындан келип, къучакълап, хар заманда этиучюсюча, жа-

ягъын жаягъына салып, тынгылагъанлай турду, анасын ары-бери чайкъай. Къалай насыплы эдиле ала олсагъатда; бир къайгъы да, бир сагъыш да жокъ, кюн да, ай да аланы ий-накълагъанча, төгerek-баш жай эрттенликни кесича жарыкъ. Ала ёмюрлеринде къобуз, жыр тауушдан башха таууш эшитмегенчадыла, къыйынлыкъ, зорлукъ, бушуу да сы-намагъанча.

— Абусаламны акъылсызлыгъына жарсыдым, — деди Шерипа, къызыны къучагъындан эркин бола. — Аны къатыныны бир адепсиз затын кёрмегенме. Киши сёгюп да эшитмегенме. Ол итден туугъан ит эсе окъуна, сабийлерини анасыды. Ана ыспассыз эсе, ол андан да ыспассыз бол-лукъду бара баргъан дунияда. Немисни аягъы бу жерлеге жетерикди деп да ийнанмайма, — Абусалам бош сыгъады. Андан эсе, мында ёребаш болуп айланмасын да, бизни жаш-ларыбызны биргелерине болсун.

— Анам, Атабий сау келсин, Абусаламны къатынындан болсам, аллай сёзледен сора аны бла жангыз бир кюн жа-шамаз эдим, — деди Дюгерхан, Абусаламгъа чамланнганын ангылата.

— Да, къызым, — деди Шерипа, ана «къызым», деген сёз-ню биринчи кере айтды, баям, Дюгерхан бла жарашханына кёлю бла къууанды, ол экисини арасында аллай сёзле би-ринчи кере айтыла болмазла, — жарашырла. Тюзюн айт-дырсанг а, Абусалам кирик эссиз адамла, — ол оюмну сени хапарынга кёре айтама, — халкъны аллында айланыргъа тийишли туюлдуле.

III

Урушну бу жерлеге жууукълаша келген хапары халкъны бютюнда сагъайтханды; бир кишини да къоймай къырлыкъ-ды немис деп, кеслерин уллу билгич этип сёлешгенле окъу-на бардыла холамлыланы арасында. «Уллу Хож» деген жыры эсигиздемиди? — деп къыздыра эди хапарны бир жол Мура-дин, ныгъышда олтургъан къарт кишилени алларына сюе-лип, — хар баргъан эллеринде была да бууаз къатынланы къарынларын жарып, сабийлерин сюнгю къыйырына су-гъуп, бир бирге атып ойнайдыла дейдиле. Мен эшитген тюз эсе — бир жанны да сау къоймайдыла.

— Тейри, лязим, патчахны тахтасындан тайдыргъанлагъа къажау сюелген къауумгъа зат да этмейдиле деп эшитген-ме мен а, — деди чыгырбёрк, тозурагъан акъ тонлу алаша кишичик, кёолунда чыккыны бла олтургъан жеринде бир къалакъ ташчыкъны сыртына къатыла, башхаланы эсле-рине тюшмеген сёзню айтханына къууанып.

— Кет, анасын сатайым бу жашауну, — деди экинчи къарт, кюз арты сууукъла кеслерин иги да таныта башлагъанлыкъ-гъа, алыкъа юсюнде чепкенин, башында къалпагъын жылы кийимлеге алышындырмагъан акъсакъал, онг къолу бла мыйыкъларын сылай, — кезиуюнде акъла, къызылла сынатхан къыйынлыкъдан уллу къыйынлыкъмы сынатырыкъдыла немислиле.

— Хажидауут, эслеп сѣлеш, — деди ючюнчю къарт, — кесинги да, бизни да жойдураса.

— Тейри, Хажидауут, бу къыралгъа бюсюремей эсенг, жашынгы урушха бош жибергенсе, — деди Мурадин, аны хатасындан башланган хапар терсине бурула башлагъанына тынгысыз болуп.

— Бир къоркъур жерим жокъду, — деди Хажидауут, — къызылла Черек ауузунда жангыз жанны къоймай къырып чыкъгъандыла деп эшитдим. Бар да сорчу алайда Шерипагъа да, къызы Дюгерханнга да. Анда юч кюн туруп келгендиле, Шерипаны анасы Радимхан — рахмат болгъанды дейдиле, харип. Баям, ол Глашлада эди, эрде.

— Тюз айтаса, Глашланы Къубадийни къатыны эди ол, — деди ныгъышда биринчи сѣлешген чыгырбѳрк къарт. — Да, жаннетли болсун, харип, аны ѳлгенин сен айтдың, мен эшитдим. Шерипагъа тюбемей жарамаз, тейри, лязим.

— Юйде эсе, барыбыз да жыйылып барайыкъ тюз ма бусагъатдан окъуна, — деди Хажидауут.

— Юйдеди, эрттенли мен, барып, тюбегенме, — деди Мурадин.

— Да, харип, Радимханны жыл саны да келген болур эди, — деди чыгырбѳрк киши.

— Ёлгенине жарсымагъанынгы билдирдинг, малгъун, — деди Хажидауут къартны чабырларына гулоч таягъыны буруну бла къатыла. — Къартлагъа ол дуниягъа жол ачылып эсе, тейри, бош тураса мында, керексизге гыржын къоратып.

— Муну бла не кюреширге къалдың? Ол дунияны буму толтурлукъду?

— Ой, ант ызыгъыздан болсун, гыз-гыз этип, къартлыгъыгъызны билдирмегиз тиширыулагъа, — деп, Хажидауут, кюлген да этип, нѳгерлерини кѳллерин бир кесек кѳтюрюп, олтургъан жерлеринден къозгъады да, бырысы да Шерипалары таба жол тартдыла.

* * *

Сау ыйыкъны жүрюдюле Холамны тиширыулары Шерипалагъа къайгъы сѳзге; ала Радимханны ауушханына бек

бушуу этгенлерин билдиргенден сора, Черек ауузуна келген уллу кыйынлыккыны юсюнден кёбюрөк билирге сюйөп, бир бирге ал бермей сорадыла Шерипагъа, Дюгерханнга. Аланы, кёпню кёре келген адамланы, жүрөклери толусезе эди дуниягъа кыйяма жууукълашханын. Бирде тиллери тутулуп, сөлөшалмай, кыулакълары бегитилип, сөз эшитмей тохтагъанлары да андан эди. Барысыны да башларында къара жаулукълары; ала ол ишни кенгешип этгенча. Бетлери – саз, мудах, кёзлери къайгъыдан толук. Бусагъатда алагъа азатлыкъ жыры керек эди, – жүрөклери къаннгынчы жияр ючюн. Кёпден бери арбазла, орамла тойсуз-оюнсуздула. Алай олсагъатда жыйылып тургъан тиширыула бир сейирлик ишге шагъат болдула: бирде узун созуп, бирде кыйсха-кыйсха тартып жүрлагъан эр киши ауаз эшитилди тышында. Къайгъы сөзге келгенле акъдан-къарадан сөз айтмай тынгылайдыла, бир бири кёзлерине соруулу къарап. Дюгерхан а, секирип ёрге турду да, кыйзыл къолан дариий жыйрыгъыны этеклерин эки къолу бла энишге сылай чыкъды тышына. Сора, терк окъуна артха къайтды да:

– Оу кюнөм, Къумукъ шашхан этген болур дейме, – деди, бети кетип, узун къара кирпичлерин терк-терк къагъа, добар эринлерин акъ тишчиклери бла къаба. – Къумукъ шашхан этгенди!

– Не зат дейсе?! – Тиширыуладан бирлери алай айтып, кыйчырыкъдан кыйрды да, кесин тышына атды. Баям, ол Къумукъну керти адамы болур эди. Къалгъанла да аны ызындан къуюлдула арбазгъа.

– Къайда бизге аллай насып, – деп къойду Шерипа уа, жатхан жеринде бир жанындан экинчи жанына бурула. Ол анасын асырап къайтханлы да төшекди; «борбайларым тутмайдыла» деп тарыгъады.

– Оу кюнөм, Къумукъ, не этесе? – деп кыйчырды юден бек алгъа чыкъгъан тиширыу ат юсюнде эки жанына кезиу-кезиу аууша баргъан председателни ызындан. Алай ол, кеф болуп, саякъ жүр айтып баргъанын ангылагъандан сора, къатындагъыладан уялды.

– Эл ауузунга къарагъан жарлы жанынг, не этесе? – деди сора, жаулугъуну къанаты бла сууланнган кёзлерин сюрте. Ызы бла сарнап жияды. – Жашлай жоюлгъан жарлы Жашау, гиназ кибик атангы былай насыпсыз нек этдинг? Муну бу халын кёргенден эсе, сени къабырынгда мен жатха эдим. Къабырынгдан туруп келалсанг эди, мен барыр эдим ары. Уллу Аллах, эт бир мадар?! Мен къарт болгъанма; жолум ол дуниягъады, жарсымайма ёлюмню келлигине. Жашауну ёлгени ётюрюк болгъанын билдир халкыгъа. Шо бир мадар эт, дунияны жаратхан Уллу Аллах?!

– Кет, не этесе? Аллахха ассы болма, – деди́ле тиши́рыула, бирден бирге алып.

– Не хыликкя ишди ол? Кеф болгъан эр киши кёрмегенмисе? Къумукъ, башха эр кишиледен озуп, кёкденми тюшгенди?

– Ачыуун ичине сыйындыралмай этген болур харип, къоюгъуз муну.

– Иймансыз, шашхан этген болур, – деди, бююнлю да тынгылап тургъан тизгинли, толу тиши́рыу, ауузун жабып тургъан жаулукъ къанатын бир жаныракъ тарта. – Къан сийгенлигиди ансы, алыкъа адамла юйуне дууагъа жюрюгенлерин тохтатмагъандыла. Аллахдан къоркъмай эсе да, халкъдан уялса уа?!

– Къоюгъуз хапарны. Жарлыны кыйынлыгъы уллуду. Бююн аны сёзюн этсек, Аллах кечмез.

– Тюзсе, Аллах шагъатды.

– Хо, харип, хо, Аллахны чамландырмайыкъ. Уруш ауузун Аллах байласын, бусагъатда къазауатда адамы болмагъан юйор жокъду элде. Хар кимни да баласы юйуне хатасыз жыйылсын...

VI

Кеч кюз арты; таби́йгъат солур заманына жетип тохтагъанды. Алай хар неде да – адамлада, таби́йгъатда да тынгысызлыкъ уллуду. Ёмюрден бери тау этеклеринде саргышлы тынгылауну басып тургъан жугъурсырт ташла уа, къарт ана жыйырылгъан саз мангылайын сууукъ жерге тиреп, сытылгъаннга ушайдыла. Кюнлюмледе мылыгъа тартхан къалын къара-мор къауданчыкыгъа къоннган кыйызгылдым, саргылдым чапыракълагъа, турукълача сюелген жалан тереклеге къарасанг а, жерни, тауну къууанчла жылытыучу заманла кетгенлерине ишексиз боласа. Тамбла жашау бююнден иги болур деп сакълагъан адам эс-ленмейди. «Саула ёлгенлени унутмазла» деген сёзню айтханла окъуна жокъдула урушда жоюлгъанланы дууаларындан къайтханлада; ёлгенни эсгерирге кереклиси жашагъанлагъа кюч-къарыу бергенин унутмакълыкъ туююлмюдю ол? Сора насып жолла ызсыздыла тау ауузлада. Дюгерханны бла Шерипаны да танглары андан атадыла чарс. «Жашлыкъ къууанчны сюеди», дегенлери да бош болур ансы, Дюгерхан энди жыр, къобуз таууш излеп кыйналмайды. Школгъа барып, сабийлени мудахлыкъларын кёрсе, жаш жаны жерге киргенча болады. Аны бек сейир этдирген затладан бири: алгъын ол халкъ дууагъа жыйылгъан арбазда сабийле, бир зат къайгъылы да болмай, кеслерин жубата айлан-

нганларын аз кѳрмегенди. Энди уа школда окъуна бир бирлерин къуууп ойнагъанла аздыла. «Тиширыу жашауну чигинжисиди» дегенлери уа керти болур, тейри; тюнене Жулдузхан школгъа барып, устазланы, окъуучуланы бирге жыйып, айтхан сѳзю кѳплеге таукеллик бергенди: «Душман аягъы жетип келеди жерибизге, – деген эди ол, – къадарны къаргъап биз эталлыкъ жокъду; къыйынлыкъгъа, къаяча тѳзерге керекбиз. Халкъыбыз тынч жашаргъа юйренмегенди. Аны унутмагъыз къыйын сагъатыгъызда, кѳлсюзлюкге хорлатмайкы! Ёлюмден мал, мюлк берип къутулаллыкъ туюлюбюз. Тюнгюлюуюлюкню кесибизден кери этейик... Тюзлюк биргебизгеди!»

* * *

Кече белине дери хапар айтып турдула Шерипа бла Дюгерхан, – жукъу кирмей эди аланы кѳзлерине, – Глашлагъа келген зарауатлыкъ битеу къыйынлыкъларын унутургъанды. Ала кеси кѳзлери бла кѳргендиле ол къыяма ишни. Аны юсюнден бир бирге хапар айтыргъа къоркъа, картоф чыракъны ёлежакъ жарыгъында мудах олтурадыла. Ала кѳзлерин ачаргъа окъуна къоркъадыла, ачсала Глашладагъы къалабалыкъны жангыдан кѳрлюклерине ишексиздиле. Ол а ауур жюкдю эки насыпсыз тиширыугъа. Алай тюнене ингирде Къумукъ алагъа келип, Шерипагъа къайгъы сѳз берип, кѳл этдирир затла айтып кетгени бир кесек къанатландыргъанды. Ойнагъанмы этесе, колхозну председатели юйге кирип:

– Шерипа, ёлюмню сууукъ ёшюнюнден къутулур мадар жокъду; хар жерде да ёлюм эшикни къагъады. Хайт де. Ананг ахшы адам эди. Ол дунясы кенг болсун, – деди Къумукъ. – Бусагъатда Черек да сарнап саркъады, кюн да булутха кирип тохтагъанды... Алай, ийнан, бара баргъан дуняда терекле, гюлле, къыш, жай да жангыдан шыбырдарла жашау жырларын...

Шерипа кѳз жашлары жибитген бетин жаулукъ къанаты бла сыйпады. Сууукъ къарамаы уллуну, кичини да элгендириучю къушбурун Къумукъну бу жолгъу иши Шерипаны сейир-тамашагъа къалдырды, председателъни сѳзлери анга жырча эшитилдиле. Жыр а жашауну кюнюдю, – ол не огъурсуз жыр эсе да. Шерипа Къумукъгъа ыразы болду.

– Кючюм-къарыуум къалмагъанды, – деди Шерипа, кеси ёмюрюнде Къумукъну кѳзюне биринчи кере къарап. – Хыныракъ атласам, тобукъларым къалтырап тохтайдыла. Сора жарыла тургъан жюрегим къысып, солуялмай тохтайма... Бизге бу кюнню келтиргенле Аллахдан аман тап-

сыла; акъ тангларыбыз къаралып атхан кезиуге келип тохтадыкъ. Жыр макъамы окъуна сарнагъан этеди. Бизни кыйынлыгъыбызгъа кёк да жиягъан сунама, – жауун тохтамайды.

Шерипа, сёзюн тохтатды да, Къумукъну кёзюне жангыдан къарады. Ол кезиуде шошлукъ дунияны бийлегенча болду. Дюгерхан, ич отоудан чыгып, Къумукъну бла анасыны къатларына келип сюелгенинде уа, ингир къарангысы бийлей башлагъан отоу танг жарыгъына ушады. Къумукъ да эс бурду къызгъа. Сёз а айтмады. Бир инсан да чурум тапмазча ариу эди Дюгерхан. Къумукъ – Дюгерханнга, Шерипа – Къумукъгъа аралыпдыла. Къумукъну эринлери аз ышардыла. Шерипа ангылагъандан, аны сууланган кёзлери уа насыпдан тюнгюлюп эдиле. Шерипа Къумукъну жашыртын жаулай эди бирде, «иймансыз» деп шыбырдай эди кеси акъылында. Алай дагъыда, Къумукъну бюгюнню иши жүрегин жумушатып, аны сыфатында халкъ билген тасхаларын –къушбурун, къысыккъёз, салпыкчулакъ, дертчи, кюйсюз болгъанын да унутуп, ол затланы орунуна чынтты кишиликти ахшы илишанларын кёрдю Къумукъда. «Эрле жолу къачан да бийикди. Къумукъ да бийикликни ишин эте келгенди ёмюрюнде. Аллайны уа сюймегенлери да кёп боладыла... Угъай-угъай, терс сёлешеме, – деди Шерипа, – Къумукъ не заманда да къантулукъ бола келгенди, – адамлагъа аманлыкъны таба игиликти излемеген. Халкъны аллында сёлешген заманында да хар айтхан сёзю ёлетге махтауча эшитиле келгенин киши да унутмагъанды. Бюгюн да хар айтхан сёзю ёлюр кюнбюзню чертген сунама, – ол а къаргъышча эшитиледи... Жангыла эсем, Аллах кечсин...»

Ол кезиуде Къумукъ, Дюгерханны кюлун тутду да, юйге кёп игиликле тилеп, тышына чыгып кетди.

* * *

Шерипа, тёшекге кирмей, тапчанда олтургъан жеринде къалкып къалды. Дюгерхан а, шинтикни столгъа жуугъуракъ тартды да, анга олтуруп, Атабийге письмо жазаргъа хазырланды. Дюгерхан Глашладан къайтханлы да хазырланады ол ишни этерге. Алай бир жанындан, къайгъы сёзге жүрюгенле кёз ачдырмайдыла, экинчи жанындан, Атабийге ыннасыны хапарын, Черек ауузунда болгъан ары дери киши да эшитмеген бушууну юсюнден айтыргъа базынмайды, – жаш ол затны кётюралмаз деп кюркбады ансы, Кавказда почта байламлыкъны жолу кесиле тургъанындан хапары жокъду Дюгерханны.

Немис Исси-Суу тийрелерин саулай да кьолгъа этгенинден, Атабийлары болгъан госпитальны Нальчикге кёчюрюлгенинден да жокъду къызны хапары. Таулу, къабартылы жашла да бардыла Атабийни биргесине. Алада юлерине жан атханла да бардыла. Алай госпитальны сакълагъанла жаралылары жатхан жерлеринден тепдирмейдиле – болушлукъсуз атлаялгъанла тышына чыкъсала окъуна, къалауурла аладан кёзлерин алмайдыла. Госпиталь а Нальчикде темир жол вокзалны къатында тёртюнчю школда орналынды. Атабийде уа халкъдан айырылыр мурат жокъду, – аякъ юсюне теркирек болуп, фронтха атланыргъа керекди. Аркъасы кесин жокълатханлай тура эсе да, ауур жаралы болгъан аякълары эркин атлай тебирегендиле. Аны артха теркирек къайтырын аскер бёлюмде да сакълайдыла: билими, жигитлиги, оюмлулугъу бла да айырмалыды ол. Немис тилде окъуна сёлешеди Атабий. Исси-Сууда педрабфакда окъугъан заманында анда немис тилни Атабийча уста билген болмагъанды. Жаш кимден да иги ангылай болур эди ол иште кеси ненча гёренке тартханын. Алай нёгерлери уа аны орус, немис тилдеде алай иги сёлеше билгенине бек сукъланнгандыла. Госпитальда окъуна Атабийни намысы бийикде ол зат ючюн жюрюйдю бирсиледен энчи. Андан уллу чынлары болгъанла окъуна анга баш ура сёлешедиле. Алай Атабий башын кётюрмейди, – кесинден уллу, кичи бла да жан тенг. Жаш, Нальчикге келгенли, Холамгъа бютюнда бек термиледи. Алай анга ары жол болмагъанын да ангылайды; душманны аякъ алгъан тауушу къулакъгъа эшитиле тургъан заманда кишилик хар инсаннга да бирча керек болгъанын иги ангылайды Атабий, – ол кюйсюзлеге уа жаланда кюйсюзлюк этерге керек боллукъду, къырылгъандан къалгъанларын чыкъгъан жерлерине сюрюп ургъунчу. Хар ким да мангылайына жазылгъаннга тюбемей мадары жокъду. Атабий, атасыны малыны, мюлкюню хыйсабы болмагъан заманда да жашады, «тойгъанын кётюралмагъан мынафыкъ» деб'а айтдырмады кесине; ырысхы акъылдан шашдыргъанладан туюл эди ол. «У, налат, кёремисе аны, жашысыз тонгузну, аман жерде аманлыгъынга тюбетирме» деп, бир кишини да жанымады алагъа аманлыкъ эте келгенледен. Ол угъай эсенг, керек жерде аллайлагъа жакъ басып окъуна сёлешгенди. Кокаланып угъай, жангы властыны адамы айтхан сёзню кертилигине жүреги-жаны бла ийнанып.

...Дюгерхан, письмосун жазып башлаялмай, терен сакъышха кетип олтурады. «О, мени жаным кирик кёрген къарындашым! Жанынга тиймесин, бу жол бек огъурсуз письмо жазарыкъма. Бусагъатда анабызны кёрсенг, олду

демезсе. Бек азгъанды, къарт да болгъанды... Атабий, ыннабызны асырап келгенбиз. Биз да Глашлагъа барып тургъаныбызлай, къызыл аскерчиле, кече бла кирип, Черек ауузуну эллерин кюйдюрюп чыкыгъандыла. Анам да, мен да, Тёбен элледен къайгъы сёзге келгенледен да бир къауумла ынналаны ол уллу ташны къатында аш юйчюклерине бугъуп къутулгъанбыз ёлюмден... Ол кюйсюзлюкню кёрюп, дуняда сау къалгъан бек къыйын иш эди. Бу сёзлени жазаргъа базыннганыма окъуна сейир этеме... Ол ишни кёргенден эсе, бёрю болуп, кече, кюн да агъачда айланыргъа ыразы эдим...»

Дюгерхан ол сёзлени жазгъан къагъытын жыртды да, от жагъагъа быргъады. Сора эки кёолу бла башындан тутханлай тынгылады. Бир кесекден а, бир кылыкъсыз элгенди да, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, от жагъа таба атхан къагъытын кёолуна алып, анда жазгъанларын башха къагъытха кёчюрдю. «... Жангыз билегим, къыйынлыкълагъа тёзерге бизни да сен юйретгенсе, бу жол да белинги къаты къыс, кёлсюзлюкню жолун кесерге кюреш, — деп, Дюгерхан, письмосун андан ары бардырды. — Атабыз ыннабыз жашагъан тенгли бир жашагъан болса, анабыз къарасын эртте тешерик эди. Урушдан кёп жашны аман хапарлары келеди элге кюн сайын. Аланы атларын айтып, сени аман сагъатлы этерге суймейме, кесинг сау-эсен къайтсанг, билirse кимле болгъанларын. Элде барыбызны да кёлюбюз такъырды. Энди бу жерлеге кюн тиймезлик сунабыз. Черек ауузу уа адам айтып жетишдиралмазча кыйынлыкъгъа тюшдю. Ол сен таныучу элле — Глашлары, Сауту, Чегет, Курнаят жер бла тенг болуп къалгъандыла. Аскерчиле, кёзлери кёрюп, бир сау жан къоймагъандыла, отда кюйдюрмей. Мен алагъа «Кюйгенлени кюйлери» деп жыр этгенме. Жангыз билегим, ма ол кюй:

Кече ортасында, жукълап тургъанлай,
Ой, пулемётла бурдула.
Къартланы, жашланы, межгитге жыйып,
Гранатла бла къырдыла.

Тюбюнден келген а, ой, солдатланы
Къызла алларын тыялла.
Ой, ёлгенлени сау санларын тапмай,
Жастыкъ тышлагъа жыялла.

Уллу Малкъарны тюрмеде къартлары
Аркъа сюеклерин къашыйла,

Саутуда кырылгъанланы урходукларын
Жастыкъ тышла бла ташыйла.

Элни ичине айланып къарасанг, –
Аскерчиледен толгъанды.
Ой, аты чыкыгъан Уллу Къара Малкъар
Халкыгъа жияулуку болгъанды.

Аскерле кетиб'а баралла, анам,
Ыфчыкдан аугъанды артлары.
Ой, жанган отха атып кюйдюрдюле
Сабийле бла къартланы.

Уллу Малкъарны тюрмеде къартлары
Аркъа сюеклерин кыашыйла,
Ёлгенлени уа, ташыргъа жетишмей,
Чанала бла ташыйла.

Ол ишни кёрген – кёргенди, ишексиз,
Кыалай болгъанын ахырат.
Кюйген эллерим – Глашлары, Сауту,
Ючюнчюсю уа – Курнаят.

Жангыз билегим, эки кёзюмден къан тамычыла тама
жазама бу тизгинлени. Борбайларым да кыыркылыпды-
ла. 1942 жылны, ноябрь айыны ол кечесин бизни халкы-
быз ёмюрге да унутмаз. Сабийлени, къартланы, кыарыусуз-
ланы, ауурлуктары болган тиширыуланы да кыырып, отда
кюйдюрдюле совет солдатла. Ол алай нек болургъа керек
эди, Атабий?! Жаланда 40 юйор жашаган Глашланы эл-
ден ол кече 67 адамны кыыргъандыла. Аланы араларында
алыкыа ат аталмагъан сабийчикле да болгъандыла. Глаш-
ланы Шахарны тогуз адамын ёлтюргендиле. Аны жашы
Мухамматны сабийчигине алыкыа ат окыуна аталмагъан
эди. Османны кыызлары уа, харип. Маржанатха – 6 жыл,
Нажабатха – 5, Иллеукагъа – 4, Багъалыгъа уа – 3 жыл.
Итден туугъанла, кёзлери кыыйып, аланы кыалай ёлтюрген
болурла?! Османны кыатыны Акъбийче уа олсагъатда эгиз
сабийчикле табып болгъанды. Аланы да бирлери жоюл-
гъанды. Глашланы Ысмайылны да юч жашын ёлтюрген-
диле ол кече: Жашауну, Кыасайны, Кыаншауну. Бек гитче-
лери уа урушдады. Къарт неда кыыаулу болмаса, бу элден
урушха кетмей киши да кыалмагъанды.

Атабий, ол кече Глашлада сау кыалгъанла бла ушакъ эт-
генме мен. «Кыалай эсе да, Черек ауузунда элlege кыыйын-
лыкъ тюшерин эки-юч кюн алгъа сезгенле болгъандыла, –

дейди Далхат, кёзлерини жиямукъларын, кенг мангылайыны терлегенлерин сюрте. – Алай, аскер кирип, элни адамларын, кыйырдан тутуп, кырып чыгъарыкъды деб'а, кишини акъылына келмегенди. Эр кишиле, элден бир жанына тайыгъыз деп, жашыртын сёз жүрютгенлени атларын да айтадыла элде. Къарт Жюнюс, ингир къарангысы бла хар арбазгъа кирип, элден узагъыракъгъа кетейик деп, тилеп айланганды, – жоюллугъун ангылагъан болур эди, насыпсыз. Анга киши къулакъ салмагъанды.

Бу манга хапар айтхан Далхатны инбашын къагъа тургъан ёлюмден къутхаргъан а аны атасыны къарындашы Махайны къатыны Хаписат болгъанды. Махайны бир къарындашы Махмут «Чегет» колхозну нартюх бахчасын тоңгузладан сакълап тургъанды. Ол бахча Тёбен Жемтала элден узакъ болмай орналыпды дейдиле. Анда Махмутдан сора да болгъандыла адамла. Элге кыйынлыкъ тюшерден төрт кюн алгъа Махай да ары тебирейди. Далхат а аны бла болургъа суюгенин билдиреди. «Сен бу жол жашчыкъны айтханын этмесенг, ёмюрде кёзюнге къарамам», деп тохтайды Хаписат.

Да не этерик эди Махай, бой салды. Ала экиси да, тау бла аууп, жолда шагъырей адамны къошунда да къалып, экинчи кюн Махмут болгъан жерге жетедиле. Ала да анда тургъанлай элден къуугъун келеди. Ажалдан къачып къутулгъан ючеулен, келип, элден хапар айтадыла.

Махмутну жангыз жашы Мухтар, урушда бир кёзюнден айырылгъан адам, элге къайтып болгъанды. Ол къуугъуннга келген адамла Махмутха былай айтадыла: «Жашынгы, къатынынгы, кызынгы да (кызы Сакийнат, Асанлада эрде болгъанды, олсагъатда сабийчиги бла ата юйюне къонакъгъа келип болгъанды) ёлтюргендиле» дегенлеринде, къарт киши, жерге бауурланып, жерни тырнап жиягъанын кёрген Далхатны кесини да сарнагъаны тау төппеледе эшитиле эди. Атабий, бу хапар «Уллу Хожну» жырын эсинге тюшюрмеймиди?! Анда суратланган зарауатлыкъны суратлары кёзюнге кёрюнмеймидиле?! Атабий, Уллу Хожда бла Глашлада болгъан кыйынлыкъланы тенглешдирчи, къалай ушайдыла бирге? Глашланы къарт Кабаны намаз эте тургъанлай ёлтюргенлерин кёллери толуп айтадыла бу тукъумну адамлары.

Омарны 12-жыллыкъ кызы Лежинканы айтханына бир тынгылачы: «Къарындашым Идирис, кёзлеринден кыяулу болгъаны себепли, урушха бармай къалгъанды. Халкъгъа кыйынлыкъ тюшер ингирде, элге чыгып къайтады. «Сукандан бери аскер аугъан хапар айтадыла», – дейди ол.

Атабыз аны дагыда артха жибереди, бар да тюз хапар бил деп. «Алай айтханлыгыма, кесибизни аскер эсе, не этерикди бизге? – дейди бир кесекден, жеринден тепмей сюелген Идирисге соруулу къарай. – Тейри, лязим, ач эселе – аш берирбиз, арып эселе, тынчайыр жер табарбыз... Фашистле келгенден Аллах сакъласын ансы!»

Атабызны таукел ауазы башыбызны акъылда болмай тургъанлай бийлеген сагъышланы бир кесек чачды. Алай Идирис тышына экинчи кере да чыгып къайтды. Жугъ'а айтмады. Биз да тешекке кирдик да тынчайдыкъ. Алай бир заманда къарындашым отоуундан чыгып келди да: «Малкъарукълагъа (къоншубузгъа) беш аскерчи бек суху ташайды», – деди.

Алайда тиширыула, къоймай, атамы да, къарындашымы да юй башына миндирдиле. Андан сора 15-20 минут озгъан болур эди, беш эр киши – чубур акъ тонлары, мангылайларында къызыл жулдузлары бла бёрклери, бизни юйге кирдиле. Бирлери къолунда фонарь чыракъчыкъны жандырып, барыбызны да кёзлерибизге кезиу-кезиу къарадыла. Мени да, эгешчигим Сакийнатны да артха тюртдюле, бирсилени уа, алларына сюрюп, къоншуда атамы къарындашыны юйюне элтдиле. Мен анамы ызындан жан атама. Алай солдатладан бирлери билегимден хыны тутуп, артха сызды да, эшикни гам этип, къадауун салды. Юйде къолда юйреннген уллу ирик бар эди, ол адамланы ызларындан кетди. Алай бир заманда ирик артха ачы макъырып къайтды да, башы бла уруп, эшикни къадауун ачды. Сакийнат бла мен да чыгъабыз тышына. Адамларыбызны элде жыйылыу зат болуп, ары элтген суннган эдик. Тёгерекге-башха чаба, кёребиз адамларыбызны къырылып тургъанларын...

Ангылаймыса, Атабий?! Ахматны 10-жыллыкъ къызы Зояны айтханларын а – жазып, къагъытха окъуна тюшюралмайма; ма бусагъатда къаламымы бурунун къагъытха тирегенимлей, къолум асыры къалтырагъандан, тирмен канкурагына ушайды. Аны бла бирге жюрегим да къалтырайды, кёзлерим а жукъ кёрмейдиле, – жиямукъдан толупду аланы къабакълары. «Юйюрюбюзню битеу адамларын эшикге сюрюп тебирегенлеринде атама чабырларын киерге окъуна къоймагъан эдиле, – деп, сарнап жияды Зоя. – Энди санга чабырла керек туююдюле, – дей эдиле атама солдатла. Бизни, бир къауум ууакъ сабийни уа, Алийни къызы Фазикачыкъны да, юсюбюзде кийимлерибизни тешдирип, элден узакъгъа, таугъа жууукъгъа сюрюп, анда къоюп кетген эдиле. Баям, ачдан, сууукъдан ёлсюнле, дегенлери болур эди...»

Танг тюбюнден белги бере башлагъанды, Атабий. Бу-

сагъатда, терезеден тышына къарап, Чолпан жұлдузну жарыгъын эследим. Жангыз билегим сау келсин, ол да, алгъынча болмай, мудахды. Кюнлюмде ол сен юсюне ёрлеп ойнаучу уллу таш да, кимни эсе да жаныгъан этгенча «бети» къара кесеу болуп сюеледи. Кёк да жиляргъа хазырланганын ушайды; къаралдым булутла къанатларын кенген-кенг жая, тау төппеледен энишге созула келедиле. Декабрь айы киргенликге къар жаумайды, сууукъ жауунла уа жерни, тереклени, таулары терк-терк жибитедиле. Кёк да Черек ауузуну жиляуун эте болур, баям. Шибиля уруп, кюл этип къойгъанын ушайдыла ол тау ауузуну эллери. Атабий, Чолпан жұлдузну жарыгъын битеу эл эсledi бусагъатда. Ол алгъындан эсе уллу да, жарыкъ да болуп къалды мен кёз ачып-жумгъунчу. Ашхы умутла къанатландыла мудахлыгъы къарангы кечеге ушагъан жүрегимде. Алай жашауубуз тюзсюз чынгылгъа тарта баргъаны уа ангылашынады. Ол бушуу боюнсасын бек къаты салгъанды боюнубузгъа. Атабий, биз, ёлсек-къалсакъ да, юйюбюздебиз. Сизден кюймейик. Аллах айтса, жангыдан бир кёз ачар заман келир бизге.

Хайда, сау къал! Кесинге сакъ бол! Бизге къайгъы этме.

Дюгерхан.

3.12. 1942.»

Алтынчы башы

I

Атабий, кечени бир кезиуюнде төшегинден ёрге ауур кётюрюлдо да, темир ундурукъну аякъ жанында къулагъына салынып тургъан кёксюл шинелин аркъасына къаплады, аскер бёркюн да башындан тешип, (төшекде да кийип жатды аны, – декабрь айны сууугъу борбайдан алгъанды, жаралыла жатхан жерде уа чыртда от этилмейди), кёлуна алып, къагъып-согъуп, жангыдан кийди. Атабий, шош-шош атлай, чыкъды тышына. Энди ол таякъгъа таянып кюрешмейди; онг аягъыны жаралы болгъан жери кесин бир кесек жокълата эсе да, санларын алгъынча ойнаталлыкъды, – санын-чархын къалтырауукъ алычу заманла кетгендиле. Алай бир сейирлик тынгысызлыкъ, аны кёолгъа этип, таза да онгун алгъанды. Бирде кёзлери кёрмей, къулакълары эшитмей къаладыла. Ол тынгысызлыкъ Атабийни сылхыр болургъа жетдиргенди. Анга кёк да энишге чёкгенча кёрюнеди, – башындан басып, солуюун алдырмагъанчады бирде.

Атабий кёкге къарагъанлай турду иги кесек заманны; кёк чууакъды, алай жулдузла уа кёрюнмейдиде. Уллу Нальчикни орамларында жан эсленмейди, – бир дерге бири къалмай, кёчюп кетмеген эселе, быллай ишни ким кёргенди. Шошлукъну тынгысыз ауазы жашны сылхыр этип къоярыкъды мындан озса. Бир жерде да чыракъ жанмайды. Алда уллу палахла сакълагъанларына ишексизди Атабий. «Ой, акъылдан шаша турама», – дейди бирде, эки къолу бла да кёзлерин къаты жабып, сюелген жеринден ахырыда тепмей. Олсагъатда сууукъ желчик суху урду да, аны шашдыра тургъан сагъышларын чачаргъа болушду. «Бу зат ибилисни ишиди, – деди Атабий кеси акъылында. – Да Аллахха къуллукъ этген инсан жокъду – намазны, оразаны унутханды миллет. Ол а балдан да татлы азыкъды ибилисге. Я Уллу Аллах, сен сакъла къыйынлыгъынгдан!»

Атабий ол сёзлени айтханына уялды: Эй, хомух, партия сени алаймы юйретгенди? – деп, кеси кеси бла ушакъгъа кирди. – Айып болсун бетинге. Тенгиге-жууукъгъа къыйынлыкъ келсе, коммунист кеси къыйынлыгъын унутургъа керекди».

Алайда Атабийни иши ётюрюкчю сёзню тюзюн сайлагъаннга ушады, ол бусагъатда къайдагъысын да билмейди. Нек эсе да нёгерлеринден адам да жокъламайды муну. Атабий, акъылын жангыдан башына жыйды да, эки нёгерин – Юсюпню, Адырахманны, саусузла юйюнден Гюржюде Гори шахаргъа ашыргъанлары эсине тюшдю да, гени да ала бла жиберигиз деп, къаты болмагъанына ачыу этип, отдан кёлек кийди. «Манга ол къадар игилик этген Юсюпден нек айырылдым, – деп ачыудан жүреги жарылыргъа жетди. – Юсюп, менден айырылып тебирегенинде къалай жиягъан эди. Мен а сюеле эдим, сын къатханлай, ызындан къарагъанлай, кёзлерими уку кёзлерица жандырып. Алай борбайларым а арталлыда тутмагъанларын ачыгъындан сезе эдим; уф десенг, аууп кетерге жетишип...»

Атабий ауур жаралы болгъан кюнюн эсине тюшюрдю былайда. Баям, Юсюпню тенглигине жангыдан баш урур хыйсапда этди алай. Не уа душманны кюйсюзлюгюне чамланганлыгъымы эди? Кюйсюзлюкдю дейдиде жигитни къанын ишлетген, ахшы муратларына жетиширге кёллендирген. Къыйын сагъатынгда жашау къол узатып, къарыу бергени да кертиди, жан татлыды, ким да жашаргъа сюеди. Ёлюмню сууукъ къолларындан къутулуп онг жокъду, ырыхыдан, желден къачып къутулгъанлыкъгъа, ёлумден къалай къутуллукъса? – дегенлени оюмларына бир-бирлени бой салмагъанлары да ол затла бла – кюйсюзлюкге къажау сюелген кюнню деменгиллиги бла байламлыды, Тейри.

Жаралары сау болгъандан сора жүрегин къанатландыргъан къууанчы, Юсюп кетгенли, жарсыугъа айланганды. Мындан оза эсе, къылыкъсызлыкъ этерге боллукъду ол, аскерге чакъырылгъан кюнлеринден берисинде да бир бирден айырылмагъан тенглени былай мудак нек этди бир къаштй, уубет майор Волков. «Кёрдюнгмю ол адам сыйфаты болмагъан къантулукъну бизге этгенин, — деди Атабий, аркъасына къаплап тургъан шинелини женглерин кийип, жагъасын ёрге этип, желкесин аяздан сакълай. — Мен аны биринчи кюнден окъуна жаратмай эдим; боюн тамырлары тартылып, бурун сырты къызарып, къашларын тохтамай туйгенлей, бизни анга бир уллу борчубуз болгъан кибик. Родинасын сенден, менден да аз скойгенни Аллах уруп жерге кёмюп къойгъа эди! Тейри, былайда жангылгъан мен болайым, ёзге уа Юсюп: «Ары Атабийсиз барлыкъ туйюлме», — деп тохтаса, башха оноу этилирге боллукъ эди. Угъай, терсме, Атабий, офицерлигинге кюлейим, бусагъатлыкъ дунияда кесинден таматаны буйругъун толтурмазгъа не эркинлиги барды солдатны, — жанынданмы тойгъанды.

Алай Волков кесин башхаладан бийикде тутханы уа хар кимге да белгилиди. Биргесине къууллукъ этгенлени жангыз бирини жүрегин жылытыр сёз айтып эшитмегенди киши. Ауур жаралы болгъандан сора кесине Исси-Сууда бакъдырып, энди Нальчикге келгенди. Алыкъа сынчыкълагъан а этеди. Алай бир жууаплы ишни толтура айланганына уа ишексиз бол.

* * *

Атабий жаралыла жатхан жерге киргенинде нёгерлерини барысы да мынга чамланып сёлешди. «Жолдаш лейтенант! Бу не ишингди?» — деп, ала бирден тырман этди.

— Не дауурду бу? — деди Атабий, ундуругъуна олтура. — Не от тюшгенди барыгъызгъа да? — Атабийге кыгчырып сёлешгенледе чыны бла аны даражасына жетгени жокъ эди. Ол себепден, холамлы жаш да, аскер низамгъа бузукълукъ этгенлеге, — кесини юсюне жүрексинип сюелгенлеге, тынгылап къоярыкълардан туйюлдо.

— Жолдаш лейтенант, сен тышына чыгъып кетгенли сагъатдан артыкъ заман болады... Тилим айланмайды бизни акъылыбызгъа келген затны айтыргъа, — деди сепкилбет, сары шинли, кёк кёзлери къапларындан бери иги да чыгъып тургъан солдат.

— Ангыладым, — деди Атабий, — таулуну таугъа къачхан сунгансыз. Алаймыды?!

Сепкилбет бир зат айтыргъа кезледи. Алай сёзю ауузундан чыкъмай, анда теренде жутулуп къалды.

– Акъылынгы башынга жыйып, алай сёлеширге юйрен, – деди Атабий сепкилбетге. Сора жаралылары барысыны да кёзлерине кезиу-кезиу къарап чыкъды. – Мени юсюмден ол затны акъылына келтирген адамны мангылайына керох бла ургъанлыгъыма, мени киши терслерик туююлдо, – деди Атабий, бир кесек тынгылагъандан сора. – Итден туугъан ит этерге боллукъду аллай оюмну. Сен а, сарыкай, сепкилбет, эки кёзюнгден да сокъурса, акъылдан жартыса, къайры баргъанынгы билмеген, не айтханынгы ангыламагъан!

Жаралылары барысы да шум болдула, баям, Атабийни намысы бла ойнагъан сундула кеслерин.

– Жолдаш лейтенант, сен ол ушагъысыз сёзлени айтып, чынынгы да, кесинги да сыйсыз этесе, – деди сепкилбет, ары-бери тынгысыз атлай. – Къара туман басханды жашауубузну; душманны аякъ тауушу къулакъларыбызгъа эшитиле турады...

– Аузынг башха тюрлю чыгъа башлады, тейри... сен таза да жигит солдат кёреме да, – деди Атабий, бир кесек жумушап... – Сёзюнгю андан ары нек бардырмайса? Алай эсе, энди мен сёлеширикме, – сен тынгыла. Тюз айтаса, жукъусуздула кечеле. Душманны аякъ тауушу да эшитиледи къулакъларыбызгъа. Ол да тюздю. Алай сени кибик, Тейри, уруп, къол этген жарлы жанланы уа илишаннга салыргъа керекбиз, сен кесинги бедишлик сёзлеринг бла совет аскерчилени акъылларын терсине бураса – аланы кёлсюзлюкге чакъыраса! Былайда Ата журт ючюн жан бермезлик бармыды?! Аллайла бар эселе, ёрге туругъуз!

Киши жеринден тепмеди. Сепкилбет да сын къатханлай сюелди. Бети кетипди, иги да сыкъгъанды.

– Хау, таула да къара кийгенчадыла бусагъатда, кёк да, жер да, терекле да мудахдыла. Ала Родиналары ючюн жан бергенлеге къара кийгенликлериди. Алай толу ийнаныгъыз манга, хорлам бизники боллукъду, – фашистлеге къан сийдирликбиз! – Ала ажалларына бизни халал жерибизде тюберикдиле. Алагъа жашаудан эсе ёлжюмню сайлар заман жетип турады!

Нек эсе да Атабий алайда сёзю тыйды да, шинелин юсюнден тешип, аны алгъыннгы жерине салды да ундоуругъуна олтурду. Ол терен сагъышха кетипди, – кесини акъылында узакъ жолоучулукъгъа атланды. Бир кесекден а тенглерин асырап инжилген сагъаты жангыдан эсине туюдю.

115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскерни 316-чы аскер

полкуну биринчи пулемёт эскадронуну к'яагъытчысыны (писарыны) к'юуллугъундан анда взводну командирини болушлукъчусуна олсагъатда салыннган Атабий, алда аны уллу сынаула сакълагъанын биле эсе да, таукеллиги к'яанат к'яакъдыра барады аскер тизгинни аллында. Была Батайскеден чыгып, Ростов таба атланнгандыла. Немис фашистле, акъылдан шашханла, хар атлагъан жерлеринде кеф болуп, к'яан безиреп, Аллах да, Кёк да, Жер да ала жанлы болгъан суннганла, — дунияда адам улуну к'яанлы жаулары, не аманлыкъдан да артха турмазлыкъларын тюз ангылагъан совет аскерчилени кёбюсю мудахды. Ала атларыны аякъ тауушларын окъуна эшитмейдиде. Угъай, бардыла алада да былхымсыз лахорну к'ыыздырып баргъанла. Тизгинни ал сатырында баргъан Атабий да, солдатлагъа кёл этдирирге кюрешгенликге, асыры кёп затны юсюнден сагъыш этгенден, жашаусуз болгъанды: Холамда ишни ауурлугъу к'яартланы боюнларына тюшгенин, элде тул к'яатынла кёпден-кёп бола баргъанларын, сормай, кёрмей биле эди ол. Жаланда урушда угъай, узакъ тау элдеде окъуна жашау к'яан-к'яазауат болгъанын ангыламагъан туююдю Атабий. Чынгыл к'яая киришледе, к'ютуруп келген черекледе окъуна тынчлыкъ болмагъанын да биледи. Холамны мудахлыкъ к'ысханы да кёз аллына келеди таулу жашны. Алай ол уллу желлени жандауурлу ёлетинде окъуна излейди бир зауукълукъ кеси акъылында. Алай заман излеген а — жаланда ёлетге махтау болгъанын бир такъыйкъада да унутмайды. Дуниягъа быллай к'ыйынлыкъны бергенлеге уа — тохтамай чамланады. Ол ангылагъандан, к'яалайда да жангыз бир адамда да жүрек тынчлыкъ, Хорламгъа ийнаныулукъ жокъ эди. Олду Атабийни, бирси аскерчилени да аман сагъатлы этген. Холамлы жаш, атасыны ёлген хапары келгенде, анасы тобукъларын туююп жиягъанын да эсгерди, к'язакъ элни адамларыны к'яара кьерге хазырланып тургъанларын кёргенинде. Атабийлары Уллу Мартыновкагъа жетгенлей, от ичине кирип к'яаладыла; душман ёлюр от жаудурады быланы юслерине — фашистле танкла бла, совет аскерчиле уа атла бла сюеледиде бир бирге к'яжау; атла бауурланып сытыладыла жан алырны аллында. Тыпыр ташлары сууугъан юйлени кёрген, ёксюзлюкню, таулада жангызлыкъны, ачлыкъны, жаланнгачлыкъны, юйлери, мюклери дорхха салыннганланы к'ыйынлыгъын да сынагъан Атабий, бу к'ыйынлыкъгъа баз болмазлыгъын ангылагъанча, кеси башын ёлюмден к'ютхарыуну к'яайгъысын кёрююню хыйсабын этди. Алай ол анга намыс, сый болмагъанын терк ангылап, кеси саулукъда жаланда алгъа барыуну сайлады да, жан алалмай термилген атыны к'яа-

тында сюелип: «Алгъа, жаланда алгъа!» – деп къычырды аскерчи нёгерлерине.

Алай къан жугъу къоллары бла саз бетин жапды да, кесинден батыр, къарыулу да киши жокъ сунуучу Атабий, жүрек тынчлыкъ, жаннет зауукълугъун табаргъа ашыкъгъанча, тюз бауурундан ауду сууукъ жерге.

Алайгъа бизникиле жангыдан юч аскер бёлюмню келтирдиле. Алай фашист самолётла, бир бири ызларындан учуп келип, совет аскерчилени башларындан бомбала къууп, болгъанны къара-къатыш этедиле. Атабий а жатады, дуниялыкъдан бир тюрлю хапары болмай, эрттеден излегенин тапханча, юсюнде арталлыда жашау илишаны болмай. Фашист самолётла артха кетгенлей, совет аскерчилени сау къалгъанлары баш кётюрдюле да, нёгерлерин жокъладыла. Таулу жашла: Огъары Чегемден Юсюп, Къашхатаудан Хамит, Орта Малкъардан Адрахман, ол къалабалыкъда бир бирлерин тапханларындан сора, Атабийни излерге киришедиле; башха солдатла да излейдиле командирлерин – Атабийни. «Гюняхсыз жан, къайдаса?! – деп къычырады Юсюп, къарыгъан тамагъындан ауазы кючден чыгъа. – Атабий! Жолдаш лейтенант!»

Аланы кёзлери жетген жерде жокъ эди Атабий; ол, энди анга къууанч, жарсыу да керек болмагъанча, жата эди топуракъ туюнде. Ахыр сагъатына дери жарыкъ кёллю эди ол жазыкъ, душманны аллында тобукъланмазлыгъына да ийнанып. Тенглери энди андан ахырысы бла да айырылгъанларына ишексиздиле. Болсада Юсюп бла Адрахман а ёлгенлени, сауланы араларында да излейдиле Атабийни. «Атабий!» Юсюп хар атламындан ол сёзню къайтарып, устуккулары кёкге бара, сарнай тургъан къазакъ аулакъны мыйысын сынсытады. «Ол бу дуниядан кетгенди, – деди Адрахман нёгерлерине, кёпчюген кёзлерини мылысын букъу басхан къол сырты бла сюрте, къансыз бетинде да къара ызлыкъла къала. – Ары баргъан а артха къайтмаучуду».

– Кёлюбюзню кётюрюрча сёз айтмадың – жаш, – деди Юсюп, тегерекге чапханын тохтатып, душман бомба бир жерден алып экинчи жерге быргъагъан улду топуракъ тёбеге чёге. – Ырысламай, къалай айтаса алай?

– Юсюп, сенден аз куймейме мен Атабийге. – Борбайларым арталлыда къыркъылып къалгъандыла. Солуууму алаалмайма. Бизни арабызда биринчи болуп кетди жарлы жаны... Мени эслеп-эсимде да жокъ эди, Атабийге быллай кюн келир деп.

– Душман огъу ааманны, игини да айырмайды, – деди Юсюп, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, мангылайыны, бетини букъусун шинель женги бла сюрте. – Бу жарлы,

кёкге сууурулмагъан эсе, не ёлгенлени, не сауланы арала-рында табылыргъа керек эди.

– Тейри, Юсюп, барыбызгъа келлиги да ол болур, – бу мурдарланы келиу халларын жаратмайма, – деди Адрахман. – Кюч уллуду итледе.

– Орусну хорлагъан чыкъмагъанды дунияда, – деди Юсюп. – Кёлсюзлюк этме.

– Малгъунланы келиулери жаратмайма, Юсюп.

– Орусну киши хорламагъанды.

– Нек айтаса алай? Школда окъугъанымда къулагъым бла эшитгенме, устазыбыз айтып, татарлыла окъуна орус-лулагъа юч жюз жылдан артыкъ заманны боюнса салып тургъанларын.

– Ол башха заман эди. Бусагъатда Арисейге Сталин оноу этеди. Дунияда анга баз боллукъ адам а жокъду алыкъа.

Алайда айтылгъан сёзге сёз къошуп онг жокъ эди. Сталин саулукъда Совет Союзну киши хорлаялмазлыгъы эди хар инсанга кюч-къарыу берген. Бир бирлеге бичакъ билетген а, къыралда бола келген кюйсюз ишледиле, – тутуула, жутуула. Да Атабийденми кёп кыйын сынагъандыла Ата журтларын сатаргъа хазыр болгъан кёлсюз жекбашла? Атабий а, къыралгъа, партиягъа тюз боюнлу къууллукъ этиуу бла хорлагъан сунганды сабийлигинден окъуна анга баш кётюртмеген алф кюнню.

– О-ха-хай! Бери жетигиз, – деп, ачы кыгчырды Атабийни излеп айланган аскерчиледен бирлери, фашист бомба терен къулде этген жерге тигелей. – Лейтенантны тапдым!

Адрахман, Юсюп, башхала да алайгъа чабышдыла. Атабийни топуракъ тюбюнден чыгъардыла. Ала, лейтенантны санчастьха ашырдыла да, жангыдан сермешге къатышдыла.

* * *

Атабий, сагъышларындан къутулуп, жукълады да, бир огъурсуз тюш кёрдю. Ол бир сууукъ кюн жаланбаш, жаланкёлек этип сюеле эди, Холам тауларына узагъдан къарап. «Не этесе, жаш, не болгъанды санга? Сууукъ болма, – деди бир сейирлик ауаз анга. – Бусагъат дунияда сууукъ ауруудан ёлюрге заман жокъду».

«Ары къара, таула оюла башлагъандыла, – деди Атабий, ол анга сёлешген адамны эсин бура. – Таула оюлуп башлагъандыла. Энди бизге не кюн келликди?»

«Къоркъма, таула оюллукъ туююдюле. Мен бусагъат ол таулагъа къайтайым да, алагъа кёкюрегими тирейим! Сен, мен саулукъда – ала оюлмазла. Таулары да барды жанлары, кючлери, къарыулары, эрликлери, кишиликлери. Сизни

элгендирген душман алагъа бой салдыраллыкъ туююдю. Алай эсе уа – халкъыбызны да бюгаллыкъ туююдю».

«Ма, таула энишге аууп башлагъандыла».

«Къоркъма. Ала бир заманда да ауарыкъ туююдюле. Къыйынлыкъла шашдыргъа жетишдирген къайгъылы сагъышларынгдыла санга тынчлыкъ бермеген. Билеме, такъырды кёлюнг. Хайт де, Аллах санга сынатырыкъ къыйынлыкъланы кётюрюрге юйрет кесинги».

«Мында, атам туугъан, атам жашагъан жерде, таула жокъ бола турадыла. Ма, кёре турама хар затны. Сен а ийнанмайса мен айтхан сёзге».

«Телиле жаншама. Мен айтханнга ийнан, – къан кёп тегюллюкдю, халкъ ачлыкъ, зарауатлыкъ сынарыкъды. Алай душманны къан сийген кюнюн а кёрлюкбюз барыбыз да».

«Да насыбынг айтсын!»

«Атабий, жатханны къой. Тур ёрге, нёгерлеринги да къозгъа. Душман босагъагъызгъа келип тохтагъанды. Хайт де, кишилигинги кёргюзт!»

III

Окъ, топ тауушла уятдыла Атабийни. Ол жукъудан къанмагъан кёзлерин къыстау ууду эки къолу бла да. Сора аны бла ушакъ этген адамны изледи, тегерегине тынгысыз къарап. Алайда жокъ эди ол. Атабий, командир ауаз бла къычырды да, жаралылары барысын да уятды. Ала, Атабийни да санап, сегизеулен бола эдиле. Барысы да кёзлерин ачдыла да бир бирге къарап тохтадыла. Хапарлаша туругъа заман жокъ эди, душман бомбаланы чачылгъан тауушлары терезелени, эпиклени да къалтырата эдиле. Аскерчиле, жарты-къурту кийинип, кеслери алларына атлаялмагъан экеуленни да къолтукъларына кирип, башларын тышына атдыла. Эмиликини жүгенин бошласанг да бармаз эди Атабийни нёгерлеринден терк: жаралы, саусуз болгъанларын да унутхандыла ала. Къутургъан сууча келе эдиле фашистле да Нальчик шахарны саулай къолгъа этип. Атабийлары бир юйню ауанасындан экинчи юйню ауанасына къача эдиле, башларын палахдан сакълай. Душман ызларындан жетсе, къынкъ этдирмей, илишаннга саллыкъды; аланы кеслерин кючден бла бутдан жүрютген жаралыла бла араны айыра туруп заманлары жокъду. Аны ючюн къачып барадыла совет аскерчиле жанларын къолларына алып. Хасания элни аягъында къалын агъачха бир ташайсала, кеслерин тапдырлыкъ туююдюле душманнга. Атабий, нёгерлерин Нальчик суу боюнуна ашырды да, кеси жангыз артха къайт-

ды — халдан хапар алып акъылда; къолгъа тюшсе, фашист-
ле аны хант къангагъа чакъырмазлыкъларын да биле тур-
гъанлай. Ол аладан «Мени атамы Совет власть жойгъанды.
Энди уа сизни жанлы болуп, анга къажау уруш этерикме», —
деп къутулургъа да боллукъ эди. Алай Атабий аллай акъыл-
дан кенгдеди. Аны мураты — жаныча кёрген къыралына
чапхан итлеге ёлген тенглери ючюн дерт жетдириргеди.
Къолундан келсе, фашистлени барында жана тургъан отха
атарыкъды. «Бу Аллах урлукъланы тыяргъа кюч табылмай
къалай къалды? — деди Атабий, Нальчик паркны деменги-
ли тереклерини бирини ауанасында тохтап, шахарда жана
тургъан юйлеге кезиу-кезиу къарай. — Бу не ишди?!»

Ол «Нальчик» къонакъ юй таба жууугъуракъ атлады.
Бусагъатда къалай такъырды аны кёлю. «Итден туугъан
итле бу барыудан барсала, Холамгъа да жетерикдиле, — деди
Атабий кеси акъылында. — Адамлары урушда болгъан
юйюрлени къырып башласала уа не кюн келликди халкъ-
гъа? Жарлы анам, ариу эгешчигим, билмейме, бир бирге уа
туберик болурбузму энди? Уллу бушуугъа да хорлатмагъан
анам! Элия уруп кюл этген биченчи жыйында, къара кесеу
болуп тургъан жангыз къарындашынгы кёзюнг бла кёрге-
нингде да сабырлыгъынга эл сейир этген анам! О, мен жа-
ным кирик кёрген Дюгерхан! Къыйын кюнюгюзде къаты-
гъызда болургъа къолумдан келмегенине кюеме.

Къолуму узатама — сизге жеталмайма — ол къысхады.
Ёлюм мени да ызымдан къуугъанлай келеди. Къыйыры-
чеги болмагъан кёкню, кечени-кюнню да жаратхан Аллах,
халкъны бу уллу палахладан къутхар!..

Душманны къолундан жоюлгъан адамгъа: «Увахтысы
жетген болур эди», — демекликни терсге санайма. Уллу
Аллах, мени къылыкъсыз сёлешгеннге санама».

Атабий, адам айтып ангылатмазча палах ызындан сю-
рюп айланганын толу ангылагъандан сора тюшюрдю Уллу
Аллахны эсине, коммунист болгъанын да унутуп. Ол терек
ауанасында сюеледи алгъа, артха да жангыз атлам этерге
базынмай. «Бу къыйынлыкъ адамгъа ёлюр от ичирликди», —
деди Атабий кеси акъылында. Олсагъатчыкъда Атабий бир
кесек заманчыкъгъа бар къыйынлыкъларын унутду да,
къайгъылы къарамын кюе тургъан шахардан бир жаны-
на, — паркда ёсген тереклени ариулукъларына эс бурду. Аны
табийгъатха сюймеклиги не заманда да бек таза болуучу-
ду. Атабий эрттенликде кюн таякълары ташха тийип, ызы
бла артха чачырагъанларына кёзлери къамай къарагъан
жашды. Гюллени, тереклени, сабанланы чакъгъанларына,
тирлик жыйгъан, гебен тартхан адамланы тири къармаш-
ханларына; къыпхыда къарны акълыпъына уа ёмюрден ахыр-

гъа эринмей къарагъанлай турур эди Атабий. Ол уллу терекни башына къарады да, суукъ, ач да борбайындан алып, тукчюгю чюйре айланып, бутакъдан бутакъгъа уча айланган чорбат чыпчыкъгъа бирде сукъланды, бирде жаны ауруду. Анга болушуругъу келди. Алай: «Бусагъатда сенден эсе мен амалсызма, – деди Атабий. – Сени душманларынгдан эсе, мени душманларым кюйсюздюле. Айт манга бир хапар. Уч шахарыбызны башында. Тюз хапар келтир манга. Ол заманда, ёлсем да, унутмам сени. Мени бла сёлеширге башынга уллу нек кёрдюнг? Не къанатлыгъа, не жаныуаргъа ариу бла болмаса, аман бла бой салдырыргъа юйренмегенме. Ол тасхамы билипми тынгылайса? Охо хари-п, манга да келир эркинлик, – суйген жериме къоркъмай барырча, келирча. Сора ким кимге сукъланырыгъын кёрюрбюз. Сен къушдан, хыличи жашладан къоркъурса. Мен а кишиден да угъай. Бюгюн а, желни, элияны ызындан сакъ жауунла жаууп, тауладан, тёшледен келген ырхы болгъанны басханды, – хар атлагъаныбыз сайын ёллом аягъыбызны марайды. Табийгъат да къыл чайнайды душманнга чамланып, жел да ёмюрде урмагъанча къаты андан урады, сабанланы, бахчаланы талагъан ырхыла да аны ючюн келедиле къутуруп, жүрекдени окъ, топ тауушдан эсе бек титиретип. Бу тынгысызлыкъда сиз да къачыгъыз тау артына, биз душманны бу жерледен итни къыстагъанча къыстасакъ, къайтырсыз артха. Аллах болушур бизге; фашистлени элия урур да, къара кесеу этер. Кёрюрсе, алай болмаса. Бизни тауларыбызгъа от жаудура келгенлени мыллыклары жаныуар азыгъы болур. Мен тюбемесем да, сен тюберсе ол затны кертилигине».

Ол кезиуде немис самолёт, уча келди да, Нальчикни башында хауада ары-бери акъыртын жүздю. Ызы бла дуняны къагъытын быргъады жерге. Атабийни къатына келип да къондула ол къагъытладан төрт-бешиси. Атабий, алгъа тегерегине сакъ къарады да, сора энишге узалып, къагъытладан бирин къолуна алды.

Ол орус тилде жазылып эди: «Совет властыны боюмса тюбюнде дуния азабын чегип жашагъан жарлы халкъ! Биз, уллу Германияны адам улуна баш эркинлик излеген жигер аскери, сизни къыйынлыкълардан къутхарыргъа келгенбиз, мындан арысында колхозлада, совхозлада туююлюк туююлсюз, заводлада, фабрикалада хакъсыз ишлеген затны унутурукъсуз. Колхозлада болгъан мал, мюлк, жер, сизни къолугъузгъа ётерикди. Совет властыны ётюрюк фатыуаларындан къутулуп, эркин жашаугъа атлайсыз. Герман аскерге болушугъуз – аны бла шуёх болугъуз».

«Аурууум къарынынга», – деди Атабий.

– Орус ит, кьолларынгы ёрге кётюр, – деди биреу немис тилде, Атабийни арт жанындан жууукъ келип. Чорбат чыпчыкъ кьайгыдан кьырды – тохтамай сарнагъан таууш этип турду ол. – Жерингден тепгенинглеи, желкенги кьоргъашинден толтурлукъма. – Немисча, орусча да сёлеширге кюрешди. Алай Атабий аны орус тилинден эсе немис тилде айтханын иги ангылай эди.

– Бизни таба бурул, ит къан, – деди, биягъы ауаз орус тилде.

Атабий артха бурулду. Немисле экеу эдиле. Бирлери автоматын Атабийни кёкюрегине тиреди, экинчиси уа, аны къармады да, керохуну къабына узалды.

– Ит къан, муну бла бизни уругъамы хазырланган эдинг?! – деди керохну кьолгъа этген солдат. Сора, керохну ары-бери эте, онг кьолу бла быргъысындан тутуп, сабы бла Атабийни бет орамын сермеди. Атабийни ауузундан келген къан сакъалында ыз кьоя саркъды чурукъ бурунларына. Дагъыда урду мурдар таулу жашны. Атабийни кёзлери къарангы этип, жыгъылып кетерге аздан къалды. Алай кёзлерин уллуракъ ачып, къалакъ тишлери бла къан жугъу эринлерин ачитхынчы къысды да, немислини къууукъ табасына табаны бла алай урду, фашистни къычырыгъы терек бахчада къанатлыланы ол тийреден башларын алып къачарча этди. Экинчи немисни да аман сагъатлы этерге кезлегенлей, ол, Атабийден алгъа болуп, жерленип тургъан автоматын анга буруп тохтады.

– Жангыз бир атлам этгенинглеи ол дуниягъа атларыркъса, – деди фашист ёз тилинде. Аны нёгерини уа ол-сагъатда ёрге кётюрюлюр къарыуу жокъ эди. Автоматны фыргъауун быргъысын Атабийге буруп тургъанны уа анга болушур онгу жокъду; ол энишге ийилгенлей, совет офицер анга да аман кюн келтирлигин биледи.

– Сен, итден туугъан итсе, – деди фашист, Атабий таба жууугъуракъ атлап, – ёлюр сагъатынг жетип тургъанлай, бизге кьол кётюрюрге къалай базындынг?!

– Сизсиз итле, тонгузла да, ажалыгъызгъа бу жерледе туберигигизни билмей айланган сылхырла, мурдарла, – деди Атабий немис тилде. – Атагъызны башымы къалгъанды бизни жерибизде?

Фашист Атабийни немис тилде сёлешгенине сейир этгенин билдирмеди. Ол а, эшитдими муну айтханларын дегенча, нёгери таба да къарады. Алай ол была къайгылы туююл эди; тёрт гуппуш болуп жатады мылы жерде.

– Игиликни ангыламагъан малгъунла, биз сизге баш эркинлик берирге келгенбиз. Къызыл къузгъунла къаныгъызны ичип бошап, энди этигизни ашаргъа хазырланады,

ла. Башсызла, герман аскер жанлы болугъуз да, кызыл къузгъунланы дуниядан къурутугъуз...

Жерге аууп тургъан фашист къолун, аягъын кымыл-дата келди да, ол гуппуш болуп тургъан халында ёрге кётюрюлорге кюрешди.

– Терк кымылда, – деди нёгери анга. – Былайда эки-биз да бир итни сакълап турургъамы керекбиз? Тур хайда. Алай туюл эсе, бу сылыкъны былайда къаплап кетеме.

– Аны оноун манга къой, – деп тиледи ёрге кётюрюлорге кюреше тургъан солдат. – Тилейме, аны оноун манга къой. Бу тонгузла Совет властыны ёчюлгенин кёзлери бла кёре тургъанлай да аякъ тирерге кюрешедиле. «Игиликге – аманлыкъ» деп аны ючюн айтылады бу жерледе. Адамлыкъ жокъду былада. «Бийлик экиге бёлюннген жерде низамны сакълагъан бек кыйын боллукъду, – дегенди фюрер, – аны себепли сизге бой салмагъанланы арталлыда сагъыш этмей, ол дуниягъа ашырыгъыз. Жауларыгъыз не къадар аз болсала, хорлам ол къадар терк келликди!».

Атабийни ауузу кыызгъан кысхачны сукъгъанча ачийды. Алай ол тезеди, – душманларына тасхасын билдирирге суймейди. Алас-булас кёре тургъан кёзлери бла тегерекни аулап чыкъды, – терекледен, къанатлыладан да умутчуду ол, – аладан болушлукъ излейди. Бирде – буз, жауун къа-тыш жел улуйду къулакъларында. Бирде – кёк къаралып башлагъанча кёрюнеди кёзюне. «Аллах, сен болуш, – деди ол кеси акъылында. – Боранынг, желинг бла жунчут бу ит-лени, была башларын алып къачсала, мен да нёгерлерими ызларындан къууулурма. Кёремисиз, бу хыйлакёзню кётюрюле келгенин, ол бусагъат манга дерт жетдирмей кюя-рыкъ туююлдо. Не ыспассыз жерде жоюлургъа тюшдю манга. Уй, бетсиз. Бусагъат аякъ юсюне болады. Нёгерине да жан киргенди, автоматы болгъанлыкъгъа борбайлары кълатырай сюеледи итден туугъан малгъун...»

– Былайгъа нёгерлерингден къачыпмы келгенсе, огъесе герман аскерден тасха билир ючюнмю айланаса? – деп сорду ол сагъатда ёрге кётюрюлген, сёзюн ауузундан кючден бла бутдан чыгъара. Баям, Атабийни аланы тиллеринде сё-лешгенин эшитген болур эди ансы, бу жол ол орус тилин ачмады. – Не уа ажалынга къутурупму айланаса? Немис, энишге ийилип, къууукъ орамын эки-юч кере да сылап, эс табаргъа кюрешди. Атабийни табаны жетген жери анга тынчлыкъ бермегени ачыкъ кёрюнюп турады.

– Сизсиз, ажалыгъызгъа къутуртуп айланнганла, киши жеринде кесигизге ёлюм излегенле, – деди Атабий, шинель женги бла ауузундан келген къанны сыйпай.

Холамлы жашны табаны аман сагъатлы этген немис,

автоматын жерледи да, илишаннга алды. Черек толкѳунлары, ташлагѳа тийип, тѳгерекегѳе чачырагѳанда болуучусуна ушадыла Атабийни бетинде тер бурчакѳла. Ол, кѳкге кѳарады да, кѳара чаукаланы кѳууанчларын эсledi; ала кѳп эдиле, мыллыкга басыныргѳа хаппа-хазырла. «Сиз кесибизникилесиз, бу ит мурдарла этген ишге нек кѳууанасыз?» — деп кѳычырлыкѳы келди Атабийни.

— Угѳай, мынга башха тюрлю ѳлюм сынатыргѳа керекбиз, — деди Атабийге дерт жетдирирге хазырланган, эринлерин кѳапхан заманында боюн тамырлары багѳаналача билине, жукѳа жаякѳлары кеселке кѳуйругѳуча кѳалтырай. — Алгѳа эки кѳзюн да чыгѳарып, дуня жарыгѳын кѳрюрге термилме кѳояйыкѳ да, андан сора тилин кесейик. Ол заманда итча юрюрге кюрешир. У, налат! Кѳремисе бу факѳырны жапысын! Асыры кѳоркѳгѳандан кѳнчек ауун жибитгенди. Бет кѳаны да кѳуруп кѳалгѳанды. Сени кибикле бизни деменгили аскерибизни кѳалай хорларыкѳ болур эдиле?! Айт, бизден тасха билирге ким буюргѳанды санга? Кѳремисе ол кѳамамагѳан кѳзлени жанганларын. Бу коммунистди. Андан кѳажымай сюеледи былай. Угѳай, тубюн а жибитгенди. Немис хуржунундан тѳрт-беш кереги болгѳан жюлгючюн чыгѳарды да, аны бичагѳын ачып, Атабийге жууукѳ атлады.

«Жарлы анам, — деди Атабий. — Бу кюйсюзлюкню кѳрмегенинг насыбынг...»

— Итлик этме, — деди Атабий бичагѳыны бурунун кѳзюне тиреп тохтагѳан немисге. — Ол жаныуарлыкѳды.

— Кѳарачы кѳалай ариу сѳлешди бу бизни тилибизде, — деди ол, бичагѳын Атабийни кѳз юсюнде ойната. — Ненча жылны хазырлагѳандыла сени герман кѳыралгѳа шпион этип жиберир ючюн? Нек тынгылайса, тууар? «Жангылмазлыкѳ бир Аллахды» дейдиле бусурманла, тюзюн айтсанг, бек кѳыйналмай ѳлюрча этербиз.

Атабий, немис солдатны алай басынчакѳлагѳанын кѳтюралмай, ачыудан ѳледи, — этер мадары уа жокѳ.

— Мен жукѳ ангылай эсем, бу бизге керек адамды, — деди ол бирси. — Муну кѳзлерин, тилин да жерлеринде турма кѳояйыкѳ, таматала этсинле оноуун. Бу, сен, мен сунганча, бош адам туюлду.

... Атабийге бир кесек жан кирди. Ол сабий заманда атасы миниучю учхан эмилик кѳрюндю кѳзюне нек эсе да. Атасы да аны юсюнде, кѳксюл чепкени, кюмюшбаш хазырлары, башында акѳ кѳалпагѳы, аякѳларында жерк сууу ичилген гѳен чарыкѳлары. Бели — иничке, жауурунлары — кенг, мыйыкѳларыны кѳыйырлары да артха бурулуп, — анда гиназда болгѳан ышанланы барысы да бар. Ол жашына бир

сёз да айтмады. Жаланда жютю, таукел къарамы бла кёл этдирди Атабийге.

– Терк атла, – деп, немис солдат автоматы бла Атабийни аркъасына къатылды. Ол заманда Атабий элгеннген окъуна этди, – атасы да кёз туурасындан къайры эсе да учуп кетди.

Была «Нальчик» къонакъ юйню къатына жууукълашханлай, бир гетенбаш машиначыкъ алайгъа келип тохтады. Андан немис майор тюшдю да Атабийлары таба атлады.

– Муну къайры элтесиз? – деп сорду майор солдатлагъа.

– Бу шпионду, – дедиле ала бир бирге ал бермей. – Къоркъуулу адамды. Кеси да коммунист болур дейбиз. Жукъ айтыргъа уа унамайды чамланып тургъан болмаса. Немис тилни да иги биледи.

Майор миллет адам болгъанын ангылайды Атабий. Кенгбет, уллумангылай, къарамыйыкъ, келбетли бёкем адамды ол. Ёсюмлю уа туююлдю, орта бойлудан алашаракъ окъунамы болур. Не эсе да Атабий бла бир акъыллы тауусум этерге хазырланнганы ангылашынады. Бир кесекден машиначыкъдан дагъыда биреу чыкъды. Ол къаштйой, уубет, арыкъсуу адамды, – ёпкелери ауругъаннга ушайды. Кёзлюклери да бардыла. Жылтырагъанларына кёре, ала багъалы затладыла Атабийни ангылауунда.

– Къайданса, не адамса? – деп майор Атабийге азербайджан тилде сорду. – Тынгылама! Жашаргъа сюе эсенг, тюзюн айт. Коммунистмисе?

– Хау, коммунистме, – деди Атабий, бир кюн туугъанма бир кюн ёллюкме деген оюм кюч-къарыу бере. – Мен совет офицерме!

– Кёреме ким болгъанынгы, – деди майор шош, жумушакъ ауаз бла. – Къарайма да, саулугъунг да доюн болмаз дейме. Баям, госпитальдан кёп болмай чыкъгъан болурса?

– Жанмы аурутаса манга?

– Кесингден тамата бла алай хыны сёлешме! Айыпды. Сен да, мен да бир миллетни адамларыбыз; тилибиз, динибиз да бирди. Сизге бийлик берирге келмегенбиз, – къырыргъа, дуниядан гунч этерге деп келгенбиз. Сизни кибикледе айып, гюнях да жокъ, аны билеме мен, – энди майор немис тилде сёлешеди Атабий бла, бирсиле да ангылар ючюн. – Совет власть, адамланы угъай, кечеги жаныуарланы окъуна, уяларына жыйып, андан чыкъмазча этгенди. Коммунистлени аякълары басхан жер ичине оюлады, элия уруп, ташланы окъуна къара кесеу этеди. Ол затха тезерге кюч-къарыу табып жашаялгъаныгъызгъа сейир этебиз. Дуниягъа къайдан келди бу къара бушуу – «коммунизм» де-

ген сёз? Битеу жерни аркъасын титиретген келепен сёз. О, Уллу Аллах, коммунизмни ишин къолгъа алгъанланы ёз жанларына термиле жашарча эт!

Атабий къыл чайнай сюеледи, – жукъ айтыргъа эркинлиги, къарыуу да жокъ. Была Холам тарында тюбеген болсалла эди, кёргюзтюр эди жанына ким термиллигин: бу дуниядан эсе ол дунияны сайларча этер эди мешхутбыдыр майорну да, аны нёгерлерин да. Майор не айтса да, сёз къайтармай сюеледи Атабий. Аны ауузуну ачыгъаны уа жанын алгъанлай турады – ол эринлерин къоллары бла кезиу-кезиу сылайды. Майор эсledi аны – эринлерини къан жугъусун, жашны къыйналып сёлешгенин да. «Бу итлени хаталарымы жетгенди санга, ауузунга не болгъанды?» – деп да андан сорду ол.

– Жюйюсхан майор, бу ит къан, табаны бла уруп, болгъанымы бузуп къояргъа жетишдиргенди. Сагъатха жууукъ заман жатханма эсим азып.

– Кавказны халкъларыны башлары бла ойнамагъыз, хар инсанны оюмуна, излемине энчи эс буругъуз, – дегенди фюрер. Аны нек унутасыз?

– Жюйюсхан майор, бу кавказлыды деп, не этсе да тёзюп туругъа керекиз?

– Ауузугъузну къысып, экигиз да былайдан думп болугъуз, – деди майор. – Сизге ким эркинлик бергенди мени бла аллайла сёлеширге?!

– Жюйюсхан майор, бу шпионнга уа не оноу? – деп сорду Атабий керегин берген немис.

– Ол мени бла бирге боллукъду. Сиз башыгъызгъа эркинсиз.

Майор Атабийни билегинден тутханлай барды машинагъа дери.

– Ол итлени сени юсюнгде этген ишлерине сокъурандырырма, – деди майор, Атабий да, ол да машинада жерлерин тапхандан сора; ала экиси да арт шинтикедиле, кёзлюкю уа – ал жанында. Атабий ырмах эди, машина бегирек чайкъаса окъуна жаякъларыны ачыгъанлары мыйысын чанчдырадыла. Аны ючюндю онг къолу бла жаякъларын къаты къысып баргъаны. Аны ол халын майор да сезгенлей барады. «Тейри, сен да къанбузладан болурса дейме», – дейди майор кеси акъылында, Атабийге кёз къыйыры бла къарай.

– Сууукъ да, ач да болгъанса, баям, – деди майор Атабийге, – ичинги, тышынгы да къалтырауукъ алып турады. Нек терс къарайса алай, айтханымы жаратмадыңмы?

Атабий, тынгылагъанлай барады. Майор мынга не зат жоралагъанын ангыламай, башына минг тюрлю сагъыш

келе. Ёлтюрлюк болса, ол ишни аны кьолгъа этген солдатлагъа буюруп да кьоярыкъ эди. Атабийни кесине нёгер этип, Совет властхъа кьажау сюерге кюреше эсе уа – уллу жангылады. Ахча, кьууллукъ ючюн да ол аны сатмаз. «Бу кьыйынлыкъ боюнуму буууп, солургъа кьоймайды, – деди Атабий, кьарамын тышына буруп. – Бизни барыуубуз Черек ауузунады. Сора бу малгъунла тау ауузланы да кьолгъа этгендиле».

Майор кьолун Атабийни инбашына салды да кёзюне кьарады. Атабий да кьарады аны кёзюне. «Къан жугъу кьолунгу кетер ары, дерге аздан кьалды. – Энди сиз бу тау ауузладан сау кьутулмазсыз».

– Къалай хычыуунду уруш аулагъында кеси миллетинги адамына тюбеген, – деди майор азербайджан тилде. – Къашхатаугъа жетип кьайтырыкъбыз. Анда ауузланган да этербиз, ачса, ангылап турама. Сени да, мени да жауларыбыз бирдиле, досларыбыз да алай. Ангыладынгмы аны? Биягъы Атабий жукъ айтмай тынгылап кьойду. – Кёзюбюз кёре, Совет властъ ёчюле турады... Анга тёзюп кьояргъа жарамаз, – деп кьошду майор. – Адам эшитип болмазча азапны сынай турады совет халкъ; кёпле, башларын алып, агъацлагъа кьачадыла. Ол ишни этерге кьолларындан келмегенлеге уа не оноу? Немис аскер аягъы басхан жерни, башха болмай элия ургъаннга ушатып кетеди. Мени ким болгъанымы билсенг, огъурсуз кьарамынгы, къаш тьойгенинги да кьоярса.

«Къан жугъу кьолларынгы ары кетер, мурдар, – деди Атабий кеси акъылында, майордан кенгирек кете. – Сен фашистлени шапаларыса, бетсиз мыртазакъ. Кёрюп турама, манга харам ишлеринги тежерге хазырлана тургъанынгы. Арлакъгъа ташаракъгъа барсакъ, кёргюзтюрме кюнюгюзню...»

Атабий, машинадагъылагъа хата эталмаса да, секирип кьутуллукъду быладан. Таугъа бир кьутулса уа, зукку чибин табарла аны. Ол заманда фашистлени Атабий тёкген къанларын ташдан кьар, жауун жуууп да кетералмазла. Бу акъылдан шашханла, Кавказгъа ажалларына кьутуруп келгенлерин кёзлерине кёргюзтюрюгюне толу ийнаныпды Атабий. Ол кьызыу бара тургъан машинадан секирип кьутулалмаса да, машинаны тохтатдырып, кеси керегине баргъан сылтау бла башына мадар этерикди. Ол заманда таула сакъларла аны уллу палахдан, ала ана баласын кёкюрегине кьысханча, кеслерини ышыкъларына алай кьысып сакъларла аны уллу палахдан. Ол заманда тауладан кьутуруп ургъан боран, кёз ачдырмай, кьар кьатыш жаугъан сууукъ жауун да, Атабий жанлы болурла да, душманнга аман кюн келтирирле.

Майор добар кѡлу бла Атабийни инбашына жангыдан оки-юч кере кѡатылды. «Ит кѡан, менден излегенинг неди? – деди биягѡы Атабий кеси акѡылында. – Озма, сени кибиб бокѡбыдырла терилтиучюледен тѡйюлме. Ол хыйла кѡзлеринги жандырма манга, жаханым сенден толлукѡ».

– Жашау татлыды, – деди майор бу жол орус тилде. – Дунияда зулму кючге кѡажау бир болуп сюелмесек, бу ариу дуниягѡа термиле кетерикбиз сен да, мен да, бизни кибиб тѡзлюк жолун излегенлени барысы да. Кѡылыкѡ-сызлыкѡ кимни да баргѡан жолун угѡай, жашауун да кеседи. Аллайла, урушдан сау кѡутулсала да, ъмюрлеринде башларын сыйсызлыкѡ басханлай жашарыкѡдыла...

Шофѡр бла ол кѡансыз кѡзлюклѡ сѡзге нек кѡошулмагѡанлары Атабийни бек сейир ѡтдиреди. Неда тау жерледе партизанла чабып кѡан кѡусдурурла деп, асыры кѡоркѡгѡандан тѡп эринлерин кѡабып, кѡзлерине жукѡ кѡрюнмей барадыла, неда майорну сѡзюне сѡз кѡошаргѡа ѡйренмегендиле. Ол зат Атабийге арталлыда ангылашыныгусузду. «Баям, ѡз кѡыйынлыкѡлары башларын басып тургѡан адамладыла была да, – деди Атабий. – Барыгѡыз да мискинлесиз, ахыр кюнюгюзнѡ келирин сакѡлап, акѡылдан шашаргѡа жетишип тургѡанла. Манга ѡа не аман бла, не ариу бла бой салдыраллыкѡ тѡйюлсюз. Ёлсем да ѡз жеримде табарыкѡма кѡабыр орунуму. Мында багуш тѡбе окѡуна багѡалыды манга сизни жеригизде хан тѡбеден эсе».

Атабий, тѡгерекге сакѡ кѡарай, алгѡын жюрюучѡ жолларын, тѡшледе чаллыкѡланы, ѡзенледе сабанлыкѡланы тансыкѡлайды. Ол хал, башын алып, душманны кѡолунда болгѡанын бир кесекге унутдурду, кѡаныны кѡызгѡаны да сел болду.

– Жолдаш лейтенант, жерлеригиз бек ариудула, – деди майор, биягѡы добар кѡолун Атабийни тобугѡуна сала. Атабий аны «жолдаш лейтенант», деген сѡзю не магѡанада айтылгѡанын ангыламазча тели тѡйюл ѡди. Алай ол, сѡз айтмай, бу жол да тынгылауну басып кѡойду. – Быллай жерле ючюн адам жанын арсарсыз берликди, – деди майор андан ары. – Тѡз ѡтерикди. Бу жол Гитлерни ѡтгени айтып ѡшитмезча адамсызлыкѡ ѡди.

– Жолдаш майор, бюгюн бу жолдан сора аны атын сaggынсанг, сени бла жау боллукѡма, – деди ал шинтикде олтургѡан кѡансыз, арталлыда ары-бери тепчимегенлей.

– Фюрер бла ойнама, иги жаш, – деди майор, кѡолун Атабийни тобугѡундан кетерип, кѡзлюклѡню инбашына кѡа-тыла. – Ёмюрюнгю зинданда ашырыргѡамы сюесе?

– Не бек кѡоркѡутсанг да, ол ѡтген мурдарлыкѡла, артыкѡлыкѡла дертсиз кѡалмазла. Жерине кѡанлы аскер,

кирип, кѡан жаудура айланган халкѡ анга тѡзюп турлукѡ тѡюлдю, ол халкѡ эсе, – деди кѡзлюклю, бу жол кѡарамын майоргѡа бла Атабийге бура. – Аны ючюн мени асмакѡѡа асарыкѡ эселе да, партиябызны оноуун ахыр сагѡатыма дери толтурлукѡма. «Бу не ишди? Кѡзлюклю да орус тилде сѡлешеди, – деп, сейирге-тамашагѡа кѡалды Атабий. – Была бир бирлерине «жолдаш» деп да нек айтадыла? Мени кеслери бла бир кѡош этерге кѡрешедиле итден туугѡан итле...»

– Кѡлсюзлюк этсек, фашистле халкѡѡа жетишдирген зарауатлыкѡны кѡтюраллыкѡ тѡюлбюз – шашып кѡаллыкѡбыз, – деди майор. – Сора ол заманда биз кимбиз? Жаныбыз ичибизде сакѡланганлыкѡѡа, башха болмай, багуща атылгѡан мыллыкла! Андан эсе тюзлюк ючюн кѡабыргѡа кирген кѡп да намыслыды.

Аны айтханындан Атабий жукѡ ангыламады.

– Анда, ол эки жол айырылгѡан жерде, сюелген фашистледе бир уллу тынгысызлыкѡ эсленеди, – деди ал шинтикде олтургѡан кѡансыз кѡздюреуюклерин алып, бара тургѡан жоллары таба кѡарап.

– Да бу шуѡхубузну жерлешлери дыгѡылларына кѡа-тылгѡан болурла, – деди майор, кѡзлери, эринлери да бирча ышара. – Атынга «Атабийми» дегененг?

– Хау, тюз ангылагѡансыз, – Атабийди атым.

– Сен алай кѡычырып бизни кѡоркѡуталлыкѡ тѡюлсе, – деди майор, Атабийни кѡатындан арлакѡѡа тепчий. – Иги жаш, жашауунг бизни кѡолубузда болгѡанын унутма.

– Мени кѡой да, кеси кѡайгѡынгы эт, – деди Атабий, бу жерледе ким юйлю, ким кѡонакѡ болгѡанын ангылата.

– Нечик кѡужур адамса сен? – деди майор. – Тюртдюмюртдю сѡзлеринг бла алайсызда жарыла тургѡан жюреги-ми жараса.

... Машинаны жолну сакѡлагѡан немис солдатла тѡйдыла. Тѡйгѡанда да, машинаны аллына автоматлары бла сюелип тохтадыла. Атабийге алгѡындан да бек кѡоркѡуу кирди. Олсагѡатдан ала аны тышына чыгѡарып, илишанга саллыкѡларына ишексизди.

– Не кѡайгѡыды бу?! – деди майор башын тышына кѡарата.

– Жюйюсхан майор! Бу тѡйре партизанладан толуду, – деди машинагѡа жууугѡуракѡ келген солдат быланы документлерине кѡарап бошап, эки аягѡын бирге кѡаты ура. – Кѡп болмай арлакѡда бизни уллу машинабызны кѡюдюрюп, эки адамыбызны да ѡлтюргендиле. Сизге мындан ары барыргѡа жарарыкѡ тѡюлдю; бизге берилген буйрукѡ алайды.

– Биз ёрге барыргъа керекбиз! – деди майор.
– Иерик туюлбюз, – деди жолну сакълагъан солдатладан бирлери. – Тилейме, законсузлукъ этмегиз.
– Артха бур машинангы! – деди майор шофёргъа, ол жолну сакълагъан солдатха бек ачыуланнганын алайдагъыланы барысына да ангылата.

* * *

Жолоучулада бир бирге селешген жокъду, – барысы да тынгылауну басып келедиле, сагъышлыдыла. Атабий барындан да бек сагъышлыды; баям, душманны кюлундан кутулалмазлыгъына ийнанган болур, бек мудахды. Машинаны арт терезесинден ургъан сууукъ аяз окъуна аны солдууун алалмагъан халына бир тюрлю бир себеплик этмейди – келегини баш туюмесин тешгенлигине, анга сериуон урмайды.

Душманнга тасхасын билдирген бедишлик иш болгъанын биледи Атабий. Алай амалсызды, бусагъатдан озмай бир кесек эс алмай эсе, бютюнда бедишлик боллукъду къанлы жауларыны алларында.

– Машинаны тохтатыгъыз да, тышына бир чыкъма кююгъуз, – деди Атабий жалыныулу ауаз бла.

– Тохтат машинаны, – деди майор шофёргъа, – таулу тауладан тансыгъын алсын. Бизни айтханыбызны этмесе, бу жерлени ахыр кере кюргенин ангылап кюйсун.

– Ёлтюрюгюз мени, харам къаныгъыз бир къансын, – деди Атабий сансыз. – Сен, азербайджанлы, къыралынгы сатхан бетсиз адамса. Кёк уруп ёлтюрюр сени кибиклени.

Майор кюлдю.

– Бош кюлесе. Башынгы хыйла халынг бламы жулургъа кюрешесе?! Герман аскерни урушха кёллендирген да сени киби сатхычладыла.

Шофёр Атабийни жагъасындан тутуп тышына атды да, ушокк къалагъы бла желкесине адамыча жетдирди. Атабий, тентиреген этди, алай тобукъланмады – аякъ юсюне сюелгенлей турду. Кёзлюкю да, майор да тюшдюле машинадан.

– Кеси адамыбызгъа аллай къыйынлыкъ жетдирирге эркин туюлбюз, – деди майор, огъурсуз къарамын шофёргъа бура. – Кечмем сени бу ишинги.

– Сизни буйругъугъузну толтурургъа хазырма, жюйюсхан майор! – деп, шофёр, эки аягъын бир бирге къаты уруп, сын къатып сюелди.

– Атабий коммунистди, биз да коммунистбиз, – деди майор. – Таулу, мени сёзюме ийнанамыса?

– Угъай. Тонгузну къарасы, аласы да бир, – деди Атабий. – Сен орусча, азербайджанча сёлешгенликге фашист бетинги букъдураллыкъ туюлсе! – Ол алай айтып кычыргъанында къая кызы да анга кыошулгъанча болду. Баям, Атабий, юсю-башы бир бек тозурап тургъанын сезди, шинелини этеклерин энишге сылап, тюймелерин этди, бёркюн да тешип, къагъып-согъуп, жангыдан кийди. Жаралы аягъы асыры ачыгъандан кёзлери къарангы этдиле. Алай эринлерин къабып, аякъларын, белин тюзетип, тасхасын билдирмезге кюрешди.

– Сиз мени башым бла ойнагъаныгъызны кёрюп турама, – деди Атабий, – сизге баз болур къарыуум жокъ, – мен жесирме, не суюсегиз аны этерге эркинсиз.

– Сени халынгы бек тюз ангылайбыз, – деди кёзлюклю, – халкъынгы, кыралынгы да таза патриоту болгъанынгы ангылагъанбыз. Бизге да сени кирик нёгерле керекдиле.

– Бусагъатда илишаннга салгъан угъай, боюнуму кесип кыойсагъыз да немис аскерге кыуллукъ этерик туюлме.

– Къанынгы сууут. Сен немис аскер жанлы бол да, совет халкъгъа къажау сюел деп киши да айтмайды, – деди майор. – Биз антифашистбиз, – Тельманны партиясынданбыз. Мени айтханыма ийнансанг – санга, бизге да иги. Бусагъатдан озмай, шинелинги теш да – бияры быргъа. Машинада кийимле бардыла, аланы кий...

– Мен сизни сёзюгюзге ийнанмайма.

– Атабий, сени орунунгда болсам, мен да бек кыыйналып ийнанырыкъ эдим, – деди кёзлюклю. – Алай, бизни сёзюбюз чынтты коммунистни сёзюдю. Бусагъатчыкъдан башлап, биригип, ишни кыолгъа кыаты алмаса къ, фашистле Кыабарты-Малкыаргъа уллу кыыйынлыкъ сынатыргъа болдукъдула. Керексизине аякъ тирегенден магъана чыкъмаз. Акъылынгы башынга жый.

* * *

Гетенбеш машиначыкъ Нальчикде Кыабарты орамда темир жол баргъан жерден ётюп тохтады. Атабийлары машинадан туюдюле да, бир юйге кирдиле. Анда орта жашаулу киши орус печыге от этерге кюреше тура эди. Ол эшик ачылгъан тауушха элгенип, ёрге секирип турду. Аны саргъылдым мыйыкълары, кыалын кызыл уууртлары да бирча кыалтырагъанларын кёрдю Атабий, ол кишини сакъал туюбун, уллу мангылайын да тер басды.

– Жолдаш Блазовский, бир бек сыкыгъыч болурса дей-

ме, – деди майор. – Баям, Къабмалкъпотребсоюзну баш бухгалтери болуучу заманында ултханы игирек сермеген болур эдинг ансы, быллай бир къоркъурукъ туююл эдинг. Быллай бир тынгысыз болма, совет милица, прокурор сени алай терк жокъларыкъ туююдюле. Бизге ышангылы негерлик этсенг а, Совет власть битеу терсликлеринги кечерикди.

– Къой ойнагъанны, бек тюз ишлегенме, бир кишиден да къоркъмайма.

– Немис фашистледендамы къоркъмайса? – деди кёзлюкю, таза да кёлю бла кюлюп.

– Ётюрюк айтыргъа юйренмегенме – аладан а къоркъама.

– Сыкъгъыч адам болгъанынги сормай билгенме, – деди майор.

Шофёр отха къармашды, къалгъанла уа кенгеш столгъа олтурдула.

– Бу жашны аты Атабийди, холамлыды, – деди майор Блазовскийге къарап. – Ышангылы тенгди, коммунистди. Ачды, биз да ачбыз не иги азыгъынг бар эсе да, столгъа сал.

IV

Атабий, Нальчикни орамларында бек эркин атлай эди, аны документлерин тинтген болуп, эки аягъын бир бирге къагъып, чес бермеген жокъду. Таныгъан адамын эслесе уа, кёзге кёрюнмей ташаяды ол тийреден. Атабий кёп болмай Чегем ауузуна барып къайтханды майор бла бирге гетен-баш машиначыкъгъа да минип. Насыпха, анда муну таныгъан болмады, танысала холамлы Абдулкеримни жашы Атабий малгъунлагъа къуллукъ этеди деп, мычымай, элге жаярыкъ эдиле. Аны ючюн Атабийге айып этмезликле да чыгъар эдиле – «атасыны дертин жетдире болур» дерикле. Майор Тёбен Чегемде гюняхсыз юйюрлеге азап чекдиредиле фашистле деп эшитип, андан баргъанды ары. Мында кишилик уллуду: «Фюрерни, буйругъун нек толтурмайсыз?! Кавказны халкты бла нек ойнайсыз?!» – деп, къылыкъсыз бек кыгычырып, немис солдатланы ахларын алады. Сейир-тамаша, совет адамлагъа жакъ басаса деп, муну юсюне ачыгъындан киши сюелмейди. Ол, таулулагъа тюбесе, аланы тиллеринде сёлеширге кюрешгенин да кёредиле немисле, алай бир киши да ишекли туююдю майор герман аскерге жаны-къаны бла къуллукъ этгенине. Ол затланы кюн сайын кёрюп тургъан Атабий майорну айтханын бир такъыйкъагъа да эсинден кетермейди. Майор аны боюнуна

ауур да, къоркъуулу да жюкню салгъандан сора былай деген эди: «Иги жаш, жангыз бир кере окъуна сёзюнге табылмасанг, унамам. Мен Сюлеменов Рашид Заман огълу-ма. Мени бек ышангылы адамым а сен таныгъан, ол кюн бизни бла Къашхатаугъа баргъан кёзлюклюдю, миллети немис, чыны лейтенант, аты Винкель Манфред. Ананг, эгечинг: «Атабий, ёлгюнчю аллынга къарап турлукъбуз», – деп санга кёп кере жазгъанларына ишексизме. Ол сёзлени унутуп къалай жарар? Ала санга тансыкъдан азыкъларын кёз жашлары къатыш ашайдыла. Сен миниучю атны сырт башында кишнегенин кёре, кюнлерин аман бла ашырадыла. Бир жерде аз да кёлсюзлюк этсенг, кесинги да, бизни юйюбюзню къурутурукъса... Керти тенгликни юсюнде гюняхсыз бол, – халал тенгинги харам этме. Мени кеси тенгинге санай эсенг! Бар къыйынлыкълардан къутулуп, скойген къызынгы къудас чачын сылар заманла да келирле, Аллах айтса... Юсю-башынга сакъ бол, – тизгининги жыйгъанлай айлан. Бу мурдарла ол затха уллу магъана береди.

Биз бусагъатда фашистле салгъан отну ичинде айланабыз. Ол палахдан кесибизни угъай, халкъны къутхарыуну жолун излейбиз. Барыбыз да бир болуп, ол кеси салгъан отда кесин кюйдюрюрге керекбиз».

Жетинчи башы

I

Атабий эртте тургъанды бюгюн төшегинден, – тынгысызды. Тышында суукъду; сахар орамларында къар болмагъанлыкъгъа, жер бузлапды. Аны төгерегиндеги элдеде уа барды къар; терек ауаналарында, сюрюледе, төшледе уа бютюнда бек агъарыпды жерни юсю. Атабий табийгъатны ол суратын Блазовскийни бир къатлы юйюню терезесинден къарап кёреди. Юйню арбазы эркинди, залим терек бахчасы, картох, сохан, сарымсах, помидор, наша ёсдюрген жери да жетишеди юйюню кесине. Атабий тюнене Нальчикни тюмесине баргъанды. Ол Нальчик сууну юсю бла Барамтагъа ётерге кёпюр ишлей тургъан тутмакъланы да кёргенди. Тиширыула да кёп жесирлени арасында. Ала-ны төгереклерин бегеуюлле къаты къуршалапдыла. Жесирледен бирлери – суубурун, хыккикёз, тизгинсиз, узун бойлу, сары шинли жаш, – Атабий таба огъурсуз хал алып къарады. Ол алайда энишге төрт гуппур болуп ийилди да, ким эсе да атып кетген тютюн къыйырны ёрге алып, аны къабындырып, эки-юч кере да жут тартып, суу ичип, сууса-

бын къандырып, дуня зауукълугъун тапхан адамгъа ушады; ох деди.

Андан сора да Атабий таба аралгъанлай турду кѣп заманны. Аны кѣз къаплары керилдиле да кѣзлери тышына чартлап чыгъаргъа жетишдиле; ол огъурсуз къарамы бла къылыкъсыз бек жаныды Атабийни. Холамлы жаш кеси да эследи аны. Айхай, сѣз айтыр онгу болса уа, – тутмакълагъа тюбер иши жокъду аны. Алайгъа да кесилиги бла баргъанды; ярабий, фашистлени бу тынгысыз кезиулеринде тутмакъланы къутхарыр мадар табылмазмы деген акъылда. Сакъ атламай, фашистле аз да ишекли болурча иш этсе, юйюн къурутурукъду. Бир ышаннганы Сюлеменовду.

Атабийни кѣз юсюнден кетмейди ол тутмакъны сыфаты. Сюлеменовну оноуу болмай, эки атлам этмей эсе да, энтта да, барып, кѣпюр ишлей тургъанлагъа тюберге сюйдю. Алай дагъыда арсар болду: итле итликлерин этерле деп кеси жанына къоркъа эди. Ол кезиучюкде Сюлеменов арбазгъа даууру бла кирди. «Григорий Александрович, юйдемисе? – деп Блазовскийни атын айтып кыгчырды. Атабий тышына чыкъды. – Бу заманнга дери не бий жатыуду бу? – деди майор, кеси тилин, тау тилни да къатышдырып сѣлеше. – Сизге ышанган немисле да бек жарлыдыла». Сюлеменов арбазда ары-бери эки-юч кере барды да, андан сора тутду Атабийни къолун. «Гриша уа къайдады?» – деп сорду Сюлеменов.

– Бусагъатда былай чюйют базаргъа чыкъгъанды, къайта болур, – деди Атабий, сагъатына къарай. Сагъатны анга Сюлеменов бергенди, Атабийни ишинде ол бек керекли зат болгъанын ангылатып.

– Тюз келгенлей мени тапсын, – ара штабда боллукъма, ол манга бек керекди. Алай бош угъай, бек керекди. Ангыладынгмы?!

Сюлеменов, чам этерге кюрешгенликге тынгысызлыгъы уа толу ангылашына эди. Къалын эринлери, уллу къара кѣзлери ышара тургъанлай, моргъа тартхан кенг бети уа тыкъсый тургъан жерибизге ушай эди, – таша сагъыш, къайгъы бийлеп эди аны. Да кюйсюз ёлет кече-кюн да эшикле-рибизни къылыкъсыз къакъгъанлай тургъанын ангыламагъан киши тюйюлдю ол. Алай тутхан ниети ючюн кесин кер агъачда кердирирге да угъай дерик тюйюлдю. Болсада Сюлеменов учуз ёлюмню сайлагъандан, къыйынлыкъны кѣтюралмай, къатынлача, тобукъларын тюйюп жилигъанланы жакълагъанладан тюйюлдю. Сора биреуню башын палахха къалдыргъандан эсе, кеси отда кюерге да хазырды. Ёлгенни юсюне къапланып сытылмакълыкъны да дурус кѣргенледен тюйюлдю Сюлеменов, – адам бир кюн туу,

гъанды, бир кюн ёллюкдю, дуния жаратылгъанлы да ол затны киши кёкюрек салып тыялмагъанды, – файгъамбарла, патчахла окъуна.

... Сюлеменов алайдан атламыны терклигине къоша тапайгъандан сора, Атабийни башын да бир къайгъылы сэгъышла бийледиле. Тюнене эки немис солдат, жыйы излеген итлеца, Блазовскийни юйюню тегерегине эки-юч кере айланып кетгенлери эсине тюшдю аны. Нек? Бир жангыз ит ишекли болурча учхара иш этмегенди ол Атабийни акъылында. Угъай, 1942 жылны кюз артында кёп адамны, колхозланы малларын, Тырнаууз комбинатны продукциясын тау ыфчыкла бла Эбизеге аудурургъа бек къыйын салгъанладан бири болгъаны белгили эсе уа фашистлеге? Партияны иши бла да бир адамгъа бет этмегенди, туугъан къарындашына окъуна. Нальчикде машинала ишлеген заводну цехини таматасы Иван Александрович Блазовский, «жыйылыуда Совет властхъа учхара сёз айтханды, – ишчилени акъылларын терсине буруп, аланы къыралны низамына къажар сюерге кюрешгенди» деп, аны «къара чёпге» салып, он жылны сыртына жюклеп, Сибирьге ашыргъанларында да, къарындашы терслигине жолукъгъанына алжаусуз ийнанып, анга чамланганды ансы, аны тутдургъанлагъа сёз айтмагъанды. Ол а, Нальчик шахар Советини депутаты къадарында, бу былай нек болду деп, сюелирге къолундан келдик эди. Иванны тутмакълыкъдан къутулуп, урушха кетгени белгилиди Гришагъа. Алай аны жүрегине къарындашы салгъан гурушхалыгъ'а бюгюн да сакъланады. Сюлеменовну кесине нёгерге тапхан жашланы юсюнде бек уллу кёзюрю, – Совет властхъны Атабийни атасын, Блазовский уа къарындашын жойгъаныды. Немис фашистлени жанындан ол адамлагъа этилген ышаныулукъ да ма аны ючюндю. Сюлеменовну не уллу офицерни аллында да буюкъмагъаны, бек къоркъуулу, бек къыйын ишни юсюнден базыныулу сёлешгени да ол себепденди. Болсада Атабийни къайгъылы этген жашыртын тынгысызлыкъ бошдан туюл эди; мурдарлыкъ аякъ бюкдюрген фашистле не аманыкъдан да артха турмагъанларын эртте ангылагъанды ол. Не уллу къыйынлыкъ сынагъанында да жүрек тынгысызлыгъына бой салмагъан Атабий бюгюн бирде жайлыкъда холамлы къойчу согъуучу сыбызгъыны мудах тауушуна, бирде ачыгъан жүрекке балхам болуучу жарыкъ жыргъа тынгыларгъа кюседи. Анасы бла эгечи да келип сюелдиле къатына. Шерипаны башында Абдулкерим ёлгенде къысхан къара гюлмендис. Дюгерханны уа жаланда ауанасын эсledi, – бетин кёргюзтмеди къыз къарындашына. Атабий, ол жанына, бу жанына ийилип да кюрешди, – кёралмады

Дюгерханнаны сыфатын, ауанасы уа сюеледи анасы къысхан гюлмендисинден эсе кёп да къап-къара болуп. «Анам хари́п, неди бу башы́нгады? – деп сорду Атабий, къарамын жерге буруп. – Сабийлеринге ырысламай нек этгенсе былай?..»

«Жашым, бюгюн атангы жоюлгъан кюнюдю, аны ючюн къысханма, ырыслама, – деди Шери́па, жашы таба жууу-гъуракъ атлай. – Къайгъы этме, урушдан хатасыз къутул-лукъса».

«Анам, Дюгерхан мени кёзюме нек къарамайды? Ёпке-легенми этеди?» «Жашым, къайда кёресе Дюгерханнаны?» «Ол алайда сюелген къара ауана кимди?» «Оу кюнюм, не этесе, Атабий?! Шашханмы этгенсе?.. Жашауунгда аз кыйынлыкъгъа тюбегенсе. Бюгюн да кёлсюзлюк этме. Дюгерхан юйдеди. Кёпден бери сенден хапар билмегенибизни къайгъысы аны да замансыз къарт этгенди». «Анам, мен аны бир тёзюмлю къыз сунуучу эдим». «Урушну кюйсюз-люгю менме деген залимлени да бюгеди. Жарыкълыгъы кюннге эришиучу Холам тойсуз-оюнсуз болгъанды. Бийик таула окъуна къара ауанагъа ушап къалгъандыла. Къыш да башха жылладан эсе бек тутханды, аны бурдум боранына баз болургъа кюч тапхан окъуна къыйынды хар инсаннга. Кюйсюз ёлетча киргенди бизни элге да душман аягъы. Жербаш юйлерибизни, жүреклерибизни кюнча жылытыучу от жагъаларыбызда от да бек адыргы жанады. Алай ёлетге бой салыр акъылда туююдю халкъ, андан къутуллугъуна, тойлада айтыллыкъ алгъышлагъа, хар юйде бешик жырны эшитиллигине ийнанмагъан жокъду...»

II

Атабий, анасына тюбеген сагъатында жүрек насып, дуния зауукълугъун да тапды. Алай олсагъатда жукъудан уянганча болду да, къолларын ёрге этип, кёкге дууа тутханнга ушады. Сора, къолларын энишгерек бошлады да, къарангы кечеден олсагъатда къутулгъан мудах кёзлерин къадалып ууду. Бир кесекден кёзлерин къаты къысды да, анасы бла жангыдан ушакъ этериги келди. Алай Шери́па аны къатына келмеди. – Жаш ол иште кеси муратына жетмезлигин ангылады да: «Анам, тюзсе, дуния ачыудан тогъуп турмазлыгъына мен да ийнанама, – къар таулагъа кюн жангыдан тиер, Аллах айтса».

... Атабий, Блазовский къатына келип сюелгенин кечирек эслеп, элгенген окъуна этди. Ол, сагъышлы халын тюрендирмей, былай айтды:

– Гриша, Сюлеменов келип кетгенди бусагъатда...

– Сора уа, сора? – деди Григорий Александрович. – Не иги хапар айтды таматабыз?

Григорий Александрович керилгенликке Атабийни кѳансыз бети жыйырылып сюеледи. Гриша аллай халны биринчи кере эследе. Ол Атабий башын ѳрге кѳтюргенинде аны уллу кѳзлериnde сахиниклик, тынгысызлыкѳ да эследе. Не эсе да бир уллу палах болгѳанын ангылады Блазовский. Жашдан ишни болушун андан ары сорургѳа базынмай, сын кѳатханлай турады, кѳоллары асыры кѳалтырагѳандан кѳолунда чулгѳамын жерге бошлап кѳояргѳа аздан кѳалып. Аны, борбайлары тутмагѳандан болур эди, бутлары бютюнда кѳынгырына кетдиле. Ол кѳулакѳлы бѳркюн кѳолуна алды да, аны бла терлегенлерин сюртдю. Атабий, кесини ашыгѳышлы сѳзю бла нѳгерине азап сынатханын ангылагѳан эсе да, андан ары жукѳ айтмагѳанлай тынгылагѳанлай турду. Блазовский а, мюйюзю сыннган кийикча, башын ары бла бери терк-терк кѳакѳгѳанлай сюеледи, эки аягѳын да бир жерчикде тепчитгенлей. «Аллах юйюнгю кѳурутурукѳ, бу не ишингди?» дерикди Гриша Атабийге бир кесек эс тапханлай. – Аллаx жанынгы аллыкѳ, жанымы алып кѳойдунг да. Айт не палах болгѳанын!»

– Бусагѳатда Сюлеменов бери келип кетгенди, – деди Атабий, кесин кѳолгѳа алып, не заманда да эрлиги бола келген жаш кѳлсюзлюкге жол бергенине сокѳураннганын нѳгерине дурус ангылата. – Аны халына, сѳзюне кѳре бизни бир уллу палахла сакѳлагѳанларына бир да ишекли болма. Табанына темир чюй чанчылгѳан сунар эдинг аны тынгысызлыкѳын кѳрсенг. Анга бир хата болса, биз экибиз да кимибизге базынырыкѳбыз?

– Жашау жангыз бир адамны юсю бла юзюлюп кѳалмайды, – деди Блазовский, арбазда ары-бери тири-тири атлай, бутларын, белин да тюзетирге, кѳысха боюнун ѳрге созаргѳа кюрешип. – Бусагѳат заман ачитмагѳан ким барды. Терилип, эмилик ажирге минип, сора андан жыгѳылып, кѳан жугѳу болгѳандан башха тюйюлдю партизанынгы, бандитинги да жашаулары. Фашистлени араларында эркин айланнганыбыз кишиге эшитдирмезлик тынгысыз жүрегибизге тюйрелген жашыртын кѳууаншчыгѳыбызды. Алайын ангылаймыса, иги жаш?

Блазовский эринлерин кѳаты кѳысып ачыуланды. Кимлени эсе да кѳлю бла жаныды. Атабий а турады, тынгылау ну басып, ишни болушун да ангыламагѳанлай, Гришаны жүрегине да от салгѳанын ангылап, терслигин боюнуна жаланда кеси акѳылында ала, ол затны нѳгерине айтыргѳа арталлыда базынмай.

– Сюлеменов сени ара штабда сакълап турады, ары мычмай жет, – деди Атабий Гришагъа, сууукъдан кыйыры кызыарып тургъан бурунун онг кюлуну сырты бла ары-бери сыйпай. – Мен да барайым биргенге.

III

Григорий Александрович бла Атабий Сюлеменовну кабинетини эшигини къатына барып тохтадыла. Ала, кеси адамлары болгъанлыкъгъа, низамгъа бузукълукъ этип, Рашид Заман огълуну кабинетине оруусуз-соруусуз бир кере да кирмегендиле. Эркинлик алгъандан сора да, тюз босагъадан атлагъанлай, баш уруп саламлашмай кюймагъандыла. Немис солдатла, офицерле да кепдюле алайда, ала, къайсы кабинетге кирип чыкъсала да, тынгысыздыла.

Минги тауну тийресинде кызыгу сермешле баргъанлары белгилиди Гришагъа бла Атабийге. Ол заманда Атабий кепюр ишлене тургъан жерде керген къансыз, сары жаш Сюлеменовну кабинетинден чыкъды. Алгъа Атабий, аны кергенлей, кылыкъсыз бек жунчуду. Алай, акъылын терк окъуна башына жыйды да, кесине сабырлыкъ алды, ол уубетни уа, ёмюрюнде биринчи кере кергенча, сансыз этип кюяргъа кюрешди, терезеден тышына къарап, нёгерине ол ангыламагъан бир тюрю хапар айтады. Гриша уа, Атабийни кёзюне къарап, сейир этип тургъан болмаса, жукъ ангыламайды. Уубет, «сарыкиштик», эшикге чыгып кетгенден сора, мычмай, артха къайтды да, Атабийлары бла къазанлашыр къайгъыгъа кирди. Аны кёрюп Атабийни тили ту-тулургъа жетишди. Сюлеменов быланы алай чакъыртмаса, баям, Атабий уллу азап сынаргъа боллукъ эди, – ол адам алагъа игилик этмезлигин дурус ангылагъанды, душманынг, досунг да бир-бир аякъларын марап айланган сагъатда кепмю керекди, фашистле уа аз да ишекли болгъан адамларына азап чекдириуден артха турмагъандыла. Аланы ол затха Гитлер юйретгенди, – алайсыз хорлам болмазлыгъын ангылатып. Да ол уубет, Гришаны бла Атабийни ызларындан сюрюп айланган мурдар эсе, бара тургъан жолундан артха къайтып, былагъа ушакъ нёгер болургъа нек кезледиди? Уубет, такъгъан тели туюл эсе, Атабий бла Гриша алай бош, ол мычмай терилтип кюярча адамла болмагъанларын а ангыларгъа керек эди. Алай Сюлеменов быланы экисине да къан кюсдурлугъуна уа арталлыда ишексизди.

Гришаны алайда Атабийни элгендирген ишден хапары жокъду. Аны себепли майорну кабинетине киргенинде, аны

бла саламлашханында да аз да тюрлениу эсленмеди бетинде, сёзюнде.

Атабий а, сууукъ жауун жибитгенча, жыйырылыпды, башын ёрге окъуна кётюралмайды. Бери чакътырылмай нек келгенини сагъышын окъуна эталмайды. Сюлеменов олтургъан жеринден кётюрюлдо. Гриша аны къап-къара чырпа чачыны къалынлыгъына, мангылайыны тарлыгъына, боюнуну къысхалыгъына биринчи кере эс бурду. Атабий а эшикден кирген жерде къарамын жерге бургъанлай сюеледи. Быланы хар заманда эркелетип, бир кесек чам да кёшүп сёлешиучю Сюлеменов да тынгылайды бюгюн. Жашлагъа олтуругъуз деп окъуна айтмагъанды. Кечирек сездие да Гриша да ангылагъанды таматаны къылыкъсыз тюрленип тургъанын. Отоуну ичи артыкъ жылы туююлдо. Орус печъге от этерге кюрешгендиле. Алай чий жерк отунала, къызыл кёмюк этип тургъан болмаса, хазна жанмайдыла. Бирде, киштик сермеген чычханны тауушуна ушагъан бир шор таууш да эшитиледи печъден. Болсада Сюлеменовну тар мангылайын тер басып тургъанын Гриша эшикден киргенлей окъуна кёргенди.

– Атабий, сен да келгенинги иги этдинг, – деди майор, отоуда ары-бери жүрюгенин тохтатмай. – Мен сизни экигизни да асмакъгъа асдырлыкъма! Сиз экигиз да итледен туугъан итлесиз! Мени алдап айланасыз! – Майорну ёню къарыкъды, мангылайыны тери бурун сыртына тамды. Артха айланып, добар жумдуругъун столгъа ургъан заманында аны тунукъ тауушу тышына эшитилди.

– Уллу Герман аскер сизни кибики ит кючюкле сыртлаучуладан туююлдо, – деди майор, шинтигине олтура. – Сизни кибики къантулукълагъа баш эркинлик беребиз деп, биз халал къыйыныбызны тёгюп кюрешебиз. Игиликге аманлыкъ излей эсегиз, бусагъатдан озмагъанлай, аман кюн келтирейим башыгъызгъа! Атабий, санга артыкъ уллу дауум жокъду. Ма бу къынгырбутду къанымы къайнатхан. Шо сен да сыртларгъа кюрешгенсе мени! Кюзгюге бир къарачы, ким болгъанынги билирге сюе эсенг!

Гриша алайда сын къатып къалды. Анча заманны ичинде Сюлеменовха алдатып айланнганына кюйдю-бишди. Майор, жукъ айтмай, бир кесек тынгылады. Атабий да къымсызды. Холамда таш юю арты бла къуругъанын ангылагъанды жаш. Ол бу такъыйкъада акъладан, къызылладан да къачып, башын ёлюмден сакълай айланнган заманларын кюседди. Атабий, башын ёрге кётюрюрге базынмай, майоргъа кёз къыйыры бла къарагъанлай турду. Ол, быланы юйлери къурутургъа хазырланнган Сюлеменовну бетинде огъурсузлукъну эслегенинде уа, тышына чыгып, не мадар

да этип, Нальчик сууну боюну бла Нарт уя агъачына къутулууну хыйсабын чотха алды. Дагъыда къарады Сюлеменов тибба. Ол а эринлерин чайнай тынгылайды. Аны къалын ууртлары, сакъал тьюбу да тууар баууруча къалтырай эдиле. Олсакъатда Сюлеменовну бети да ушады тууар бауургъа – бирде къара, бирде къара-мор тюрс ала эди ол. Майор секирип ёрге тургъан заманда отоуну ичине къайдан эсе да бир сууукъ жел ургъанча кёрюндю да, Гриша бла Атабий, сюелген жерлеринден артха атлай барып, аркъаларын къабыргъагъа тиреп тохтадыла. Гриша бёлек заманнга къайдагъысын унутду да, акъылы башха жанына кетди. Нек эсе да, бир ыйыкъ мындан алда, заман тюш кезиуге тийишген кезиуде, немислени шапаларындан биреу, кавказ миллетли адамгъа ушамагъан къансыз эр киши, эки чюйютлю тиширыуну Нальчик сууну боюнуна тигелетип, алайда алааны ушкок бла уруп ёлтюрюп, ауузларында алтын тишлерин нал къысхач бла къобарып алгъанын эсине тюшюрдю. Къалай къыйын эди ол мурдарлыкъ ишни кёрмеклик. Алай Гриша ол тиширыуланы ёлюмден къутхараллыкъ туююл эди, къансыз мурдар кесине буюрулгъан борчну толтургъанды. Болсада алааны алтын тишлерин къобарып алыргъа алагъа киши да буюрмагъан эди. Бир кесекден Гришаны сууукъ тин-тер басды. Аны тобукълары къалтырадыла, энишге чёгерге аздан къалды. «Ол эди. Бир ишексиз, ол эди», – деди Гриша кеси акъылында. Биягъында Сюлеменовну кабинетинден чыкыгъан уубет, аны аллына келип, сюелип къалды. «Ма бу эди ол мурдар», – деди Гриша бу жол, ауазын майоргъа бла Атабийге эшитдирип. – Таныдым итден туугъанны».

Майор Гриша таба сейир-тамаша болуп къарады. «Бу пашханмы этгенди?» деген оюм бийледи башын. – Гриша, неле жаншайса? Григорий майорну сорууун эшитмеди. «Таныдым мурдарны. Бизни юйюбюзню къурутхан да олду, – деди Гриша, биягъындача, ауазын башхалагъа эшитдирип. – Дуния жаратылгъанлы да, сатхычлыкъ кишиге да кечилмегенди. Угъай, биз ёлсек да, фашистле этген мурдарлыкъла кечилип къаллыкъ туююлдюле...»

Майор, Гришаны къатына жууукъ келди да, жумушакъ къол аязы бла жаягъына къатылды. Григорий кёзлеринкъашларын бир сейирликле этди. Энди башын ёрге кётюрюп тамашагъа къарап тургъан Атабий Гришаны акъылдан паша тургъанына жарсыды. «Тейри, Гриша, къыйынлыкъгъа былай терк бой салып къоярыкъса деп, жети жукълап тюшюмде да жокъ эди, – деди Атабий кеси акъылында. – Этме алай, бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз. Эр кишилей къалайыкъ жашауубузну ахырына дери.

Душманынгы аллында тобукъланма. Алыкъа биз Сюлеменов кибиклени харам къанларына бояргъа керекбиз. Биз кеси жерибизде болгъаныбызны унутма. Къыйын сагъатыбызда тауларыбыз, ташларыбыз, сууларыбыз, агъачларыбыз да бизге нёгерлик этерикдиле. Бу мурдарны къолундан сау къутулуп, агъачха бир сингсек, атасыны башы табар душман бизни. Алай была бизни кеси башыбызны сакълап айланырыкъ бир да сунмасынла, – жаныбыз сауда не къадар кёп адамларын жоюуну ишин этгенлей турлукъбуз... Акъылынгы башынга жый, тели болма!..»

Сюлеменов, къысха бутларын тири къымылдата, аякъларын терк-терк ала, эшикни хыны ачып чыкъды тышына. Къайгъылы къарамын майорну хар атламына къаратып сюелген Атабий ол уубет адам босагъадан атлагъан жерде сюелип тургъанын эсledi. Майорну бла аны къарамлары бир бирге тирелип тохтадыла. Уубет жунчуду, бир зат айтыргъа кезледи. Алай тили тутулду да, ауузундан сёз чыгъаралмады. Ол кабинетде айтылгъан сёзлеге тынгылап тургъанын ангылагъанды Сюлеменов. Болсада ол затны билмеген кибики этип къойду, – излегенин тапханча, ыразы болуп.

– Исхакъ, нечик иги болду кетмей тургъанынг, кир ичине, – деди Сюлеменов ол уубетге. – Бу итлеге сен да тынгылап тургъанлай соруу этерге сюеме. Сен айтхан кертиди къарайма да, терсликлерин боюнларына алыргъа хаппа-хазырдыла.

Майор, бир кесек заманны тынгылады да, сора уубетге былай сорду:

– Исхакъ, бу итлени юслеринден экибизден башха адам жукъ билемиди?

– Угъай.

– Ол игиди, быллай ишни юсюнде хар ким да махтауну кесине алыргъа сюйюучюдо. Аны билесе да?

– Хау, билеме, жюйюсхан майор, – деп, уубет эки аягъын бирге жууугъуракъ этип, белин тюзетип, сир болуп тохтады. – Угъай демей эсенг, бююн сизни ишигизге къатышмайым. Была не айтханларын артда билдирирсиз манга.

– Алыкъа сени бла кенгешир ишлерим кёпдюле. Ингирликде сагъат бешде манга табылмай къалма. Бусагъатда уа бар, бу тийреде кёрюнме.

Сюлеменов кабинетге киргенде Гриша бла Атабий, жерлеринден тепмей сюеле эдиле, сын къатып, бирде жашаудан умут этип, бирде тюнгюлюп. Майор:

– Олтуругъуз, не сирелип турасыз? – деди, кеси шинтигине чёге. Атабий, тап, эркин къымылдаргъа окъуна къоркъгъаны кёрюнюп турады. Ол, шинтикни къабыргъагъа

жууукъ тартды да, аркъасын къабыргъагъа тиреп олтурду. Бир кесекчикге сагъышларындан къутулду да, кёзлери чыракъ бардыла. Атабий анасына «тюбеп» элден, журтдан хапар алгъанына къууанды. Алайсыз ёлюп кетсе, къабыры эки жарыллыкъ эди. Алай айтханлыгъыбызды ансы, аны къабыргъа салып да ким кюреширикди?! – хауле итле, неда къара къаргъала азыгъы боллукъ эсе да, киши билмейди. Кесин кимден да билимли, акъыллы, ётгюр сунуучу Гриша да бек шошчукъ болгъанды. Эки жаш да майорну ачы ауазына, огъурсуз сорууларына тынгыларгъа хазырлайдыла кеслерин. Олсагъатда Атабийни бла Гришаны къарамлары да бир бирге тирелдиле. Гриша кёз къысды. Атабий да этди алай. Ол хал аланы экисине да къалай эсе да бир таукеллик берди; жашланы кёзлери, эринлери ышардыла, бетлери бир кесек жарыды. Душманнга алай байтамал бой салып къоймазлыкъларын ангылатдыла ала. Майор а бир къагъытны ары да, бери да буруп къарайды. Бирде къалын къашлары жокку боладыла, бирде тар мангылайы жыйырылады, бирде азербайджан тилде китапха жазаргъа жарамагъан сёзлени айтады. «Кёпек огъулу» («Итден туугъан») – деб'а терк-терк къайтарады.

– Бери иги эс буруп тынгылагъыз, – деди Сюлеменов Гришагъа бла Атабийге, огъурсуз бет алып. – Мен герман аскер эркетелген офицерме. Кесим бюгюн жоюлуп кетерик болсам да, тутхан ниетимден бир атлам артха турлукъ туююлме. Жашау жаланда кюнлюмню сайлагъанлагъа онг кёзден къарамагъанды. Чегетде будай ёсмегенликге, кырдык, агъач да бар, сууукъ шаудан да бар. Алай урушда кюнлюмден эсе чегетде кёбюрек атылады ушкок, – аманлыкъларны излегенле да, къыйынлыкъдан къачханла да чегетде – ташаракъ жерде болургъа сюедиле. Атабий, сен а чегетледе жашаргъа эртте юйреннгенсе. Бюгюн бизни къолубуздан сау къутулсанг, тамбла Нальчик сууну чегет жанына ётериксе. Гриша да сени бла бирге. Андан сау къайтсагъыз, урушдан ёлмей къутуллукъсуз. Ангыладыгъызмы?!

Жашла, секирип ёрге турдула да: «Ангылагъанбыз, жюйюсхан майор!» – деп бир аууздан айтдыла. Сюлеменов аз ышарды. Аны ол халын да жаратмадыла жашла: «Биреуге оюн, биреуге ёлюм».

– Гриша, Атабий, сен да, бери эс буругъуз! Сюлеменов бир къагъытны къолуна алып, окъуп башлады:

«Жюйюсхан майор! Мен Совет власть ачитхан адамладанма. Атам таулуду, анам а – татарлы тиширыу. Атым Исхакъды, тукъумум а – Таубиев. Атам, анам да Нальчик шахарда устаз болуп ишлей тургъанлай тутулгъандыла. Ма

жети жыл болду мен аланы саулукъларын-шаулукъларын билмегенли. Кесим да Москвада окъуй тургъан жеримден кысталгъанма. Андан бери ишим, жашар жерим жокъ... Большевиклеге не аманлыкъ эталсам да, аярыкъ туюлме.

Хурметли майор! Сиз бек ышанып тургъан бир сатхычны юсюнден айтыргъа сюеме. Ол Блазовский Григорий Александровичди. Мен билип, бу адам большевиклени партиясы бла бир кишиге да бет этерик туюлдю. Совет властьха уллу келлю боласа деп, туугъан къарындашына тутмакълыкъ сынатхан коммунистди ол, – мурдарланы да мурдары. Мен кесим кезюм бла кёрген затла: немис аскер бу жерлени къолгъа этерни аллында Блазовский кёп большевикле бла бирге колхозланы, совхозланы малларын, мюклерин, коммунистлени юйюрлерин, Тырныаууз комбинатны молебденин Тау артына аудурургъа тири къатышханды. Обкомну башчылыгъында партизан къааумну къурагъанладан бирлериди. Партизаннга атланганланы алларында кычырып, жюрексинип селешгени бююн да эсимдеди. «Биз саулукъда, ит фашистле бизни туугъан жерибизде кёп мычымазла! Жанларына къутургъанлагъа къан къусдургъунчу, тынчаймазгъа! Не ёлюм, не хорлам!» Ма аллай адамды сиз къубултуп айланган Гриша. Сизни антлы тенгигиз лейтенант Винкель Манфред да, шофёругъуз да Блазовскийни бла аны маскеси Атабийни къолларындан жоюлгъанларына бир да ишексиз бол. Нальчик башында кырылгъан немис солдатланы да ала ёлтюргенлерине шагъатым барды. «Бёрюле уясы» деген жерде кырылгъан онсегиз немис солдатны юсюнден айтама».

Майор, окъугъанын тохтатды да, башын ёрге ауур кётюрдю. Баям, Винкель Манфред бла шофёр жаш эсине тюшдюле. Ала эки ыйыкъ мындан алгъа, Басхан аузуна барып, андан къайтып келе тургъанлай, партизанла алларын тыйып, юслерине от жандырып кетгендиле. Винкель кычырып кюрешгенди, биз да партизанлабыз деп. Алай партизанла аны кычырыгъын ёлюмге махтау салгъан жыргъа санап къойгъандыла.

Майорну бети бир такъыйкъаны ичинде жюз тюрлю болду: агъарды, кёгерди, кызарды... мангылайыны терлегенин аскер кителини женги бла сюртдю да, Исхакъны къагъытын андан ары окъуду:

«Жюйюсхан майор, мен жазгъан затлагъа толу ийнарынгы тилейме. Ол Атабий деген да совет аскерни офицериди. Мени экиге айланган къарындашым госпитальда биргесине болгъанды. Аны бир буту ишлемейди, Къашхатауда жашайды. Анга тюбеген этеме десегиз, мен

биргегизге барлыкъма. Атабий герман аскерге не ниет тутханын бурмай айтырыкъды.

Немис аскер къурагъан Къабарты-Малкъарны миллет правительствосуну ишине кёплени къажар сюеген да, аны башчыларын жоаргъа кюрешгенледен бири да Атабий болгъанына ачыкъ шагъатлыкъ этерик кишиме мен. 1942 жылда декабрьде ол правительство къурманны ачылыууна атап бардыргъан байрамгъа элледен келгенледен кёп адам жоюлгъанын билесиз. Ол да Атабийни бла Гришаны ишлериди, – была агъач ичлеринде, таш тюплеринде итле кибик айланган партизанла бла къаты байламлыкъ жюриуетиделе. Ол затха да эталлыкъма шагъатлыкъ...»

Гришада да, Атабийде да жашау илишан эсленмейди; быланы хар атламлары, хар ишлери чотха алынып тургъанларын ангылагъандыла. Эшикни сакълап тургъан немис солдатланы солугъанлары окъуна эшитиледи быланы къулакъларына. «Къайдама мен? – деди Атабий кеси акъылында. – Баям, Холамны кёрмей жоюлама, анам, «къоркъма, урушдан сау къайтырыкъса», – деген эдинг да. Огъесе мени бу ишими урушха санамаймыса? Гриша бла мен душманнга къажар бек къаты уруш этебиз. Къоркъуулуду хар атламыбыз. Алай жерибизде къан безиреу этип айланганланы ушкок таууш эшитгенде, ашагъанларын къан бла къусарча уа этебиз. Алайсыз халкъыбызгъа борчлу болуп къалгъаннга санар эдим кесими ёмюрден ахыргъа. «Къуруда баргъан сау къайтмаз» дейдиле. Тюз алай болуп турады бюгюн жан тенгим Гришаны да, мени да ишибиз. Урушда ёлгенлени хапарлары келе болур элге. Бизни уа атыбыз, ишибиз да белгисизди халкъгъа, къыралгъа да. Биз кишиден махтау, саугъа да излемейбиз. Алай къыйыныбыз тенгизге таш атханлай болуп къалгъаны уа иги туююлдю. Анам, халкъны аллына чыгып, жангыз жашым Атабий халкъ ючюн, Совет власть ючюн, Сталин ючюн бергенди жанын деп, айтхан эт! Ол айып туююлдю! Мени ючюн дегенни айтып, жангыз биригиз башыгъызны энишге тутмагъыз!...»

Атабий Гришаны ёрге сюелип тургъанын кёрдю да, ол да аныча этди. Майор а турады къаш туюгенлей, кимге эсе да ичинден къылыкъсыз бек чамланып. Жашла ангылагъандыла ол алагъа тутхан ниетни, анча заманны телилени серлендиргенча серлендирип, ичлеринде, акъылларында болгъанны билип тургъанын. Винкель ёлгенден сора былагъа терс къарагъанын да. Сюлеменов эшик аллына адам келгенин сезди; къарамын ары буруп, бир кесек тынгылады. Сора тышына эшитилирча къычырып сёлешди: «Бизни аскерибиз душманын тобукъландырмай бир заманда да

къоймагъанды. Кавказны халкъы Германияны хурметин ангыламай эсе – кесине аман, – харамлыкъ этген харам къанына боялыр, Аллах айтса. Биз сизни динигизни, баш эркинлигигизни кесигизге къайтардыкъ, – сиз кюсеген ол эди да, тапдыгъыз. Сора къарабыдыр большевиклеге тенг болуп, – аланы тутхучсуз фатыуаларына терилип, башыгъызны отха нек сугъасыз?!»

Атабий да ангылагъанды босагъа юсюнде адамла сюелгенлерин. Ала, Сюлеменов буйрукъ бергенлей, аркъа жиклеринги къалтыратхан сууукъ желлери бла кирип, Атабийни бла Гришаны къолларына бугъоу салып, будуман этдирип алып кетерикдиле. Не бек къан-къазауат этселе да, жашла аладан къутулаллыкъ туююдюле. «Бизни жарлы жаныбызгъа ёлюм тежегенледен къутулургъа жаланда бир мадар барды, – деди Атабий кеси акъылында, – эшикни къылычын салып, ызы бла уа Сюлеменовну тылпыусуз этип, терезе бла тышына секирип, палахдан къутулургъа. Документлерибизни тинтген адам а бизни тыярыкъ туююдю. Аллах болушур, тапайырбыз агъач ичине. Андан сора уа аталарыны аман кёзюне...» – Гриша уа Атабийни кёзюне къатханлай турады, бирде жаякъларын ийлегенлей, бирде уа эринлерин чайнагъанлай. Бирде алагъа къазыла тургъан уру кёзюне кёрюнеди аны. Шурагъа да къайгъы этеди бусагъатда ол. Аны къатыныды Шура, немис госпитальда ишлейди. Партизанла буюргъан кёп къоркъуулу борчну толтургъан медсестра тиширыу. Не аманлыгъдан да артха турмагъан – Нальчикде, Тёбен Чегемде, Эски-Къалада партизанлагъа болушасыз деп, тиширыулары, къартланы, сабий жашланы кёз жашларын мутхуз жауун жуууп жетишдиралмагъан жарлылары, жерибизни анача сарнагъанына тынгылатып къырдыргъан эки фашист офицерден ёлгенлени дертлерин алгъан таукел жүреккли адамды Шура! Ала Нарт уяда партизанла бла сермешледен биринде жаралы болуп тюшген эдиле Шураны къолуна. Илишаннга салынган сабийлени къычырыкълары мыйысын ачыта, душмандан къан алып ючюн къалмагъанды Блазовская. Гришаны акъылында – быланы жойса, адамлыкъларын тас этген малгъунла Шураны ызындан да тюшерикдиле. Башхалагъа этгенча, анга да ёз къабырын къаздырыла...

Гриша, ол огъурсуз сагъышларындан кючен бла бутдан къутулду да, башын ёрге кётюрюп, теренден ахтынды. Ол кезиуде майор сууланган къарамын анга бурду да, отоуну ичи къаппа-къарангы болгъанча кёрюндю Гришагъа. «Сен къара жухха дерт жетдирмей, мени Аллах ёлтюрмесин, – деди Блазовский. Ол алай айтып шыбырдагъанын кеси окъуна эшитди. – Бюгюн былайдан бир къутулсам,

кеси кѣабырынгы кесинге кѣаздырлыгѣыма толу ийнан, кѣарабауур. Ох, анасын сатдыгѣым, бу артыкѣлыкѣгѣа адам пашмай кѣалай тѣзсюн?! Кѣзлерибиз ушкоок быргѣысына аралгѣанлай не заманнга дери жашарыкѣбыз, не кѣадар жиямукѣ тѣгюлдю бизден?!»

– Жашла, – деп майор, алгѣынча жумушакѣ сѣлеше кѣтюрюлдю ѳрге. Ол заманда отоуну ичинде кѣарангылыкѣ жокѣ болду да, жаз башында кюн кѣк кенглигинде кѣара булутла ичинден кѣутулгѣанда жер кѣалай жарыгѣу эсе да, алай жарыды. Гриша бла Атабий бир бирге кѣарадыла. Аланы бетлерине кѣз кѣре нюр жайылды, – ала азап чеге сюелген заманчыкѣларын унутхан окѣуна этдиле такѣый-кѣаны ичинде. «Кѣайда эди тѣзюмлюгѣюгѣюз эндиге дери?» – деп шыбырдады бир сейирлик ауаз алагѣа. – Кѣюгѣюз кече арагѣа ушاپ турдугѣуз бюгѣюню экигиз да. Хомух болмагѣыз, бушуу бусагѣатда жаланда адамла угѣай, саулай жерибиз сынаиды. Аны киндиги бурады, артыкѣлыкѣланы кѣтюралмай. Сизни кибикле да кѣлсюзлюк этселе уа, сау кѣрейим!..»

– Гриша, Атабий, – деди Сюлеменов, аланы кѣатларына жууугѣуракѣ атлап. – Бусагѣатда, мычымай, юйге барыгѣыз, тышына чыкѣмагѣыз, мен баргѣынчы. Жаныбыз саулай жерге киргенден хайыр жокѣду, ишибиз фашистлеге ачыкѣ болургѣа ушاپ турады. Ала хар атламларындан жаныидыла герман аскерни жауларын, – аллайлагѣа кѣаллай зарауатлыкѣ сынатханларын а кесигиз кюн сайын кѣересиз. Юйге барыгѣыз. Мен баргѣынчы, тышына чыкѣмагѣыз.

Сюлеменов быланы босагѣагѣа дери ашырды. Гриша бла Атабий кѣоркѣгѣан кѣоркѣууларына тюбемедиле – эшикден чыкѣгѣан жерде аланы киши сакѣламай эди.

IV

Рашид Заман огѣлу Исхакѣны саламын онгсунмай алды. Кѣрюп болмай эди ол сатхычны. Адамыча сѣлеширге ыйлыкѣгѣан окѣуна этеди. Алай аны юсюнде муратына жетгинчи, тасхасын билдирмезге керекди, кѣыйынлыкѣ анстанды. Исхакѣны кѣурутхунчу, ол кѣоркѣуудан кери болмазлыгѣын ангылайды Сюлеменов. «Уллу Германнга «оздуруп» кѣууллукѣ этесе», – деп айтыргѣа да угѣай дерик тѣююл эди, Исхакѣны юсюне сюелип. Алай ол, кеси жерлилерин сата айланнган начас, анга бет этмезин да биледи. Сюлеменовну, кеси ишинде ишеклилики туудургѣан кезиулери бола келгендиле. Алай аны жанлы болуп сюелгенледе кѣуч уллу эди. Болсада, бу ѳхтем офицер бир кере да намысына ыспассызлыкѣ келтирмегенди – душманны аякѣ тюбуне жастыкѣ,

болмагъанды. Ростовда бардыргъан жашыртын ишлери душман мыртазакъгъа белгили болуп, жашаудан умуту толусунлай юзюлген сагъатда да анга керти тенглик этгенле чыкъгъандыла, оруслуладан, башха миллетледен да. Винкель Манфред аладан бирлери эди, фюрерге таза ниети бла къуллукъ этгенине бир жан ишекли болмагъан адам. Сюлеменовну юсюне сюелип, дау айтханланы дуниядан къуртдургъан да ол болгъанды. Рашид Заман огълу уа ёлюмден сакълаялмады. Аны къой, Рашид ёлюмден аны хайырындан сакъланнганды: ол кюн Винкель аны биргесине барырын суймей, танг буруну бла кеси кетип къалгъанды. Лейтенантны мураты, – Басхан ауузунда кеси адамларына тюбеп, немисле, кёп турмай, бу жерледен къачарыкъларын ангылатып, кёпюрлени, Тырныаузда промышленность мекамланы чачдырмай сакъларгъа, дагъыда кёп мал сюрюр, гюняхсыз адамланы къырыр акъылда болгъанларын ангылатып, белни къаты байлап, сакъ ишлегиз дерик эди. Болмады. Тюз адам тюзлюкню жолун тутханланы къолларындан жоюлгъаны бютюнда уллу ачыу болду. Ким биледи, Сюлеменов Винкельни биргесине болса, партизанлагъа тауча айтып къычырса, ала ёлюмден къутуллукъ эдиле. Анга арталлыда ишекли туююдю Рашид Заман огълу. Олду аны жюрегин бютюнда кюйдюрген. Майор кёз жашларын сюртдю.

– Айып этме, Исхакъ, – деди Сюлеменов «къонагъына» алгъындан эсе бир кесек жумушакъ, – Винкель эсима тюшгенди да, жюрегим къутуруп кетеди. Антлы тенгим эди ол мени. Шо, анга жарсып, не къадар жилимукъ тёкдюм! Иги жаш, быллай бушуу келмесин санга. Тенгим эсима тюшгени сайын, кёк да, жер да къап-къарангы болгъанча кёрюнедиле манга. Къарайма да, сенсе энди манга кюч-къарыу берлик, тенглик этерик. Кавказлы халкъла, акъылларын башларына жыйып, бизни игилигизни ангыласала, узакъ бармай, тюзлюкню байрагъын ёрге кётюрлюкдюле. Ол заманда аланы башларын басып тургъан къара булутла чачылырла да, бу ариу жерлени кюн да, ай да жарытыр. Биз да оноуну къолгъа таукел алырбыз.

Майор тютюн къабындыра туруп къарамын Исхакъгъа бурду да: «Бу жапысыз кимге игилик этерикди? – деди. – Тейри, ким эсе да кёз башына уа иги жетдирген кёреем! Баям, къамичи бла сермегенди, ызы анга ушайды, мангылайындан къан сийдиргенди, харам къанны...»

– Сен айтхан затланы кертиликлерине ийнанып турама. Ол эки итни бюгюн окъуна тюргеге жыйдырлыкъ эдим. Алай бир затны юсюнден сени бла кенгешир акъылгъа келгенме да, юйлерине жиберип къойгъанма.

Исхакъ хыкки кёзлерин майоргъа къадады, алай къалай этерсе деген магъананы ангылата.

— Къоркъма, бизни адамларыбыз аланы бир жары да тепдирлик туюлдуле, — юлеринден тышына жангыз бир атлам этгенлей, къан къусдурлукъдула. Иш былайды: Шамкызыз деген тауду тиширыу большевиклени шапалары болгъанын тохташдыргъанбыз. Аны жашчыгъы Хамит да, ол кеси да партизанла бла байламлыкъ жүрютедиле. Халкъдан жыйып, алагъа аш-азыкъ тапдыргъанлай турадыла. Бизни тасхабызны партизанлагъа билдиргенлей тургъанла да ол экисидиле. Гриша бла Атабий Шамкызызны къалайда жашагъанын, жашчыгъы Нарт уясы агъачха къалайны жүрюгенин кёре тургъандыла. Тамбла Хасаниягъа Атабийланы биргелерине бар сен да. Хар атламларын чотха ал, айтхан сёзлерин жүрегинге туюре. Ала, суюселе-суюмесе-ле да, Шамкызызгъа тюбеген заманда, бир тасхаларын билдирмей къоярыкъ туюлдуле. Мен ангылагъандан, Гриша бла Атабий бизни къолубуздан къутулаллыкъ туюлдуле. Аланы болушлукълары бла Шамкызызны ичин билирге керекбиз. Ма олду бек кереги. Жанынгда сауутунг болсун! Нёгерлерингде уа ол зат боллукъ туюлду. Ала бла тап сёлеш, — шуёхлукъ жүрютюрге суюгенинги тап ангылат. Не большевиклеге, не немислеге чамланып кюрешме. Тенгликни, таулулада жүрюген ахшы адетлени, табийгъатны юслеринден айтханлай тур. Бусагъатда адам къаны бу жерлени сууукъ къарын къызартханына жарсыгъанынгы ангылатыргъа кюреш жаз тил бла.

— Атабийни атасын большевикле ёлтюргенлерин билемисе?

— Билеме. Элни кесине чамландыргъан адам болгъанды. Аллайланы уа ким да жоюлурун сюеди. Исхакъ бир эриши жётел этди; ол заманда Сюлеменов аны ёпкелери ауругъан адамгъа ушатды. Исхакъны чюй бурунуну жанлары агъардыла, кёз тюплери къаралдыла, жукъа жаякълары, тишлери болмагъан адамны жаякъларыча, кириулерине жабышханча болдула.

— Жюйюсхан майор, алагъа ышанып, жолгъа чыкыгъан алай хычыуун иш туюлду, — деди Исхакъ, бир кесек эс жыйып, кёгерген эринлерини шытыларын арыкъ къол сырты бла сыйпай. — Мен тутмакъда жесирле бла бирге бир ыйыкъ тургъанма, кимни не айтханын билир акъылда. Атабийни ол тийреде сынчылай айланнганын эки кере кёргенме. Ол большевикди, не аманлыкъдан да артха турлукъ туюлду!

— Къоркъа эсенг, эки солдатны нёгер этейим.

— Угъай, аллайладан къоркъурукъ болсам, бир таша жер-

ге кирип, бугъуп турлукъ эдим: атамы-анамы жоюлгъанлары да тамамды, энди кеси башымы да отха сукъмайым деп. Къоркъмайма!

— Хо да, Аллах биргенге болсун! Тамбла эрттенликде сагъат сегизге Хасания кёпюрню къатында тубериксе нёгерлеринге.

— Жюйюсхан майор, сиз айтханны жерге салмай толтургъа хазырма!

* * *

Немис солдатла Исхакъны ёлюгюне ючюнчю кюн Нарт уя аягъында агъач ичинде тубедиле. Ала анда партизанлары излей эдиле. Исхакъ уллу, сыйдам, сууукъжаякъ къайын терекде асмакъгъа асылып эди. Кёкюрегине уа «Родинасын сатханланы хар бирине да келликди бу кюн» деп жазылып эди.

Душман солдатла, ол жазыуну окъугъандан сора, автоматларын жерлеп, тегерекге сакъ къарап тохтадыла. Ала, асыры сыкъгъандан, агъач ичинден таууш эшитилсе, эслерин ташларыкъ эдиле. Ёргерекде, чегетни теренинде, къадын агъачны ичинде ушкок тауушну эшитгенден сора уа, тауукъ орунга кирирге хазырланганча, төрт гуппур болуп, башларын энишге тутханлай чыкъдыла уллу жолгъа. Кёпюрден да тюз ол халда ётдюле. Баям, фашистлени республикадан къачыулары ол кюн башланган болур эди.

Сегизинчи башы

I

Ташланы кюйгенлерин, агъачны, жерни адамча ынычхагъанларын кёрген халкъ, фашистлени башларын алып къачаргъа хазырланганларын да кёрдю. Энди огъурсуз боран аланы ызларындан сюреди, ажал огъу да алагъа атылады. Алай мурдарлыкъларына уа жан салыргъа кюрешедиле, ол муратлары жесирлени илишаннга салыргъа, фабриклени, заводланы кюйдюрюрге кёллендиредиле. Ёлюм сууутхан жерибизге жангыдан от саллыкъдыла. Шаша тургъанча, арыбери жортууларын а тохтатмайдыла. Дунияны къара чарсха алдыргъан малгъунла, ушкок атылгъан тауушдан элгенедиле, жан алычулары инбашларына къонуп тургъанларын толу сезип. Фашистле къурагъан правительство ну башчысы Тавкешев, республиканы халкъын герман аскерге болушургъа чакъырады. Ол аны бу жерде ахыр сёзю эди.

Ёлюм, биргелерине айланып, жанлыча марай эсе да, Атабий да, аны нёгерлери да, эр сезимлери таукеллик бере, бек кьоркъуулу эсе да, тамбла танг ахшы умутча атарыгъына ишексиз болуп, жашауну кьоргъашин булутларын чачууну жолун излейдиле. Аланы хар атламларында къайгъылы тауушла эшитиледиле. Бу арт кюнледе Атабийни акъ бети иги да азгъан хал алгъаны кёрюнюп турады; бютюнда жесирлени сыфатлары муну кёз юсюнден бир такъыйкъаны кетмейдиле, – бармыды аланы палахдан къутхарыр мадар?! Ол сорууду аны жүрегин кюйдюрген, хатху адыргысын туура этген, санларын бёрю сингиринлей къатдыргъан да.

Атабий, Блазовскийни юйюнде олтуруп, Сюлеменовну жангы буйругъун сакълай, бирде терезеден тышына сейир этип къарай эди, жаныуарлагъача, орамлада, аякълары басханны кёзлери кёрмей, чурукъ табанларындан жилтинле уча жортушхан фашистлеге. «Атабий! Къалай этебиз? – деди таулу жаш кеси кесине. – Санга сорама да?! Бюгюн бир мадар этмесек, жесирлени юйлерин къурутурукъдула. Андан сора кесибизни адамгъа санап, дунияда къалай жашарыкъбыз? Жашау – тюшдю дегенлери керти болур.

Бусагъатда тюшюмде сант этипми кюрешеме?! Угъай, тюшюм туююлду – кюн мудах таякъларын терезеден мен болгъан отоугъа узата башлагъанын унутупму жаншайма?! – дунияда барым, жогъум да белгисизди. Жашау мени талкъы аузуна сугъа турады. Да андан нек кьоркъургъа керекме? Ол аямай ийлесин, башыма акъыл кирир. Ажалдан да кьоркъмайма, анга мадар жокъ, – жерни башын кёрген, тюбюн да кёрюрге керекди. Уллу Аллах, бизни жокъдан бар этди эсе, сора бардан жокъ этерге да кьолундан келлиги хакъды. Тейри, кюе тургъан жүрекни сынтыл этерге да кьолундан а келлик эди аны. Бирда къуруса да, киндиклери муслийманнга кесилген инсаннга онг бер, Уллу Аллах! Жазыбыз, кышыбыз да жаралы, жерибиз, кёгюбюз да жаралы болуп тургъанларын кёрмеймисе, Уллу Аллах?! Ассы болдум, – тобагъа къайтама, – сен кёрмеген жукъ да жокъду жерде, кёкде да. Бюгюн эт бир мадар ол жесирлеге! Ёмюрден ахыргъа къулунг-къарауашынг болгъанлай жашарма. Мени акъылымы кызылла кеси жанларына, эфендиле уа кеси жанларына тартыргъа кюрешгенлей келедиле. Алай не кыйын сагъатымда да кёлюм бла къабыл кёрген ниетимден таймагъанма – партияды мени бар, жокъ этерик да. Бу жолгъу тилегими толтурсанг а – жаным бла къаным бла да сеникиме. Бу сёзле туугъан арада ниетимде экилик эсленмегенине сени толу ийнандырама».

Атабий терезеден тышына къарады да, башы бузлагъан къарны юсюнде кюн таякъланы къалтырагъанларын эсledi. Аны жүреги да къалтырай эди тюз олсагъатда ма алай. Бийик кёкде бир къара булутха да эс бурду ол. «Къыш чилледе жауун жауаргъа хазырланнганча, неди бу?» – деди кеси акъылында. Сора Атабий аны кёкде къара къушну къалкъыуна ушатды. Аз кёрмегенди Холам кёгюнде: уча кетип, сора къанатларын да къакъмай, кёк кенглигинде шош къалкъып, дуния зауукълугъун тапхан къушну, ауанасы да сыйдам сырт башлагъа тюше. Эрттен аяз ол къара булутну Нарт уя таба сюренин да эсledi Атабий бир кезиуде. Анга да сейир этди, – жерде, кёкде да къарыулу къарыусузну онглагъанына. Сора тегерекни алай сейирлик ауур шош-лукъ бийледи, – Атабий кёз кёре сангырау болуп къалгъан сунду кесин: ушкок, адам, самолёт таууш да эшитилмейди. Бир заманда ол кеси акъылында Огъары Холамны тар сызгъалы элтирлери бла ёрге чыкъды да: «Элими эр кишиме деген адамлары, бери чыгъыгъыз!» – деп кыгчырды. Ол жесирлени палахдан къутхарыргъа болушугъуз деп тилерик эди. Атабийни ауазы ажымлы эди. Аны алайлыгъын кеси да сизди. «Мени быллай бир тынгысыз этме, Уллу Аллах!» – деди ол, бир сейирлик хал, бир жашырынлыкъ ишлени ачыкълай тургъан сунуп. Сора Атабий ичинден соруулу болду. Алай къадарына уа чамланмады, – ким да Аллах буюргъаннга тюбегенине, бир ишексиз ийнаннганды арт кезиуде. Ол, Холам сыртлыгъына ёрлеп, элге айланып, аямай, кыгчыралгъаны тенгли кыгчыргъанына ийнанып эсе да, ауазын а кеси окъуна эшитмегенди, болсада киндик тийреси, жаякълары, къулакъ артлары да ачырдан а къалмайдыла, – туугъанлы да бек кыгчырса болуучуду алай. Жашауунда аз кыгчырмагъанды сюрюуню ызындан неда кече ыстауатха чапхан бёрю жыйынны юркютеме деп, киндиги ачыгъынчы, ауазы къаныкыгъынчы.

Бусагъатда Атабийни акъылы не тюрлю жолоучулукъгъа атланып къайта эсе да, анда жесирле къайгъысы сынтыл болмайды. Ёребет, къалакътиш Шураны арбазгъа киргенин окъуна кёрмеди. Шурагъа кёл ашагъанла аз туюлдюле партизан къауумланы арасында, – аны ауузу от чагъа айланнган бир гажайгъа санагъанла; ол фашистлеге къулукъ этгенине аз да ишекли туюлдюле аллайла. Болса да, Сюлеменовну адамлары, – ол санда Атабий да, Шура да, – кимле болгъанларын партияны жашыртын ишлеген обкому иги биледи. Ала эдиле бек алгъа обкомну оноун ажымсыз тамам этерге кюрешгенле. Шура, Атабий бла эри Григорий Александрович Сюлеменов бла сёз болгъан хапарларын эшитип, кюйюп-бишип жашагъанды сау ыйыкъны.

«Аманнга кетерикди аралары», – дегенлей тура эди ол, кечекюн да къара сагъышла башын басханлай, Григорий Александровичге тюзюн сураргъа базынмай. Да, сураса да, ол эринден керти хапар билаллыкъ туююл эди, – билмей эди Сюлеменовну алагъа «чамланнганыны» сылтауун. Рашид Заман огълу уа быланы ызларындан тюшген мынафыкъны дуниядан жокъ этиуно жолун излеп болгъанды.

– Алёша, къайдаса? – деп сёлешди Шура, хар замандача, эркин, базыныулу, ауазын базыкътылыгъындан да базыкъ этип. Буюкъгъан, къоркъгъан, уялгъан деген зат андан кенгдеди. Баям, ол душман жангыз бир атламына да ишекли болмаз ючюн жюрютгенлигиди кесин алай. Ауур жаралы немис солдат, кесине кёп бакъдырып, аякъ юсюне болгъандан сора, Шурагъа айтханына бой салдырыуну жолун излейди, – жалынган угъай, къоркъутхан этерикди. Баш кётюрюп да бир кёрсюн! Шураны бетини ёрелиги, бурунуну уллулугъу къарагъанны кёзюне терк уруна эселе да, ол токъ санлы, токъ ёшюнлю сөйдюмлю тиширыуду, – эр кишиле бара тургъан жолларында, тохтап, артха бурулуп, ызындан къарагъан; ол лакъырдагы кётюре, сёзю намысына тасха тюшюрген адамны керегин берирге кёолундан келгенин немисле да аныглагъандыла. Госпитальда немис солдат, – бир сарыка, арыкъсуу, къазбоюн гяуур, кюлген тауушу бла айтхан сёзю бир бирге къатыша, палатадан тышына чыгып баргъан Шураны ызындан хыйсапсыз терк болду. Ол тар коридорда Шураны ызындан жетди да, арт жанындан къучакълап, эки кёолу бла эки ёшюнюнден тутду. Шура, бар къарыуун жыйып, артха силкиннген заманда, немис, бияры чартлап, тытыры жарты-къурту кёобуп тургъан къабыргъагъа аркъасы бла тийди да, хатху тауушу кенгнге эшитилди. Шура кетип къалмады, артха айланып, немис солдатха жууукъ келип, асыры ачыуланнгандан къапла-рындан чыгып кетерге аздан къалып тургъан кёзлерин, аны кём-кёк кёзлерине тиреп тохтады. Немис, солууун кючден бла бутдан ала, башын ёрге кётюрюрге кюрешди. Алай, боюнун ёрге созуп кюрешгенликге, алгъыннгы халына келтиралмады, белин, боюнун тюзетирча къарыуу жокъ эди.

– Юда! – деди фашист солдат, Шураны бетине къараргъа къоркъуп, башын бир жаныракъ бура.

Шура чюйютлюге ушагъаны даулашсыз эди: чачы – чырпа, кёзю-буруну – уллу, жюрюшю да – тюз да аланы жюрюшлери. Солдат алай айтханына къууанды, – Шура чюйютлю тиширыу болгъанын ол биринчи болуп тохташдыргъанды. Алай Шура: «Найн, нихт!» – деп кычыргъан заманда, солдатны тобукълары къалтырадыла.

– Чюйют болсам а, не этерик эдинг? – деп, Шура аны

кёкюрегине кёкюрегин тиреп тохтады. – Терк айт. Алай туююл эсе, бусагъатдан баш врачха тарыгъып, ананг бергенни тёкдюреме!

– Ашыкъма! Тилейме, ашыкъма!– деди солдат. – Мен сени эрттеден бери да бек жаратып турама, – эр киши тиширыугъа лакъырда этген тёреди. Айыплы болдум.

– Мен санга сорама: чюйютлю болсам а, не этерик эдигиз? Сен былайда мени миллетими намысы бла ойнагъанынгдан хапарынг бармыды?!

– Барды. Шура, сорууунга кесим жууап берейим, – чюйютлю болсанг, немис аскер сизни халкъгъа жетдирген зарауатлыкъ ючюн, аллынгда тобукъланып, сенден кечгинлик тилерик эдим.

– Алыкъа кеч туююлдо, – аллымда тобукълан да, кечгинлик тиле, – деди Шура.

– Ма санга! Ма санга! – деп, солдат анасына жангыдан туугъанча кёууанды. – Кёрдюнгмю, сени ким болгъанынгы нечик терк тохташдырдым! Бусагъат мен сени илишаннга салдырайым. Ажал кишиге да жан аурутмагъанын кёргенсе. Сени ажалынг мени кёолумдан боллукъду, – сенича деменгили, батыр чюйютлюню жанын кесим аллыкъма, жаланда кесим, бир инсаннга ышанырыкъ туююлме! Сени кибики илишаннга салыргъа кёлленнгениме кёууаннган эт, ийисли чюйютлю! Сени этинги итле, къаргъала да ашамазла, жатарса, къулде ичинде, чирип, къуртла азыгъы болуп!.. Энди билдим, госпитальда жаралары сау бола тургъан офицерлерибиз сени кёолунгдан жоюлгъанларын. Ичингде жанынг бар эсе, бир сёз айтчы, къанчыкъ! Асыры къоркъгъандан, жүрегинг аякъ бюге тургъанын мен окъуна эшитеме. Кёп мычымай жоюллулгъунг кёзюнге кёрюнеди. Мен автомат бла юсюнге сюелген заманда, кёзлеринг къысарса да къоярса, мен а узакъ созмам, этген игилигинги игилик бла къайтарырма – къыйналмай жан алырча, тюз да автоматны быргъысын кёргенинглей, – ол кючге къажау а киши да сюелалмагъанды. Билеме, кёз жашынгы уа чыгъарлыкъ туююлсе, ёхтем адамса. Жанынга къоркъсанг, тиширыу башынг бла жана тургъан отну ичине кирип айланлыкъ туююл эдинг! «Душмандан ёлгенлерибизни къанларын ал!»– деп жибергендиле партизанла сени бери.

Дунияны къара чарс алды алайда. Госпитальны арбазында бийик акътерек юсюне аугъанча болду Шура. Андан къутулалмай, теренден ынычхады. Акъылдан шашаргъа жетишди. Ол эринлерин къалакъ тишлери бла ачитхынчы чайнады. Сора, башын ёрге кётюрдю да, солдатны кёзюне алгъынча огъурсуз къарады. Ол заманда солдат артхаракъ

тепчирге умут этди. Алай, Шура аны боюнуна кьолундан келгени чакълы бир керилип урду да, жерге сойландырды. Солдатны кёзлерин къара булутла басдыла. Шура, аны жагъасындан тутуп, ёрге сюеди да, эки-юч кере да силкиндирип, башын къабыргъагъа-къабыргъагъа урду. Олсагъатда жаралыладан ким эсе да, ачы къычырып тегерекге хапар берди.

Мычымай жетдиле алайгъа эки-юч офицер, бёлек солдат. Ала алгъа армау болдула, – тюзню, терсни айыралмай. Алайда Шураны ауазы кюкюреди:

– Мен бу итни, кече-кюн демей багъып, аякъ юсюне салгъанма, – деди Шура энтта да солдатны уругъа кериле. – Бу ит а манга артыкълыкъ этерге кюрешеди. Мен мында ойнап айланмайма, – фюрерни буйругъун толтурама! Совет власть, гюняхсыз атамы ёлтюргенди, эрими къарындашын да салгъанды илишаннга. Бёлек жылны сёз айтыргъа базынмай жашагъанма тенглерими арасында. Айтчыгъыз, къайсы биригизден къоркъургъа керекме мен?! Совет властанмы, огъесе сизденми? Бу ит, мында къаукъалакъ этип айланмай, урушха барып, душманнга къан сийдириге нек керек туюл эди?! Муну оноуун сиз этмесегиш, мен этерме...

Ол кезиуде бир къушбурун офицер, Шураны къатына келди да, анга сууукъ къарады. Аны ол халы Шураны жаны саулай жерге сугъаргъа хазырланнганына ушай эди. Олсагъатда илишаннга салыннган чюйютлю тиширыулары бла сабийлени къычырыкълары къулагъына эшитилди да, ахшы умутлары юзюле тургъан сунду, – кёк кюкюреди, элия бутакълары бири бирлерин алышындырдыла, тауушлары ушкок атылгъан тауушлары тунчукъдурдула. Жерни сарнагъанын да эшитди ол, олсагъатда кесини да киндиги бурду, кюндюзгю кюн кече къарангы болуп къалды. «Шура, не этесе? Хайт де! Бусагъатда тасхангы билдирсенг, кёплени эшиклерин жабарыкъса, – деди ол кеси кесине, акъылын башына жыя, огъурсуз сагъышларын – эсгериулерин кери къыстай. – Душман бусагъатда сени жаный турады. Къаты бол, къоркъгъанынгы билдирме!»

Да аллай бир зарауатлыкъны кёзю бла кёрген тиширыу акъылдан шашмай да къалай къалсын?!

– Тууар! – деди алайда сюелген офицер огъурсуз къарамын энди ол солдатха бура. – Сени ишинги гестапогъамы берейим, огъесе кесибишми этейик оноуунгу?! Бу бедиплик иш бла башынгы палахдан къутхарыргъамы кюрешесе? Сени кибиш итлени жараларына багъып, сау этген Шураны чюйютлю болгъанын ким айтханды?.. Биз аны ким болгъа-

нын билмегенми сунаса? Огъесе ол жумушну сангамы буюргъанбыз? Шура Блазовская оруслу тиширыуду, бек ышангылы адамыбызды, фюрер ючюн жанын берирге хаппа-хазырды ма бу, сен намысы бла ойнаргъа умут этген адам. Жашла, герман аскерни намысын сындырыргъа кюрешген башсызны иши башында этилген оноугъа кёре хыйсапланыр. Бусагъатда уа кёзюмден къурутугъуз...

Андан сора ол солдат Шураны кёзюне бирда урунмады, айтханларыча, анга къылыкъсызлыкъ сынатдыла, неда башха жары жиберипми къойдула, Шура тарыгъып айланырыкъды деп къоркъуп?

— Алёша! — деп, Шура экинчи кере да къычырды. Атабий, Шураны ауазын эшитди да, къайгъылы сагъышларын-дан къутулду, — бир ауур жюкню сыртындан жерге атханча болду, — тамам кесин жесирликден къутулуп келген сунду. Алай мыйысы уа ачырдан къалмайды.

— Шура, юйдеме. Аллахха шукур, ауазынг жырларгъа хазырланган кибики! Жыр а, гюллени да чакъдырады, адамны къыйынлыкъдан кери этеди, дуниягъа ырахатлыкъны чакъырады.

— Да Алёша, сен а залим философчукъса да. Барыбызны да жырыбыз Родинабызны юсюнденди. Анда кюч уллуду, ол душманнга окъ болуп тиеригине ийнанып къал. Сюлеменов бла Григорий Александрович тамам сагъат онбирде педагогический институтда сени сакълап турлукъдула. Алайга кеч болмай табыл.

— Ашыкъма, бир айтырым барды, — деди Шура, ызына сагъышлы айланган Атабийге. — Мени эсиме бир иги иштюшюп турады, — санга бир иги къыз сайлагъанма. Хасаниячыды, устаз къыз, ариулугъуна, адамлыгъына да киши сылтау тапмаз. Хо десенг, кечеден-тангнга къурап къоярыкъма!

— Шура, бусагъатда андан башха къайгъынг болмагъанына сукъландым, — деди Атабий, аны ол сёзню айтырын сакълап тургъанча.

II

Фюрерни къурчдан да къаты аскери Кавказдан будуман болуп къачарча чекге жетди эсе, герман къыралы оюл-лугъуна кёпле ишекли туююдюле. Ёлгенле ата юйлери ючюн къурман болдула эселе да, саула аланы дертлерин жетдирирге ана сютлери бла ант этген чакъды. Душманны дуниягъа къан жаудурургъа деп атланып чыкъгъан жерине дери сюрюп барып, кеси ишлеген юйде кесин кюйдюрюрге кереклисин унутуу жокъ! Атабийге буюрулгъаны

бирди – фашистлени бек алларында къачып баргъан Тавкешевни дуниядан жокъ этерге. Аны кесин да таза тау адет бла кийиндиргендиле: туюлген туюмели кёлеги, башында бийик бёркю, шалбары, къапталы, чепкени кюмюшбаш хазырлары, кюмюштил бел бауу, жерк суудан къаннган гён чарыкълары, – ала жашны бир «къара» инсаннга ушата эдиле. Ол керек эди анга, аны нёгерлерине да, – Атабийни окъуулу болгъанын, немис тилде сёлешгенин билмезге керекдиле бу ызларындан тюшген адамла, – Къабарты-Малкъарда фашистле къурагъан правительствону башчылары. Атабий ала буюргъан жумушну толтурургъа хазырлыгъын билдирирге керекди хар атламындан. Ол атасын жойгъанлагъа дерт жетдирирге деп, аскерден къачып, герман аскерге жаны-къаны бла къууллукъ этерге «кёлленнгенди». Алыкъа Атабий кесини ол «муратына» жетеригине ийнаныпды, аны ючюн атланнганды немис аскерни биргесине да. Ансы таулада, агъачлада да Атабий да кечиндираллыкъ эди баш. Тавкешев аны ол муратын билип, жашны тюз адам болгъанына ийнаныргъа керекди. Атабий ол оюмну тюзге санайды. Алай бу билимин, немис тил билгенин нек жашырады? Ол белгисизди Атабийге. Да душман аллай адамгъа бегирек намыс берирге тийишли туюлмюдю? Бютюнда бег'а – немис тилни билген таулугъа. Жашны ол тынгысызлыгъы Сюлеменовну эсин кесине бурмай къоймады. Сюлеменов къырал къубултхан офицерди, Атабий а миллетин «сатхан» бир элли. Тышындан къарагъанла ол затха магъана бермейдиле. Аланы оюмларында Атабий, Григорий Александрович бла Шура да герман офицерни – Сюлеменов Рашид Заман огълуну айтханындан чыкъмагъан, не бек кирпичдеселе да, боюнсаны ауурлугъу башларын кётюртмеген адамладыла. Атабий, сагъышлы къарамын тюрлендирмей къарады Сюлеменовха. Майор а, не кыйын сагъатында да, кёлсюзлюгюн сездирмегенди нёгерлерине. «Жаныбыз сау къадар, хорламсыз къайтмазгъа», – деген эди ол нёгерлерин жыйып, – бирликди бизни кыйынлыкъдан къутхарлыкъ». Рашид Заман огълу къарамын Атабий таба бурду да, башхалагъа эслетмей кёз къысды. Холамлы жаш, ышарды да, бир хычыуунлукъ бетин сылады, къоркъуулу сагъышларын бийикден сарнай келген суху жел узакъгъа алып кетгенча болду. «Къоркъма, Атабий, сиз жокъ жерде манга да жокъ жашау, ийнан, бу дунияны зауукълугъун ташларма ол чакъда, – деп шыбырдай эдиле Сюлеменовну къара-моргъа тартхан базыкъ эринлери. – Ёллом къоркъуундан къутулгъанбыз. Энди бизбиз душманыбызгъа ёллом сынатырыкъ. Кёп ахшы тенглерибиз жоюлдула душман къолундан – ала кёкде жулдуз кюйгеннге ушадыла. Ба-

гъалы тенглерибиз, сизни ёлюмсюз атыгъыз бла антыгъызды бизни алгъа элтген».

— Атабий, былай къарап турама да, Холамдан Къарачайгъа киеу нёгерге тебирегеннге ушайса, — деди Рашид Заман огълу. — Сора аллай жашха уа мудах болургъа жарамайды; сени кёкде жулдузлагъа узалыр заманынгды. Хорлатма мудахлыкъгъа! Душманла бусагъатда сени кибиклеге сукъланнганларын унутма!..

* * *

Была Украинаны Уллу Маячка деген элини къатында бир терен агъачха келип тохтагъандыла. Рашид Заман огълу, бир кесек сагъышлы хал алып, биягъы кёз кыйыры бла Атабийни гён чарыкъларындан башлап, башында бийик къара бёркюне дери къарап чыкъды. Ызы бла арлакъда аркъаларын бир бирге тиреп чёкген Шурагъа бла аны эрине эс бурду. Ала да сагъышлыдыла. Сюлеменов нёгерлерини ючюсюн да сагъайтырча сёз айтыргъа керекди, — ол аны борчуду, — Рашид аланы эллеринден, жерлеринден шашдыргъанды. Григорий, Сюлеменов аланы къатларына келгенінде, ёрге кётюрюлюрге умут этди. Алай, ол бир жанына тепчигенлей, Шура артха ауаргъа аздан къалгъанын ангылап, олтургъан жеринден тепмеди. Шура олсагъатда киши къайгъылы да туююлдо, — алайсыз да сылхыр болургъа жетишип тургъан башын къолгъа этген ауур сагъышларыны ырхы тауушларындан ёнге жукъ эшитмейди. Ол бирде Григорий бла школда окъуучу заманларын эсгерип, дуния зауукълугъун табады. «Шура, скоймеклик болмагъан жерде — жашау да болмайды дейдиле, керти эсе, — деп, Григорий ол сёзлени биринчи кере айтхан кюнню да эсине тюшюрдю Шура. — Ангылаймыса, къанатлыла окъуна суюдиле бир бирлерин, билемисе, мен аланы скоймеклик ушакъларына тынгылагъан жашма, терек башында бир бирлерин излеп, жырлагъанларын эшитгенме, сора жайма бутакъны юсюнде тюбешип, бир бирлерин эркелетип, тепсеп, зауукъ этгенлерин кёзюм бла кёргенме... Энди юч жылдан онунчу классны бошасакъ, биз да алай этербизми?» — «Терек башына къонупму?» — деди Шура.

Григорий, Шураны ауазын эшитгенлей, жунчуду да, мангылайы, бурун сырты да терледиле. Ол, скоймеклик оту тиргизиле тургъан жюрегини къулу-къараушы болуп, Шура къатында бара тургъанын окъуна унутуп къойгъанды. Табийгъатны ариулугъу бла скоймекликни жаз башы гюлийиси жашны кеф этип къойгъандыла, кёзню ачып жумгунчу.

– Андан да бийикге учарбыз, Шура, – деди Григорий, бир кесек эс жыйып, кызыны сорууу кыуандырып; ол соруу жашха сёзюн андан ары бардырырга жол ачханды. – Биз а кыанатлыладанмы кыарыусузбуз? – Ала терек бутакырга кыона эселе, биз а ма ол анда боз булутчукъланы башларында, тенгиздеча, жюзербиз, тейри! Самолётла да учадыла кёк кенглигинде. Аланы адамла ишлегендиле. Биз а кесибииз адамлабыз...

Бу жол Шура жукъ айтмады. Аны тынгылап кыойгыаны жунчутду Григорийни, – магъанасыз сёз айтхан сунду жаш кесин. Нальчик паркда адам кёпдю. Алай Григорийни аз кыысыгыракъ, кыара кёзлери аланы бирлерин да кёрмейдиле, – кыарамын кесини аякъ бурунларындан айырмай барады, хар атламын санагыанча, жюрюшюн иги да акыыртын эте, – ол, андан терк атласа, Шураны озарыгыын ангылай эди. Не медет, адыргылыкъны ишиди ол амал. Бир кесекден:

– Кыууанч, насып да сыймеклик бла бирге келедиле адамгыа деп, мен да эшитгенме, – деди Шура, башына узалып, базыкъ кыысха эшмечиклерини бирин ёшюню бла энишге бошлай. – Бек сейир тыйюлмюдю ол, – башха атаанадан туугъан жашны жанынгдан эсе бек сыйгенинг?

– Сейир тыйюлмюдю ол, – башха атаанадан туугъан кыызыны жанынгдан эсе бек сыйгенинг? – деди Гриша. – Кыыз да, жаш да кюлдюле. Гриша Шураны сол кыолчугъун тутду. Олсагыатда жаш да, кыыз да бир башха дунягыа тюшюп кыалгыанча болдула. Ала аллай дуняа кёрмегендиле, жашау сынамагыандыла бу жолгыа дери. Ингирги аязчыкъ шош тарайды аланы чачларын, бирде уа ол бир затла шыбырдайды аланы кыулакъларына. «Узакъды жолугъуз, хайт дегиз! – дейди ол ауаз, ата-ана насийхат сёзюн айтханча. – Сынауу жашау береди».

Шура бир кесек эс жыйды да, кыолун Гришаны кыол аязындан кетерди. Жаш а кыолуну алгыыннгы формасын тюрлендирмегенди; Шураны кыолуну жылыууу аны кыол аязын, – битеу чархын – аякъ бармакъларындан тебиреп, чач тюклерине дери жылытханлай турады...

Шураны биринчи сыймеклигини юсюнден эсгериулерин Григорийни жётели бёлдю. «Аллахдан аман тапсын бизге бу азапны чекдирген, – деди Шура кеси кесине, Гриша ауруп кыалмагыа эди, деген тынгысызлыкъ акылын бийлеп. Терен агыачда бир кирши кюн кыылыкъсыз жибип кыайтхан эди Гриша Сюлеменовну буйругъун толтуругъа баргыан жеринден. Шура артха бурулду да, этеклерин тюбюне жангыдан жыйып, табыракъ олтуруп, Гришаны башын тобукъларына салды. Ол заманда эрини бир кесек

эс тапханына кѳууанып, аны чачын, мангылайын сылагъанлай турду иги кесекге дери. Гриша кѳалкѳыды, Атабий да аладан узакѳ болмай, баям, элия уруп этген болур эди, тюз белинден эки атылып тургъан деменгили эмен терекге аркѳасын тиреп олтурады. Сюлеменов а, быланы кѳатларына келе тургъан жолундан тѳйылып, арлакѳда экеулен бла ушакѳгѳа киришгенди.

Шура биягѳы сагѳышларына кѳмюлдю. Гришаны бла аны жангыз кѳызлары Дондагѳы Ростовда жашайды. Света Нальчикде он классны тауусхандан сора, анда медицина институтха окѳургѳа тѳшюп, биринчи курсну тауусхунчу окѳуна эрге чыкѳгъанды. Гришаны бла Шураны жанлары кибик кѳрген киеулери Саша, урушну ал кюнлеринде окѳуна кѳазаутха кетип, бир санын анда кѳюп кѳайтханды. Саумудула-шаумудула ала – Света бла Саша, жашчыкѳлары Миша? Ма олду Шураны жашаусуз этген соруу. Бу жол да ол тауушун чыгѳармай жияды. Жилимукѳлары Гришаны бетине тамдыла. Аланы тиширыу кесини кѳол жаулугѳу бла сюртдю. Олсагѳатда анга болушур адам жокѳ эди, Атабий неда Заман огѳлу аны аriu, эсли сѳзлери бла жапсарыргѳа кюрешгенликге, кѳызыны юйюрюнден хапар билдиралмазлыкѳлары баям эди. Энди Аллах сакѳласын Гриша тѳшекге тѳшгенден! Алай болуп кѳалса, Шурагѳа келлик кюнню ит да сынамасын.

Сюлеменов даууру бла келди аланы кѳатларына. Гриша да башын ѳрге кѳтюрдю. Шура аны мангылайына кѳол аязын садды да, кѳызып тургъанын ангылады. Алай Гриша ѳрге кѳтюрюлдю, барысы да турдула ѳрге. Аланы кѳатларында тыш адам жокѳду. Аны себепли Рашид Заман огѳлу кесини нѳгерлерине акѳылында болгъанны кѳоркѳмай айтырыкѳды. Бослада арлакѳдан биреулен (ол да кавказлыды) была таба сынчылап тохтады. Ол Сюлеменовну аны таба онгсунмай кѳарагъанын ангылады да, арт бѳксюмюн бурду Атабийлары таба. Ахырында киши кѳз-кѳаш бермегенин толугъа сезген кавказлы алайдан тайды, майор а, анга эшитдирип: «Григорий, кѳарайма да сен ауруп тураса. Бусагѳатда мени бла тебиде, санчастьха барып, санга адамыча кѳаратайыкѳ, – деди. – Сен аурусанг, барыбыз да кырты болуп кѳаллыкѳбыз...»

– Тейри, тамата, тюзюн билирге сюе эсенг, сен ойнагъанлыкѳгѳа, мен ауруп турама, кюйюп-бишип кетеме, – деди Гриша.

– Угѳай, Григорий Александрович, ойнамайма – тюрленипсе, – деди Рашид. – Алай сени кѳайры элтип да нек айланабыз, тур биргебизге. Шура, кѳлюм бла айтама, мен санга ышанганча, кѳп дохтургѳа ышанмайма.

– Мен Гришаны саулугъуна бек къоркъама, – деди Шура, – ёпкелерине сууукъ къатылгъанына ишексизме. Жыл саны эки жыйырмадан атлагъан эр кишиге ол къоркъуулу нурууду, бютюнда бу азап жашауда. – Олсагъатда Шураны кесини санлары да ауурланиганча, сууукъсурагъанча болдула. Ол кеси ёмюрюнде безгек аурууну сынамагъанды, алай андан ауругъанланы уа кёргенди. Бу жол Шураны къалтырауукъ алып, безгекден ауругъан адамгъа ушады. Ол затны тиширыу жаланда кеси сезеди, башхала уа ангыламайдыла, – кёп эдиле ёз кыйынлыкъларын унутдургъан ишле.

– Атабий, – деди Шура, алай айтханын Рашид Заман огълу эшитирин сыйюп, – Гришаны бюгюнден озмай больницагъа элтирге керекбиз. Къайдады немислени саусузлагъа бакъгъан жерлери?

– Шура, аны оноуун бизге къой, – деди Сюлеменов, тиширыу аны бир кесек сансыз этип, Атабийден болушлукъ тилегени ачыу тийип. – Бу ёлком сууутхан майданда, агъач ичлери къабыр тёбеледен толудула. Уллугъа, гитчеге да ёлюмню къажаву сюеген душманнга къан къусдурургъа керекбиз. Аны бу жолгъа дери да айтханма. Кеси къайгъыбызны кёрюп айланмайбыз кече, кюн да ёлюмню кёзюне къарагъанлай. Хар атлагъан жерибиз, анача, сарнайды. Бу уруш кёзюнден къан тамдырмагъан ана жокъду. Жанлары саулай жерге киргенле, жанлары саулай, кюйюп, кюл болгъанла, сабийлери ана ёшюнюне термиле урходук болгъанларын кёргенле, кеслерини къабырларын кеслерине къаздырып, туураларындан къарап кюлген фашистлени кёрген тиширыула, эр кишиле да бизнича адамла эдиле! Аланы барысы да къыраллары ючюн, туугъан жерлери ючюн, сени, мени ючюн жан бергендиле!

– Атабий, – деди Рашид, ол жүрексиниуден сора бир кесек эс жыйып, аз жётел этип, тамагъын ариулай, – Тавкешев бюгюн Берлинге кетгенди. Ол андан къачан къайтырыгъы манга белгисизди. Сени боюнунга башха борч салынады: Харьков шахаргъа алты айгъа окъургъа жиберебиз. Анда немис тилге, спорт оюнлагъа (самбогъа, каратёге) юйретирикдиле. Бу малгъунлагъа кесинги артыкъ тюз боюнлу кёргозтсенг да, ишекли болуп тохтаучудула, кёпню билген гяуурладыла, сакъ бол, хар атламынгы сагъыш этип атла. Не къадар сент-мант болсанг, ол къадар къоркъуусузду жашауунга.

I

Бу жол Рашидни ичин да сууукъ къалтырауукъ алгъанды. Жарлы Шура, башын ёз бушууу басып тургъанлыкъгъа, Заман огълуну къадарына къайгъы этеди. «Дунияда къужур ишле бола келгендиле Рашид Заманович, — деди Шура Сюлеменовха, — душманнга тасхангы кеси адамынг билдиргенден уллу къыйынлыкъгъа болмаз дунияда. Мен толу ийнанама, не къатыбаш фашистге да бой салмазынга. Бизни бла тубешиуюнгю да азыракъ эт бир ауукъгъа. Атабий, юч кюнден окъууун бошاپ къайтырыкъды, ол сенден тил эте айланган бетсизни бизге кёргюзтюп къой, Атабий бла мен аны ишин тап этербиз».

Ол сагъатда сатхычны сыфаты кёз аллына келди да, къылыкъсыз бек жунчуду Рашид. «Къарагъыз бу кёлсюзлюкте, — деди ол кеси акъылында, — не этесе, Заман огълу, ол азирейлиге къалай хорлатырса?! Мени таныгъанды мурдар. «Бакуда ауузуна къарагъан коммунистди сиз эркелетип айланган Сюлеменов» — деп, немислеге жик-жиги бла хапар айтханды, итден туугъан! Кёлсюзлюк этмейим да, бу жол къоркъуууму да тюшюме санап къояйым».

— Угъай, Шура, — деди Рашид, — бусагъатда алай этсек, ишекли боллукъдула. Ашыкъмайыкъ, ол сатхычны этген ишине сокъурандырыр заман да жетер. Ол Бакугъа сау къайтмазлыкъгына сени ийнандырама. Мен анга хорлатырыкъ туююлме, немисле ишекли болурча жангыз бир атлам этмегенме, бу ишни къолгъа алгъанлы. Тилчи мурдарны уа кеси кероху бла кесин урурча чекге жетдиirme! Шура, жаным-кёзюм, ариу эгечим, сенден кёк бла жер бла тилейме, мен къагъытларынгы жарашдырайым, Кавказгъа тасхагъа баргъан атлы боллукъса, Ростовха ашырайым да, Светаны къатына тийиш... кюйсюз ажал бизни жан тенгибизден айырды. Гриша ёлгенди деп айтыргъа тилим окъуна айланмайды. Виз сынагъан къыйынлыкътла дертсиз къаллыкъ туююлдоле.

— Мен, Атабийни бла сени къоюп, бир жары да бармайма, — деди Шура, — мен алыкъа акъылдан жарты туююлме. Гришагъа тёзген жаным не уллу къыйынлыкъгъа да тёзеригин билеме, — жаууннга, къаргъа, бузгъа, бушуугъа да. Угъай, сизни бушууугъузну кёрмейим, боллукъду жилягъаным, кюйгеним. Душманны къыйынлыкъ сынагъанын кёрсем, къайгъыларым чачылгъан этедиле. Уллу жел къара булутланы сюргенча, сюрюрбюз бу мурдарланы чыкъгъан жерлерине дери. Къалгъан-къулгъанлары да къабыр орунларын анда табарла.

Окьюуун бошап келген Атабийге жангы кийим кийдирди, обер-лейтенант деген аскер чын да берди. Оноуга да кышадыла энди. «Таза туууп, кеп гюнях этебиз», — деп Омар Хайям айтханлай, Бакудан чыгып, уруш жолларын кыдыра келип, Украинада миллет кыарындашыны башын отха сугъаргга кюрешген жийиргенчли да терслигине жолугуп, кеси кыазгъан кыабыргга кеси кирди, акыылдан шаша, кычырыгы фашистлеге жыр макъамча эшитиле. Ол зат Сюлеменовну хар атламын, хар сёзюн алгындан да базыныулу этгенди. Душман бла сермешде кишилик керек болганын бу жолгга дери да кёргюзтгенди бир кыауумлагга Рашид Заман огълу. Кеси уа хар такыйкыада жашауну жаный сюелген кюйсюз ёлүмден жаланда кишилиги бла кыутула келгенди. Ажалгга мадар тапхан жашды Сюлеменов Рашид Заман огълу. «Туугъанлы да, манга кыажу сюелгенни басхан жери ичине оюлмай кыалмаучуду», — деп, Атабийге аз кере айтмагъанды Рашид. Майор ол сёзлери бла Атабийге аны киши да бюгалмазлыгын, сен да менден юлгю ал, сакъ, оюмлу, батыр ишле деген магъананы ангылатханды Рашид, Атабийни кеси кабинетине чакъырып, окьюуну бошагъанына, офицер болганына кыууаннганын билдирген заманында да ангылатды ол акылын.

* * *

— Сени да, нёгерлеринги да ишигизге бек ыразыма, — деди Сюлеменов Атабийге, агъач ичинде кыаукъалакъ эте, ушакъны кыыздыра келгенлеринде. — Жокъду кечим мурдарлагга; аланы кыан жугъу кыолларын ауузларына буштукъ этип, тунчукъдуруп, дуниялыкъгга термилтип, алай ёлтюрюрге керекбиз. Вокзалда паровозланы суулары бузларча этгенигизге, алада хайырланылгъан ууакъ таш кёмюрге чачдырыучу затла кыошуп, паровозланы чач-тюк этгенигизге да бек бюсюрегенбиз. Энди не да этип, жесирлени палахдан кыутхарыуну жолун излерге керекбиз. Алай ары дери санга энтта да бир кыоркыуулу ишни тамамларгга тюшерикди...

Атабий, кесин не от жүреклиге санай эсе да, Рашидни бу жолгъу сёзю уа сагъышха кыалдыргъанды, — хорлам бизники боллугъуна толусунлай ийнанган жаш, мамыр жашауну кёрюрге, ол жашауда жашаргга сюеди. Атабий урушда жоюлгъанладан игиге санамайды кесин; битеу халкъ кыырылып кыалса, кыыралны аякъ юсюне ким саллыкъ,

ды?! Дагъыда дуняны башын кюйдюргенлеге, сабан сюрюлген ёзенледе, мал кютюлген жайлыкълада, сабийле ёсген арбазлада къан ырхыла бардыргъан фашистлеге сюд этилгенин кёрюрге керекди Атабий! Холамлы жаш, бир кесекге сагъышларындан къутулду да, ол затла башына нек келгенлерин кеси да ангыламады. Жюрегини ургъанын сезди да, жашауунда биринчи кере тобагъа къайтды. Къолларынын кыыстау уууп, уюй тургъан къан тамырларын игирек ишлеме къойду. Ол кезиуде кесини кёлсюзлюгюнден кёлю чыкъды. «Да, не десенг да, жан татлыды», – деб'а айтды жаш.

Бу жол анасы бла, Дюгерхан бла да ушакъ этди кеси актылында. Аланы айтханларында Атабий жашаудан тюнгюлюрча ышан жокъ эди. «Жангыз билегим, – дей эди Дюгерхан, – сен уруш жолларында алыкъа жазгъа, кыышха да тюбериксе, боранланы сызгыргъанларын, улугъанларын да эшитирсе, жаз башында аriu чакъгъан гюллени ууалгъанларын да (алай сени гюлгюнг ууаллыкъ туююлдю) кёрюрсе. Тюшюмде кёргенме: бир кызыл байракъны кётюрюп, Москваны таш орамлары бла Кремльге дери баргъанынгы...»

«Хайт де, балам, – деди Атабийни анасы уа. – Ёлюмню ауанасы сенден узакъдады. Кюн да, ай да сени жолунгу жарытып турадыла. Душман харам къанына боялды, сен а ёхтем сюелипсе Кавказ тауланы тёппелеринде. Жарлы анангы кёлуна сау-эсен жыйышырыкъса...»

Рашид Заман огълуну бу жолгъу буйругъу Атабийни жашаудан тюнгюлтдю, – анасыны, эгечини кёл этдирген сёзлери, сууукъ жауундан сора жылы жерни тылпыуу кёкге кётюрюлгенча кётюрюлюп, анда жокъ болуп къалдыла. Атабий, къанлы сермешледен олсагъатда чыкъгъанча, ырмах болуп сюеледи, бош ауанача. Аллай бир кёлсюзлюк этгенин олсагъатда кеси да ангыламайды. Ол, дуняда терслик, артыкълыкъ жетген къадарда тынчлыкъ болмазлыгъын кишиден кем ангыламагъан Атабий, жигитликке багъа бичерге уа унутду бу жол. Атабий хомухлукъ эте келгенди деп ким айталлыкъды? – Ол затха аны душманыны окъуна тили айланмаз. Кёк бу жаз башында биринчи кере чарлады, элия да урду, кёк кюкюреп. Атабий, башын сылхыр этдирирге жетдирип тургъан сагъышларындан къутулду да, чыртда жукъ болмагъанча, бир уллу ташны жел, жауун жетмеген ышыгъына къутулду. Холамлы жаш, ичинден бир затла окъуп, Тейриге табынды. Жашаууну кёзлеге ау чапдыргъан чарслы кюнлери жангыдан эсине тюшдюле да, бу жол да Сюлеменовну ишин алды ёз актылында. Ташны кери сызама деп, аны кеси башына бир заманда да урма-

гъанды. Кюйсюз терсликле уа кѣп кере ийлегендиле, – анга, мырхыкча, илинип. «Кесибизден алгъа ёлгенлеге жиялгъандан башха мадар жокъ», – деген эди бир жол Атабийни атасы Абдулкерим. Жаш бюгюн да унутмайды ол сѣзлени. Алада адамны юрегине сабырлыкъ, халкъ ачыуун чачхан бир сейирлик кюч да, адам иги ангыламагъан жашырынлыкъ да бардыла. Хо да, болсун алай, сора бюгюн Атабий мында, киши жеринде, жоюлуп къалса, ким этерикди аны жияуун? Бу урушдан сора, артха къайтып, халкъындан бир махтау сѣз да эшитирик туююл эсе, ёлюмню кѣзюне къарай ашыргъан кюнлери бары да аны бла бирге жерге батып кетерге керекдиле, ыспас-бюсюреу болмай; махтау а жаныуарлагъа окъуна береди хычыуунлукъ. Бир заманда да жаннган отдан артха турмагъан Атабийге уа ыспассыз ёлюм арталлыда керек туююлду. «Ол сыйынг бла бар!» – деп, ызындан кѣл кенгдирлик жаулары окъуна жокъду. Кѣк – чексиз кенг, жерибиз а – тар, – деди Атабий. – Халкъ жер ючюн бири бирин андан кеседи. «Битеу аулакъла, таула – саулай да алам менидиле!» – деп къычырады фашист башчы. Ол малгъунну тили тутулур ючюн жаланда бир уууч топуракъ къуяргъа керек боллукъду аны ауузуна. Жер керек эсе анга – ашасын топуракъны, къан къусхунчу.

– Сен, Атабий, Дрезденнге атланыргъа керексе, – деген эди Рашид Заман огълу, – эсингде болсун, анда ишинги тынгылы этгенден сора, артха къайтырыкъ туююлсе. Берлиннге ётюп, анда баш кечиндирликсе. Мен юрегинги элгендирлик затны айтырыкъма, къоркъгъан этме, къоркъургъа уа керексе; жашла санга эки тюрю дарман берликдиле. Аладан бирин ичсенг, ичингден къан келликди да, врачла аны кѣргенлей, сени больницагъа жатдырлыкъдыла, – кѣп тутарыкъдыла анда башынга эркин этмегенлей. Экинчи дарманы уа жанынгдан арталлыда тюнгулген заманынгда хайырланырыкъса. Ол чекге жетмезлигинге ийнанама. – Сюлеменов мудах болду. «Черек таркъайса, – тенгизге жеталмаз», – деди Атабий, Заман огълуну кѣлюн бир кесек кѣтююр акъылда.

– Тюзсе, Атабий, ёлюмню хорларгъа эртте юйреннгенбиз, – деди Рашид. – Юч кюнден Украинадан сегиз вагон толу жашны бла къызны Германиягъа ашырлыкъдыла. Ол ишге сен таматалыкъ этериксе. Хар вагонда экишер бегеуол боллукъду. Жаланда экиси немис, къалгъанлары уа власовчула. Сен кесинг энчи вагонда барлыкъса. Украинаны бла Польшаны арасында къалын агъачда танг атар аллында партизанла сизни аллыгъызгъа тюберикдиле. Сен а, поездни тохтатып, битеу адамланы партизанланы къолларына сау-эсен ётдюрюрге керексе... Энтта да кенгеширбиз ол ишни юсунден.

– Тейри, сагъыш этер зат а барды, – деди Атабий, башына жюз тюрлю къоркъуу келе. – Акъыллы тауусум этерге керекбиз былайда.

– Акъыллы тауусум дегенинг? Мен сени жалчыгъа алмай ушайма да. Не тауусум хапарды ол?

– Акъыллы оноу этерге керекбиз, деген магъанада айтханлыгъымды.

... Ол эки кюнде Атабийни штабха чакъырдыла да, командировкагъа атланыргъа хазыр бол дедиле. Андан сора Бюйге Аксиль Якубович (немисле Атабийге аллай ат атагъандыла) жолгъа атланыргъа хазырлана айланнган заманында ёмюрде эсинде болмагъан ишге тюбеди. Бир къауум жаш болуп, ашханагъа кирип, бир зат ауузланыр мурат эте айланнганлай, алайгъа бир омакъ машина келип тохтады. Жашла барысы да ары таба сагъайдыла. Машинадан тюшген немис генералны келбетлигине уа эс бурмагъан жокъ эди аланы араларында. Генералны биргесине дагъыда ючеулен бардыла. Ала генералны ашырып айланнган адамла болгъанларын Атабийлары сормай ангыладыла. Ашханада Атабийни биргесине сюелип тургъан таулу жаш:

– Алий келеди! – деди, ауазын иги да кётюрюп, жукъа бети жинкча къызарып. – Алий келеди!

Аны эшитгенлей, Атабий да сагъайды. Алайда немис солдатла, офицерле да генералны узакъдан кёргенлей окъуна, алгъадан сюелген жерлеринде сын къатып, тауушсуз болдула. Атабий ол генералны аты Алий болгъанына сейир этди да, алгъын бийле миниучю ажир алайда кишнегенча кёрюндю аны кёзюне, – генералны келтирген машинаны ажирге ушатханлыгъы эди Атабийни, – ол экисинде не ушаплыкъ бар эсе да? Тау бийле алгъын сайланнган, багъылгъан ажирлеге миниучю эдиле, энди уа къарагъаны кёзюн къаматхан машиналагъа дегенлиги болур эди, баям. Бийле аз кюнню чапмагъандыла халкъгъа, къылычларын къынларындан чыгъарып, тарыгъуугъа уа сангырау болуп. Бюгюн да, бетлерине уялмай, фашистлеге нёгер болуп, ёз жерлерин кюйдюредиле, ёз халкъларын къырадыла; дунияда боранланы жырлатхан да ала, душман ушкогун жерлеген да ала, ёлюмню кёзюне къарап, аякъ бюкген да ала, онгсузну онгун алгъан да ала... «Былайдан мычымай думп бол!» дейим генералгъа, – деди Атабий. – Угъай, сабырлыкъ алайым кесиме, мен да кийипме да немис офицерни кийимлерин. Ол да менича эсе уа? Тейри, алай болур амалы уа жокъду, – партизан генерал чыннга дери къалай ёсер? Алгъыннгы тау бийледенди, жерин, мюлкюн, байлыгъын-бийлигин артха къайтарыуну жолун излейди. Ой, насыпсыз а! Малгъунланы тиллерин, адетлерин, төрелерин да

биле болур, мен да немис тилде сёлеширикме аны бла, сёлеширге иш тюшсе. Миллетин сатхан адам миллет тилинде сёлеширге эркин туююлдю!»

Ол: «Алий келеди!» – деп, кыуанган таулу жаш, генерал эшикден киргенлей, бирси негерлерини тизгининде сын кыатып сюеледи, – кыымылдагъан угъай, солууун окъуна алмайды жангыз бир адам. Ол низамны бузсала, аскер антларына ёллюклерин биледиле барысы да. Асыры ачыулангандан туююл эсе, Атабийни бети алгъа агъарды, ызы бла уа къара-моргъа тартды. Солууун алмай сюеледи. Ол, генералгъа кёз кыйыры бла къарады да, аны бетинде кыалай эсе да иги ангылашынмагъан бир жылыу сёзди чынтты таулу эр киши! Аны намысы болмагъанча бийикде жюрюгенин да ангылады ол. Игиди, таулугъа немислени баш ургъанлары! Алий Атабийни негерлерини барысыны да кезиу-кезиу кыолларын тутду. Ол таулу жашны уа башын окъуна сылады. Ойнагъанмы этесе, немис генерал таулу жашны башын сылап эркетелгенди! Атабийге ала экиси да башха туююлдюле: генерал да, солдат да Гитлерни шапаларыдыла. Холамлы жаш а немислени кеслеринден эсе алайладан бек жийиргенеди. Генерал, немисча сёлешип, алайдагъылыны хар биринден хапар сорду, биреулен аны сорууна жууап берди, кыалгъанла уа солууларын алмай тынгылайдыла.

– Бу да узакъ адамыбыз туююлдю, – деди ол таулу жаш ёз тилинде Атабийни генералгъа кёргозте. – Холамлы жашды.

Алий Атабий таба артыкъ бек бюсюремей къарады. Алай туююл эсе да, алайда сюелгенлени барысы да алай сундула. Алийни кыалын кыашлары чюйре айланганча кёрюндюле Атабийге да. Муну партизан болгъанын эрттеден билип, излеп айланган адамларына тюбөб'а кыалгъан болурму?! Атабийни кыулакълары шугут таууш этдиле. Душман огъу бу жолда муну жокъламай, кыулакъ жаны бла озду чююлдеп. Алай аны энтта да илишаннга алгъанлай турадыла; кыызыл партизанны аяу жокъ. Генерал сёз орунуна окъуна бир зат айтса уа, Атабийни кёзюне аралып турмай. «Кёп душманым ызымдан бек кыысха бола келгендиле, – деди Атабий, – алай бирине да жетдирмегенме. Бу жол а, бир ишексиз, кыапханнга тюшдюм. Тохта, сабырлыкъ алайым жюрегиме, «Къоркъа билмеген батырлыкъ да этмейди». Атабий кесини болумсузлугъуна чамланды.

Генерал, бёрюча, битеу тёммеги бла бурулуп къарады негерлерине. Ол заманда биргесине келгенле сын кыатып кыалдыла. Бу жол а Атабий ачыкъ тюнгюлдю жашауун-

дан. Генерал бусагъатчыкъдан озмай буйрукъ берликди Атабийни тутаргъа.

– Жаш, бери, манга жууукъ атлачы, – деди Алий малкъар тилде. – Атабийни борбайлары къалтырап, жеринден тебалмайды. Генералны буйругъун толтурмазгъа уа аз да эркинлиги жокъду.

– Холамлычыкъ, эшитмеймисе мени айтханымы? Огъесе, генералгъа бюсюремегенликми этесе?

Атабий, эки атламлыкъ жерге төрт-беш атлап, кючден жетди.

– Сен Абдулкеримни жашы туююлмюсе?

– Хау, Батырланы Абдулкеримни жашыма, – деди Атабий, асыры жунчугъандан, бурун сырты терлеп, генералны къарамына къарамын бурургъа базынмай.

Генерал Атабийни къучакълады да, жаягъын жашны жаягъына къысды. – Атабий бютюнда бек жунчуду. Алай жан кирди, – бу жол да ёлюмден ажымсыз къутулгъанына ишексиз болду.

– Абдулкерим саумуду? – деп сорду Алий, Атабийни башын ёрге кётюрюп, кёзюне жангыдан къарай. – Энингден таныгъанма, – Абдулкеримге союп къаплагъанча ушайса.

– Атам сау туююлдю, – деди Атабий, Абдулкеримни ёлген хапарын тюз олсагъатда эшитгенча, мудах болуп. – Къызылла илишаннга салгъан эдиле жарлыны.

– Ой, анасын сатайым, – деди Алий, – ала да дуниягъа, халкъгъа къан жаудуругъа жаратылгъан эдиле. Бу уруш да аланы хаталарындан башланнганына аз да ишекли болмагъыз. Шерипа уа сау-эсен болур, Аллах айтса?

– Аллахха минг кере шукур, сауду!

– Радимхан а?

– Ол да сауду (Атабий билмей эди ыннасыны ауушханын).

– Ой, Аллах ыразы болсун, не иги хапар айтдынг, мени бек къууандырдынг. Сени ананг да, мен да бир жукканы ичгенбиз, – Радимханны ёз анама санайма.

... Атабий, артха аз-аз тепчий, генералдан бир атлам чакълы кенгирекке кетди. «Аллах кёргенден, Алий адам юркюрча генерал болмаз, баям». Генерал холамлы жашны атасын, анасын, жууукъларын тансыкълап, сагъыннганында Атабийни жилярыгъы келди. Ол тюкюрюгюн кючден бла бутдан жутду, сора, тюп эринин ачитхынчы къабып, акъылын башына жыйды. «Энтта да сор бир затла» деген акъылгъа келди дейме Атабий, Шахан улуна кёз къыйыры бла къарады. Не сейир, ол да сагъышлы сюеледи: бир ауур ишни юсюнден сабыр оноу этерик адамгъа ушайды. Аны бирде

көнг акъ мангылайы жыйырылды, бирде жукъа жаякъларыны бла кёз тюплерини тепгенлери билинедиле, ол онг кёолун ёрге кётюрюп, ариу ишленнген сакъалын бла мыйыкъларын сылады. Былай къарагъанда жыл саны келген адамгъа ушай эсе да, алыкъа чачына, сакъалына акъ урмагъанды. Алий, кесини нёгерине немис тилде бир зат айтды. Ала уа алайдан мычымай тайдыла. Генералны не айтханын эшитмеди Атабий, – олсагъатда башын кёолгъа этип тургъан огъурсуз сагъышларыны ачы тенгизинде жюзе эди. Ол Шаханланы юслеринден хапар эшите тургъанды. Алай кишилерин а танымагъанды. Атасы Абдулкерим Шаханланы Басиятны юсюнден ёхтемлик бла айтыучусун а унутмагъанды.

Бир кесекден Алий, Атабийге, аны къатында сюелген малкъарлыгъа бла къарачайлыгъа кезиу-кезиу къарады да, аз ышарды. Алагъа жанымы ауруду, огъесе, этген ишлерине махтауму салды – аны оюмун киши ангыламады. Атабийни уа акъсыл бети нек эсе да кёз кёре къып-къызыл болуп къалды. Буруну алгъындан да уллуракъ болду. «Тейри, Абдулкерим улчукъ немислени кёллерине жете болур ансы, иги офицер чыны барды», – деди Алий...

Былайда Атабий арталлыда ангыламагъан зат: немис генерал аллай бир заманны ичинде нек сюелирге керек эди жаш-къушну ортасында? Таулуланы кёрюп, сабийлигин, туугъан журтун эсгере болур? – деп, Атабий кеси соруууна кеси жууап берди. Баям, Алий генерал болгъанын унутуп къойгъанды. Аны битеу акъылы Черек аузуна кетипди, туугъан эли Мухолну хар ташын, агъачын, сууун, шауданын кёз аллына келтиреди. Элге къол узатып сюелген таракътиш таула уа? Танг аласында терек башланы бир кесек тынгысыз этгенликге, хычыуунлугъу жюреклеге дарман болуучу аязчыгъ'а? Байлыкъларын, бийликлерин эсине окъуна тюшюрмейди ол. Аны акъылында, бир насыпларына, къара халкъны тонап, харам ырысхы ашап, керилип жашамагъандыла. Окъуугъа кёл салгъандыла, жарлыланы сабийлерине билим бериуню жолун да излегендиле. «Бийлени да болгъандыла тууардан да тууарлары», – деучюдю Алий, бек суйген тенглери бла озгъан заманны юслеринден хапарлашхан заманында. Шахан улу, таулу жашланы къатларында сюелип, эртте ёлюп кетген адамла бла ушакъ этди кеси акъылында. Абайланы Мусосну, Солтанбекни да жокълады. Ала аны кёзюне акъ ауанала болуп кёрюне эдиле, – ёлгенле барысы да бирчадыла, – байлыкъ, бийлик излеген жокъ. Алий сёлешгенликге, анга жууап берген жокъ. Энди Шаханланы Алий кесини чынын, Германияда болгъанын

да унутханды, – акъылы, эси да Малкъарда. Къалай насып-
лыды ол бусагъатда!

Алийни нёгерлери алайгъа терк-терк атлап келдиле да,
жангыдан сын къатып, генералгъа честь бердиле. Сора алда
келген офицер генералны буйругъун толтургъанларын
айтды.

– Жашла, «Ач къонакъны хапар бла сыйлама», деген
сёз жюриуючу эди алгъын Малкъарда, – деди генерал, Ата-
бий таба жууукъ атлап, онг къолун аны инбашына сала.

– Адамны ашына кёре – иши болур». Анасын сатайым,
бизни халкъыбызда кёп акъыллы сёз жюриуюдью. «Адамны
малы башына жауду» деген оюмда уа къалай терен магъа-
на барды. Тау бийлени маллары, мюлклери башларына жау
болгъанларын менден эсе сиз иги билесиз. Къойдукъ аны.
Келигиз, бир зат ауузланайыкъ!

* * *

Шахан улу, атха кеси аллына секирип мине башлагъан
заманында, – 1914 жылда къачханды Мухолдан тыш къы-
ралгъа. Не айтыуу барды, тили, къагъыты болмаса, Алий ол
ишни этерге чыртда базынырыкъ туююл эди. Кеси ангы-
латханнга кёре, туугъан журтну ташлаугъа баш себеп бол-
гъан зат – халкъны арасында жюриуюген чойреликле, орус
аскер, ажир жюгенинден ычхыннганча, Кавказгъа бекден-
бек ёшюн ура башлагъаны. Тейри, революция къымылдау-
ла барындан да бек элгендирген болур эдиле. Атасы Тау-
къан кюрешген эди, жаш, жангылма деп. Ким кёргенди
атасыны оноуундан чыкъгъан таулуну? Болсада Алий окъуу-
гъа жол алгъанын ангылатхан эди атасына, бу жол кёлсюз-
люк этсе, ёмюрде муратына жетмезлигин айтып. Энди уа
неден да не анга?! Совет власть тюп этди бийин, байын да,
Батырланы Абдулкерим да, аны тукъум къарындашы Ора-
зай да байлыкъларыны хатасындан жоюлдула.

– Атабий, – деди Алий, чыммакъ-акъ жан жаулукъ бла
сакъалын, мыйыкъларын, къына жагъылгъанча, къызгъыл-
дымгъа тартхан къалын эринлерин сюртюп бошап, столда
аны аллына салыннган табакъны да бир жанлыракъ тюр-
тюп. – Черек ауузуна келген къыйынлыкъдан а хапарынг
бармыды?

– Жюйюсхан генерал!.. – деп, Атабий секирип ёрге
турду.

– Энишге олтур. Мен соргъанны ангыламадыңмы?

– Угъай, жюйюсхан генерал! – Атабийни къоллары къал-
тырадыла, эринлери да.

– Россейде жангы жашау бизни кибики аз халкълагъа

азап чекдиргенлей туругъа деп къуралгъанды, – деди Алий. – Агъачны кыйынлысы тирменнге къакъгыч болур. Биз андан да кыйынлыбыз. Мен бек дурус билген затымы юсюнден айтама сизге; 1942 жылда кеч кюз артында НКВД-чы аскерле Черек ауузунда Глашлада, Чегетде, Саутуда бир деге бир жан кыймай кыйргъан хапарлары барды.

Атабий, биягындача, секирип ёрге турду, аны кёзлери кёрмей къалдыла, къан тамырлары да ишлемей тохтадыла. Олсагъатда дунияда барын-жогъун да ангыламайды ол. Бир кесекден генералны кёзюне аралып тургъанын а сездиди. Алий да ангылады Атабийде болгъан халны. Алай ол аны кёлюне жетерча сёз айталлыкъ туююл эди, генерал айта тургъанды аз халкъгъа бу дунияда жашау жокъду деп, уллу жыйылыулада окъуна. Алий Гитлерни керти адамы болгъаны себепли керти сёз айтыргъа кишиден да къоркъмагъанды. Германия да аз халкъланы большевиклени – орус-луланы боюмса тюплеринден къутхарабыз деп кюреше эсе, нек къоркъургъа керекди кеси тутхан ниетни халкъгъа жаяргъа. Бусагъатда аууп кетерге хаппа-хазыр болуп тургъан Атабийни жапсарырча сёз айтса, башын жарлылыкъ кыйсхан халкъы азатлыкъгъа чыгып къаллыкъ окъуна сунду. Ол, таукел адам, бу жол арсарлы бола-къала сёлешди:

– Кыйынлыкъны кёп сынагъан адам жаныуаргъа ушап къалады. Тёжюм керекди, иги жаш. – Генерал ахтынды. – Къара кыйгы башын басханлай жашайды халкъыбыз. Алай Черек ауузунда болгъан бу жолгъу иш барысын да унутдургъанды. Итден туугъанла, аманлыкъны кеслери этип, аны да немислеге атагъандыла... Да, Тейри, лязим, бу сиз күүлланганла да, мурдарлыкъ этиуден артха тургъанла туююлдоле.

Генералны ол сёзюм эшитгенлей, Атабийден къалгъанла бир бирге къарашдыла. Болсада Алий, аланы къоркъуулу сагъайыуларын къулагъына да алмады.

– Бу урушда ала халкълагъа сынатхан артыкълыкъла-ны адам улу хапарда айтып эшитмегенди. Бу кыйралда артыкълыкъладан азат болургъа ушап турады... Жалгъан кыйралда не ючюм жоюлгъанларын билмегенле уа таза да жарлы жанладыла. Артыкълыкъ. Зорлукъ. Мурдарлыкъ. Учузлукъ. Бир бирлерин къуууп айланадыла мында. Ма алайды, жашла, – деди Алий, тау тилде сёлешгенине къууанып, жашлыгъын тансыкълап, – «Суугъа таянма, жаугъа ийнанма» деучюдоле малкъарлыла. Атабий, кесинге сабырлыкъ ал, ол хапарны эшитгенли мен кыйюп-бишип бошагъанма. Итле итликлерин этгенликге, саулай кыйралгъа кёлашау тюз болмаз, баям...

Алий, сёзюн алайда тохтатды да, сагъышлы тынгылады. «Мен кесим да дунияда аз зат кёрмедим, аз зат сынамадым, – деди ол бир заманда ёз акъылында, къайда болгъанын, кимле бла ушакъ эте тургъанын да унутуп. – Жесирлик сынадым, ташада да кёп сытылдым. Уллу жауунладан, боранладан къутула келдим, – ёлюмню сууукъ кёзюне да къарадым, анга да бой салмадым; тохтамай бизге аманлыкъ тежеген ит къанланы да хорладыкъ. Алай кесиме таша насып излеб’а бир да кюрешмегенме. Адамлагъа уа изледим дайым да игилик. Урушну ал кезиуонде немисле къолгъа этген адамларыны арасында сюннет этилгенлени (къыргъызлыланы, юзбеклилени, таджиклилени, тюркменлилени, къазахлыланы, дагъыстанлыланы...) чюйютлюлеге санап, бир жанына чыгъарып, илишаннга салып тебирегенлеринде да этдим кишилик, – Гитлер мурдар окъуна ангылады мени сёзюмю, алай этерге жарарыкъ туююлдо деп сюелгенимде».

Алий, Атабийни биргесине алып кетерге да угъай дерик туююл эди, – алай холамлы жашны акъылын билгинчи, ол затны уруп этип къояргъа да суюмеди. Черек ауузунда болгъан ишни анга айтып жарсытханына да жарсыды генерал. Атабий да, аны халаллыгъын ангылагъанча, кёзюне ыразы болуп къарады. Энди Атабий Уллу Германияны айтхылыкъ генералы бла угъай, ёз халкъыны бир керти адамы бла ушакъ этген сунады кесин.

– Адам жашау жолундан бир чалпыса, ёмюрде да онгмайды деп эшитгенме таматаладан, – деди Атабий, Алийни кёзюне угъай, кесини чурукъ бурунларына къарап... – Сиз а, жюйюсхан генерал, быллай уллу чыннга жетиширге онг тапхансыз... Бу зат, мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, бизни халкъыбызгъа бек уллу намысды.

– Намыс болур, насыб’а туююлдо, – деди Алий, Атабийни ол сёзлени айтырын сакълап тургъанча. – Ёрге ёрлеген къыйын, энишге тёнгереген а бек байтамалды. Мен Уллу Герман тутхан жолну терсге санагъанма десем, Аллахыммы алдарыкъма. Кийик ёхтемлигими бир заманда да атмагъанма. Билимими ёсдюргенме, хунерими айнытханма, санларымы ийлегенме, – аласыз офицер муратына жеталлыкъ туююлдо.

– Къарайма да, жюйюсхан генерал, малкъар халкъгъа айып келтирмегенсе?..

Алий, аз ышарды, Атабий а, аны ол халын эсле, кесин терс сёлешгенми сунду, иги да жунчуду. Атабийни ангылауунда: «Малкъар халкъ бизге, бийлеге, этген игилигин кеси жанында къойсун», деген магъана бар эди Алийни сагъышлы къарамында. Да алагъа жетген къыйынлыкъда Атабий-

ни не терслиги барды? Аланы юйюрге уа сынатыр ючюнмю к'алдыла азап? Немис генерал бла обер-лейтенант бир кесекни кеси саг'ышларына кёмюлдюле. Алийни биргесине келгенле бла Атабийни нёгерлери уа, киши былай этигиз деп айтмаг'ан эсе да, столдан туруп, арлак'г'а кетип сюелдиле; Атабийни нёгерлери ушак'ны к'ыздырадыла, бирсиле уа сын к'атханлайдыла.

– Не мадар да этип, совет аскерлени жанына ётерге кюреш, – деди Алий, Атабийни кёзюне жютю к'арап, – мени тели сёзюм ол болсун. Мындан арысында Германны ёгюзлери арба тартмазг'а ушап турадыла... былаг'а болур болг'анды. Ким биледи, энтта тюберге болурбуз Аллах айтса. Тюбемесег'а юйюнге сау-эсен жыйылсанг, жамауатха менден соруп салам айт. Жерибизни хар ташын, сууун, аг'ачын тансык'ларса.

– Аллах сизни тилегигизни толтурурча онг берсин манга, жюйюсхан генерал, – деди Атабий... Эки таулу бир-бир кёзлерине к'атдыла да к'алдыла. Ала к'айры эсе да узак' жолоучулук'г'а кетип, анда жылла бла туруп, к'айтып тюбешген татлы тенглеге ушай эдиле. Атабий Алий таба жангыз бир атлам этди. Ол генералны к'учак'ларык'ды бусаг'ат. Алийни уа к'арамы, ак'ылы да Малк'ар аузуна кетипдиле. Ол Кавказны кёрлюк, ол жерде жашарык' Атабийге сук'ланады. Сабийлигинде к'ыдырг'ан жолланы барысы да кезиу-кезиу кёрюндюле кёзюне. Алий, жангыздан ары барып, тук'ум отун тиргизир мурат этген эди да, толмады аны ол мураты. Биреуге дерт тутхан, аманлык' излеген ак'ылдан а кенгде эди Шахан улу. Дунияны кёрген адам, халк'ны дуния насыбындан юлюшлю этер ючюн кюреширге эди мураты, адамланы ёслилерин да ызындан тизип. Алай этсе, жамауатны ийнаг'ы боллуг'уна ишексиз эди. Бёлек заманны ичинде ол аны жүрегине тюрелген, эмилик атха миндире, башын таулары бийикликлерине дери кётюрюрге, кюн таяк'лары жайылг'ан жайлык'лаг'а к'арарг'а хазырлаг'ан к'ууанчы – ахшы к'уууму эди. Алай ол, кесини ахшы муратына жетмезлигин эртте ангылаг'ан эди, аз сёзлю атасы тюшюнде келип: «Жаш, ала барысы да болмазлык' ишледиле, ашыг'ышлы оюмларынга алдатып, жолунгдан шашма», – деп, айтып кетген эди. Алий Россейде дуния к'атышны кёрмей, эртте ок'уна башын алып кетгенине уа бу жол ыразы ок'уна болду Таук'ан: «Ыспассызлык'ны, учузлук'ну биз сынаг'ан да тамамды», – деп теренден ахтына эди ол. Алий, ол кече болмаса, атасыны боюн тамырлары тикгич халда тартылып бир да кёрмеген эди. Мыйык'лары да иги ишленмей, – ала ариу эринлерин жабып, сак'алы да чал болуп, ёсюп, тук'лери

чюйре айланып. Хар заманда ышара туруучу талгыыр кёзлери да тереннге кетип, узун бармакылы гиназ кьолларыны сыртларыны к'ан тамырлары да тышына иги да белгили болуп, тепгенлери таныла. «Мени атамы былай жунчуп тург'анын к'ерген тук'ум жауларыбыз аз бек к'ууанмайдыла, — деп с'елешген эди Алий тюшюнде кеси кеси бла, кенг инбашларындан бир ауур жюк басханча, алг'а гуппурурак' болуп. — Туудук'ыларынгы тобуг'унга олтуртуп ойнатханынгы да к'ералмадым, атам. Сени аллынгда терслигими бойнума алама. Кеч, атам, ол затны этерге к'юлунгдан келлик эсе. К'ыйын кюнюнде к'атынга табылмадым, атауулну ахшы т'ерелерине кертичи болалмадым».

III

Атабий кесини бу жолг'у ишин к'аяг'а ёшюн ург'андан башха к'ермеди; заман салг'ан низамдан чык'май, анга к'абырг'асын жарашдырып, ох деп турмай, атасыны башынамы айланады атасын жойг'ан, кесин «к'ара ч'епге» салг'анлай тург'ан власт'ха жаны-к'аны бла к'ууллук' этип, кече-кюн да ёлюмню к'езуне к'араг'анлай. Атабий, ол тюрлю саг'ышла башына келселе, аладан к'утулалмай, иги кесек заманга дери аман саг'атлы болг'анлай турады. «Кет, анасы бергенни т'ексюн, сатхычла да, эртте-кеч болса да, ачы к'аппай мадарлары жок'ду, — деп, аллай кезиуледе к'ёл этип, — адамг'а, жаныуарг'а да дунияда жашарг'а изми бир кибики берилген эсе, башыбызны бушуу басып тург'анлык'г'а алг'а к'арарг'а кюрешейик, игиле, ак'ыллыла айтхан бирди: «К'ыйын кюнюнде к'айда да к'ыралынга к'юл к'етюрюрсе». Бу урушда уа аны уллу бушуудан сак'лар ючюн жанынгы да аяма, сени кишилигинг халк'ны эсинде к'алыр ёмюрге. Жашауубузда к'еп к'ыйынлык'ла к'ергенбиз, к'епге т'езгенле да болайык'. Киши нокта салмаг'анды бизни башыбызг'а, ниетибизге к'уулук' этебиз, олду бизни хорламг'а элтирик, иги, тюз да жашатырык'», — дей эди.

* * *

Т'егерекде бир ауук'г'а ауур шошлук' тохташханлык'г'а, Атабийни жүрегинде тынчлык' жок'ду, — ол шошлук' аны бютюнда тынгысыз этеди. Урушда аллай шошлук'ну ызындан уллу палахла келиучюлерин к'еп кере к'ергенди холамлы жаш. Жолг'а аны бла бирге атланырык' жашла бла шаг'ырей болду эсе да, не алаг'а, не кесине ышанмайды. «Жүрегинге аллай бир к'юрк'уу алып, ёлген

бюлю болуп турма, – деген эди Сюлеменов Атабийге, тюнене ингирде тюбешгенлеринде. – Нёгерлеринг не этерлерин биледиле. Алада сени оноунгдан чыгъарыкъ жокъду. Тейри урсун, былайда бир жалгъан сёз айта эсем...»

Сюлеменовну «Тейри урсун...» дегенин чотха алып, Атабий Азербайджанда да, бизде да бирге ушагъан сёзлени кёплуклерине бу жол да сейир этди. Алай, вокзалда къычырыкъ-хахайлагъа къарап, жүреги жарылыргъа жетишип тургъан Атабий Сюлеменовну саламын онгсунмай алды. «Бу жолгъу ишибизге кёре боллукъду битеу эндиге дери эте келген затларыбызны къыйматы, – деди Сюлеменов, – бу къадар адамны (немисле поездге зор бла миндире тургъан жашлагъа бла къызлагъа кёлю тола къарай) палахдан къутхарсанг, ёмюрден ахыргъа къыралны ийнагъы болгъанлай жашарыкъса».

«Кеф адамны сантына ушайды бююн бу адамны серленнгени», – деди Атабий, Сюлеменовну насийхатларын кётюралмай.

– Сен былайда сюелип турма, – деди Рашид Заман огълу Атабийге, поездге жууукъ атлап, – оноу эт, кесинги ким болгъанынгы кёргюзт, Германия ючюн «къарынынг ауругъанын» ангыласынла бу къансызла.

Бегеуюлле, тегерекни алып, чалман къазыкъларыча сюеледиле. Бир къыз, ит къуйругъундан чёкгенча, темир жолгъа олтуруп, жеринден тепмей тохтагъанында, эки солдат, шытыларын бетине чача, кезиу-кезиу къычырышдыла къызгъа. Бирлери ушкок къалагъын аны аркъасына окъуна жетдирди. Ол затны эслеген Атабий, къызны къатына терк барып, солдатлагъа немис тилде сёлешди да, аланы алайдан кери этди. Къыз бла уа орусча сёлешди: «Акъылынгы башынга жый, тур ёрге, – деди Атабий анга. – Тенглерингден айырылма, аладанмы игисе сен?»

– Аллах къаргъагъан сатхыч, – деди къыз Атабийге. – Сизлайлагъа келлик кюнню кёзюм бла кёрюп ёлсем, андан сора жукъ керек туююлдю манга. – Къыз, секирип ёрге турду да, Атабийни бетине туюкюрдю.

– Сени былхымсызлыгъынг жаныма тиймейди, – деди Атабий, – жанынгдан тойгъанса да андан этесе алай. Ариулукъ бла мин поездге! – Атабийни къычыргъаны узакъгъа эшитилди. Аны алай этгенине Сюлеменов да къууанды.

– Жаны саулай ёз бушуууну жияуун эте тургъан адамса сен, – деди ол украинли къыз поездге мине, Атабийни бетине энтта да бир кере туюкюре. Аны алай кёргенинде немис солдатладан бирлери ол къызны инбашына ушкок къалакъ бла жетдирди. Къыз оу-шау бола ташайды вагон ичине. Атабий а, къызны сынсытхан солдатха акъдан-къарадаң

жукъ айтмады, кёл кенгдирип окъуна къойду, баям. Былайда аны башын бир ауур, къайгъылы сагъышла тынгысыз этдиле. Кёзлери экили кёрген кезиулери окъуна боладыла. Рашид Заман огълуну: «Бу жолгъу жолоучулугъунг бек къоркъуулуду», дегенин да эсине тюшюрдю. Шахан улу Алийни: «Быллай заманда къыралыны юсуне ушкок бла сюелмеклик, ата-анасын ёлтюргенден башха туюлюк. Бу эссизлик ишден сора таулагъа жолну унутуп къоюгъуз», – деген сёзлери уа къулагъына жангыдан эшитилгенча болдула. – «Тайпа башлыкъ этмегиз. Адамны шыты кюнледе тикледе аягъы учса, къаядан кетеди», – деп къошхан эди Алий, бирде мудах бола, бирде огъурсуз хал ала.

Совет офицерледен Шахан улун жаныгъанла аз туююл эдиле, аны къайгъысындан терк тохташдырып, ит душманны кёзюнден къан тамызыргъа ашыкъгъанла. Аллайла Шахан улу немислеге къуллукъ этгенликге, анга ана сютюча, багъалы журту кюл-кёмюр болгъаныны къыйынлыгъын уллу жүрек азаплыкъда кётюргенин билмей эдиле.

Атабий, адетде болгъаныча, сауутланып атланды жолгъа. Бар сагъышларын башындан кенгирекге къыстай, не уллу къыйынлыкъ сынаргъа тюшсе да, намысына учузлукъ жетдирмезлигине ишексиз болуп, ёмюрюнде таукеллиги кюч-къарыу бере келген, бююн а таша шургулукъ борбайларын къыйып, санындан къаны кетгенча, бети да бир бек агъарып сюелген Рашид Заман огълуну къатына барды да, сёз айтмай, тынгылагъанлай турду. Кюйсюзледен, кюйсюзлюкден да безиген Сюлеменов башын ёрге ауур кётюрдю. Аны кёзлери, эринлери бирча ышардыла. Алай бети уа къайгъылыды, – Атабийни къадарына тынгысызлыгъы ачыкъ танылады. Атабий да толугъа сезди ол затны. Бу жол холамы жаш кёл этдирирге кюрешди Рашидге: «Бизни кишилике таула юйретгендиле. Кёлюнг кюлмесин, биз – таулада ёсген адамла, башлары кёкге тирелип, къолларын Аллахха узатып тургъан Кавказ таулары балаларыбыз. «Базынмагъан базук сындырмайды», мен кесиме базынмасам, бу ауур борчну боюнума аллыкъ туююл эдим...»

Атабийни кёлю толду да, андан ары сёз айтмады. Сюлеменовха ол халын билдирмезге кюрешди. Жарты оюлгъан вокзалда немис офицерле, солдатла кёпдюле. Атабий бла Рашид аладан бир жаныракъдадыла.

– Бюйге Аксиль, кеси оноунгда болгъан адамланы хар бирин да кеси жерлерине тохташдырдынгмы? – деп сорду Рашид Заман огълу.

Жангы атына иги юйренмеген Атабийге Рашидни айтханы бир къужур кёрюндю. Алай ол мындан арысында Рашидге бир заманда да тюбемезге боллугъу акъылын ал-

гъанды да, нёгерини айтханына хазна магъана бермегенча кёрюндю. Алайда ёмюрюнде туюшюнде да кёрмеген зат – кёк кенглилине учуп кетерге таукел болду да, ёрге къарады. Ол кёк кенглигинде къанатлы окъуна кёрмеди, окъ, топ таууш аланы да жалкыътхан эди. Баям, Атабий бу иште болумсузлугъун ангылагъан болур эди, къарамын аякъ бурунларына тиреп тынгылады.

Рашид Атабий соруууна жууап къайтармагъанын иги ангыламады. «Буйге Аксиль» ким болгъанын билмей тынгылагъан сунду. Сора сёзюн жангыдан къайтарды:

– Адамларынга борчларын ангылатханмыса?

– Хар затны да тынгылы этгенме, жюйюсхан майор, – деди Атабий сёзюн алайда ары бла бери чепкен сокъгъанча айланган немислеге да эшитдирип. Сора жаш Рашидни кёзюне къатды да къалды. Алайда Рашид эслилик этерге керек эди. Кертиди, дуния сарыны башын алып тургъан Рашидге да тынч туююл эди жилимай тёзмеклик. Ол Атабий алайда болгъанын унутду да, ата-анасы, жууугъу-тенги, туугъан жери да кёз аллына келип тохтадыла бир кесек заманнга. Каспий тенгизде да ол къайыкъ бла жюздю. Деменгили тенгизни чайкълалгъан тауушу эшитилди къулагъына; Бакуда хар зат да аны жаш заманындача тура эдиле. Алайда Рашидни кюе тургъан жюрегине салкынлыкъ келди, – олсагъатда дунияда андан насыплы адам жокъ эди. Алай, бир кесекден ол кёзлерин уллуракъ ачып, хар заманда этиучюсоча, теренден ахтынды; аны кёзлери къапларындан тышына бегирек чыкъгъанча кёрюндю Атабийге. Бурун жанлары агъардыла, кенг мангылайы жыйырылды, къулакъ артлары кызардыла. Чархыны сингирлери алгъынча созулмагъанларын Рашид кеси да сезді. Поездни кетер сагъаты жетгенлей, Атабий алайдан артына къарай кетди. Рашид а, сын ташча, алайда сюелгенлей кълды. Энди ол кесин бир заманда да алгъынча ышармазлыкъ сунады. Анга билеклик этиучю, ариу сёзю бла кёлюн алыучу Атабий энди сюелмез къатында, заманны хыйласына къажар жюрек оту бла уруш этмез. Ол факъыр билмейди халкына келген кыйынлыкъны, аны туугъан жеринден зор бла кёчюрюп, юлени таш къабыргъларында къара къурум басхан ожакъла сюелип кълалгъанларын, эллени ныгъышлары адамсыз, от жагълары тютюнсюз кълалгъанларын, чал таулары жилий тургъанларын билсе, жюреги жарылып кълалар эди, бир тюрюк ишексиз. Ол а, жарлы жаш, къланлы душманны жюрегине къара къама урама деп, жаханым отуна кирип барады. Ким ючюн? Аны халкын туугъан журтундан айыргъан, къыралы ючюн...

Рашид поезд кетгенден сора да турду алайда кёп заман.

Бюйге Аксиль, энди бир затдан да к'юрк'майды, — ол замансыз жоулг'анланы биринден да туюлду иги. Ахырат к'аллай болг'анын ол дуниялык'да к'ергенди, сора жерни башыны бла туюню не башхалыг'ы барды? Уруш бошалг'андан сора да бу к'атышлык'ла к'еплени аман саг'ятлы этериклерине ишексиз эди, туюню бла терсни бири биринден айырг'ан бек к'ыйын боллуг'ун иги ангылайды Атабий. К'язык'ны базык' жаны аны кесини желкесине тиерик эсе уа? Ол затны юсюнден да этеди бирде саг'ыш. Уг'ай-уг'ай, ол бусаг'атда не ёлюмден, не башха к'ыйынлык'дан к'юрк'майды, — Атабий жесирлени палахдан к'утхарырг'а керекди. Бу к'ыйынлык'дан сау к'утулса, азап сынаг'ан кюнлерин мудах эсгере жашар ёмюрюнде. Ёлюп кетсе уа, аты белгисиз жоулг'ан к'ызыл аскерчилени тизмесине жазылыр да к'алыр. Саула миллет эркинликлени тунчук'дург'ан законланы куюсюзлюклерин да унутуп, ойнарла-кюлюрле, боза аяк'ны к'олг'а алып, алаг'а хорлам келтирген к'ырал башчылаг'а алг'ыш этерле.

Айтханындан таймаучу Атабий сары тангнга жук'усуз тубеди. Ол поездни тохтатырык' жерлерине жете тург'анларын биледи — картасы к'олундады. Бир заманда Аксиль, поездни тохтатды да, кеси жанлы болуп сюеллик бегеуюллени вагонуна чак'ыртды. Аланы араларында Боташладан эки к'арачайлы жаш да барды. Гирси бегеуюлле болг'ан вагонланы эшиклерине кирит салдырады. Атабий, бегеуюллени да биргесине алып, вагондан тышына чык'ды. Боташ улуланы Атабий этерик ишден хапарлары жок'ду. Сёзню узак' созарг'а заман жок' эди. Аны себепли Атабий к'арачайлы жашланы бир жанырак'г'а чак'ырды да: «Бусаг'атчык'да мен айтханны этмесегиз, ёмюрюгюзню жияуу бла апырлык'сыз, — деди, — тууг'ан жеригизге термиле жашарык'сыз, халк'ыг'ызг'а ыспас-сызлык' сынатырык'сыз. Малк'арда быллай хапар жүрюйдю: «Хар элде бир к'ырал, бир башчы, К'арачайда уа хар ким кеси к'ырал».

— Тамата, сен ол сёзлени не хыйсапдан айтаса? — деди к'арачайлы жашладан бирлери. — «Тамата» дегеним жанынга тиймесин, чынынг бийикди да андан айтама.

— К'айыг'ы жок'ду. Сау бол, манга намыс этгенинг ючюн.

— Айт, не излейсе бизден? — деди экинчи жаш.

Аланы алай хыны-хуну сёлешгенлерин артык' бек жаратмады Атабий. — «Тейри, была бла бир ак'ылг'а келмеклик уллу ишди», — деди ол кеси кесине.

— Нек турабыз, бу аг'ачны ичи партизандан толуду, юйю-

буюню къурутмайыкъ, — деди алгъа сѣлешген Боташ улу. — Биз жолгъа кесибизни жойдуругъа деп чыкъмагъанбыз. Уллу ишни юсюнден эки бетлик болмасын.

— Зорлукъну хорларыкъ тюзлюкдю, — деди Атабий, — биреуге акъыл юйретир ючюн алай терен акъыл керек туюлду кимге да, мен акъыл юйретмейме сизге, — таукел тауну аудурур. Тюз бусагъатчыкъда бир тилли да, таукел да болайыкъ, жашла.

— Тамата, — деди жыл саны бла къарындашыннан иги да кичи кѣрюннген жаш. — Биз туугъан къарындашла туюлбюз, тукъум къарындашлабыз. Мени атым Хамитди, бу уа Къазийди. Сен, акъылынгда болгъанны жаз тил бла ангылатыргъа кюресесе, ишни болушун а жашыраса, нек эсе да? — Хамитни токъ бетин сазлыкъ хорлады, къысха боюну уа кѣлек жагъасындан бир кесек ѳргерек кѣтюрюлгенча болду. Ол Къазийге бла Атабийге кезиу-кезиу къарады, «мен айтханнга была не дедиле» дегенлиги болур эди. Аны гитче къысыкъ кѣзлери уллуракъ ачылгъанча кѣрюндюле Атабийге. Къазий а ѳсюмлю, локъумсакъал, узунжакъ, бек борбайлы да жашды. Атабий Къазийни бетине ышанлап къарады да, аны мыйыкъларын Гитлерни мыйыкъларына ушатды. Ол узун боюнун бир жанлыракъ бюгюп, онг инбашына къысып, сюелгенине да сейир этди. Ол сагъатда Атабий сагъатына къарады да, ашыгъышлы сѣлешди:

— Жашла, акъылыгъызыны башыгъызгъа жыйыгъыз, — деди, тѳгерегине къарап, къарачайлыладан болушлукъ излегенин ангылата. Атабий, ала айтханын этмеселе, алайда бирси немис бегеуюлле бла бирге, керох бла уруп, агъызып да кеталлыкъды, — ала башларына игилик этерге сыймей эселе, Атабий нек жалынып туругъа керекди?! Кѳлкъалды эте, ѳпкелей туруп заман жокъ эди, — хар кимни да жаны тамагъына тыгъылып турады. Керексиз ѳхтемлик, менсинуулук да керек туюл. Аны себепли Атабий сѳзню чорт салды:

— Тюз бусагъатчыкъдан озмагъанлай, партизанла бизни поездни тѳгерегин аллыкъдыла. Совет Союзгъа къажаву сюелген адам ол къуршоудан сау къутулмаз. Экигиз да партизанла бла бирге болугъуз.

Хамит, автоматыны сампалын огъары аягъына миндирип, аны Атабийни кѳкюрегине тирерге хазыр болду.

— Партизаннга мен Сталиннге къажаву сюелген адамны санайма, — деди Хамит. — Ол мурдар, бизни тукъумдан бир-эки деп, жыйырма адамны ѳлтюртгенди. Мени атамы, Къазийни тамата къарындашын да. Биз а суююпмю айланабыз башыбызны кѳолубузгъа алып, дерт жетдирирге дерт-

ленип чыккыгъанбыз. Ол муратыбызгъа жетгинчи, тынчлыкъ жокъду бизге.

– Ханны башын хан кесер, къарны башын къар кесер. Сиз Сталиннге эталлыкъ хата манга окъ болуп тийсин. «Эшекге миннгенни аягъы солумаз» дегендиле таулула. Башха болмай анга ушайды ишигиз, – деди Атабий, Хамитни автоматыны быргъысын сол къолу бла бир жаныракъ тюрте. – Кёремисе ол алайда сюелгенлени, жанынг саулай жерге сугъуп къоярла. Къазий, мен айтханнга бой салыгъыз, Гитлер, энди не жер тырнап кюрешсе да, Совет Союзгъа этеригин юйюне элтсин. Герман берген документлеригизни да бияры быргъагъыз, кесигиз да бу жесирле бла къатып партизанлагъа къошулугъуз. «Ата журт» деген сёзлени магъаналарын унутмагъыз.

* * *

Алайда, Атабий жашлагъа айтыр сёзюн тамам этгинчи окъуна, партизанла поездни тегерегин алдыла. Жесирле тышына къуюлдула. Сора барысы да – Боташ улула да, паровозну жюрютген украинлиле да партизанла бла бирге агъач ичине къутулдула. Атабий а кеси жангызлай Брест таба жол тутуп кетди. Анда аны жангы кыйын ишле сакълай эдиле.

Онунчу башы

I

Атабийни тюрлю-тюрлю сагъышлары тели этерге жетишдиргендиле, мен келтирген поездни партизанла къолгъа этгендиле, кесим а къачып кючден къутулгъанма, дегенликге, анга ким ийнанырыкъды, – немислеге ётюрюк айтып къутулаллыкъ туююлсе. Жолсуз жолланы кыйдыра, арыгъаны, ач кыйынлыгъы да борбайларындан алгъан Атабий, бирде кёл эте, бирде жашаудан умут юзюп, олтурады бир бутакълы чилле терекни ауанасында. Ол барлыкъ жерине, Германияда Эшпегеннге, жууукълашханлай, дарман ичип, ичинден къан келгенин кёрюп, аман сагъатлы болады, борбайлары да тутмайдыла. Аны башында ахшы умутларыны жилтинчиклери бирде жилтирейдиле, бирде ёчюледиле. Быллай кюннге нек къалыргъа керек эди тауда ёсген, кеси кыйыны бла жашагъан Атабий. Совет властыны аягъы бизни таулагъа ургъанлы бырнаклыкъдан къутулмагъан Атабийге неге керек эди бу кыйынлыкъ? Немис врачла Атабийни аурууун кёргенли уа, пашаргъа

жетишгендиле, – ала Германны халкъына ёлет келтиргенине ишексиздиле. Ала сорууну бири-бири ызындан къуй-дургъанлыкъгъа, Атабий ашыкъмай эди ауруууну юсюнден айтыргъа. Врачла да кёре эдиле ол бу жерледе жашагъан адамгъа ушамагъанын, – къара шинли эди ол, кёзю-къашы да шагъатдыла жаш немис болмагъанына, сёлешгенде хазна халат ычхындырмай эсе да, чалдыргъан а залим эте-ди. Врачла бу тыш адам болгъанын тохташдыргъанларындан сора, билдирдиле тийишли жерге. Аланы тынгысыз-лыкъларын сезген Атабий, ишни ахыры неге барып тохтарыгъын ангылагъанды. Болсада: «Аллах, къоркъгъаныма жолукъдурма мени», – деп, тилек этди ичинден. Ол кезиуде, нек эсе да онг къолун кёкюрегине салып, башын ёргерек кётюрюп, ёрге – чырдыгъа аралгъанлай турду. Атабий, партияны адамы болгъанлы, бу жолгъа дери Аллахдан ачыгъындан болушлукъ тилемегенди. Олсагъатда эшикге чыгып, кёкге къарап тилерик эди тилек, алай этсе, Аллах аны иги кёрлюк сунуп. Атасын да эсгерди Атабий былайда, анасыны, эгечини сыфатлары да кёзюне кёрюндюле. Ана-сыны уллу от жагъасындан бир хычыуун жылыу да урду жашны бетине. Атасыны ауазын эшитеди, не айтханын а ангыламайды, – аны айтхан сёзлери, Атабийге жетгинчи, жолда жутулуп къала эдиле. Билек кючю болгъан, сабыр-лыгъына, тёзюмлюгюне уллу, гитче да сукъланыучу Атабий, кёлсюзлюк этгенча да кёрюнеди бирде; энди анга Аллах да, адам да болушалмазлыкъларын ангылап. Сора, аны ундургъундан бир жаныракъ кетип сюелген, акъчач, жютю-бурун, кёккёз къатын таба бурулду да, анга сёз айтыргъа кезлеп, жукъ да айталмай теренден ахтынып къойду. Ол обур сыфатлы тиширыуду, Атабийни тыш адам болгъанын башхалагъа жайгъан. Бусагъатдан жыйылып келликдиле гестапочула, Атабий бла «шагъырей» болургъа. Бир семиз тиширыу а, акъ халаты да барды юсюнде, иги кесекден бери да эшик арты табаракъда олтурады, арталлыда тепмей. Эшикден бир акъбет, теренкёз, узунбоюн эр киши кирген заманда да кётюрюлмеди ол. Эр киши уа, Атабийден узакъ кетмей сюелген тиширыуну къулагъына бир затла шыбыр-дап, ызына ашыгъышлы къайтды. Атабий олсагъатда ол жатхан отоуда бола тургъан хыйла ишлени жыйырманчы, отузунчу жылладагъы къызылжагъаланы хыйлаларына ушатды. Къаспот бла Удов муну къошуна келген кюнле-рин: «Мухтар-Пашаны тутаргъа болушсанг, башынгы ёлюм-ден сакъларыкъса», – деп сюелгенлерин да эсине тюшюр-дю. «Бюгюн а кимни тутаргъа болушайым, кесими ёлюм-ден сакълар ючюн?» – деди Бюйге Аксиль кеси акъылында.

Жаш жүрегин алындыргъан къоркъууна бой салмаз-

гъа кюрешди. Алай къыйын да, ауур да къоркъуу эди ол. Гестапону къолундан алай кёп адам къутулмагъанды. НКВД-дан да кюйсюзду ол! Къызылла олсагъатчыкъда алай-гъа бомба атарларын тиледи Аллахдан, алай болса кеси па-лахдан къутуллукъча. Энди ол госпитальны уллу, жарыкъ терезесине аралгъанлай турады. Кёзлери къамагъан окъу-на этдиле, терезеге асыры къарап тургъандан. Врачла Ата-бийни багъыуун а береди. Баям, анга жан аурутуп угъай, аман ауруу халкъгъа жайылмасын деген акъылда.

Кенг эшикни кенгиге ачып, ючеулен кирдиле Атабий жатхан жерге. Алгъа кирген узун бойлу, арыкъсуу адамды, кёзлюклери, узунлукълары тобукъларына жете кетген къол-ларында къара сахтиян къол къаплаы, юсюнде да къара сахтияндан плащы. Аны ызындан кирген экеулен а, эшик-ни эки жанына тохтап, автоматларын бел бау къысхан жерлерине тиреп, кенделен тутуп тохтадыла. Эшикден кир-ген жерде шинтикге олтуруп, аз да къымылдамай, не сё-лешмей тургъан базыкъ тиширыу а, секирип ёрге турду да, аркъасын отоуну акъ къабыргъасына тиреп сюелди, олтур-гъан заманындача тауушсузду ол. Алай кёзлюккю офицер сол къолун къаты силкди да, тиширыулары алайдан таяр-ларын изледи. Ала экиси да кёзню ачып-жумгъан тенгли заманы ичинде чыкъдыла тышына.

Атабий жатхан жеринде дып тепмеди, къоркъгъан, эл-геннген хал эсленмеди анда. Кёзлюккю аны кёлюн алыр-гъа, адамыча багъыуун берлик жерге ашырыгъа келген адамгъача тюбеди, бир кесек ышаргъан окъуна этип.

– Тилманч керекмиди?! – деп хыны сорду келген Ата-бийге, кимсе, не адамса дерден алгъа.

– Угъай, тилманч керек туююлдю, – деди Атабий, алгъын-дан да бегирек ышара.

– Мен сени документлеринге къараргъа керекме.

– Ма алайда, шинтик юсюне салынып тургъан китель-ни ёшюн хуржунундадыла документлерим, – деди Атабий сансыз, кёзлерин къыраууракъ этип, тюккю къоллары бла жууургъанын кёкюрегинден энишгерек тарта.

– Къарынынгмы ауруйду, ёрге туруп, кесинг кёргюзтюрге.

– Ёрге туралмайма, къарап-къарагъынчы бек аман къа-рыусузгъа кетгенме, борбайларым тутмайдыла.

Кёзлюккю офицер, эшикни сакълагъанладан бирлери-не буюрду Атабийни хуржунларына къарап, документле-рин келтирирге. Кёзлюккю, документлерин окъуй келге-нинде, Атабийге, ышанлап, сейир да этип къарады. Ол чакъда Аксиль да къарады анга, кёзлерин къакъмай. Сора, мычы-май, бети отча къызгъанын кеси окъуна ангылады.

– Бюйге Аксиль, – деди кёзлюккю, докуметлени аланы

Атабийни хуржунундан чыгъаргъан солдатха узата, – жесирлени, бизни адамларыбызны да партизанланы кьолларына тутдуруп жиберген сенсе сора?! Биз сени излеп айлана эдик, кесинг келгенинги иги этдинг. Кёзлюккюню сакъал тую къалтырагъанын, жукъа эринлери кёгергенлерин да эследи Атабий. Былайда ол герман аскерни керти адамы болгъанына ийнандырыргъа керекди уубет кёзлюккюню, кьоркъмай-буюкъмай сёлеширге керекди; Атабий ёлюмден кючден къачып кьутулгъан адамгъа жалгъан дау айтхан тюз болмагъанын ангылатмай жарамаз.

– Сен бек батыр адамса, – деди кёзлюккю, юй ичинде ары-бери атлай, кьол къаплы кьолларын бир бирге ургъаны сайын, ала да тулукъ таууш эте. – Биз уста билебиз Кавказны адамы жукъдан кьоркъа билмегенин, не да артка турмагъанын.

– Жюйюсхан офицер! (Атабий нек эсе да аны чынын айтмады), – деди Атабий, Холам жайлыгъында кьойла ызындан айланыучу заманындача, ёню къарыкыгъынчы къычырып. – Мен фюрер ючюн ёлюрге бусагъатда окъуна хазырма... Сиз былайда бир затны эсге алмай, дау этесиз манга, – урушда хар атламыбыз хорлам туудуруп барса, Москваны кьолгъа эртте этерик эдик. Бусагъатда уа кыралыбызны жашаууна кьоркъуу туюшуп турады. Аны оноун этерге керекбиз.

– Кёремисе аны сёлешгенин?! Хорлам бизники боллугъуна ишеклимисе сен сора?! Сени кибики башсыз офицерледиле Германияны аскерлерине кёлсюзлюккю туудургъан... Сени кибикилени илишаннга салгъынчы, биз большевиклени кюл эталлыкъ туююлбюз.

Ол къычыргъанлыкыгъа, Атабийни ахшы умуту алайда юзюлюп къалмады. Кёзлюккю кёзлюклерин кьолуна алып, хуржунундан чыммакъ-акъ кьол жаулугъун чыгъарып сыйпады аланы. Ол кезиуде аны аз кёпчюген кёз туюплери макъа быдырыча, къалтырадыла.

– Мени бу палах ауруудан кьутулма кьоюгъуз да, андан сора сёлеширбиз, къайда сюйсегиз, анда, – деди Атабий. – Мен орам хапарлагъа бой салып кьоаяргъа деп къан текмегенме Герман къыралы ючюн. Ёз ниетиме къажау сюелген адамгъа бир да кечгинлик бермегенме.

– Сора сен мени жаныгъан этесе?!

– Жанымайма. Башым бла бир заманда бир кишини ойнатмагъанма. Аны ангылатама. Украинада мени жолгъа атландыргъанла саудула. Ала бек уста биледиле мени ким болгъанымы... Керексиз хапарланы кьоаялыкъ да, мени бу палах ауруудан теркирек кьутулууну мадарын этсинле врачла. «Тюпге туюсенг да, уллу сёлеш», дегенчады Атабийни иши.

Атабий дуня азабын сынагъан жесирча азгъанды. «Таш ташыгъан сунарсa, мени санларымда бир ырахынлыкъ барды да, – деди ол кеси кесине, ундурукъгъа сыртындан тюшюп, чыракъ баргъан кёзлерин чырдыдан айырмай. – Башымдан аягъыма дери, башха болмай, къязыкъ бла тюйюлгенчама. Боюнум да тузакъ кийгенча ачыйды. Башымы анамы тобукъларына салып, бир кесекчик къалкыгъанымлай, сау болуп къаллыкъ эдим, кёрген къыйынлыкъларымы да унутуп. Не къадар къан тегюлдю жерибизде. Мени уа, бююнум, кюндюзюм кече къарангысына ушагъанды киши жеринде. Мында душманны ариу айтханы окъуна бичакъ болуп тиеди жарыла тургъан жүрегиме. Билеме, узакъ болмай, бир уллу къыйынлыкъгъа уа туберикме... Не этейик, юйренмейми къалгъанбыз».

Ол кезиуде Атабий жатхан палатаны эшиги хыны ачылды да, бир къара тукъурбет, алаша бойлу киши кирди. Ол тюнене да келип кетген эди бери, жукъ айтмай, юй тюбюнде ары-бери атлап, тегерекге-башха келю бла къарап. «Бу ким эсе да, бери не жүрюрге къалгъанды? – деди Атабий, жүреги алгъындан эсе бегирек ура. – Къууанып жашаргъа Аллах бир да буюрмагъанды манга. Сталинни бузукъбашларына ушайды башха болмай, къайсы миллетни адамы эсе да, сатхычладанды, – мурдарлыкъ этиуден артха турмагъан. Немис а тюйюлдю. Муну кесини да ауузу-буруну не тюрлюле ишленгендиле, къынгыр бурунуна баш эрининден эсе тюр эрини жууукъду антсызны; сыйдамбаш, кенгсакъал, эринлеринден шытылары къурумагъан адам. Мангылайы да атны сау болгъан жаууруна ушайды, тукъур-мукъур къайнап».

Келген къаражух арлакъда терезеге жууукъ салынып тургъан, къызыл къатапа бла тышланган шинтикни Атабийни ундуругъуна жууукъ тартып олтурду. Сора хыйла кёзлерин Атабийге тиреп тохтады. «Бу жашаудан тюнгол, жолунг ол дунягъады, кесинги ары хазырла» дей эдиле ала. Атабий, аны къарамын жаратмай, жатхан жеринде иги да келю бла тепчип, къарамын къабыргъагъа, аркъасын къаражухха бурду. Къаражух а жингириклерин тобукъларына, кенг сакъалын а къол аязларына тиреди. Ол заманда, башын эки аягъыны юсюне салып къалкыгъан парийге ушады. Ол сол аягъындан бир кесек сынчыкълагъан да этеди.

Атабийни Эшпеген «Гермейде Гаузе» деген госпитальгъа кечюргенли бакъгъанлары алгъындан эсе игиди, хайт деп, аякъ юсюне бола башлагъанды. Алай бу къаражухну

муну палатасында терк-терк кёрюнгенин жаратмайды жап. Госпитальда хар не да бек залимди. Ол бир байны – жер, мюлк иесини юйюдю. Атабий эшитген тюз эсе, госпитальны таматасы да ол бийни къатыныды – фрау Хетбих Викентреген, – Атабийден онбеш-оналты жылгъа тамата. Аны эки къызы да кюн сайын келедиле госпитальгъа, аналарына. Хайт деген, жетген къызла. Таматасыны сабийчиги да барды. Атабийни бу юйюрге алай уллу эс бургъаны фрау Хетбих анга тюз туугъан къарындашынача кёл салып бакъгъаны ючюндю. Къызлары бла шагъырей этгенди Атабийни. Аны зорлукъну чарсына къажар сюелирге кёллендирген да врач тиширыуну адамлыгъыды. Хетбих жылы, хычыуун кёл аязы бла башын сыласа, холамлы жаш бар къайгъыларын унутуп, кюнню аллына учунганча болады.

– Аксиль (мында Атабийни андан башха атын киши билмейди), – деди къаражух, – сау болуп, отпускагъа чыкъсанг, къайда солурукъса?

– Бизни юйюбюзде солурукъду, – деди тюз олсагъатда босагъадан атлагъан врач, хычыуун ышаргъаны, сыфаты да палатаны ичин жарыта. – Эрим бла да кенгешгенме аны юсюнден. – Атабий, фрау Хетбихни ауазын эшитгенлей, арта бурулду да, ауурлугъун эки кёлуна жюклеп, ёрге – белине дери кётюрюлдю. Врачны ышара тургъан кёксюл кёзлери къаражухну кёзлеринден эсе башхаракъ хапар айта эдиле Аксильге: «Къоркъма, насыбынг жойдурмаз сени бир жерде да, – дей эдиле ала, – жаным саулукъда жанынгы жалындан сакъларыгъыма бир да ишексиз бол...»

– Сора сизде солурукъду? – деди къаражух, ёрге кётюрюле, врачха хыны сёлеширге базынмай, къарамында арталлыда жылыу эсленмей. – Бизни оюмубуз а, багушха атылгъан эски чурукъгъамы саналып къалады, сен айтханнга кёре, хурметли Хетбих?

– Саусузуму халын кимден да мен иги билеме, хурметли гестапochу.

– Мен гестапochу туююлме! – деди къаражух, сёзню ачыкъ бола баргъанына бюсюремей.

– Да не башхалыгъы барды, сен да адам тутуучу, къайда кир иш болса, аны излеп айланган биреу, – деди Хетбих, ауазын кётюрюп, сыйдам акъ мангылайы аз-маз жыйырылып, сейирлик ариу кёзлерин бир кесек кыйыгъыракъ этип. – Большевикле, бу келиуден келселе, бир ыйыкъдан Берлинге жетерикдиле. Аны оноуун этигиз, жумуртхада тюк излеп айланмагъыз да... Ахырысы, къысхасы, мени ким болгъанымы билемисиз?! Мен, Аксиль, Уллу Германиягъа тюз боюнлу кёуллукъ этгенине ишексизме.

Атабийни, кѳулакѳлары боран улугѳан, ырхы келген тауушдан толдула да кѳалдыла, кѳзлери врачны да, кѳаражухну да экили кѳередиле. Ол кѳзлерин кѳаты кѳысды да, уруш аулакѳлада кѳызыл кѳанларына бояла, Аллахдан душманнга ёлюм тилей жан берген тенглерин жангыдан эсине тюшюрдю. Эки кѳолу бла да чачын артха сылагѳанлай турду, шашхан адамча.

– Терсликлеригизни, бу бедишлик ишлеригиз бла жулургѳа кюрешесиз, – деди биягѳы врач.

– Биз хар атламыбызны башында этилген оноугѳа кѳре хыйсаплайбыз, – деди кѳаражух, алгѳындан эсе, бир кесек шошуракѳ сѳлеше, кѳап-кѳара кѳол кѳабын табыракѳ кие, кѳнчегин ёргерек тарта, эринлерини шытыларын кѳол сырты бла сыйпай. Ол немис тилде бир кесек чалдырып сѳлешгенин да сизди бу жол Атабий. – Биз кѳанлы жауларыбызгѳа тутхан ниетибизни толтурургѳа тебиреген заманыбызда, ачыкѳ айтып кѳояйым, – ата-ана сѳймеклик окѳуна ишибизге чырмау болаллыкѳ тѳююлдю.

– Мен сени ангылагѳанма, алай эсинге уа бизни халкѳда жүрюген бир оюмну салайым: тиширыуну аягѳы жетген жерде тамыр кѳурумайды. Бюйге Аксиль Якубович, экиайлыкѳ отпусकाдын бизни юйюбюзде ашырлыкѳды! Ол затны юсунден юйюрюбюз бир акѳылгѳа келгенди.

* * *

Палатадагѳыла кетип, отоуну ичин шошлукѳ бийлеген эсе да, кѳайгѳыла, сагѳышла кѳлюне кѳмюлюп, жашаууну бек кѳыйын сагѳатына келип тохтагѳанча, алай кѳрюндю Атабийге. Ол кѳыйынлыкѳны кѳтюралмай, ауанагѳа ушап кѳалгѳан сунду кесин, палатаны эшикден кирген жеринде кѳабыргѳагѳа гам бегитилип тургѳан кюзгюге кѳараргѳа базынмагѳаны да аны ючюн эди. Бир заманда кѳк кюкюрегенча кѳрюндю анга. Олсагѳатда Кавказ таула кѳзюне кѳрюндюле. Кѳкде элия демлешиуле аны кѳулагѳына Холам тарында ушкок угѳай, топ тауушланы келтирди. Ол секирип ёрге турургѳа жетишди. Алай бир заманда башын ёрге тутду да, уллу таууш этип, кѳыл-кѳыл этип кюлдю. Холам таулары анга кѳошулуп кюлгенча болдула. Тюз олсагѳатда фрау Хетбих Викентреген кирип келсе болмазмы. Аны эки кѳолунда эки омакѳ да, багѳалы да стакан.

– Кѳзлеринги кѳысып, бу затчыкѳны уртлап кѳой, – деди сол кѳолундагѳы стаканны Атабийге узата, – муну уа аны ызындан ич. – Биринчи стакандагѳы спиртчик, экинчи стаканда уа таза сууукѳ суу. Атабий спирт биринчи кере Нальчикде Гришалада ичген эди Шураны зорлугѳу бла. Шура

ичги адамны к'айгыысын чачханын, жюрегин иги ишлетгенин ангылатхан эди жашха. Дохтурну айтханына ийнанган эди Атабий да, андан сора дуния зауукълугъун сынап, к'алкыгыянындан арысында уа бютюнда. Бу жол да алай болду. Ол затны уртлагъандан сора, врачны айтыуу бла, шапа келтирген ашха-суугъа да иги батып, алай к'алкыды жаш, дуния жаннетине к'утулуп. Жукълады да, тюш кёрдю Атабий.

Сабийлик эрттенлигине тюбеди Атабий тюшюнде. Германдан Холамгъа тюшюп к'алды, кеси да билмей тургъанлай. Эл, журт – жеринде. Таулу ожакъладан тютюн чыгъады, алай алгъын чаллыкъла, кышлыкъла болуучу жерледе алма, кертме терекле чагып, аладан бир жаныракъда харбыз-хууан бахчала. Элни ортасы бла баргъан жол да кенг, ташха абынырма деп к'юрк'зурукъ туююдю орамны баргъан, жолну эки жанында бийик акътерекле. Илипинчик бла баргъан мутхуз суучукъ акътереклени тамырларын жалай саркъады. «Угъай, бу Холам туююдю, – деди Атабий. – Къайдады бизни уллу черегибиз, къайдадыла ашлыкъ сабанла болуучу тюзле сырт башларында? Къалатарыбыз а къайдадыла? Холамлыла кеслери уа къайдадыла?»

«Холам да, холамлыла да кеси жерлериндедиле, – деди тиширыу ауаз. – Кел мени бла, барысын да кёргюзтейим санга».

Атабий жангыдан Холамгъа барып тюшдю. Таулу ожакъладан тютюн чыкыгъанын кёрдю бу жол да. Ожакъланы к'абыргъалары уа тешикле, душман огъу элек-элек этген аскерчи бёркге ушай эдиле ала. Бир жербаш юйден бек алгъа Къанамат бийни кызы Байханат, аны ызындан Шерипа, сора Дюгерхан чыкдыла. Жаш аладан арлакъда, башха к'юншу арбазда, Ахузатны ауанасын да эследи. Атабий, сейир этип, аланы туураларындан к'арап турду. Тиширыулары бетлерин-к'юлларын жел кюйдюрюп эди. Ала жашау кыйынлыкъы ийлеген адамла болгъанлары ангылашына эди. Жаш сагышларындан к'утулалмайды, к'айдагыысын ангыламай, армау болуп турады.

– Атабий, не кенгден к'арайса, бизге кёл ашагъан ишингми барды? – деди Байханат. – Кел, арсар болма, бу да сени юйюнгдю, ашым хазырды.

– Жангыз билегим, биз тансыкъдан ёле тургъанлыкъгъа, сен а бирда кёз-к'аш берлик туюолсе, – деди Дюгерхан. – Кел, Байханатны азыгындан ашай бар... Атабий жеринден тепмеди. Тиширыула уа, келип, аны ортагъа алдыла да, кезиу-кезиу к'учакъладыла. Шерипа жюреги к'ангынгынчы жилиады, Атабийни к'учакълап. Анасы алай этгенде, Атабий да жилиады, – таулу эр кишиге ушамагъан ишни

этип. Байханат а, баям, Атабий артха жолдан кетип къялыгыын ангылагъан болур эди, юйге чабып кирди да, къяыз къязыл бишген от гыржынны жаппа-жангы жан жаулукъ-гъа чѳргеп чыгъарды да, Атабийни къяюнуна сукъду. Алай Шерипа, жылагъанын бираз сабыр этип, гыржынны Атабийни къяюнундан чыгъарып, андан бир туурам сындырып, жашына зор бла ашатды, аны Байханат биширгенин да айтып. Атабий, анасындан, эгечинден да уялмай, Байханатха аралды да къялды. Бир элде, бир тийреде жашап, Атабий къязны ариулугъун бюгюнча сезмегенди, Байханат къяра шинли къязды, чачы да къяра, бир кесек фурмагъа тартып. Ауузуну, бурунуну ишленгенлерине бир жан чурум табарыкъ туююдю. Хар ким да чолпаннга ушатхан кѳзлери – талгъырла. Ёшюнлерини токълукълары хазна билинмейдиле, баям, аланы къяты къясып, артха тартдыргъанлай тура болур, ол шарт бийче къязланы адетлериди. Ала эрге барыуну къяйгъысын этмейдиле, – ол иш ата-ананы, айтдырмай къяймай эсенг, – тукъумну оноуундады.

Байханат да Атабийге аралды да къялды. Баям, адепсизлигин терк ангылады, къярамын мычымай тюрлендирди – баштѳбен болуп къялды, боюнундан бир ауур жюк басханча. Олсагъатда Байханат Аллахдан жаланда бир зат тиледи: алайдан кенгирек кетерча, кюч-къярыу берсин анга. Андан озса, къяз уялыргъа боллукъду, – Шерипаны бла Дюгерханны кѳллери кюлюр бек алгъа. Ол а игимиди анга? Тейри тиширыугъа, эр кишиге бирча эркинлик бермегенине да чамланады Байханат кеси акъялында. Алай болса, къяз уялмай айтыр эди акъялында болгъанны жашха. Бусагъатда Байханат, былай айтып, тауну, ташны да тынгылатып, нек жырламазгъа керек эди:

Сюймеклик ауруу тийге эди, тенгле,
Ах, сени жети къянлынга!
Сени кѳрюрге кюсеп тура эдим, –
Къалай тюбединг аллыма?!

Сюймеклик оту бош лакъырда сѳзден башланнганын Атабий да билмеген жаш туююдю. Алай, сѳлеширге башласа, тапмайды айтыр сѳзюн, сора дуния азабын чегеди. Ол жунчуулукъну кери этерча кюч-къярыуу уа жокъ. Бюгюн ол, Байханатха жан атып, алай аралып тургъан сагъатында, бир хычыуун макъамла, бир жарыкъ тартыула къяулагъына эшитилип, ала жүрегине бир уллу таукеллик бере эселе да, айтыр сѳзюн а ауузундан чыгъаралмайды. «Атабий, сен биле болмазса, ѳзге уа жокъду сенсиз манга жашау. Алай нек айтханымы теренден ангыларынгы тилейме», – деди Бай-

ханат. Угъай, алайда, Атабийни анасы, эгечи да къарап тургъанлай, къычырып айталмады ол сёзлени, Атабийни къулагъына шыбырдады, алыкъа акъылын башхалагъа билдирирге базынмай, бийче къаны да артыкъ сёзден тыя. Алайда Атабий: «Байханат!» – деп къолундан келгени чакълы бир къычырды да, кеси тауушуна уянып, дуния зауукълугъундан айырылды.

III

Атабийни бу жолгъу тюшю кече, кюн да тынчлыкъ бермейди. Ол фрау Хетбихлагъа келип тюшгенли да унуталмайды аны. Мында уа битеу сагъышларын, къайгъыларын унутдуруп затла уа бардыла; башханы къой, эки къатлы уллу жашау журтха кирсенг, кесинги бир бай музейни кёрмюч отоуларында айланнган сунарыкъса, къыралны, бу юй-юрню эртте заманладан бери келе келген жолундан хапарлагъан суратла, Атабий, кёрген угъай, таурухлада айтылып окъуна эшитмеген кёп тюрлю мебель, атлауучладан башлап, отоуланы ичлерине дери да ариу накъышлы кюйюзле тёшелип, уллу отоуда къабыргъада садакъ, анга ушагъан жая къылыч да тагъылыпдыла, бир бирден узакъ болмай. Аладан сора, Хетбих эри бла бирге тюшген сурат, сора къызларыны суратлары тагъылыпдыла. Фрау Хетбих, Атабийни къолундан тутуп, бир тап жарашдырылгъан отоугъа кийирди да: «Аксиль, сен мында жашарыкъса», – деди, Атабийни госпитальдан ары дери ашырып баргъан власовчу эки жаш да, къайры атласа, ары баргъанлай айланадыла. Атабий алагъа бетин тюрлендирип къараса, кеслерин ышартып къоядыла, халларын арталлыда тюрлендирмей. Ала айтханнга ийнаныргъа боллукъ эсе, айтыулары бирди: власовчула Атабийни къайры баргъанын, къаллай жашыртын иш бла кюрешгенин билир муратда марап айланнгандыла, аны палахдан, къыйынлыкъдан сакълайдыла. Керек жерде «ичги сёзлерин» айтадыла. Сора ол къаражух да Атабийге игилик излеп айланады дерек, арт тюбешиуюнде хыликкя соруулары бла Аксильни ызындан нек тюшгенин билдирип къоймаса, фрау Хетбихни да кесине чамландырып. Алай власовчула, бу юйге кирип, мында халны кёрюп, асыры сейир этгенден, бери нек келгенлерин иш да унутдула. «Герман хорласа, биз да ма былай бай жашарыкъ эдик, – деп окъуна айтды жашладан бирлери. – Алай къуралсын Гитлер, хорларыкълай турады. Анга уа, узакъ бармай, къан сийдирликдиле. Ол да, Власов да, кеси отларында кюйюп, къара кесеу боллукъдула, бир ишексиз. Алай Аллах юлерин къурутурукъла бизни башыбызны да отха сукъдула

ансы. Угъай-угъай, немис Москвагъа жетип окъуна къайтды да артха. Аладан къарыулу уа оруслула да туююлдоуле...»

Власовчу биле-биле тынгысыз болду. Къатындагъылагъа кезиу-кезиу хыйла къарады. Дагъыда бир бек тынгысызлыкъ кысыды, аны ызындан къанлы жауу марап айланганча. Татарлы жаш эди ол – Самат деп аты да, Атабий бла ёз тилинде сёлешген, ачыуундан чамлана эсе да, Власов ючюн жанын берлик. Нёгери уа – оруслу, Горький шахардан, урушха дери устаз болуп ишлеген, Саша. Ёсюмлю, сёзге уста, керексизине сант этмеген, айтырын-къайтырын билген, балбет чачы да мангылайын жабып.

Саша окъуулу жашды. Алай насийхатны суймеген, тенглерине тынгылай билген. Кеси айтхан хапаргъа кёре, ёксюз, жарлы ёсенди. Туугъан журтуму сатарыкъма деген акъыл ёмюрде аны башына келмегенди. Энди уа этген ишине сокъуранмайды, хорлам герман аскерни болурун тилейди Аллахдан кече-кюн да. Алай кеси кибики сатхычла уа садакъа тийишли адамла болгъанларына ишексизди. Алагъа жангы, жарыкъ, эркин, бай жашау берлик Германда жашагъанлыкъгъа, кёк кюкюресе, элия бутагъы чачыраса да элгенедиле, ала душманлыкъ этген аскер, жетип келип, тегерекден алгъан сунуп. Ёксюзлюк, ачлыкъ сынагъан эсе да, кесин ёсдюрген кырал анга ата-анадан башха туююл эди. Сора Саша ушкок алып сюелгенди. Уруш аулакъдан жаныуар, къурт-къумурсха да къачадыла. Жан татлыды, Саша башын отдан алып къачды эсе, ким да нек айып этерге керекди? Власовчу кесине бичген багъа алайды. Атабийни сынчылап айланганларыны хыйсабы да бирди – ол Уллу Германияны башы бла ойнар умут этген адамды, алагъа айтханларына кёре. Аны, бусагъатда тутуп, анасы бергенни къан бла къусдурургъа къолларындан келликди. Алай ол ким бла байламлыкъ жюрютгенин, не ишле этгенин билирге керекдиле бек алгъа.

Саша, аякъ таууш эшитип, эшик таба бурулду. Ол заманда Атабий да аны таба къарады. Сашаны арт бёксюмюн суу басхан батаннга ушатды, ашашлы тиширыулада болуучуду алай узунуна, кенгине керилген «хапчук».

Эшикден бир мазаллы, къара шинли, къалын мыйыкълы киши кирди. Ол къонакълары бла кенгден саламлашды. Баям, аллай бир адамны юйюнде кёргенин жаратмады. Власовчула да ангыладыла аны бетини тюрленнгенин. Анга жукъ айтыр къарыулары уа жокъ эди. Якоб, фрау Хетбихни эри, мында аты айтылгъан адам, кесини тюкенлери, электростанциясы, сыра сатхан энчи жерлери, кёп гектары алгъан къалын агъачы, тегереги да тынгылы бегитилип,

аны ичинде кѳоянла, башха жаныуарла, алагѳа кѳарагѳан-бакѳгѳан адамлары, юйлеринде шапалары... Бир жол, фрау Хетбих юйде Атабийни хапарын айтханында, эри Якоб энтта да бир ишчи табылады деп кѳууаннган эди. Алай кѳатын: «Аксильни Германия ючюн кѳан тѳкгени тамамды, солугѳан этсин», – деп кѳойгѳан эди. Андан арысында ол затны юсюнден Якоб да ауузун ачып сѳз айтмагѳанды.

Якоб келгенден сора, власовчула артлары бла чыгѳып кетдиле юйден. Алай фрау Хетбихни эри иги кесекге дери кѳаш тѳйгенлей турду. Кѳатыны, аны ол халын жаратмай, тынгысыз болду. Барып, диванда кѳатына олтуруп, кѳѳюне кѳатып тынгылады. Якоб, не уллу адам эсе да, кѳатыныны кѳатында бир тюрлю кѳлсюзлюгюн, сууукѳ кѳарамын эс-летмегенди. Баям, тиширыуну тынгысызлыгѳын эсledi Якоб, бир хычыуун ышарды да, ол заманда аны алтын тиш-лери кѳз кѳамата жылтырадыла. Юйню ичи бютюнда кѳууатлы болду. Якоб секирип ѳрге турду да, Атабий бол-гѳан отоугѳа барып, аны кѳолун тутуп: «Якоб», – деди. «Ак-силь», – деди Атабий да. Фрау Хетбих да келди ары эрини ызындан. Кѳызланы кѳууанчларын кѳрген а аланы ана кѳа-рындашлары бек узакѳ жерден кѳонакѳгѳа келген суна-рыкѳ эди.

Якоб кѳаш башына тюшюп тургѳан картузун тешди да, кичи кѳызыны кѳолуна тутдурду. Атабийни бѳркюн да теш-дирди ол кѳыз. Сора, элтип, эшикден кирген жерде такѳ-гѳычха такѳды.

Кѳонакѳбайланы жарыкѳлыкѳлары, столда болгѳан аш-азыкѳ, ариу ичгиле да чачмайдыла Атабийни кѳайгѳыла-рын. Муну ызындан тюшген власовчула игилик этмезле-рин ангылагѳанды ол. Ариу сѳзлери ауруудан толупду аланы. Хар затны да билип, ангылап турады Атабий. Кѳч-гюнчюлюк сынагѳан халкѳыны кѳыйынлыгѳы уа азмыды анга?! Сюлеменов ол хапарны айтхан заманда, азап жолоу-чулукѳну кѳайгѳысында артыкѳ уллу эсге алынмай кѳал-гѳан эсе да, Холамы, аны адамлары эсине тюшгенлери сайын, – унутхан а бир кюнде да этмейди, – жюреги окѳ жараны сау болмагѳан тапларыча кюеди, кѳзлерине кѳан чабып, жукѳ кѳрмей кѳалады. Аллай кезиулеринде чам-ланнганы бекден-бек кюч ала эсе да, дауун кимге айтыргѳа уа билмейди. Сталиннге? Партиягѳа? Угѳай, ала кѳалай этер эдиле аллай эссизликни?! Баям, уруш ол тийреге энтта да кѳайтыр деп кѳоркѳгѳан болурла да, андан кѳчюргендиле халкѳны, топ окѳ кѳоркѳууундан кенгде тур деп.

Алай эте, Атабий кюн сайын жюреги инжиле ашырады заманын. Бир тынчайыр заман а жетер деген акѳылдан да кенгdedи ол. Алай Холамгѳа кечеги жолоучулугѳу муну

жаз башыны айбатлыгына, — кырдык чыгып, терекле чагып, сабанчы урлукъ салып бошап, малла жайлыкълагъа жол тартып, — жерни башы ариулукъладан бла берекетден толгъанларына къаратып да къууандырады. Аллаи кезиу-леде Атабий Байханатха да тюбечюдю; къыз, аны къатында сюелип, кёз къыйыры бла къарап тансыкълагъанын эслесе уа, башы кёкге жетгенча бола. Байханатны кёзлери: «Быллаи бир заманны къайда турдунг, мени бир жокъламай?» — дей эдиле. Атабий, асыры жунчугъандан, борбайлары иги тутмай сюелген заманында, Холамны шош аязы Байханатны къара къалын чачын сылагъанын эследи. Ол аязгъа сукъланды, — къайда анга аллай насып, Байханатны чачын сыларча...

Якоб шинтикден ёрге кётюрюлдю да, ётмек туурамладан бирин къолуна алды. Ичи хант туздан толу орунчукъну да кесине жууугъуракъ тартды. Бир стаканны суудан толтурду. Андан сора былай айтды:

— Аксиль, ёрге тур!

Атабий жунчуду. Алай ёрге уа терк окъуна турду.

— Хурметли къонагъым, — деди Якоб, — тюзюн айтсам, — жашым! Бюгюнден арысында мени къызларымы туугъан эгечлеринге санарыгъынга ма бу гыржын бла, туз бла, суу бла ант эт.

Атабий сир къатып сюеледи, мангылайы, бурун сырты да терледиле аны. Къолларын ууду, ызы бла аланы кёлегине сюртюп, терлегенлерин «кепчитди».

— Баям, мен айтханны иги ангыламадынг дейме?

— Сизни барыгъызны да кёзлеригизге къарап, бюгюнден арысында сизни къызларыгъызны ёз эгечлериме санарыгъыма ма бу гыржын бла, суу бла, туз бла ант этеме, — деди Атабий, бир кесек эс таба. Алайда Якоб, гыржын туурамдан бир кесекчик сындырып, аны тузгъа тийирип къапдырды Атабийге, ызындан суу уртлатды. Олсагъат окъуна къызла да, аналары да, ёрге туруп, Аксильни кезиу-кезиу къучакълап, уппа этдиле.

IV

Атабий, къаражухну келлигин сезгенча, эрттенликден окъуна кесин аны бла демлеширге хазырлады. Бизни къырал халкыгъа эрттеден тежеген коммунизмни Атабий кёзю бла кёрюп жашай эсе да, кечесин жукъусуз, кюнюн къайгылы ашырады. Азгъанды, тизгинин жыяргъа кюрешгенликге, иги да тозурагъанды. Къонакъбайлары аны сезмеген туююдюле. Аны саулугъун, жүрек тынчлыгъын соруп тургъандан жалкыгъан болур эдиле, аша, ич, солу деп кыса

эселе да, соруу бергенлерин а тохтатхандыла. Холам тараында ёсген жашны, мында кызыгуулукъ бир да жунчут-магъанлыкъга, акъ бети уа тюрленгенди – къара-моргъа тартаракъ болгъанды. Тёбен Холамда бир гюрбежичи къарт бар эди да, аны кюллары, бети кыш да, жаз да ол халда къара-моргъа тартханлай туруучуларын да эсгереді бирде Атабий, кюзгюге къарап, бетини тюрленгендин кёрсе. Баям, эки солуу кюнде да Якоб бла Атабий, кёл жагъагъа барып, суугъа кёмюлюп, андан чыгып, кызыу юзмезге сыртларындан жата кетип кюйдюрген болур эдиле этлерин. Анга Атабий магъана бермегенди, Якоб а билгенди этлери неликден къара-моргъа тартханын. Аны ючюн кюйгъанды ол, Атабийге жукъ айтмай, тынгылауну басып. Тейри, акъылында болгъанны тышына чыгъарыргъа базынмай эсе да, Якобда болгъан жашыртын тынгысызлыкъны Атабий сезмейди дерге кыйынды. Ол, баям, большевикле Германияны кюлгъа этселе, кесине келлик кюнню ангылай болур эди. «Къоркъма, кишиге хатанг жетген адам туююлсе, большевикле санга тиерик туююлдюле», – дерик эди Атабий, ол анга ич сёзюн айтса. Якобну кесин кёл этдирген бир зат а барды: аны, къарындашы, не эгечи болуп, кызыллагъа къажу уруш этген адамы жокъду. Къатыны дохтур – хар инсанга да игилик излеген адам, кеси болса – иш юсюнде туююле айланган биреу. Гитлерни аскерине уа ырысхы бла болушмазгъа арталлыда эркинлиги жокъду. Аллай сагъышла борбайларын кыя эселе да, арталлыда кёлсюзлюк этиб’а тохтамагъанды: Герман аскерни хорланмазлыкъына ийнанышды. Аллай кезиуледе, къайгылы сагъышлары оюлуп, Аксиль бла ушакъны кызыдыра келип, Кавказны юсюнден хапар айтырын тилер. «Кавказны кёрмеген адам дунялыкъны не зат болгъанын ангыларыкъ туююлдю... Большевикле къаяларыбызны, тауларыбызны оялмагъандыла ансы, бизни жерибизге жетдирмеген кыйынлыкълары къалмагъанды. Кавказны, мени атам кирик, кюлайлы адамларын да жойдула ала...» Атабий ол сёзлени бети тюрлене айтса, Якоб таулу жаш Герман аскерге нек кюшулгъанын сормай ангылайды.

– Бизни жерлерибизни жылны бу кезиуонде кёрмеген адам, жай айланы тауушлукъларын бир заманда да ангыларыкъ туююлдю, – деучюдю Якоб да, Атабийге тынгылап бошагъандан сора. – Гюлню, кырдыкны кюй, жер кеси мирзеу, кегет ийис этеди. Былайлада жаугъан жауун жылыды, кюн тууушлуду. Ол, кюлларын кенгге узатып, сёдегей жаууп башласа, кюмюш жипчикле узакъга созулуп баргъанга ушайдыла. Жауун тохтагъандан сора, тегерек аязып, кюн таякъларын жерге тексе уа, тобукъга жете,

келген кырдыкны юсюне чий алтын жаугъан сунарсa. Аллай кезиуде къоншула, терезелерин кенгиге ачып, бир бирлери бла ушакъ этип тебиреселе, дуния, битеу бу ариулукъ жаланда кеслери ючюн жаратылгъан сунуп къоядыла. Ий-нанамыса, бу жерлеге туристле келирлерин окъуна суймейбиз, — ала болгъанны, малтап, аякъ тюп этедиле.

— Да, совет танкла малтап тебиреселе уа, не этериксиз? — деди Атабий, Якоб кеси жерин алай бек махтагъаны бир кесек ачыу тийип. Якобну сёзюнде артыкъ зат жокъ эди, былайлары жаланда жаннет чыпчыгъына деп жаратылгъаннга ушайдыла, — ол, тохтамай, жырлап, саулагъа, ёлгенлеге да дуния ырахатлыкъны берип турургъа керекди. — Иги жашауу болмаса, къанатлы да жырламайды. Аллай къоркъуу а барды, тамата.

Якобну кёзюне болгъанны къалын къара туман басханча кёрюндю. Къаты жел жетди, юй башланы къанжаллары, къошунларын кёкге бардыра, гагу этген кёгет тереклени, тамырлары бла чыгъарып, бияры быргъай. Бир кесекден кёк ачы кюкюреди да, элия бутакълары Якобну арбазында ёсген деменгили акъ къайыннга тийип, аны тюз белинден эки этди. Энди ала Якобну кёзюне кёрюнмейдиле, бола тургъан ишледиле.

— Жашым, — деди ол, Атабий таба бурулуп, — уруш отун адам улу кеси жандырады. Отда жансын аллайланы башлары. Алай табийгъат къыйынлыкъындан а Аллах сакъласын бизни. Баям, сен чакъырдынг дейме бу къыйынлыкъны бери. — Якоб аз ышарды, къалтырай тургъан уууртларын эки къолу бла да кезиу ууа. — Кавказда болуучуду быллай табийгъат къыйынлыкъла деучюсе... Бу игиликке туюлдю. Сен айтхан керти болур, баям, — совет танкланы желлериди бу боран... Гитлер халкъны жашауун бузду.

— Тамата, аллай зат айтыргъа къоркъмаймыса? — деди Атабий, Якоб бла сёлеширге ачылып.

— Жашым, борбайымдан тутаргъамы кюрешесе? Бир затдан да, бир кишиден да къоркъмайма. Жаланда огъурсуз тюшлеримден къоркъама, ала манга бирда тынчылыкъ бермейдиле. — Якоб къашларын туюдю, кёзлерин къаты къысды. Аякъ юсюнде сюелип туралмай, алайда жеген эшиу бла ишленнген креслогъа олтурду. — Бу уруш бизни кёзюбюзню кёп затха ачханды, — деди Якоб, солууун теренден ала, аллай кезиуде къарын терилери ачий. — Бир ыйыкъ мындан алгъа Геббельс Гитлерни аскерини бийик генералитетни жыйылыуунда сёлешгенин эшитдиргенди халкъгъа радио бла. Биринчи Белорус фронтну аллын тыйыуну мадарларын излеп, типиски этеди ол. Сёлешип башласа, дунияны аркъасын къалтыратыучу импер пропаганданы министри

Геббельс, кыгычыргъа кюрешгенлигине, сёжун кючден ангылата эди... Жаратмайма мен аллайланы жунчугъанларын. Ол игиликке туююлду.

Тюз олсагъатчыкъда къаражух келип къалмазмы! Атабий сагъайды, бу жол жунчугъан этмедди. «Суу бокълаучу къурт киби, не айланады бу итден туугъан», – деб а айтды ичинден. Якоб а, аны керегин берирге хазырланганча, сир болуп тохтады, огъурсуз бет алып, бирде къаражухха, бирде Атабийге къарай. Сөлешген а этмейди, тили тутулуп къалгъан адамча, кесини ауазын эшитирге термилгенча, алтын тишлери бла жукъа жаякъларын чайнагъанлай турады. Ауузун ачады бирде, баям, бир зат айтыргъа кезлей болур эди, алай... жаякъларын ийлеуон тохатмай сюеледи. Къаражух Якобну ол халын жаратмады; ышармыш этерге кюрешди, аны бла саламлашыргъа къол узатхан заманында. «Жюрек тынчыкъ болмагъан жерде иги жашау болмаучуду», – деди къаражух, кёзлери чыракъ барып сюелген Якоб аны саламын бирда бюсюремей алгъанын ангылагъанындан сора.

– Не айланаса мында? – деди Якоб, къаражух таба къарагъан окъуна этмей. – Бар, кел болмагъанлай, бери уруп кирип келген кыылыгъынг неди? Огъесе мени юйюмю аякъ туюп этер акъылдамысыз?

Къаражух бир къужур халгъа келди: бети агъарды, кёз акълары айландыла, ауузуну эки кыйырындан шытылары келгенча кёрюндю, жан ала тургъан адамгъа ушады. Ол къаны къартыкыгъа сыйынмай сюеледи. «Бу ёребашны былхымсыз сёзлерин эшитип, жүрегим жарылмай къалай къалды? – деди къаражух кеси акъылында. – Угъай, манга сабырлыкъ керекди. Была бла демлешсем, тасхамы билдирип къоярыкъма. Кёремисе бу мискин кавказлыны уа, тутмакыгъа туюшген адамча, санларын эркин кымылдаталмай сюелгенин? Ол ишге эрттерекден хазырланнганынгы иги этесе». Алай къаражух Атабийни кёзюне жютю къарады да, анда: «Итден туугъанла, илишаннга саллыкъ сиз болсагъыз да, аллыгъызда уа тобукъланмам!» – деген халны ангылады. «Сени киби кёплеге къан къусдургъанбыз, – деди къаражух да, Атабийни таукел къарамы къозутханын башха адам ангыламазын сыйюп, биягъы хыйла ышарыуун этип. – Тейри, Атабий, азат дуниягъа термиле жашагъандан эсе уа, ёлген кёп да игиди...»

«Ёлюм кыйынлыкъларындан къутула келгенем, кесими таныгъанлы, – деди Атабий, къаражухну акъылында болгъанны китапда окъугъанча, къайгылы сагъышлары санларын талкъыдача ийлей, – алай бу жол а къутулмазгъа ушайма».

– Къарт башым бла ойнай болурмусуз? – деди Якоб, бу жол къарамын къаражухха къадап.

– Угъай-угъай, тамата! Эрмен аллах сакъласын сени башынг бла ойнагъандан, – деди къаражух, Якобха хычыуун тиерча сёз айтханына ишексиз болуп, кирпичдеп, кёзлери жарыгъыракъ ачыла. – «Эрмен аллах сакъласын» дегеними ангылатайым, – деди, къарамын Атабийге буруп. Онжетинчи жылда большевикледен къачып келгенбиз бери. Ол заманда мен бешжыллыкъ жашчыкъ болгъанма. Сизге терк-терк келгеними хыйсабы, бек биринчиден, бу жерлешим бла – Атабий бла – ушакъ этерге суююп, мынга Кавказдан хапар сорур акъылда. Сора къырал жумуш да толтурама. Наумбург шахарда жангы аскер къауум къурала туралды да, Атабийни ары жиберирге оноу этилгенди. Бюгюн а аны билдирирге келгенме жерлешиме. Документлерин хазыр этгенбиз.

– Не тукъум атынгы, не ёз атынгы билмейме, – деди Якоб къаражухха.

– Ол жол келгенимде, документими кёргюзтгеним эсим-деди, – деди къаражух, – ким болгъанымы эсингде тута болурса деп турама мен а. Салварандянма. Атым а – Ваню. Ол атны манга атамы гюржю шуёху атагъанды.

Якоб бек сейирсинип къарады Ванюга.

– Биринчи кюн окъуна билген эдим бизни миллетден болмагъанынгы, – деди Якоб. – Баям, жаратмагъанлыгъым, тюрт сёлешгеним да аны ючюн эди, ким эсе да бу къарамедир а бизге оноу этерге нек къалды деген магъанада. Этип айланынган ишлеринге къарайма да, кёпле айтхан болурла: «Сен ёлсенг, сыйыт этип жиляр эдим, къууаннгандан», – деп, тууратын, ташатын да?

– Мен таза адамма, жюйюсхан. Герман къыралына кёлюм бла къуллукъ этген, – деди Ваню, – бизни кибикиге аман кюн келтирген большевиккеге биз да къан сийдирирге керекбиз... Улутургъа керекбиз, ташдан а ала да ишленмегендиле.

Атабий кенг жауурунларын ары-бери ийледи, сюелген жеринден тепмей: «Кесинг къан сие тургъанлай, кимге къан сийдирликсе, жекбаш?!» – деген акъылын анга ачыгъындан айтыргъа базынмай.

– Сенден къалсын большевиклени башлары, – деди Якоб, Ванюну акъылсыз сёзюн жаратмай. – Бу огъурсуз урушну башлагъан къырал бусагъатда не чекге жетип тохтагъанын билемисе?

– Билеме, жюйюсхан, сенден да, бу кавказлыдан да иги билеме ол затны.

– Да сора не жомакъ айтаса бизге?

— Сиз Геббельсни радио бла сёлешгенин эшитгенмисиз? — деди Вано, Якобну кёлсюзлюгюн жаратмай, аны терслигин кёзюне тутаргъа хазырлана, къара бети бютюнда къаралып. — Большлевикле бизни жерибизге жангыз бир атлам этселе, къан къусарыкъдыла, эки атлам этселе уа, ажалларына мында жолугъурукъдула кирли затла.

— Бек керексиз фатыуала бла кюрешесе, иги жаш, — деди Якоб, — Германияны сен менден бек суймейсе, алай ол сёзчюклеринг бла хазна тыйгъаенг совет аскерлени алларын... Иги туююдю ишибиз. Мычымай, къабырыбызны ишлерге хазырларырукъ болурбуз дейме барыбыз да.

Вано шинтикге олтурду да, ит къуйругъундан чёгюп къарагъанча къарады Якобха. Аны башын тюрлю-тюрлю сагъышла къолгъа этди. «Ит сатхыч, мен санга ачугташ къапдырма, — деди Вано, къарамын кесини аякъ бурунларына тиреп. — Кёремисе муну, тойгъанын кётюралмагъан малгъунну юргенин. Тейри, ант этдир, большевикле уа саулай юйюрюнгю ёлет киргенча къырырла. Сен аланы ким болгъанларын мен билгенча билмейсе да, андан жаншай тураса. Къартлыгъында акъылдан шашхан къансыз жукъа-жаякъ, ёреаякъ, ашыкъма, акъылынгы башынга жыйдырырбыз».

Вано, терс акъылына хорлатып, терс сёлешгенине сокъуранды, баям, иги да жумушاپ, былай айтды Якобха:

— Сен айтханда да барды, тамата, бир кюннге минг тюрлю хапар эшитебиз урушдан, къайсына ийнангын, къайсын къойгъун?

— Вано, жүреккли кавказлы... Мен дуниялыкъдан аз да жукъ ангылай эсем, душманны аллында тобукъланыргъа ушап турабыз, — деди Якоб, бу жол иги да тынгысыз болуп. Вано секирип турду олтургъан жеринден. Къалын къаралдым эринлерин чыммакъ-акъ тишлери бла ачитхынчы чайнады, Якобха жангыдан чамланды. Алай кёлюнде болгъанны айтыргъа: «Сен тюз адам туююлсе!» — деп къычырыргъа базынмады. Атабий а сюеледи, тамашагъа тынгылап, аланы типиски этгенлерине къууанып. «Бу аман эрменли Герман къырал ючюн кесин нек ёлтюреди?» — деб а кёп кере къайтарды кеси акъылында.

— Бусагъатда барыбызгъа да кюйсюзлюк керекди, — деди Атабий, андан кёп тынгылауну тюзге санамай.

— Жашым, ол кюйсюзлюгюбюздю бизни бу кюннге къалдыргъан, — деди Якоб, — аскерибиз къайсы къыралда да къолгъа этген жерлеринде халкъгъа аллай бир кюйсюзлюк этмесе, Москва бизни къолубузгъа эртте ётерик эди. Гитлерни аскери кесини мурдарлыгъы бла битеу дунияны аркъасын къалтыратханды. Энди бизге ёлгенлени жиялаула,

рын этгенден ёнге къарыу къалмагъанды, саулай къыра-
лыбызны тылпыуу тыйыла турады, кёкюрегинде хауа ай-
ланмайды.

— Бусагъатда ол кёлсюзлюк кишиге да керек туююдю
деп ойлайма мен, — деди Ваню. — Биригиулюк керекди. —
Ваню, къыралын таза да жаны-къаны бла суюгенин ангы-
латханына къууанып, кирпилдеди, юй ичинде ары бла бери
ёхтем атлады. — Уруш тохтагъынчы, тынчлыкъ жокъду.

— Экибизни билеклигибизге къарап къалгъан къырал
жарлыды, — деди Якоб, бу жол Ванону жанына тиерге сю-
йюп, сансыз, ат башындан сёлеше. — Уруш тохтагъынчы,
тынчлыкъ жокъду дегенинг а тюздю. Ол узакъ бармай
тохтарыкъды. Алай ол тохтагъандан сора да жокъду сени,
мени кибиклеге тынчлыкъ.

Онбиринчи башы

I

Атабий бармайма десе, фрау Хетбих аны Ваню жора-
лагъан жолоучулугъуна жибермей тыяргъа кёолундан кел-
лик эди, — аты къыралгъа айтылгъан тиширыу эди ол. Бол-
сада жаш кетерге ыразы болду; жаланда кеси башын ке-
чиндирип турмакълыкъны бек ыспассыз ишге санады ол.
Аны акъылында бу патчах жашаудан эсе халкъыны ал-
лында намысы бла къалмакълыкъ иги да онглуду. Душ-
манны типискиге къалып, «Арба аугъанында, жол кёргюзт-
ген кёп болур» дегенча, бири айтханны экинчиси жакъла-
май айланганларын кёрюп, кёл кенгдире, тамбласына
таукел атландыргъан ахшы муратлары жүрегин жаз же-
лича жылыта эселе да, хар затха тышындан къарап турур-
гъа суюмейди. Ол Якобну бла Ванону, «Суугъа кетген таш
къармар» дегенча, ахыр солчуларын ала кюрешгенлеринде
да ангылагъанды. Герман къыралны ахыр кюню жете тур-
гъанын; урушну башлагъанлада ёз тюзлюгюне ишексиз бол-
гъанла энди бек аз эдиле. Алай Атабий «Эчкини ызындан
баргъан кёйну башына таш тиер» дегенча болуп къалыр-
гъа да суюмейди, — Аллах билсин алда аны къаллай кюнле
сакълагъанларын. Кёлю такъырды, къайгъылы сагъышла-
ры аны эр батырлыкъдан кери этедиле. Аллай кезиуянде,
Аллахха чамланып, ассы да болады бирде, артдан тобагъа
къайтып кюрешмегени уа коммунист жүрекни ёз ниетини
тюзлюгюне таза да кёлю бла ийнаннганыны шартыды. Ата-
бий, Наумбург шахаргъа жетип, ол жангыдан къурала тур-
гъан аскер бёлюмню тапмай, амалсыз болгъанында ангыла-
ды бу жолоучулугъу Сюлеменов ашыргъан жолоучулукъ-

дан кѣп да ныхытлы болгъанын. «Тейри, къарайма да, сыйрат кѣпюрюне келип тирелген болурма дейме», — деди Атабий, ушкок отуну ийиси бурунуна ура тургъан шахарны шошлугъун жаратмай. Эс жыйып, сагъыш этер онгу окъуна жокъду, бир уллу палахла ызындан сюрюп айланнганларына ишексизди. Жангы аскер бѣлюм Байзельфелья шахаргъа кетгенин айтханларында уа, бир кесек сабырлыкъ алды, — аллай аскер бѣлюм кертиси бла да къуралгъанына ийнанып къууанды. Къарангы болуп башлагъанда уа, алгъа кече къалыр жер изледи, алай андан эсе жолгъа атланууну мадарларын этиуню тюзге санады Атабий. Ол акъылы анга бир кесек кюч, ахшы умут да берди; аны, тутуп, зинданнга атарыкъ болсала, къоркъуп неда амал тапмаймы турадыла?! Душман, мурдарлыкъ этерге тебиресе, бир заманда да арсар бола турмагъанды. Атабий былайда Ванону юсюнден оюмларына да ишекли болду, эрменли муну ызындан тюшюп айланмагъанына энди ийнанды. Ол айтхан аскер бѣлюмню къуралгъаны тюздю да, тюздю, Вано Атабийни документлерин тынгылы жарашдыргъаны да даулашсызды да? Анга не сѣз барды, Атабийни тыйгъан адам болуп, къагъытларына къарагъандан сора, бир тюрлю соруусуз жолуна барма къоядыла. «Киши жеринде ѳз адамынга тюбесенг, къалай хычыуунду, — деди Атабий, кеси акъылында, — Вано къарындашлыкъ этди, сау къаллыкъ, мени уа анга сарыуум къайнап тургъанды... Да къайнайды ол, — азат адам».

Аллах илхам берсе, Атабий кѣрген кыйынлыкъларын жыргъа салыр эди бусагъатда. Сора жырлар эди, дунияны кесине тынгылатып. Аллай акъыл жашха биринчи кере келди. Холам сынагъан жангы, эски къайгъыланы, урушда жоюлуп, кебинсиз, жиляусуз къалгъан тенглериини атларын, ѳз къабырларын къазгъан аналаны, эгечлени сыйытларын, ѳлюм сууутхан сабийле саулагъа къойгъан кыйынлыкълары ауурлугъун да сыйындырыр эди Атабий ол жыргъа.

Ол сагъышла акъылдан шашдырыргъа жетишдирдиле Атабийни жангыдан. Ол кеси акъылында Холамгъа да ѳрледди. Анда киши кѣрмеди: арбазла, ныгъышла да къуру. Да эли болмагъанны ныгъышы боламыды да? Угъай! Элни уруш салгъан жарасы уа кюйдюреди. Жарыкълыгъы, монглугъу адамларына аякъ бюкдюрюучю Холамын эрттени, ингири да мудахдыла, умутлары жай чилледе окъуна бузлапдыла. Сабанларын, бахчаларын, ыстауатларын да аман ханс бийлеп, ожакъларын, эшик башларын бла жыйгъычларын чычхан ау басып, — бир жерде да жашау илишаны жокъ. Атабий жиляргъа аздан къалды. «Жиляма, Атабий, — деди ол кеси кесине. — Бусагъатлыкъ дунияда жаланда сен туюлсе кыйынлыкъла башындан басхан.»

Жангы аскер бѣлжумде эсэсовчула сыйынып болмай эдиле. Атабий, аланы кѣргенлей, къайдагъасын унутду, кесини жюрегини ургъан тауушун окъуна эшитди. Алайда аскерчилени къыжгъал-мужгъулларында уа кимни не айтханын да эшитмейди. Къыйын жылларыны чарсы кѣзлерине ауана болуп, жукъ кѣрмей тохтады. Бир шагъырей ауаз да чалынды къулагъына. Атабий аны атасыны ауазына ушатды, не айтханын а ангыламады, къуругъан хансны суху жел учуруп алып кетгенча, къулагъына иги чалынмай, жокъ болуп къалды ол ауаз. Энди анга къууанч, насып да къайтмазларын ангылагъанча, жаны ичинде болгъанлыкъгъа, аякълары, къоллары айтханын унамай тохтагъанларын сездиле ол. Эртте-кеч болса да тюзлюкню хорларыгъына ийнанычу Атабий кюйсюзлюк жер юсюне къара къушча кюнуп тохтагъанына ишексиз болду. Бюгюн аны Холамны тангы, тауу да жапсарыр эди, мында уа кимге керекди Атабий. Зорлукъну жаханым отуна кюерге хазырланган Атабий, жангы къуралгъан аскер бѣлжумню штабына киргенлей, кесине бир кесек сабырлыкъ алды. Олсагъатда аны бир киши да жунчуталмаз кибик эди таукеллиги; кишини жапсарыу сѣзю да керек туююлдю анга. Кеси акъылыны ол тюрлю базыныулу сагъышлары жашны тири атлатады, ауазын жарыкъ чыгъарады.

– Мен герман аскерни быллай адамыма, – деди Атабий, аскер низамны излеминае толу келишген сѣзлени бири бири ызларындан тап тизип, полковникни аллында сын къатып.

– Немис тилден сора, къаллай тил билесе? – деп сорду полковник, олтургъан шинтигинде аз да тепчимей.

– Орус тилни.

– Сора уа?

– Тюрк, ногъай, татар, къумукъ тиллени.

– Аладан сора уа ?! – Полковник ѳрге хыны кѣтюрюлдю.

– Орта Азияда жашагъан халкъланы барысыны тиллерин да билеме.

– Къайданса? Къайсы миллетденсе?

– Кавказлыма. Таулума.

– Мен Кисловодскеде жашагъанма бѣлек заманны, – деди полковник, бир кесек жумушاپ, Кавказны ариулугъун кѣз аллына келтире. – Тау миллетлени бюкген алай тынч туююлдю, кючлю халкъдыла. Уруш башланганлай, бизни Кавказдан букъубузну бардырып кыстагъан эдиле. Андан берисинде къыйынлыкъланы туураларындан къарап туругъа бир да туюшмегенди, сауларыбыз бар палахладан ѳтдюк. Бусагъатда алгъындан эсе кѣп да ышангылы кюч керек-

ди бизге. Фюрерни уллугъа, гитчеге да дауу уллуду, хар ким да эрлеча сюелсинле ёлюрге деп тохтагъанды... Сен ийнанамыса биз большевиклени артха айландырлыгъы-бызгъа?

– Ийнанама! – Атабий, чурукъларын бир бирге къаты уруп, сир болуп сюелди.

Полковник аз ышарды, чачы тёппесине дери кетген жылтырауукъ башын чыммакъ-акъ къол жаулугъу бла сюртдю.

– Сау бол. Сен сермешге чынтты эрлени алларында барлыгъынга ишексизме, – деп, полковник Атабийни кёзюне жютю къарады да, хыйла ышарыуун этди. – Кёп сермешледен сау къутулгъанынгы билеме. Алай бу жол къалай боллукъса ансы?!

– Бу жол да хорлам мени боллукъду, жюйюсхан полковник. – Атабий, биягъында этгенича, чурукъ табанларын бир бирге къаты уруп, иги да таууш этдирди.

– Сени Шимал Кавказы адамлары болгъан жерге жиберирге оноу этгенбиз, – деди полковник, бу жол къарамын жылтырагъанлары кёз къаматхан башлы чурукъларына буруп. Сора, жангыдан Атабий таба бурулуп, аны бетинде аз да тюрлениу болмагъанын кёргенинде, жашны къолун тутуп, кишилигин махтаргъа аздан къалды. Алай терк окъуна акъылын башына жыйды да, шинтигине олтуруп, столунда кёп къагъытдан бирин къолуна алды да, аны башындан ахырына дери окъуп чыкъды. Ол къагъытны Атабийни иши, жашауу бла арталлыда байламлыгъы жокъ эди. Баям, полковник жашны тёзюмлююгюн энтта да бир кере сынагъанлыгъы эди. Олсагъатда Атабийни кёзюне уа абына, сюрюше баргъан жесирле кёрюндюле. Ачыуу жүрегин отча къыздырды. Къан къызартхан аулакъла, кёкге топуракъ къатыш сызылгъан солдат ёлюкле да кёрюндюле Атабийни кёзюне. Аны мангылайына, сакъал тюрюне да тер къакъды.

– Ауругъанынг затмы барды? – деп сорду полковник Атабийге. – Бизге сауулугъу болмагъан солдат керек тюрюлдю.

– Бир жерим да аурумайды, жюйюсхан полковник. Большевикле атамы ёлтюрген кюн эсима тюрюп, кёлюм толду. – Башха болмай, ырхы элтгенча жоюлгъандыла адамларыбыз мынафыкъланы къолларындан. Не къадар къыйынлыкъ сынадыкъ.

– Биз ол затланы барысын да билебиз, – деди полковник, сабыр, оюмлу адам болгъанын ангылата. – Дагъыда сен Совет власть ючюн жанынги берирге хазырса.

Атабийни къулакълары алгъа суу таууш этдиле, ызы

бла жукъ эшитмей к'алдыла. Бар умутларын ырхы алды да кетди.

– Мени бу жолг'у сёзюмю жаратмадың, баям.

– Жюйюсхан полковник...

– «Ёкюлюбюз – тюзлюкдю!» – деп к'ычырг'ан жашса сен, Украинада партизанланы алларына чыгып. «Бандит ог'у отча кюйдюреди журегибизни. Биз саулук'да аллайланы жоллары к'ысхады!», – деп к'ычырг'ан коммунистсе сен!

– Жюйюсхан полковник... Мен, совет адамланы кесиме ийнандырыр ючюн, кёп амалланы хайырланганма. Манга ол амалланы таматабыз Сюлеменов Рашид Заман ог'лу юйретгенди. Ненча коммунистни, ненча партизанни дунядан жокъ этгеним ол адамг'а белгилиди...

Атабий документлерин жан хуржунундан чыг'арды да полковникге узатды, – к'олларыны к'алтыраг'анларын тыйлмады жаш. Полковник да эследи Атабийни жунчуг'анын. Олсаг'атда немис Атабийни кёзюне ог'урсуз к'арады да, аны бютюнда жунчутду. Документлерин а, стол юсюне салып, бир жаныракъ тюртюп к'ойду.

– Бар, тышында сак'ла, керек болсанг, чак'ырырма, – деди полковник Атабийге.

Баям, Атабий аны айтханын эшитмеди – жеринден тепмей сюеледи. Ол заманда полковник эшикни Атабийге кёргюзтдю. Тели адамг'а ушап к'алг'анды Атабий, – эшикге чык'г'андан сора, к'айры барлыг'ын билмей, армау болуп сюелгени да аны ючюн эди. Полковник кабинетинден к'ыс-тамаса, башын палахдан жулург'а болушурукъ затла айтырыкъ эди. Энди уа сюеледи, жел азчыкъ к'ак'са ок'уна, аууп кетерге жетишип. «Мени кибиклеге кючюгюз к'арыйды ансы, анаг'ызыны к'атын этдирип келген аскерни аллын тыйсаг'ыз а, киши эсегиз», – деди Атабий, бир кесек эс жыйып, палах бу жол к'олг'а к'аты алг'анына ишексиз болуп. Бир заманда экеулен Атабийни к'атына келдиле да: «Бизни аллыбызда тебире, – деп, хыны сёлешдиле. Иши оюлг'анын толу ангылады жаш.

* * *

Деменгили юйню бир уллу отоуна киргенлей, андаг'ы адамланы кёбюсюн таныды. Ала Украинадан (Винницадан) Германияг'а ол жашланы бла к'ызланы алып тебиреген поездге Атабийни тамата этип жиберген аскер бёлюмню солдатлары эдиле. Атабий аланы поездде бир ваноннга жыйып, алларындан кирит салып кетген бегеюлледен да төртбеш адам. Атабий, анда төгерекеге к'арап Сюлеменовну из-

леди. Ол алайда жокъ эди. Эсэсовчула Атабийни хуржунларын къармап, тапханларын алып, сора, элтип, бир отоугъа бекледиле. Ол кенг отоу Атабийге, къабырча, тар кёрюндю. Борбайлары къыркъылгъанча болуп, юй тюбюне чёгерге издан къалды, тобукълары къалтырап, кючден сюеледи. Къаны тохтар чекге жетишипди. Ол уллу терезени къатына кючден-бутдан атлап барды. Атабий, тышына къарап, башларына эркин адамлагъа сукъланды, – энди аны жолу ол дунягъа болгъанына толу тюшюнюп тохтагъанды, – Хорламны, ырахат жашауну да кёрмезденди Атабий. Ол терезеден тышына аралгъанлай турду, орамда ары-бери озгъанланы санаргъа анга буюрулгъанча. Атабий, сабыр атлай баргъан Темирланны кёрдю. Ол аны кёргенине ийнанмады. Къычырыргъа кюрешди. Ауазы чыкъмайды. «Угъай, ол туйюлдю», – деди Атабий. Алай терезени хыны къакъды да, Темирланнга ушагъан жашны кеси таба къаратды. Алай этмесе, бир такъыйкъаны ичине Темирлан кёз туурадан ташайырыкъ эди. Темирлан Карабугов – дюгерли жаш, анасы Шакъманладан, тау тилге уста, Атабийни эрттегили тенги. Атабийге жан кирди.

– Охо, къайдан чыкъгъанса бери?! – деп, Темирлан тамашагъа къалды.

– Сорма. Ишим какды, – деди Атабий, эшик таба тынгысыз къарай. – Сени болушлугъунг керекди.

– Къоркъма, мен сау къадарда, санга къыйынлыкъ жетмез, – деди Темирлан.

Алай ол кюн окъуна Атабийни Мюнхен шахаргъа ашырдыла. Эки бегеуюлню да эки жанына сюеп.

* * *

«Уллу Аллах, быллай бир азап сынатырча, не хатамы кёргенсе? – деп даулады Атабий, башы базыкъ чилле халыдан эшилген ау бла къаты бегитилген темир ундурукъгъа сыртындан тюшюп, чырдыгъа аралгъан, сагъышдан толу кёзлери чыракъ бара. – Бир терслигим жокъду, азап сынарча. Тейри, анам, эгечим, бу жол тузакъдан къутулмазлыгъыма толу ийнандым. Анам харип, бюгюн сени тилеклеринг да болушмайдыла да ажалны кюнюн созаргъа. Была, итден туугъан фашистле, аманлыкъны жолундан таймайдыла. Ахыр сагъатлары жетгенин ангылагъанлы уа аз да ишекли болгъан адамларын илишаннга саладыла – сабий, къарт деп къарамайдыла, – жүрек жарылады ачюдан, этер мадарым а жокъ. Мында булутла да къутурупдула, ала, Холамдача, жылы жауунла жаудурмайдыла. Кёкню, жерни да элия бутагъындан толтуруп къоядыла. Адамгъа, жерге, тау-

гъа суюмекликлерим да ёлюм бла бирге кетерикдиле. Алай, алагъа жарсып, сарын а саллыкъ туююлме, – хорламны байрагъын, бийикге кётюрюп, башхала элтирле, бусагъатда жаланда олду къызыл къаным къатыш къара жерге ауар кюнюмю унутдургъан. Анам, эгечим, энди мени ауазымы Холам черегини шууулдауунда эшитирсиз, сыртлада сырыйна сокъгъан къойчугъа тынгылагъандан суйгеним болмагъанды, аны да унутмагъыз, тилейме. Кечени сагъышы шошлугъу да кёп затха юйретгенди, – жүрек тынгысызлыкъгъа бой салмазгъа, душманымы жаныуундан къоркъмазгъа, оюмсуз иш этмезге; аманлыкъны ызындан аманлыкъ бла къуусам, эл ушатмаз эди. «Аманлагъа башчы болуп, бузукълукъ иш бардыраса», – деп, киши сюелмеди юсюме. – Инжилген адамлагъа болушургъа кюреше жашагъаным а сизге да, башхалагъа да туурады. Ахыр сёзюмю сизге эшитдиралмагъаныма уа бек жарсыйма. Кёп жылладан сора, ол дунияда тюбеп, хапарлашырбыз, Аллах айтса».

Атабий кеси акъылында узакъ жолоучулукъгъа барып къайтды да, белин ёрге кётюрюп, къуйругъундан олтурур мадар изледи. Алай чилле халыдан эшилген ау аны ол умутун къысха этди, – ёрге туралмады Атабий. Олсагъатда тузакъгъа тюшген къанатлыгъа ушады ол. Бу аурууну кеси кесине туудургъанына кюйдю-бишди. Сюлеменовха да бек къылыкъсыз чамланды Атабий, – ол юйретгенди мынга ичинден къан келтирлик дарманны ичерге, – таулу жашны таулу намысына намыссызлыкъ келтирирге. Атабий огъурсуз дарманны суусуз жутуп, уллу жолда жерге бауурундан тюшюп, къычырыкъдан къыргъанында, аны алып келген бегеуолледен бирлери чуругъу бла бети къатыш башына ургъан заманында, кюндюзгю кюнде Мюнхен кёгю жулдуздан толуп къалгъанын Атабий эсине тюшюрюрге окъуна къоркъады. Аллай учузлукъгъа кеси къыралында да тюбегенди отузунчу жыллада. Алай мында, киши жеринде, фашистни аякъ тюбюнде боккабар болгъаны уа жанын жерге сугъуп къояды. Ушкок огъундан жоюлгъан айып туююлдю – кёп эрле сынагъандыла аллай ёлюмню. Алай Атабий бу жол сынагъан иш а аркъангы титиретеди, жерге да къаратады. «Насыбым, ол ыспассызлыкъны бир таныгъан адамым кёрмегени», – дейди Атабий, теренден ахтына, тауушуму тышына чыгъарсам, ауазымы киши эшитир деп къоркъгъандан, бар къыйынлыкълары мыйысын ачыта.

Атабий жатхан госпитальны төгереги темир чалдишле бла къаты бегитилипди, «муну башы бла къанатлы хазна ётсюн», – дерикди аны биринчи кёрген. Атабийге бакъгъан врач жыл саны келген адамды. Бир эрттенликде къылыкъ-

сыз бек дауур этип кирди палатагъа. Аны ол халын кѳрген Атабийни жюреги аугъа тюшген къанатлыча тыпырдады. «Эй, не этесе, къабынгдан чыгып кетесе да? – деди жаш, бир тенги бла сѳлешгенча. – Сени да, мени да къоймагъан малгъунланы Аллах ачитсын!» Ёлюмню сагъышын бюгюннге дери да эте тургъан Атабийни кѳзлерине ау чапды. Энди анга жангыз бир жан жарамазлыгъына толу ийнанып, кѳзлерин къаты къысды. Олсагъатда Атабий арталлыда ичинде жаны болгъан адамгъа ушамай эди.

– Бу не ишигизди?! – деп къычырды врач, къарамын биргесине келгенлеге угъай, Атабийни ундурукъгъа къара къайиш бла къысылып тургъан къолуна бла аягъына бурруп; жашны онг къолун бла сол аягъын къымылдамазча этип кетген эдиле гестапочула. – Мени саусузума быллай бир къыйынлыкъ жетдирирге ким бергенди эркинлик? Нек тынгылайсыз?!

– Гестапочула этгендиле бу ишни. Бизде терслик жокъду, – деди врачны биргесине келген тиширыуладан бирлери, – узун бойлу, сары шинли, къарамы, атлашы да базыныулу адам.

– Бусагъатдан къолун, аягъын да бошлагъыз.

– Эркин туююлбюз, – деди биягъы тиширыу.

– Мен а эркинме, – деп, врач хуржунундан дуния бла бир кереги болгъан сюексап жюлгюч чыгъарады да, Атабийни къолу, аягъы байланнган эки къайишни да туурап, мындан ары быргъады.

Атабий, сол къолу бла тузакъдан ычхыннган къолун, аягъын да бир кесек уууп, эс тапдырыргъа кюрешди. Алай сагъышлыды, бирде врачны сорууларын окъуна эшитмейди. «Бу менден тасха билир ючюн этип кюрешеди быллай ишлени, – деди Атабий, – врач гестапочу адамы болгъанына арталлыда ишексизме!..»

– Бу саусузну, мычымай, мени кабинетиме келтиригиз, – деди врач, операциягъа хазырланнган кибики, акъ резин къол къапла кийип, Атабийни къарын табасын ары-бери къармагъан, ийлеген кибики этип бошагъандан сора.

Бу жол аны айтханын жерге салмадыла. Атабий врачны кабинетинден чыкъгъынчы уа, эшикни сакълагъанлай турдула бегеуюлле.

– Кимсе, не адамса?

Госпитальны таматасыны Атабийге биринчи соруу ол болду. Ол сѳзле жашны къулагъына прокурорну сорууларыча эшитилдиле. Атабий кюдю.

– Къаллайла жюриутесе кесинги? Билеме, ёлюр аллында адамла шашхан этиучюдоле.

– Хо да, энди ёлюп-къалып да. Бусагъатда адамны жаны

да, чибинни жаны да бир кибикди. Родинам ючюн ёлжурге мен да хазырма. Кюлген а нек этеме: отузунчу жыллада большевикле атамы ёлтюргенлеринден сора, мени да тюрмеге сугъуп, дуния азабын чекдирип тургъандыла. Кюн сайын прокурор: «Кимсе, не адамса?» – деп соруучу эди, ким болгъанымы биле да тургъанлай. Ол эсиме туюшуп кюлдюм. – Атабийни кёзлери врачны кёзлерине атылыргъа хазыр ушкокну быргъысына аралгъанча аралдыла. Жокъ эди ёлжумге къажау сюелирге къарыу.

– Кимсе, не адамса?! – деди врач, ауазын кётюрюп, сары жукъа къашларын къаты туюп, эки кёолу бла да къапкъара телефон аппаратха жабышып.

– Мен герман аскерни солдаты Бюйге Аксиль Якубовичме! – деди Атабий, олтугъан жеринден секирип ёрге туруп, сир къатып.

– Сен алай бош солдат туююлсе, огъурсуз ишле этген солдатса, – деди врач, биягъы жюлжючню хуржунундан чыгъарып, аны онг кёолундан сол кёолуна ётдюре. – Сен адамлыгъын тас этген адамса! Большевикле сен ёмюрюнгю жесирликде ашырырча этерге керек эдиле.

– Врачмыса, огъесе гестапону адамымыса? – деди Атабий, къоркъмай-буюкъмай. Алай кёулакъларында кёутургъан черекни тауушу уа шууулдады. – Бизни душманларыбызгъа элия атылыр, Аллах айтса. Мен аны алай болугъуна толугъа ийнанама.

– Къоркъма, ол элияны атылгъанын сен кёрлюк туююлсе. Кёп жаншама да, ким болгъанынгы толугъа ачыкъ эт.

– Мен герман аскерни солдаты болгъанымы айтханма.

– Сен офицерсе. Битеу этген ишлеринг ма бу документледе жазылып турадыла, – деп, врач стол юсюнде бир къара папканы къабыргъасына онг кёолуну бармакълары бла экиюч кере къакъды. – Къайданса, аны айт манга?

– Да хар зат да анда жазылып эсе, соруу этип нек кюрешесе? – Атабий, иши тап болмагъанын биле да тургъанлай, былай бир бош тенги бла сёлешгенча сёлешди бу жол.

– Къайданса?! – Врач секирип ёрге турду. Аны боюнуну къан тамырларыны къылыкъсыз терк тепгенлерин эсledi Атабий. Врач ёрге тургъанлай, ол да, мычымай, аякъ юсюне болгъанды.

– Кавказданма, – деди Атабий шош, башын бир кесек энишге бошлап.

Чамланыууну чеги болмай сюелген врач, башын ёрге кётюрюп, Атабийге адеплирек къарагъанча кёрюндю. Кеч, терс болдум деп айтмады эсе да, аны олсагъатдагъы халында ол зат эсенди. Алай Атабий а, кёз къарамы бла юй туюню ёнчелей, врачха налат бериуюн сууутмайды. «Жаша-

уунда кыйынлык кѳрмеген, тамбла кыаллай палах кюн келлигин билмеген насыпсыз. Кесинги жангы жашауга жарашдыруну жолун излерге кюрешмеген жуктабаш, — деди Атабий, тузакта туюшуп турган сагыатында да анга соруу этгенден эсе кесин онглуга санап. — Не уллу зарауатлык жетдирсегиз да, жан саулугуму уа тилерик туююлме. Хорлам кюн келсе, Холам тары кесиме тюбемесе да, халк, эртте-кеч болса да, тюз ишими эшитип кыууаныр. Ол заманда анам, эгечим да кыууанырла, башлары Холам тауларына жетгенча болурла. Кыанга боялган жерлерибизге, елгенлеге дууа, саулага той этилир. Кыууанча, бушууда да жиярла адамлары урушдан кыайтмаганла. Ол жарлыланы жапсарырга кюреширле игиле, махтанчакла сюелирле, кыанкылдап, Атабий кибикле батырлача елгендиле деялмазла ала. Заман чархы эссизлени да сокыурандырыр этген ишлерине. Ачы жияу болмасын энди тау тарларыбызда! Уллу Аллах, мени бу ахыр сезлерими халккыма эшитдириринги тилейме. Адам кыйын кюнунде Аллахны бла анасыны атын айтады дегенлерине да ийнандым бююн — экигизден да керекди бююн манга болушлук. Бусагытта, кыолумдан келсе, тамата болганына да кыарамай, бу сары киштики етун бузар эдим. Тамбла бизни тутхунубуз боллугун ангыламаган фактыр жан».

— Барыбыз да душманга кишилигибизни кыргюзтюуню мадарын этерге керекбиз, мычымай, — деди Атабий, врачны кезюне таукел кырап. — Манга соруу этгенинги тохтат да, ол затны юсюнден сагыш этейик. Ауазы алай зынгырдап чыкканына Атабий кеси да кыууанды. — Дерт жолуна тохтайык, дунияны кюдюрген, саулай жерни адам кыанына бояган аскерге тезюп кыоярга эркин туююлдо тюз боюнлу жангыз бир инсан. Мени жюрегим тезмейди бу ишге. Ез кыанына булгарга керекбиз душман аскерин. Аны ючюн не этерге керекбиз? Мени да барды санга аллай соруу берирге... Сагышлыса. Жюрегинги кюдюре турган кыйынлыктын барды ичинге. Билеме сени кибиклени, кюдюрюп, мыдых эте турган не зат болганын. Биз хорлам ючюн кеп ертенледен, отладан етдюк. Душман аскерин кыара жер жутхунчу, дунияда тынчлык болмазлыктын ангылап киргенбиз от ичине. Кесинги эр кишиге санай эсенг, бююн сен этерик хар атламынг, кесинге, сабийлеринге, битеу халккынга да емюрлюк кыууанч келтирликди...

— Итден тууган, сен а большевиклени барып тохтаган пропагандистлери кереме да! — деди врач, шинтигине шошчеге, хыны олтурса, ол ууалып кыаллыкча. — Кимге кыажу сюерик эдинг мени, айтчы аны ачык?! Кесигизни хужу кыалган журтларыгкызыны оноун этигиз. Жанынгдан

суюген партиянг халкъынгы, элтип, Сибирьге къуюп къыр-
лыгъын а билемисе, сылхыр?! Факъыр жанынг. Бусагъатда
дунияда герман аскерни бюгер кюч жокъду.

– Тамата, Кавказда алай айтадыла, жыл саны бла, къул-
лугъу бла да кесинден таматагъа, эки кёзюнгю къаты къы-
сып, бир такъыйкъачыкыгъа окъуна сагъыш этчи, кесинг
да, мен да айтхан затланы юслеринден, ол заманда ангылар-
са, ким – тюз, ким – терс болгъанын. Сора экибиз да тюз-
люк жолгъа тохтайыкъ.

– Бу тыпырсызны мындан ары къурутугъуз! – деп къы-
чырды врач. Олсагъатдан окъуна отоугъа экеулен кирдиле
да, Атабийни къолтукъларындан тутуп, будуман этип чы-
гъардыла тышына.

III

Атабий шош, тауушсуз олтурады, душман жаныуу кё-
гюн къаралтып. Тау, таш табылыннган юсюне аууп къал-
магъан эселе, санларын къымылдатып онгу жокъду, жаны
саулай къабыргъа кирип къалгъаннга ушайды. Ол таулада
кёп душманлагъа тюбей келгенди, алай была аланы бирле-
рине да ушамайдыла, – не аманлыкъдан да артха тургъан
адет жокъду малгъунлада. Немисни радиосу, газетлери,
асыры ачыулу хапарла айтхандан, бютюнда жашаусуз эт-
гендиле Атабийни: «Сталин, Турциягъа уруш ачып, Дарда-
нелни бла Босфорну сыйыргъа хазырланады, – деп бил-
диргенлей турадыла ала. – Шимал Кавказны таулуларын
да кёчюргенди башкес Сталин. Жарлы халкъ а ачдан, жа-
ланнгачдан къырылады. Кавказны таулуладан сыйырмакъ-
лыкъ сабийни ауузундан анасыны скютюн сыйыргъандан
бир башхалыгъы жокъду». Алай союзниклерини Сталин-
нге ачыгъындан айтханлары уа былайды: «Турция бизни
жанлыды, анга тийип жарамаз». Дагъыда билдиредиле га-
зетле бла радио: «Турция Германияны къанлы жаууду, –
ол да союзниклеге къошулгъанды».

– Къарайма да, аманланы къатында сен алай бек аман
туйюлсе, – деди Атабий, анга жангыдан соруу эте башла-
гъан врачны кёзлерине жютю къарап, жерин, халкъын да
сарнатхан мурдар къыралны багъылгъан эгер ити деген
магъананы ангылата. – Сен гестапочу болгъанынгы бирин-
чи кюн окъуна ангылагъан эдим. Алай сен кимсе, не адам-
са деп, тохтаусуз соруп турмазынгы тилейме... Айтдыр-
май къоймай эсенг, мени ким болгъаным бла ишинг жокъ-
ду.

– Былайда мен санга бир тюрлю усталыкъ этмегенме
ийнан, тилейме, жаланда ишни болушун ангылатама, – деди

врач, жукъа жаякъларыны терлегенлерин сыйпай, ауазымы киши эшитмесин дей болур эди, төгерегине сакъ къарай. – Хау, мен гестапону адамыма. Бусагъатда сенден изленнгени: Германиягъа аманлыкъны кимни башчылыгъы бла этгенсе? Ол адам, ким эсе да, немисли болгъаны ишексизди. Ол зат ачыкъланганлай а, сени илишаннга саллыкъдыла... Сен, Атабий, бек къаты адамса. – Жаш андан арысында врачны не айтханын эшитмеди, – сангырау болуп къалды. «Бу мурдар мени тюз атымы къайдан билгенди? – деди Атабий, отоуда хар нени да алас-булас кёре. – Иш да, жашау да бошалдыла. Аргъы дуниягъа намысынг бла атлан, Атабий. Башынгы палахдан къутхаралмазлыгъынг ийнанган болурса да, бир амалы бар эсе. Жаралы болгъан жерни ынычхагъанын да кёрдюнг, суйген тенглеринги уруш аулакъда къоюп, аз инжилмединг, халкъынгы кёчюрюлгенин эшитип, ачыудан къол-кёмюр болдунг. Атабий, къыйынды аллай бир къыйынлыкъны кётюрюрге. Ол дуниягъа замансыз атланганынга алай бек жарсыма. Ары сенден эсе кёп да игиле кетгендиле».

– Бир къыйынлыкъ да бюгаллыкъ туююлдо сени, – деди иги кесекни сагъышлы тынгылагъандан сора врач. – Ма, муну окъу. Ол, хуржунундан бир къагъытчыкъны чыгъарып, Атабийге узатды.

– Мени ким болгъанымы ангыладынгмы? – деди врач. Антифашистме. Атым Неуманды. Эсингде болсун, къолумдан келген игиликни аярыкъ туююлме сенден. Бусагъатда санга болушлукъ бек керекди.

Неуман столну къюбюрчекчиги болгъан жерде бир къар киндикчикни бармагъы бла басды. Олсагъат окъуна отоугъа бир чырайлы къыркъмабаш тиширыу кирди.

– Бу адамны, жууундуруп, кирсиз этип, ич кийимлерин да алышындырып, алайда энчи палатагъа кёчюрюгюз, – деп буйрукъ берди Неуман.

* * *

Къыш кечелей, узун кёрюндю Атабийге хамамда тургъан заманы. Тиширыуну санты жашны бютюнда бек уялтады. Атабий анга бир жекбаш, жахил адамча кёрюндю. Тиширыуну къатында тешинирге унамай, хахай-тухай этген эр кишиге биринчи кере тубеди ол жашауунда.

– Тели болма, сен сабий туююлсе, – деди тиширыу, Атабийни бел бауун тешип, кёнчегин энишге тарта. – Мен кесиме берилген буйрукъну толтурама. Терк бол, сени кибики бирними кёргенме. Ёмюрюнгде врачха къаратхан болмаз.

са? Аскерге тебирегенинде, медицина комиссияда болмагъанмыса?

Тиширыугъа лакъырда эте билмегенин алайда да кёргюзтдю Атабий. «Не жахил жанды бу факъыр!» – деди тиширыу кеси акъылында. Алай жаш, къымыжа болуп, хамамгъа киргенинде, ол жахилге Атабийни угъай, кесин санады. «Жашлыгъым, телилик этме, мени жолдан чыгъарма», – деди Атабий, къолларын жалан этине ауана этерге кюреше. Ол, хауаны ичине жутуп, эринлерин къаты къысып, иги кесек заманны солумай турду. Тиширыу онг къолуну бармакълары бла къолтугъуна къатылгъан сагъатда солуюун тышына бошлады да, кёкюрек къангасын ол къыйынлыкъдан эркин этди.

Тиширыу энди жахилге Атабийни угъай, кесин санайды, жашха ташатын багъа бичгенине сокъуранып. «Жарсыу не менме деген эр кишиге окъуна тычлыкъ бермейди, – деди тиширыу. – Бусагъатда биргенге жюрютген къыйынлыкъланы ауурлукъларын ангылайма. Алай сени кирик жашха битеу дуния баш уругъа керекди...»

«Уллу Аллах, зийналыкъдан кери эт мени, – деп тиледи Атабий энтта да. – Жангылтма...»

– Бусагъат айтханымы этмесенг, ёмюрде кечмем, – деди тиширыу, Атабийни аркъасын эки къолу бла къазауат этип ышый. Тиширыу энишгерекге да узалды. Атабийни эти элия бутагъы ургъанча титиреди. Кеси ёмюрюнде сынамагъан бир сезим болгъанны къалтыратды. Энди тиширыу не «аманлыкъ» этсе да, тынгылап турлукъду. Алай терк окъуна акъылын башына жыйды да, хамамны гулласына бауурундан тюшюп, арталлыда теберге унамай тохтады.

– Мени да кирме къой ары, – деди тиширыу.

– Тели болма.

– Тели этдинг сен мени. Жангы умутларым бусагъатчыкъда къанатлыла болуп уцадыла кёкге.

– Сен кесинг да уч ала бла бирге. Тилейме, мени уялтма.

– Жазыкъсын манга. Мени ыразы этмесенг, заман жол бермез санга. Жерге къарай, ахтынганлай жашарса.

Атабий хамамны гулласына сыртындан къалай тюшгенин кеси да иги ангыламай къалды: кёзлерин къаты къысыды да, къайдагъысын окъуна унутду...

* * *

Неуман Атабийни анда төрт ай кечиндирди, саулуугъу «осал» болгъанын гестапочулагъа кюн сайын анты бла ангылата. Артда, Атабийни алып кетип тебирегенлеринде да, аны

къолларына бугъоу салдырмады Неуман. Атабийни алай-дан узакъ элтирик туюл эдиле. Бегеуюллени биринде – ушкок, экинчисини къолунда – резин таягъы. Ушкоклу ёребаш, жукъажаякъ, къынгырбут. «Аллах, башхаладан энчи быллай бир шарайыпны нек бергенди, – деп келди Атабийни акъылына. – Кёзлери да кём-кёкле. Халына кёре, огъурсузлугъуну да чеги жокъду итден туугъанны...» Экинчи бегеуюл ёсюмлю адамды, аскер кийими юсюне бир бек ушагъан, – дуниягъа аллай кийимле кьерге туугъан сунарсар. Кенгжауурун адам. Тартмабоюнлугъу болмаса, чырайында бир да шарайып табарыкъ туюлсе. «Таш жона, хуна къалай а тауусулмагъанса былай, антсыз», – деди Атабий, экинчи бегеуюлню арыкълыгъын оюмлай.

Атабий бир уллу кёпюрге жууукълашханларын эследи да, акъылына кёп тюрлю оюмла келди. Ёлюмню сур къарамы кёзюне аралып тургъан жаш, не да этип, башын палахдан къутхарыргъа керекди. Жаш, бек кёп турду эсе да, хар затны такъыйкъа кемине ойлады. Кёпюрню башы бла поезdle, тюбю бла уа автомашинала жюрюкдюле. Атабийлары бир тик атлауучла бла ёрге ёрлерге керекдиле, аны тартмабоюн бегеуюл аскерчини тили бла кесгин ангылатханды. Атабий тегерегине тынгысыз къарады да, адам кёрмедиди. Сора артха суху бурулду да, къолунда ушкогу болгъан бегеуюлню эки бут арасына табаны бла кючюнден келгени чакълы урду. Экинчи бегеуюл жунчумады, – Атабийни богъурдагъына илинди. Немис аны олсагъатда буууп ёлтюрюп къойса да, къаны суурукъ туюлджю. Экиси да ташагъач къаранчхагъа ушап къалдыла, ёре сюелип тургъанлай, жерлеринден тепмей. Атабий алыннган этгенча, кёзлери чыгъып кетерге жетишди. Немис а ач бёрюден башха туюлджю, – чыммакъ-акъ къалакъ тишлерини къыжырыкъланнган тауушлары кесине окъуна эшитиле болур эди, тейри. Дуния жаратылгъанлы, аллай иш – адам адамны буууп ёлтюрген адет – биринчи кере болгъан сунар эди немисни сыфатында уллу тюрлениуню эслеген ким болса да; энди Атабийге болур болду деген сагъатда немис ичинден ахтыннган угъай, улугъан этди. Большевик жесирни таза да ёллюгюн ангылагъандан сора уа, къолларын энишге бошлап, темир чыбыкъдан ишленнгенча, къаты, арыкъ бармакъларына бир кесек эс тапдырды. Алай, Атабий къадаргъа бой салып къоюучуладан туюлджю, – алгъа ол ёлюмге бой салып тынгылагъан суннган эди немис, аны кеси башына мадар излемегенин ангылагъанда. Олсагъатчыкъда бирси немис да – Атабий табан ийиссетген – төрт гуппуш болуп, ёрге кётюрюлюрге кюрешди. Баям, аны эки бут арасына иги жетдирген болур эди Атабий, ол, не бек кюрешди эсе да,

бек биринчи атлауучха жетип тохтагъан ушкогун кьолгъа эталмады, – тургъан жеринден тебалмады. Атабий, эс жы-йып, мынга дуня азабын сынатхан тартмабоюнну табаны бла иги да адамыча сермеди. Ол а кыгчырыгъы тегерекни алындыра ауду да, тѣнгереи барып, атлауучлагъа кыысыл-гъан жаяу жолчукъгъа жетип, тюз сыртындан тюшдю. Алай-гъа атлауучла ишленнгенли, ол жаяу жолчукъ бла киши жюриомегени себепли, аны жауун суула ашап, топурагъын жуууп, къуру ташлары кьалгъандыла. Аны себепли тартмабоюн немисни «тѣшегине» адам сукъланырча тю-йюл эди. Эки бегеуюл эки жерде тарала тургъан арада Атабий кѣпюрюню башы таба ѳрледи. Аны жюриюшю къарыу-сузду, – тобукълары тутмайдыла. Атабий жети жукълап тюшюнде да кѳрмегенди кеси кирик бир жаш, боюнуму буууп, аллай бир аман сагъатлы этерикди деп. Ой, юйюнге, жаш да бир борбайлы жаш болгъа эди, былай къарагъанда, бир борбайсыз ѳлежакъ. Атабийни насыбына, олсагъатда алайгъа электричка келип тохтайды. Жесир таулу аны арт эшиги бла ичине ташаяды. Бир заманда Атабий, башын ѳрге кючден бла бутдан кѳтюрюп, электричкадагъы адамлагъа жашыртын кѳз жетдиреди; барысы да мынга сейирсинип къарагъан сунду ол. Амалсызгъа къалып, электричканы эшиклерине бла терезелерине кезиу къарап, не этерин билмей сюеледи, – тышына къутулургъа онг жокъ эди. Бир станциягъа келип тохтагъанларында уа, жаш, Холамгъа жетип къалгъанча, кыылыкъсыз бек къууанды. Бу жол аны аякълары-къоллары да айтханын терк этди-ле, – окъ атылгъанча, чартлап чыкъды Атабий тышына. Алайда бир вокзал кирик да бар. Жашха не алгъа, не артха жол жокъду. Арлакъгъа кетип, вокзалны бир ырбынында къабыргъагъа кыысылып салыннган шинтикге олтурду да, гуппушчукъ болуп къалды. Тейри, тѳрт бюкленнген жамы-чы тѳбеден уллу туююл эди олсагъатда Атабий. Кече да къалды алайда, ачдан хатхусу артха тарта. Бир зат сатып алып къабар эсе да, адамлагъа кѳрюнюрге къоркъгъан этеди. Алай къоркъгъанына эрттенликде жолукъду жаш, – аны излеп айланнганла, келе келип, юсюне тюртюлюп къалдыла. Жокъ эди жашда кымылдар къарыу, фашист концлагерьден артха жол болмагъанын а кимден да иги ангылай эди Атабий.

Кёзлери байланыпдыла Атабийни. Алай аны юч эшикден ётдюргенлерин а сезгенди. Ючюнчю эшикни босагъасындан атлагъанлай, жесирни кёзлеринден къара байлауну тешдиле да, эки бегеуол бир жолгъа аркъасындан хыны тюртюп, бияры бардырдыла. Атабий, терк къармашып, эки къолун къабыргъагъа тиремесе, башын къылыкъсыз урлукъ эди тутмакъла тургъан къарангы отоуну таш къабыргъа сына. Анда терезе жокъ, хауа айланган жокъ. Бетон бла тышланган юй тюрпю суукълугъун а чурукъ табанлары мычымай сездире башлагъандыла. «Къарайма да, эфендиле къоркъуучу жаханиз бу болур», — деди Атабий кеси акъылында. Артха акъыртын бурулду. Жукъ кёрмеди. Бир кесекден хырха ауаз эшитди. «Не адамса? — деп сорду ол Атабийге, немис тилни иги да жаркъмалап. — Сангыраумуса, нек сёлешмейсе?»

— Айтханынгы ангылай болмаз, — деди экинчи ауаз таза немис тилде.

— Не тууар тынгылауну басып тураса? — деди ол биринчи ауаз, ауузундан хар сёзю чыккъаны сайын, богъурдакъ таууш эте. — Бизден тасха билирге келген болурса, мурдар къан. Эшитемисе айтханымы?

— Эшитеме айтханынгы, — деди Атабий немис тилде.

— Да, эшите эсенг, нек тынгылайса, тууар?

— Мен тууар тюрюлме, эслеп сёлеш, ким эсенг да, — деди Атабий шош, сабыр, аны кибикле къоркъута келген жаш болмагъанын ангылата. — Сен, тууар болмасанг, танымагъан адамынг бла аллайла сёлеширик тюрюл эдинг.

— Тилинги кесип атарма, итден туугъан, — деди чамланган. — Сен бизни илишаннга салдыргъа айланган мурдар болгъанынгы тюз босагъадан атлагъанынглай окъуна ангылагъанма. Аны бла къоркъутма бизни! Ёлтюрсегиз, жесирликден солуругъубуз тюрюлмюдю?!

— Жарыкъ жулдузла кёкню теренинде къалай жаннганын кёрюрге термилип жашагъандан сен айтхан окъуна онглуду, — деди экинчи ауаз.

— Къаллайла жаншайсыз, итден туугъан италиячыла? — деди ючюнчю адам, эндиге дери тынгылап тургъан жесир, таза немис тилде. — Мен жашаргъа сюеме, юйюрюме сау къайтыргъа.

Атабий ангылагъаннга кёре, камерада хал тюрюш аллы къаугъагъа ушады. Атабий а аланы бир бирлерин сагъайтхан хапарларына эс буруп тынгылайды. Ала уруш жолла

азап чекдирген адамла болгъанларын сормай ангылагъанды. Атабий аланы къайсы бири бла да адепли сёлеширге хазыр эди, болсада жесирлени олсагъатда кеслерин жүрютюу халлары аны тынгысыз этгенлей турады. Баям, немисле, быланы тасхаларын билир муратда, кеси адамларын бери келтире-келтире турсала керек. Атабийни юсюнде ишеклик туудургъан да ол шартды.

Бир заманда чыракъ жанды да, камераны ичи кюн тажкъларындан толуп къалгъаннга ушады. Жесирлени кёзлерин къаматды ол жарыкъ. Аны ючюн этдиле ала къолларын кёзлерине ауана. Атабий да этди бир кезиучюкге алай. Алай ол жарыкъ дуниядан къарангыгъа батылгъанлы алай кёп заман озмагъаны ючюн болур эди, Атабий къолун энишге бошлады да, кёзлерин уллуракъ ачып, къарамы бла жесирлени чотха алып чыкъды. Ала бешеулен эдиле. Жюреклерин ачыу бийлеп тургъан жесирле да къарамларын Атабийге бир жолгъа бурдула. Сёз айтхан а жокъду. Жесирле кёп кере таякъ кётюрген, ачлыкъ, жаланнгачлыкъ да жунчутхан адамла болгъанларын ангылады да, алагъа асыры жаны ауругъандан, кеси къыйынлыкъын бир кесекге унутду. Камерадагъыладан бирлери – чубур, къаштуй, жукъажаякъ, ёхтемлиги бла гынттысы ёз терисине сыйынып болмагъан жан – ёрге кётюрюлдю да, отоуну таш хунасына къысылып тургъан Атабийни къатына жууукъ келип, башын ёрге кётюрюп, аны бир къыйынлыкъ да бюгалмазлыкъын кёз къарамы бла таныта, къысха сорду:

– Не адамса?

– Совет Союзну инсаныма, – деди Атабий, ёхтемлигин ол чубурчукъдан эсе кёп да бегирек ангылата. – Тельманы партиясынданма. Антифашистме.

– Немис тилге былай уста къайда юйреннгенсе?

– Разведчикни хар затха да хунери болургъа керекди.

Баям, чыракъ жарыкъ кёзлерин иги да арытхан болур эди, ол чубур къантулукъчукъ эки добар къолу бла да къадалып ууду кёзлерин, сора башын ёрге кётюрмей айтды:

– Бир сёзюнге да ийнанмайма.

– Кавказда, эр киши ётюрюк айтса, ол бек бедиш ишге саналады. Гюняхымы аласа.

– Мен санга ийнанмайма, – деди биягъы киши. – Сиз ийнанамысыз муну айтханына? – деп, нёгерлерине кезиу-кезиу къарап чыкъды. – Кёресе да, была да ийнанмайдыла санга, – бири да хо демеди.

– Кюйсюз болма, – деди камерадагъыладан бирлери, ёрге кётюрюле. Ол немис болгъанын сормай ангылады Атабий, сыфаты, сёлешген сёзю шагъат эдиле аны алайлыкъына;

сёзю, балта бла ургъанча, кесгин. – Адепли адам кёрюнеди кёнагъыбыз, – деди ол андан ары, Атабийге жууукъ атлай, чубур нёгерини инбашына кёолу бла къатылып, арлакъ тур деген магъананы ангылата. – Мен сени тюз адам болгъанынга ишексизме. Нёгерлерим бла сени шагъырей этейим: ол алайда кеси жангыз олтургъан кёзлюкю – америкалыды, алайда мудах кёзлери камераны кенглигин, тарлыгъын ёнчелей сюелген чырпабаш – италиячыды, бу ючюбюз а немислебиз, антифашистле. Сен айтханнга кёре, биз нёгерлебиз.

– Адамгъа былай терк жагъылып къалгъан адетинги къачан кёоярыкъса? – деди алаша немис, Атабий бла сёлеше тургъаннга ыразы болмагъанын ангылата. – Муну кёзлерин жаратмайма мен, жухун да. Итча юрюрге хаппа-хазыр болуп турады.

– Бизде итни жаланда бир борчу барды – ол ыстауатны сакъларгъа керекди. Мен а кыралны, халкъны сейирин сакълайма. Сен айтхан оюм а бир затха келишмеген зыраф сёздю.

– Кёнагъыбыз тюздю, бусагъатда акъылсыз хапарланы тохтатып, кесибизни да, мында башха жесирлени да къутхарыуну къайгъысын кёрюрге керекбиз, – деди америкалы, немис тилни, асыры ары бла бери ийлегенден, анасы бергенни тёкдюре.

– Аягъынг-кёолунг да байланып тургъанлай, къалай къутулур акъылдаса бу жаханымден? – деди ол Атабий бла сабыр ушакъ эте тургъан къансыз немис.

– Фашистле толусунлай ырбынга тыйылгъандыла, – деп, италиячы да сёзге кёошулду. – Ала, баям, бусагъатда жаланда кеси башлары къайгъылыдыла.

– Фашистлени арталлыда танымагъанча хапар айтаса, – деди ол чубур немис. – Алыкъа была жесирлени барысына да жашаудан эсе ёлюмню сайлар чекге жетишдирликлерине бир да ишекли болма.

* * *

Атабийге кысха заманны ичинде онсегиз кере соруу этдиле. Энди Атабий дунялыкъдан бир зат да ангыламайды, – кишилиги Кавказ таулагъа ушаучу жаш, санларына ийне чанчсала, ток жиберселе да, тынгылауну басханлай турады, не бек кюреше эселе да, элгендиралмайдыла Атабийни, – аны тёзюмлюгю Холам ауузуну тауларына ушайды. Ахыр сорууларында Атабий аз ышарды да, фашистлени бютюнда чамландырды. «Бу ит тутхун болгъанын унутхан этсе керек?» – деди анга соруу этгенледен бирлери. Ол

тюз эди, – Атабий ышаргъаны кюннге ушагъан Байханатны эсгерди, кеси, ёлюмге бой салмай, аякъ тиреп тургъан сагъатында окъуна. Атабий кёз аллына келип сюелген Байханат бла ушакъ этерге хазырланды, алай, ушкок къалагъы желкесине тийген заманда, юй тюбюнде жилинча сюркелди.

Урушха атланган холамлы жашланы: «Ит фашистлени къуш тюгюнлей чачарбыз», – деп къычыргъанларын кёп эшитгенди Атабий. Болсада ала дуниялыкъдан арталыда ангылаулары болмагъан адамланы махтанганларын кёргюзтген сёзле болгъанларын толу ангылап тохтагъанды Атабий. Аны бу амалсыз сагъатында Байханат да, бир кёл этдирир сёз айтмай, кёз туурадан жокъ болуп къалды. Не этсин, душманны аякъ тюбюне тюшгенликге, ахтынып жилигъандан магъана жокъду. «Сизге бла бизге бу дуния тарлыкъ этеди», – деп, ичинден жанып тургъан болмаса, фашистлеге, кесини кёлюн чёкдююрча, жангыз бир сёз айтыргъа къолундан келмейди. «Мен Бюйге Аксиль Якубовичме, Уллу Германия ючюн, фюрер ючюн жанын берирге хаппа хазыр солдат, – дегенден ёнге, жукъ айталмайды ол. – Къолумдан келсе, совет аскерни, къынкъ этдирмей, къолгъа этер эдим».

Атабийге хар соруу этип бошагъанлары сайын, сууукъ суу тобукъгъа дери жетген камерагъа атып, жыйырма бла тёрт сагъатны анда тутта эдиле.

Бу жолгъу сорууу барындан да огъурсуз эди, – жан алыгучу да эте болмаз аллай бир кюйсюзлюк. Малгъун, керохун чыгъарып, стол юсюне салды да, Атабий ол айтханны этмесе, урлугъун ачыкъ айтды. Была Атабийден излеген: «Герман аскерде анга оноу этген – жол кёргюзтген – кимди?» Саудан ёлюп тургъандан жалкыгъан Атабий да энди эки кёзюн керохха къадап тохтагъанды. Жаш керохну къолгъа этеригине, аны бла фашистни башына беклеп, сыйытхадагъагъа къалдырлыгъына ишексизди. Аллах урлукъ, баям, Атабийни акъылын сизди, керохну кесине жууугъуракъ тартды да, эки къолун стол юсюнде кеннге жайып, жашха кезиулу соруун берирге хазырланды. Алай Атабий, элия бутагъыны терклиги бла секирди керох таба. Болсада тюз ол къызыу керкиннгени бла столну ары жанына барып, юй тюбюне терек аугъанча тийди. Олсагъатда кёзлерин къара чарс бийледди. Алай анга соруу этген немисни къычырыгъы эшитилди анга: «Тур ёрге, къара тонгуздан туугъан большевик!» – деди ол, чурукъ табаны бла Атабийни къабыргъасына керилип ургъандан сора.

– Тохта-тохта... сабыр бол, малгъун, – деди Атабий бу жол тау тилде.

Немис аны айтханын эшитмеди. Табанны дагыда жетдирди. Бу жол бети табагъа сермеди мурдар. Ол, Атабий кеси кючю бла аякъ юсюне болалмазлыгъын ангылагъандан сора, эшик таба бурулуп, аямай кычырды да, тышындан экеуленни чактырды. Ала Атабийни кюлтукъларындан тутуп сюедице ёрге. Соруу этген керохун кюлуна алды да, аны быргы табасындан тутуп, сабы бла Атабийни тюз ауузуна урду. Экинчи кере сермегенинде уа, бурун сыртын сындырды. Жаш бу жол жыгылмады, фашистлени кёзлерине кезиу-кезиу къарап чамланды. «Дунияда сизге кечгинлик болмаз», — деди Атабий, шинтикге олтуруп, бир кесек заманны эс табаргъа термиле.

Соруу этген Атабийге арталлыда айтханына бой салдыралмай тохтагъанында, отоуну эшикден кирген табасында орналгъан уллу сейфни ачаргъа буюрду нёгерлерине. Атабий аны ичинде резинден адам кеп ишленип тургъанын эсledi. Олсагъатда офицер Атабийни, аркъасындан хыны тюртюп, ары кийирди да, сейфни эшигин кеси этди. Атабий а, къалай болгъанын кеси да ангыламады, ол адам кепни ичине кирди да къалды.

Резин кеп бир кесекден Атабийни, жан-жанындан кысып, онгсуз этип башлады. Башындан а бир акъ быргычыкъ бла сууукъ суу куюлуп тебиреди. Атабийни ол сейфден чыгъармай кече бла кюн тутадыла.

II

«Къыйынлыкъ келсе, жашауну ол ауурлугъу жаланда кеси башынгдан басхан сунма, — деген эди Абдулкерим, Атабийни къатына олтуртуп, Батырбийлары кюшларына келип, ёшюн уруш этип кетген кюнлеринде. — Жарсыугъа тезер жерде ташча тынгыла. Керек заманда тобагъа къайтхан да игиди, — ол таулу эр кишиге артыкъ бек ушамай эсе да. Кёп затха тюберсе ёмюрюнгде, — эрттенликни жарыгъы къап-къара туманнга тумаланып, акъ къарны къаралтхан зарауатлыкъны да кёрюрсе. Алай таукелге Аллах жол береди. Аны унутма».

Атабий, камерада къанга тапкада сыртындан тюшюп, ауузундан келген къанны бирде женги бла сюрте, бирде ичине жута, кымылдагъаны сайын, санларыны ачыгъанлары мыйысын ачыта жатхан заманында тюшдю атасыны ол сёзлери эсине.

«Тюз эдинг, атам, — деди Атабий да, Абдулкеримни сыфаты кёз юсюне келгенине, аны таукел ауазы кюлагъына эшитилгенине къууанып. — Бу къыйын жолоучулугъумда сен айтханланы барысын да сынадым. Башханы кюй, те-

рекни, ташны ачыгъанларына да кюйдюм, ёлген тенглери-
ме кюйгенча кюйдюм алагъа да, шахарларыбызны, эллери-
бизни жер бла тенг болгъанларына да. Отда, жалында кюй-
ген сабийлени, аналаны, къартланы ачыуларын къалай уну-
тайыкъ, атам?! Хау, мен да ийнанама, жарыкъ кюнню
къайтырына, терекле энтта чагъарларына, кырдык чыгъа-
рына, чаллыкълада чыкъ къалкъырына, – адамла къууа-
нырла жай эрттенлигине. Тубербиз мамыр кюннге, ырахат
кечеге. Энди акъ къарла къаралмазла – адамны къууанчы-
на зауукълукъ къошханлай турурла, ёмюрлери тауусул-
гъунчу. Тейри, бушуу да келир арбазлагъа, къартла ны-
гъышланы, сабийле орамланы толтурурла – жашау жашау-
лай къалады. Шош жел, къанатларын керип, Холам
тауларыны башларын сылар... Алай, мен бу азапдан сау
къутулсам, урушда ёлген тенглерим айланыучу, жашаучу
жерле бла, ала салкъынларында олтурургъа суююучю те-
рекле бла, ала жууунуучу тау суу бла, жерге бауурланып
тиш къаматхан сууларындан къаныучу шауданла бла, ала
чаришге чабыучу майдан бла, ала окъугъан школ бла...
ушакъ эте жашарма».

Камерада нёгерлерини къайгъылы дауурлары элгендир-
ди Атабийни. Ол сагъайды. Кючден бла бутдан ёрге кётю-
рюлюп, къуйругъундан олтурду. Камерадан чыкъгъан жерде
узун коридорда ары-бери чапхан адамланы аякъ тауушла-
рын Атабий да эшитди. Ала хар камерада, темир эшиклени
кетерип, чалдиш эшиклени къоюп барадыла. «Юйюбюз
къуруду, – деди Атабийни нёгерлеринден бирлери, ол арыкъ-
суу немис, Атабийни къоруулап сёлешген жесир. – Буса-
гъат тутмакълагъа не газ, не суу жиберликдиле. Кесигизни
ол дуниягъа хазырлагъыз... Мен билип, бу концлагерьде бек
азындан 1160 адам барды». «Къан тёгюлген уруш муну
къатында бош кёреем, – деди Атабий, къарамын ёлюр ал-
лында къан-къазауат эте сюелген нёгерлерине угъай, жерге
тиреп. – Бу бедешлик ёлюмден эсе къызыл къаным сый-
лы жеримде тёгюлген болгъаед. Саула ангылар эдиле не
ючюн ёлгеними. Анам, эгечим, энди мен сизге тубемем, кёкде
эркин учхан къанатлыланы, гюл ийисли жайны, сабанланы,
жайлыкъланы чакъгъанларын, арыгъан бууланы тау
ышыкъларында солугъанларын бир заманда да кёрмем...
Келин отоуну эшигин ачмам, – ол къууанчлы умутла бир-
геме ёлюп барадыла бюгюн. Ахыр сёзюмю эшитмегенигиз
ёлюмден да бек кюйдюреди мени. Алай Уллу Аллах бюгюн
бола тургъан ишлени тюшюгюзде окъуна кёргюзтмесин
сизге. «Атабий къазауатдан сау къайтырыкъды», – деп,
ахшы къууум бла ашырыгъыз ёмюрюгюзню. Сынар затла-
рын сынамай, киши да кетмейди бу дуниядан».

Атабий, Байханатны да эсгерди жашаууну ахыр сагъатында. «Байханат, сени юсюнгден эсгериулерим – бек кѳу-уанчлы насыбымды», – деп да шыбырдады. Аллай кезиулеринде да бир амалсызлыкъ кѳысыучуду аны; кѳызны кеси бла ушакъ этгенча, уялыр-буюгѳур, тѳгерегине тынгысыз болуп кѳарар – кеси кеси бла этген ушагѳына башхала да тынгылагѳан сунуп.

Умутсуз дунияда умут этерге кюрешгенине уялды, баям, Атабий. Ол, башын ѳрге кѳтюрдю да, нѳгерлерине кезиу-кезиу кѳарап, аргѳы дуниягѳа кетиуню кѳайгѳысына кирди. «Кет, ол не тукѳум ишти? – деди Атабий, – жаны саулай кесине кѳабыр кѳазгѳан адам кѳрмегенме. Кѳлсюзлюк этмейик!»

Чубур немисчик кюлдю. Кѳалгѳанла уа, не олтуруп, не сюелип кеслерине тынчлыкъ тапмайдыла. «Кавказлы, сен айтхан тюздю, – деди барындан да бек типискиге кѳалгѳан италиячы. – Уруш башланнганлы аз палахдан кѳутулмагѳанбыз, бу кѳыйынлыкъ да аллай кѳыйынлыкътадан бири, – башыбызгѳа мадар излейик!»

– Бир насыбыбызгѳа, – деди кѳатангы немис, – бу тюрмени межямы, мен билип, тѳбениракъгѳа аккунуракъ ишленгенди. Суу тѳбен жанындан бизге жетгинчи тышындан бир болушлукъ болур эсе уа.

Жесирле сагѳайдыла – жан татлыды, – суугѳа жетген таш кѳармайды. Барысы да айтылгѳан сѳзлени кертиликлерине ийнанадыла. Кеси ѳмюрюнде ишден, кѳайгѳыдан да арыгѳан Атабий, секирип ѳрге турду да, жулдузладан толгѳан кѳкча жарыды. Сора аямай кюлдю. Нѳгерлери аны шашханына ишексиздиле. Атабий, бетин да эки кѳолу бла жабып, жюрегине сюнгю киргенча кѳычырды.

– Акѳылынгы башынга жый, – деди американлы, сюелген жеринде арталлыда ары-бери тепчимей. Душман огѳундан жоюлгѳан тенглерибиз бизден аман кишиле туююл эдиле, неда крематорияда кюл болгѳан халкъ.

– Сен анга акѳыл юйретме да, бурун сууунгу сюрт, – деди ол чубур немис, Атабийге биринчи кере жакъ баса. – Сора кимле эселе да ѳлгендиле деп, биз да кесибизни жо-яргѳамы керекбиз?

– Даулаш кѳуруаргѳа тап заман тапхансыз, – деди арыкъсуу немис.

– Мени акѳылдан шашхан сунмагѳыз, – деди Атабий, – ит фашистле эшитсинле биз ѳлюмден кѳоркъмагѳаныбызны. Аланы кеслерине аман кюн келе турады бусагѳатда, – жашауларыны ахыр сагѳаты жетип, безиреучю малгѳунла кѳан сие турадыла. Биз а кюлейик, ойнайыкъ, жырлайыкъ! Ёле туруп да, кишилигибизни тас этмейик!

– Аланы да, сени да Аллах урсун, огъесе, – деди американы, – мен бусагъатда кюе тургъан жюрегими къалай жырлатайым. Юч сабийим барды. Кеси къайгъымы этмесе да, аланы ёксюз, аналарын тул къалай этейим?

– Нек этесе? Къолундан келлик эсе, этме, – деди Атабий. – Мени уа сабийим да, тул болур адамым да жокъду...

– Суу таууш эшитиле башлагъанды, – деди алаша немис. – Тыгылачыгъыз. Жан алыучубуз босагъадан атларыкъды бусагъат.

– Мен эшитдим суу таууш, – деди американы. – Къоркыгъан къоркчууубузгъа жолукъдукъ. Терекле, сабанла да чагъарла, бизни жулдузубуз а ёмюрде да чыкъмаз энди. Сау къалыгъыз, жанымдан сюйген балачыкъларым. Айыма, кюнюме да санаучу къатыным, бу дуниядан замансыз кетип, сени насыплы жашауунга къара кийдиргеним ючюн, кеч. Аллынгда тобукъланып тилейме, кеч.

– Иги жалын ансы, ол сен этген палахны ёмюрде да унутурукъ туююлдо, – деди ол къанбуз алаша немис.

– Аллаи бир азап чекдирме кесинге. Ол тиширыу сени киби къызбай эр киши жаланда эрттерек ёлмегенине кюерикди ансы, башха жарсыуу боллукъ туююлдо, – деди Атабий да, баям, американыны къакъды-сокъду сёзлери мыйысына ётюр тура болур эдиле.

– О-ха-хай! Тышына къарагъыз, – деди чалдиш эшикни къатында къайгъылы болуп сюелген италиячы. – Суу бизге да жетди.

Тауушу къулакъланы сасытхан, башында акъ кёмюгю жангы тытыр кёшулгъаннга ушагъан суу тегерекни тили бла жалай жетди Атабийлары болгъан камерагъа. Сууну ёр сюреннге алай кыстау барып бу жолгъа дери бир да кёрмегенди Атабий. Уу жилинны терклигинден да женгил эди аны барыуу, кеси да жалкъа къайырып. Камераны чалдиш эшигинден ичине къутулгъан суу, къарап-къарагъынчы жашланы беллерине дери жетди. Жесирле бир бирге онг тапдыра, баш тапкагъа ёрледиле. Американы самолётла кёкден окъ-топ къуюп, кюндюзно кечеге айландыргъандыла. Фюрер ёмюрден ахыргъа кюн тийдиргенлей турлукъ жеринде къан ырхыла барадыла. Атабий, окъ-топ тауушланы эшите, ол халны Кавказда кюйсюз боран, огъурсуз ырхы элге, жерге келтириучю кыйынлыкълагъа, бирде таудан къар юзюлген тауушха ушатды. Холам ауузунда жол ишлей тургъан адамланы юслерине жар оюлгъан кюнню да эсине тюшюрдю Атабий, кесини ахыр солууу тыйылыргъа жетип тургъанын да унутуп. « Угъай, – деди ол, – жол ишлегенлени юслерине жар шош аугъанды – элгендирмей алгъанды жанларын».

тамайды, орамланы ырхы талайды, жерни жүрегин ачы-тып. Душманны кёгю да к'аап-к'ара болду, кёзюнден к'ан тамды. Фашистлени оюлг'ан к'алаларына, орамлары толу ёлюклеге к'арап, арк'а жиклери титирейди. Сабийлени, ти-ширыулары, к'артланы илишаннга салып, алаг'а безире-ген хал алып сюелиучю малг'унла, к'ара жерге к'арап, кеслери кеслери бла к'арынлары бура ушак' этедиле. Аланы сууук' да, сур да к'арамлары жалынчак'лык'ны ышанларындан толдула. Душман ушкокну ог'урсуз быр-гысындан кёз алмай ёлген сабийлени, аналаны к'ычы-рык'тары алаг'а бир кюнде, кечеде да тынчлык' бермез-ле. Ол итлеге жел да, элия да чамланадыла, сауларын да шау эте, табийг'атны, адамны да к'анлары бла к'атышды-ра, тюз да самолётла кёкден ок'-топ к'уйг'анча.

Атабийлары уа турадыла, дунияны аман саг'атлы эт-ген душманнга кёл кенгдире, – тамбла кеслерине не кюн келлигинден арталлыда хапарлары болмай. Жесирлени юч айны баг'ыуларын берип, аяк' юслерине салдыла эселе да, хар бирин энчи жок'лау, чотха алыу башланнганлы артал-лыда жүрек тынчлык' кетгенди. Жесирлеге ёз к'ырал-ларында игилик этмезликлерини юсюнден жүрюген ог'урсуз хапарла, арк'а жиклерин к'алтырата тебиреген-диле.

– Мында Совет Союздан адам бармыды? – деп сордула экеулен жесирле болг'ан жерге келип. Ала орус аскерни адамларыдыла – офицерле.

Киши жеринден тепмеди. Артха к'айтсаг'ыз, Сталин биригизни к'оймай, илишаннга саллык'ды деген хапар элгендире эди аланы. Да Атабий а нек к'орк'ург'а керекди? К'ыралы ючюн ёлюмню кёзюне аз к'арамаг'ан ушайды да?!

Ол эки адам артха айланып кетдиле да, бир ыйык'дан даг'ыда келдиле. Кёп «ийнаныулу» хапар айтдыла ала. 1943 жылда, жаз башында Шимал Кавказдан бла Дондан башларын алып Италияг'а к'ачхан к'азак'лылары юсле-ринден да айтадыла ала. Кавказлылары, ол санда к'азак'лы-лары, кёп болмай, Австрияг'а кёчюргенлерин, энди аланы да, Германиядаг'ы жесирлени да тууг'ан журтларына к'ай-тарырг'а оноу этилгенин, аланы жууук'лары алларына к'арап тург'анларын, к'ырал ёшюнлерин орденледен бла майдалладан толтурлуг'ун аныг'латадыла.

Экинчи кюн инглиз офицерле, генералла ок'уна же-сирле тург'ан лагерге келдиле да, андагылары барысын да тышына чыг'арып, төрт-беш тизгин этип сюедиле. Баш-ха жерледеги жесирледен да кёплени жыйг'андыла бери – Совет Союздан ок'уна 300-ден артык' адам барды.

Ингилиз офицерле сыйюнчю айтырыкъча, сюеледиле, бир бирлери бла къууанчлы ушакъ эте, оюмлу сёзлерин акъылларында бишире. Атабий, кёзлерин адамыча ачалмай, къара чачыны чал тюклери къарагъанны кёзюне илине сюеледи. Бола тургъан ишлени юсюнден бир тюрлю оюм эталмай, кеси акъылында бир Кавказгъа жетеди, бирде Сюлеменов бла, бирде Къаспот бла ушакъ этеди. Батырбий окъуна келип сюеледи бирде кёз аллына. «Не аман кюн келгенди, былай угу-жугу нек болгъанса?» – деп окъуна айтды анга уа. «Къыраллыкъны иши ичине оюлсун, – деди Атабий, кенгден тутдуруп, кимге чамланнганын кесине окъуна иги ачыкъ этмей. – Адамланы боюнларына боюмса салдыргъан дунияны къурагъанлагъа аман кюн келсин. Тууаргъа берилген намыс берилмейди къара халкыгъа. Кёрмеймисе, ол ёребаш генералланы ёхтемликлерин. Ала безирей сюеледиле, бизни уа ичибизде от жанады». – Атабийни кёзлери мылы болдула. Быллай бир ыспассызлыкъ сынагъанын кётюралмады ол.

«Ёмюрюмде жюрегим бир жарымады да, – деди ол, кёзлерин онг кёолу бла кезиу-кезиу сылай. – Ким кёргенди быллай жандаурсузлукъну?» – Теренден ахтынды Атабий, кёзлери къарангы этдиле.

– Жесирде тургъан хар солдат, хар офицер кесини туугъан журтуна къайтыргъа керекди, деп оноу этилгенди, – деди ингилиз генералладан бирлери, нёгерлеринден эки атлам алгъа атлап. – Ол оноугъа угъай дерге бир адам да туююлдю эркин. Тюз бусагъатчыкыда сагъатларыгъызны, жан кезлиги болгъан аны да, алтын, кюмюш затыгъызны да мында къояргъа керексиз. Аланы бир жангызын бир жары шашдырлыкъ туююлдюле, ёз кыралыгъызгъа жетгенигизлей, кёолугъузгъа берликдиле...

Генералны айтханын орус, италиян, немис тиллеге кёчюрюп ангылатдыла жыйылгъанлагъа.

Атабийни дагыда кёплени санлары къыркъылгъанча болдула. «Нек сыйырыргъа керекдиле быланы сагъатлары, башха затларын да. «Анасын сатдыгъым, баям, бизге болур болгъанды, – деди Атабий къатында сюелген жашладан бирлерине. – Генерал айтханланы жаратмайма. Энди бизни кёзкёрмезге ашырлыкъларына ишексизме. Бу эте тургъанлары игиликке туююлдю».

– Аллай бир мудах болма, – деди андан узакъ болмай сюелген орусла жаш. – Ёлсек да, ёз жерибизде ёлейик.

– Мен окъугъан китаплада уруш жесирсиз болмагъанды, – деди Атабий. – Алай жесирликден къутулгъанланы жойгъан адет а энди чыкыгъанды.

– Сора биз ол кыйынлыкъдан жаланда къачып, бу,

гъуп къутулургъа боллукъбуз, – деди Атабийланы ушакъ-ларына къулакъ салып тынгылагъан оруслу жаш. Ол офицерди, кёлегини къолтукъ арты жылтырып, бир чуругъуну табаныны аллы ачылып, чырайлы адам. Сакъалы да ариу жолюнюпдю. Атабий аны оюмлу, кючбюсюреу адамгъа санады.

– Угъай, андан эсе палахдан закон бла къутулууну жолун излерге керекбиз, – деди Атабий. – Совет офицерге ушамагъан ишди ол. – Башын алып къачып айланмакъ-лыкъ.

Совет аскерни полковниги, алаша бойлу, быдырлы, тыгъ-ууурт, семизлигими, огъесе арыгъанымы жунчутханды, атлагъаны бир ауур жоюнден къутулгъан жаннга ушагъан адам, нёгерлерини къатындан алгъа чыгып, жесирле таба эки-юч атлам этип, кесин сёз айтыргъа хазырлады. Халкъ тынгысызды. Жесирле бир-бири кёзлерине къарап сюеле-диде, – полковникни не айтырын ашыгып сакълайдыла. «Тынгысызлыкъ – ёмюрлюк саугъам», – деди Атабий кеси актылында.

– Тенглеринден айырылыргъа, туугъан журтун кёрмей къалыргъа ким суйгенди дунияда? Бир киши да угъай, – деп башлады сёзюн уллубыдыр, къалынууурт, тегерекбаш полковник. – Уруш бошалгъанлыкъгъа, дунияда къыйын-лыкъ сел болмагъанды. Адамла угъай, жер да тынгысызды. Ол къан ырхыланы кёрдю, окъ-топ атыулары зарауат-лыкъларында ауур жаралы да болду. Алай анга ёлюм жокъ-ду. Совет халкъ да анга ушайды, – ол ёлюмсюздю. Сизни – ит фашистлени концлагерьлеринде уллу артыкълыкъла сынагъан жесирлени, палахдан къутхарып, туугъан журтубуз-гъа сау-эсен къайтарып ючюн жолдаш Сталин битеу кючюн салып кюрешгенди. Ол ахшы муратына жетди – сиз кеси къыралыбызгъа атланыр кюнню къууанчы келди барыбызгъа да. Къууаныгъыз! «Ура!» – деп къычырыгъыз.

Бир жангыз адам ауузундан сёз чыгъармады.

* * *

Уруш бошалгъан айны ахыр кюнлеринден бири. Жесирле Драва черекни юсю бла салыннган кёпюрге келип тирелдиде. Ала къайгъылыдыла. Черекни онг жанында сауут-сабалары бла совет аскерчилени, сол жанында уа ингилизлилени кёргенлеринде бек терк ангыладыла аланы ёз къыралларында къууанчлы жашау сакъламагъанын. Дунияда ёлген тереде, – кёл этдирир сёзле. Алай жесирле, уруш-да жоюлгъан тюрмеде жоюлгъандан эсе, кёп да онглу болгъанын ангылайдыла. Атабий, ал тизгинде болгъаны себеп-

ли, бир затха да эс бурмай, жаланда черекни саркъыууна къарагъанлай турады. Атабийни къулагъына жарсыу жырыны макъамы эшитиледи. Хор жылланы къыйынлыкъларынын керти эрча кётюре келген Атабий олсагъат окъуна кесин жояр чекге жетишдирлик къыйынлыкъны кёрлюкдю кёзю бла.

Жесирлеге кёпюрге кирирге буйрукъ берилди. Тизгинни ал жаны кёпюрню ортасына жетгенлей: «Терк-терк атлагъыз, сатхычла!» деген сёзле, элия бутагъы ургъанча, къаралтды жесирлени, — отха кирмей жанды аланы жюреклери, жанлары. «Терк-терк атлагъыз, фашистле!» Душман огъуну сызгыргъанындан эсе огъурсуз эди ол сёзлени тауушу. Жесирлени арасында сабийле, тиширыула да кёпдюле. Эки сабийчикни къолларындан тутуп, сахиниклиги шайтанлы болгъаннга ушатхан чырайлы тиширыу: «Сизни къолугъызгъа тюшюп инжилгенден эсе, ол дуниягъа атланайым», — деп, ачы къычырды да, эки сабийчигин да кёкюрегине къысып, черекге секирди. Жесирле аланы ызларындан бушуу-бушман болуп къарадыла. Атабий къадарлары тауусулгъан сабийчиклени ызларындан жиляды. Суу да къара кийгенча болду, — къыстау саркъыуун бир кесек шош этип. Кёк да жиляды бу къыйынлыкъгъа — сакъ жауун тегерекни къарангы этди. Жесирле уа сюеледиле, шум болуп, сабийчиклени солдатла урушда жоулгъанча, жоулгъанларына кюе-бише. Урушдан, жесирликден да сау къутулгъан офицерледен да бир къауумла сабийчиклени ызларындан секирдиле.

— Акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз! — деген ауаз эшитилди черекни онг жанындан. — Ата журтугъызгъа къайтыргъа онг тапханыгъызгъа къууаныгъыз! Сизге жангыз бир адам тюк тенгли хата этерик туююдю. Ол жолдаш Сталинни буйругъуду!

III

Кёпюрден саулай ётгенле терсликни кюйсюз бетин кёрдюле. Ала къуршоугъа алындыла. Жокъ эди ары-бери тебер онг. «Жаланда кесинг сынагъанча ачыу, къыйынлыкъ да быллай бир нек кюесе, ахтынаса? — деди Мусса Атабийге. — Бу кюннге сау жетгенибизге да шукур эт. Къоркъма, кюн бизни энтта жылытыр, жайлыкълагъа, къышлыкълагъа ёрлербиз, тау аязчыгъы эркелете. Эмилике минип, чаришге да чыгъарбыз, сабий заманыбыздача. Чалгъы да чалырбыз, Тейри, сабан да сюрюбюз, малгъа да багъарбыз. Ёлгенледиле жарлы, саулагъа мадар табылады. Ёлген кюнбюзде адамларыбыз да болурла юйюбюзде...»

Мусса Атабийден иги да тамата эди. Къашхатаучу жаш, уруш жоллада жунчуй, ажаша барып, Австриягъа тюшгенди. Аны да, дагъыда кёплени артда келтирип къошхандыла Германиядагъы жесирлеге.

– Тейри, тамата, – деди Атабий, «кесинги менден акъылы бош сунаса», дегенлигими болду, – мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, ёлгенлеге сукъланырча заманнга келип тирелгенбиз. Танг жарыгъы энди бизге хазна къол узатмаз. Кёк дигиналдан кёлек кийгенлеге тюбей келгенме мен. Бу бизни аллыбызгъа сюелип бичакъ билегенле – аладан дыла, – терсни, тюзню бир биринден айырып кюрешмеучюледен. – Биягъы Атабий терен ахтынды. Ол заманда жён эти чанчханын окъуна сезди.

Алайда Мусса мудах къарамын энишге бошлады. Баям, Атабий жаш болгъанлыкъгъа, жашаудан ангылауу андан эсе уллу болгъанын сезди. «Холамлы окъуулу адам кёрюнеди, – деди Мусса кеси акъылында. – Мен а не, ёмюрюм сюрюу ызындан айырылмагъан бир жарлы жан».

– Кёпню кёрдюк, кёп къыйынлыкъла сынадыкъ. Ала-ны ачыулары бюгюн да биргебизге, – деди Атабий. – Зулму кючледен сёз бла къутулалмакъ, халкъны аллында борчубузну толтургъанбыз... Жаныбыз саулай аны кишиге билдираллыкъ туююлбюз да, олду мени жанымы жерни жети къатысына сукъгъан.

– Тюзлюк, эртте-кеч болса да, кесине жол тапмай къоймаз, иги жаш, – деди Мусса, Атабийге кёл этдире. – Ол оюмну таматаладан эшите келгенме. Тюзюн айтайым санга, иги жаш, мен а урушда бир уллу жигитлик этгенме деп, махтаналлыкъ туююлме. Жан татлыды, ол къурурукъла Кавказдан къачып тебирегенлеринде, биргелерине кетип, Австрияда тохтап, анда баш кечиндирирге кюрешип тургъанма. Айтып къояйым, къыралыбызгъа къол кётюрмегенме; кишини тутдурмагъанма, жойдурмагъанма. Къазауатха барып, анда тенглериме тенглик эталмагъанма... Къырал бюгюн манга тутмакълыкъ сынатханлыкъгъа, жаным къыйналлыкъ туююлдо. Сен а къалай бла тюшгенсе бу къыйынлыкъгъа?

– Ой, Мусса, мен арытхан жолланы юслеринден хапарны санап чыгъаргъа заман керекди, – деди Атабий, биягъыча, теренден ахтынып. – Энди сен жукъ сорма, мен да айтмайым.

– Хо, жаным, хо. Сормам, – деди Мусса, кесини бир уллу терслигин ангылагъанча, Атабийден кечгинлик тилерге да угъай демезлигин ангылата. – Къайгъы этер зат жокъду, Аллах айтса, къар, жауун тохтамай жаууп да турмайдыла.

– Мусса, кёзюнге къарап, сёзюнге тынгылап турама да,

Сукан жайлыгына чыгъаргъа хазырланган адамгъа ушайса, бир да айланмай.

– Нек чыкъмайбыз жайлыкъгъа да, бармагъан жерибиз туюлдо Сукан.

– Аллах насыбынги алмасын, бек насыплы адамса.

– Сау бол. Жаш эсенг да, адеп кѳууумладан ангылауунг уллуду. – Эртте, бу кѳара-кѳатыш жашау башланнгынчы, атам хариш, жаннетли болсун, мени Огъары Малкѳарда бир окѳуулу эфендини юйюне элтип: «Акѳсакѳал, бу жашха жумушунгу да этдир, билгенингден юлюшлю да эт», – деп кетген эди. Мен сылхыр, ыйыкѳ да турмай, юйге кѳачып келген эдим. Ол заманда атамы айтханын этсем, ма бюгюн мен да, сенича, окѳуулу адам боллугѳем. Заман артха кѳайтханын кѳрген адам кѳайда? Билимге жолум кесилгенди.

– Кѳоркѳма, тамата, – деди Атабий, кѳлю бир кесек кѳтюрюлюп, чам этерге ачылып, – тюрмеде, окѳумасанг, унарыкѳ туюлдоле, анда школла бардыла.

– Да сен ойнасанг да, отузунчу жыллада тутмакѳланы окѳутуп тургѳанларын билеме. Бизни элден менден да оу биреу, тутмакѳдан жазаргѳа, окѳургѳа иги да юйренип кѳайтханын унутмагѳанма. – Тейри, Атабий, ол жаш менден эслиге бир заманда да саналмагѳанды.

– Кечгинлик бер, баям, мен айтханны тюз ангыламагѳанса. Энди кѳалай боллукѳду ансы, алгѳын тутмакѳлагѳа кѳара танытып тургѳандыла, – деди Атабий, онг кѳолу бла Муссаны билегине жабыша. – Кесинг айтханлай, ѳлюм кѳыйынлыгѳын сынамайыкѳ ансы, окѳуугѳа бир мадар болур. «ѳлмеген кѳул алтын аякѳ бла суу ичеди», – дейдиле да.

– Тейри, иги жаш, кѳул ѳмюрге да болмагѳанбыз биз.

– Мусса, партия ол хапарланы ушатмаучуду, сакѳ бол.

– Атасыны аман кѳэюне жолугѳайым, – этерин аяма сын.

– Бир кесек солургѳа, тютюн ичерге эркинлик бериледи сизге! – деп кѳычырды узун бойлу, ауазы кѳара кѳузгѳунну ауазына ушагѳан офицер, жесирлени барысына да эшитдирип.

Жесирле кѳыжгѳал-мужгѳул болдула. Мусса бла Атабий, кѳпюрден ѳтген жерде ѳсген акѳ тереклени ауаналарына кѳысылыргѳа кюрешди. Терекле да мудах эдиле жесирлени жарсыуларын, ѳлгенлени бушууларын этгенча. Алааны ауаналары да шургулудула алайгѳа жыйылгѳан жесирлени кеслерича. Атабий башын кѳтюрмейди, – кѳарамын жерге кѳадагѳанлай турады. Ол жашауундан тюнгюлген адамгѳа ушайды. Атабий, эртгенли Мусса бла ушакѳ эте келгенинде, ол: «Бюгюнлюкде мен жаланда ахшы кѳл-

лю адамлагъа сукъланама, – деген эди, – тамблаларына ышанганлагъа, жашауну алгъынча суйгенлеге бюсюрей. – Мени уа жүрегим бузлап къалгъанды, ахшы умут да, тамблама ышаныулукъ да жокъду. Энди мени жашау юлюшюм – илишанды. Кесим бла бирге кетерле къанат къакъдырыучу, эмилик бла Минги таугъа ёрлетиучю ахшы умутларым... Атам харип: «Атабий, кишилике тауладан дерс ала тур», – деп къатлаучу эди тохтамай. Мында бу къурурукъ таула да болушмайдыла. Бизни тауларыбызгъа ушамайдыла мындагъыла, – жанлары жокъду, буз гыйы сунама туураларындан къарасам».

– Ой, иги жаш, – деген эди анга кёз къакъмай тынгылагъан Мусса, – къоркъсам мен къоркъайым, илишаннга саллыкъдыла деп, сен а дып деп жанынгы кыйынама. Бек этселе, тогъуз-он жылны беклерикдиле санга. Ол неди, сени кирик жаш адамгъа? Кесинги тап жүрютсенг, иги ишлесе, беш жылдан кёп мычырыкъ туюлсе анда... Ой, мен кёпню кёрген кишиме; шибилы бутагъы будай сабаннга ёртен тыкыгъан заманда, ма, былай ёртенни юсюне къарап тургъан жашма. Отузунчу жыллада Минги таугъа ёрлейбиз деп, аман сагъатлы болгъан факъырланы биргелерине эдим мен да. Къаллай бир адамыбыз къырылгъан эди ол кюн бизни?! Сен холамлы жашса, сизде жол ишлей тургъанлай, ажымлы жоюлгъанланы биз эшитмегенми сунаса? Оллахий, эшитгенбиз. Ала да суйгендиле жашаргъа! Ёлген ёлгенликке, саулагъа Ай да, Кюн да чыгъадыла, сабанла, теркле да ёседиле...

– Да сау бол, Мусса, – деди Атабий, мыйысын ачитхан сагъышларындан бираз заманнга къутула, – бек кёл этдирир сёзле айтдынг. Мен ёлюп кетсем Ай да, Кюн да чыкъмазлыкъ сунуп тургъанма.

Мусса, окъууу болмагъанлыкъгъа, Атабийни жаз тил бла айтылгъан кёлкъалдысын ангыламазча киши туюл эди.

– Ёлген хапарны унутуп къойчу, холамлы! Сора сен ёлгенлей дуния къаппа-къарангы болупму къаллыкъды?! Тейри, аман киши сунмайса кесинги. Дуниядан файгъамбарла кетгенде да айланмагъанды кыяма. Сенде уа бар кёреме да! Адамгъа алай гынттылы болургъа жарамайды.

* * *

Жесирлени, келтирип, тегереги-башы бла къанатлы ётмезча, къаты бегитилген бурууну ичине ургъанларында, Атабийни къарыны бурду, ичи кычырыкъ этгенча болду. Сора айып этди кеси кесине. «Къайда да жиялгъан этерсе,

бедишлик!» – деди ёз акъылында, тюр эринин къаты къабып.

«Отдан чыкъ да, – жалыннга» дегенлей, Гитлерни тутмагъындан къутулуп, кеси къыралыны тузагъына тюршюр, артка чыкъмазлыгъын ангъылагъанны къыйынлыкъын сезмеклик бар бушууланы унутдургъан къыйынлыкъ эди Атабийге. Атасыны ёлгенин эшитгенинде да, душманыны аллында къая тюрюмлюкде сюелген Атабий, быллай бир кёлсюзлюк этгенине жаланда кеси кюеди, – башхала билмейдиле ол сынай тургъан къыйынлыкъны. Бек биринчиден, халкъдан уяллыкъды, эллилери къыралын «сатханын» эшитселе. «Байханат а къруаннга окъуна этер, – деди Атабий, къайгъылы сагъышларыны тенгизинде жюзе, – «Бизге аллай бир зарауатлыкъ жетдирген къырал жанлы ёмюрде да боллукъ тюрюр эди Атабий», – дер Байханат. – Сант эте турама, къайда энди манга Байханатха тюрер насып, – жойгъан болурла насыпсызланы».

Атабийни кёлю толду да, башын бийик бурууну темир чалдишине тиреп, сарнап жиларгъа аздан къалды. Байханатны атасы Къанамат Батырланы Абдулкеримни кюрюрне жарамагъан киши болмагъанды. Аны Атабий да иги биледи. Абдулкеримлары, байыгъып, намыслары бийлени даражаларында жюрюген эсе, ол затда бек уллу къыйыны Къанаматны барды; элде аланы да, дагъыда кёллени да ишлерге, жашаргъа кюретген кишиди Къанамат бий.

Брысхыны аяулу жюрютюрге кюретген да олду. Атабий гитче жашчыкъ болуп, атасы бла бир жол Къанаматлагъа баргъанында, бий аны тобугъуна олтуртуп эркетгенин, жангы туугъан бузоучукъ халжар аллында ёрге кётюрюлеме дегенлей тобукъчуклары къалтырап жыгъылгъанына да кюрюр: «Жашчыкъ, ма ол къашха бузоучукъ сениди!» – деген эди бий.

Ол бек залым ийнек болгъан эди артда, – сютлю, саулукълу, жууаш. Атабий аллай затланы унутурча тели тюрюрдю. «Мен да жетген киши болсам, кёл игилик этерме бийибизге», – деп аз айтмагъанды Атабий, ата-анасын къруандыра. Бюрюн а бий да жокъ, игиликге кърулланыр амал да жокъ, – тузакъдан сау кърутулмазы да – баям. Атлы жолда жоулгъанча, жоулду Атабийни туугъанлы кюрсеген азатлыгъы...

IV

Бегеуолле Атабийни суху сюрюр кийирдиле соруу этген адамны кабинетине. Аланы бу жолгъа дери этгенлери да алай эди. Муну жангыз бир сёрюне ийнанмайдыла. «Сен,

мурдар адам, совет школда дерс алгъанлыкъгъа, къыралгъа кыйынлыкъ тюшгенде, башкес атангы жолун сайлагъанса. Сен, Гитлерни ышангылы офицери, ненча Совет адамны жойгъанса? Сени башчылыгъынг бла ненча сахар оюлгъанды, ненча темир жол чачдырылгъанды?»..

Аллай соруула мыйысын сасытхан Атабий, кесин жо-яргъа угъайы жокъ эди, къолундан келсе, – бек къаты сакъ-лай эдиле къыралны «къанлы душманын».

«Мени жаным темирден болур, – деди Атабий, соруу этилген жеринде иги ийленип къайтханындан сора, ауузундан-бурунундан келген къанны сыйпаргъа къолундан кел-мей, солууу тыйылыргъа жете. – Да быллай оюнланы уа фашистле да кёргюзте эдиле. Сиз а аладан да оусуз, мал-гъунла. Ол жарлы атама да жетдирген болур эдигиз был-лай зарауатлыкъны. Илишаннга салыннгынчы окъуна жү-реги жарылгъан болур эди кеси ёмюрюнде кишиден бир жангыз ыспассыз сёз эшитмеген атамы. Манга келлик кюн да олду. Бу кыйынлыкъдан эсе, жүрегими марап, ушкок бла урсала ыразыма».

Атабийге тынчлыкъ бермеген зат – ол билип, КГБ-ны адамлары кеси оюмларыны къаранчхасына къарс уруп тур-гъан болмаса, тюзлюкню ишин этер мадарлары жокъду, – бу антифашистлеге къошулуп, Гитлерге къажау уруш этге-нине Аллах шагъатха сюелсе да ийнанырыкъ туююдюле, чюйресинден тутуп, аямай терслерикдиле Атабийни. Жаш атасын ол дуниядан кетгенли да бу жолча бек излемеген-ди. Алай Абдулкерим да жапсаралмаз эди бусагъатда аны. «Палахны барын манга Сюлеменов этди, – деди Атабий, тө-герегине къарагъанында, кёзлерини ачыгъанлары къары-ныны бургъанын унутдура. – Ол кюн Нальчикде къайдан да тюбеди аллыбызгъа обур кирик, кесине тап туюшюрю-ючюн тиширыу сыфатына кирген малгъун. Мени душман-ны къолундан жоюлма нек къоймады? Душманны къолун-дан жоюлмакълыкъ бедидиш туююдю. Хатасыз жанынгы илишаннга салса уа, ол, мени ангылауумда, атангы къолун-дан жоюлгъандан башха туююдю. Ой, Уллу Аллах урсун, мени сёзюмю кертилигине ийнанмагъанланы! Ёз адамым төккен къаным жерни къара кесеу этер, ёмюрде алайгъа кырдык чыкъмазча, алайда ёмюрде терек, гюл да чакъмаз-ла. Уллу Аллах, тилейме сенден, – зорлукъгъа жол берме. «Коммунистме» десем, дунияда кесимден насыплы инсан жокъ сунуучу эдим да, бюгюн ол насыпдан да къурума. Башха къыралланы адамларындан да кёп эдиле Германда жесирле. Алай алагъа халкъла арасында жүрюген закон бла къарайдыла. Жалгъан фатыуаланы, омакъ сёзлени ай-тып, бизни жолдан чыгъарып, Сталиннге сатхан ингилиз

гененал Лорд болду... Угъай-угъай, тюзлюкге жол излейик, — партия мени унутуп къоймазгъа керекди, — Сюлеменовха ачыуумдан чамланама ансы, ол сау эсе, Батырланы Абдулкеримни жашы Атабийни жокъламай мадары жокъду».

Иги тышлерини къайтыуларына ийнана башлагъан Атабий, башын ёрге кётюрдю да, ол бийик бурууну ичиндеги жесирлеге кёл салып къарады. Аланы барысындан да кесин бийик сунду да, тюз олсагъатда акъылына келген ёхтемлигине бир кесек менсиниулук да къошулду. Бу жол, тюзлюк хорлап, бар палахладан сау къутулса, партиягъа, къыралгъа бютюнда тюз ниет тутаргъа, алагъа жанын аямай къуллукъ этерге сёз берди, — ант этген тереси уа хазна болмаучуду. Да Сюлеменов, табылып, муну партия билетин къолуна тутдурмаса, бусагъатда жерленген атха миндире тургъан умутларын ырхы элтиригине бир да ишексиз бол, Тейри. Атабий поезд толу жесирле бла бирге жолгъа атланнганында Сюлеменов кесинде къойгъан эди Атабийни партия билетин, бу жол аны биргенге элтирге жарарыкъ туююлду, дегенни айтып. «Муну фашистле хуржунунгда тапсала, кёкюрек къангангы тешип, къоллары бла ары узалып, алай чыгъарлыкъдыла жанынгы», — деп кюлген эди Сюлеменов, Атабийни партбилетин кесини къоюн хуржунуна сугъа.

Бир заманда жесирле тургъан бурууну эшиги болгъан жерге эки женгил машина келип тохтады. Аладан бешеулен тышдюле — кёкжагъала. КГБ-ны аскер бёлюмледе айланган адамлары кийинедиле алай. Атабий ол затха шагъырейди. Атабий келгенлеге аралып къалды. Жаш аланы бет сыфатларын, не чынларын кёралмайды алыкъын — узакъыракъды аралары. Баям, кимни эсе да сакълай эдиле ала, алайда ушакъ эте сюелгенлери да бар, аз заманларын ары-бери атлай ашыргъанла да бар. Ушакъ эте тургъанланы, ары-бери атлагъанланы да жаратмайды Атабий — аны акъылында, келгенле жесирлени жангыз бирине да игилик этерик туююлдюле. Ол андан аралып турады алагъа — жан алыгучуларына аралгъанча. Олсагъатда жесирлени барысы да кёкжагъала таба бурулдула. Аладан умут этгенледен эсе, кеслерин ол дуниягъа хазырлагъанла кёбюрекдиле. Къабакъ эшикден тюмени ичине баргъан жаяу жолчукъну бла жесирле болгъан жерни арасы да бийик темир чалдиш бла бёлюнюпдю. Баям, тюмени таматарындан адамла болур эдиле, алайда келгенлеге ючеулен къошулду да, барысы да ол жаяу жолчукъ бла тюме таба кетдиле. Ала ётют тебирегенлеринде, Атабий башын ёрге окъуна кётюрмеді. Мусса уа аланы араларында Къаспотну таныды. Кесини да майор чыны.

– Эй, холамлы, кёрдюнгмю? – деп, Мусса арлакъда сюелген жеринден Атабийге жууукъ келип, тылпыуу тыйылыргъа жетип, сёзюн кючден ангылатды. – Кёрдюнгмю?!

– Не затны кёргюзтесе манга? – деп, Атабий нёгерини тынгысызлыгъын сансыз этип къойду. Атабий, ол сёзню айттып, башын ёрге кётюрюп, кёкжагъаланы ызларындан къарагъаны, аланы да тюрмени уллу къабакъ эшигинден ичине ташайгъанлары тенг болду.

– Сен сылхырмыса? – деди Мусса, Атабийге бютюнда жууугъуракъ барып, ачыуланган хал алып. – Мен сени бла сёлешеме.

Атабий ышармыш этди, къургъакъсып, жарылып тургъан эринлерин зыбыр тили бла жалай. Олсагъатда аны кёзлери къарангы этдиле да, Мусса алаша туманнга ташайып, жокъ болуп къалгъанча кёрюндю анга.

Бу жол Атабийни тынгылап къойгъаны Муссагъа жаягъына ургъандан эсе бек ачыу тийди.

– Холамлы, мен айтханны эшитмеймисе? – деди Мусса, онг къол аязы бла аркъасына иги да къатылып, ауузун къулагъына жууукъ тутуп. – Халынга къарайма да, шаша тура болурса дейме?

– Угъай, Мусса, алыкъа ол чекге жетмегенме, – деди Атабий, биягъындача, хычыуун ышара. – Сыфатым шашхан адамгъаamy ушайды?

– Ушайды, айтдырмай къоймай эсенг.

– Айып этме, Мусса, сен насыплыса, – огъурсуз сагъышладан керисе. Манга уа кече-кюн да тынчлыкъ бермейдиле, огъурсузлукълары жел болуп, сабанланы малтагъан сагъышларым, мыйымы ачытып жашаусуз этгендиле. Аллахха ийнана эсенг, ийнан мен айтханнга, атым сатхычха чыкъгъандан эсе, бусагъатда мен былайда – сени аллынгда ёлюп къалыргъа ыразыма.

– Кёлсюзлюк этме, сен алыкъа жер жюгюн кётюраллыкъ жашса, – деди Мусса, – кёзлеринги да сюртген эт. Адамлыгъынгы тас этме, хомух! Мен ол келгенлени арасында Къаспотну эслегениме ишексизме.

– Не дейсе?! – Атабий, жерге чёгюп къалды.

– Мен Къашхатауда райисполком болуучу Къаспотну кёргенме бусагъатда. – Атабий, ауузун кенг ачып, Муссаны кёзюне къарагъанлай турду. Алайда бир сейирлик шошлукъ тохташды.

– Къайда кёргенсе?! – Атабий ёрге турду да, кесин Муссаны юсюне атды. Атабий аны саппа-саулай къучагъына жыйып къойду. Сора ары да, бери да айландырып къучакълады. Иги кесекге дери айырылмады андан, жаягъын жаягъына салгъанлай турду. Ызы бла кёзюне жютю къарады

да: «Башха адамгъа жангыла уа болурмуса?» – деп сорду.

– Да энди, къарындашым, тюз сен суннганча жукъа туююлме. Бизде Къашхатауда райисполком болуучу Къаспотну кёзюм бла кёрдюм. Ма ол эшик бла ары кирдиле, бир къауум адам болуп.

Атабий, темир чалдишге башын тиреп, Къаспотлары кирген эшикге аралып тохтады. Насыбы тутханына ишек-сизди. Къаспот кёп кере къутхаргъанды Атабийни палах-дан, бюгюн да кетмез, мурдарланы тюплерине атып.

– Холамлы, сени иги ангыламадым былайда, – деди Мусса, аркъасын анга буруп сюелген Атабийге жууугъуракъ атлап, – мен айтхан хапаргъа къууаннганмы этдинг, огъесе жарсыгъанмы? Мен да дуниялыкъдан хапарым болгъан адатта, – большевикле сизни кибиikleге жакъ басхандыла деп билмейме. Кимигизни кулак этдиле да кёзкёрмезге ашырдыла, кимигизни тюргеге сукъдула, кимигизни илишаннга салдыла.

– Мусса, ала адамны жүрегине бичакъ болуп чанчылгъан сёзледиле. Ала бизге сынатханны сенден эсе мен иги билеме. Сора адамгъа хычыуун тиймезлик сёзлени къатлап тургъандан не магъана? Ёлюм сууутхан от жагъаланы къайгъылары да тамамды бизни кибиikleге, ёмюрден ахыргъа кюе жашаргъа. Алай ахыр кюню жетгенин ангылагъан адам да туююлду умутсуз. Партия болгъаным, ахшы адатта бла ишлерге, жашаргъа онг тапханым – къыралыма жаным-къаным бла къуллукъ этерге кёллендирген ниет кючню магъанасы дуниягъа жангыдан тууарыма себеп болгъандыла. Алайчыгъын да унутма, мени юсюмден оюмунгу айтыргъа тебиресенг.

– Хау-хау, харип, не къадар жиямукъ тёкдюгюз, кеси ырысхыгъызгъа жалгъан даучула чыгып. Къан тёгюлюр ючюн да къалмады. Халал жерибиз къаннга кемсиз боялды, Тейри антым... Сени атангы илишаннга салгъанларын да билеме. Анам холамлы тиширыу эди, ол жаннетли болсун, кёп хапар айтыучу эди. Бютюнда сизни тукъумну адамларын а чёплер ючюн къоймагъандыла...

Мусса ол хапарланы бошагъанлай окъуна бир жаныракъ кетди да, кёзлерин кысып, башын ёрге кётюрюп, кеси хапарларындан дуния зауугъун ала сюелди темир чалдишни къатында.

– Оллахий-билляхий, Атабий, Къаспотну кёзюм бла кёрдюм, – деди ол, тургъан жеринде сюелгенлей, кёзлерин да къысхан формасында. – Атын айтып кычырыргъа да бир болдум, алай къоркъуп къойдум. Ол мени ким болгъаным билмеген киши туююлду, – игилик этмезлик шагъат-

ладан кенгирек тургъандан игиси жокъду. Къаспот, жесирлени арасында Кавказдан адамла аз-кёп болгъанларын билир акъылда айлана эсе уа? Ол мен таныгъан Къаспот, Совет власть бла атасына да бет этерик туююлду, – аны ючюн жанын саулай сугъар къабыргъа. Атабий, мен айтханланы эшитемисе? – Мусса, кёзлерин ачды да, тынгысыз къарамы бла изледи Атабийни. Ол а андан иги да арлакъда сюеле эди, кюню кече арагъа ушап.

Ол болмагъанча сагъышлыды. Бирде, кёк кюкюреп, төгерекни къайгъылы тауушла аладыла, бирде, уллу жел жетип, жесирлени бир тар мюйюшге сюргенча кёрюнеди анга. «Къаспотлары кёп турмазла анда, – эртте-кеч болса да, артха чыгъарла, – деди Атабий, эринлерин тишлери бла къысып, мангылайын, уууртларын кёол бармакълары бла кезиу-кезиу уууп, кесине эс тапдыргъа кюрешип. – Мени жесирле ичинде кёрсе, не айтыр ол? Сёзсюз, чамланыр – манга салгъан къыйыны зыраф болгъан сунар. Манга жетген ыспассызлыкъны къыйынлыкъын ангыламаз ол. Германияны тюремесинден жан алыргъа жетишген чакъда къутулуп, мында бола тургъан ишлеге къарасам да, аркъам титирей ашыра эсем кюнюмю, кечеми, сора айтсын ол манга терслигим къалайда болгъанын! Сюлеменовха тюбесин да, анга сорсун мени ким болгъанымы».

Атабий, ол шыбырдауларын жомакъгъа санады. Анга бусагъатда къутургъан суудан кёпюрсюз ётер ючюн тюзлюкню байрагъы кёолуна тюшерге керекди. Алайсыз ол болгъан жерге ёмюрде танг атмазын ангылайды. Бу, жаралы болуп, Нальчикде госпитальда жатханы белгили болса керек Къаспотха – КГБ-да къуллукъ этген адамгъа. Сора ол бир тюрлю арсарсыз сагъыш этериги былайды – не сауланы, не шауланы арасында табылмагъан совет офицер – Батырланы Атабий, немислеге кёошулгъанды – аланы шапалары болуп айланады, къайда эсе да.

Атабий Къаспотну оюмларын чотха ала тургъан кезиуде кёк къаралды да, кирши эте башлады: къыйынлыланы къыйынлыкъларына табийгъат жилийды. Атабий, Мусса айтхан эшикден бир къауум адам чыкыгъанын эследи да, ала келлик жол таба жууукъ атлады. Дагъыда башына бир башха сагъышла келип, артха туракълады, – ахырысы-къысхасы, Къаспотха тюберге суймеди. Бир къылыкъсыз жел жетди олсагъатда, тереклени бутакъларын ууата, беллерин ийлей, адамланы жесирлик къыйынлыкъларын унутдура. Атабий, артха туракълагъанлыкъгъа, кёкжагъа офицерледен кёзлерин алмайды. Олсагъатда аны кёзлери желни зулмулугъун да хорладыла. Жашауну бла ёлюмню арасында тургъан жаш, энди бир затдан кёоркъмазгъа-элгенмезге ант

этгенча, аралады, офицерледен эки кёжюн алмай. Ол, шинель жагъасын ёрге этип, бетин боран юфгюрюуден сакъларгъа кюреше келген Къаспотну таныды. «Аперим, майорчыны барды», – деди Атабий. Аны онг жанындагъы уа Сюлеменов, – КГБ-ны полковниги. Атабийни тили тутулду да къалды, кёзлери да жукъ кёрмейдиле.

– Ра-ши-д! – деп къычырды Атабий. Аны къычырыгъы бийни таягъы желкесине жетген тилсиз жалчыны къычырыгъына ушады. Анга киши эс бурмады. Алай жаш дагъыда къычырды. Болсада бегеуол, ушкок къалагъы бла боюнуна урду да, балчыкыгъа аудурду. Атабий, ёрге кётюрюлюрге къарыуу жетишмей, балчыкъ жугъу къолларын Къаспотланы ызларындан узатды. Бир кесекден балчыкыгъа батып тургъан тобукъларын жерден ёрге кючден айырып, аякъ юсюне аманны кебинден болду. Тёгерегине къарагъанында кёзлери къарангы этдиле. Сора, кёзлерин къаты къысды да, бола тургъан ишлени барысын да тюш арасы сунду.

Атабий ичинде жаны болгъан адамгъа ушамай эди.

Онкюнчю башы

I

Камерада кёп эдиле адамла. Атабий ала бла къазанлашмайды; бир мюйюште чёгюп, кёзге урунургъа суймегенин ангылатып, тынгылауну басханлай турады, кеси аркъасын тиреп олтургъан таш къабыргъача. Къаспот, мени юсюмден толугъа билсе: «Атабий, тюзлюкге къуллукъ этиуюнг, алгъынча, хыйласызлай къалгъанына къууандым», – дер эди. Не медет, ахырсыз жарсыларым мени жангыдан къолгъа алгъандыла, – деди Атабий. – Не этейик, ёлгенлеге хурмет, саулагъа игилик этген заманла къайда эсе да бирде къалдыла. Ёлгенни, сауну да кыйыматы бирди бусагъатда къыралгъа».

Муссаны къайры кетергенлери да белгисиз эди Атабийге. Ол да жарсытады аны. «Харамлыгъы болгъан адам туююл эди Мусса, – деди кеси оюмлары бла жубана олтургъан Атабий. «Бир он жылны беклерик болурла да, сени кирик жаш адамгъа неди ол?» – деп кёл этдириучю эди, бир да къуруса да. «Энди жашауунг мылы мулхар тютюнлей къаралмасын бир заманда да, – деп, алгъыш да этер эди Мусса. – Атабий, мен, чачылгъан чабырларым чыкъда жибий, кёп айланганма сюрюу ызындан. Таудан юзюлген къардан да къутулгъанма кёп кере. Ол зат бла тенгледирсек, не затды бу тюрме дегенинг?» Алай айта келсе, бирде мудах болур эди Мусса, бирде булут ичинден чыгъа кел-

ген кюн башын сылагъанча къууаныр эди!.. – Атабий, Мусаны эсгериш, мурах болду, – аны мындан ары къадагы арталлыда белгисиз эди. Да жесирледе кимни къадагы белгилиди да халкъгъа – бир кишини да угъай. Тейри, алагъа жаланда аманлыкъ этиуню жолун тутханлагъа окъуна белгили туююлду ишни андан ары къалай боллугъу. Ала сынагъан кыйынлыкъны сынагъан къан къатыш жер окъуна алача сарнагъаннга ушагъан чакъда, аманлыкъны ишин этгенле, жесирлени ёлюклери юслери бла атлап айланадыла, сауларын шауларына къошууну мадарларын этип.

Эшик бугъоу таууш этип ачылгъан заманда Атабий элиа бутагъы чартлагъанча элгенди. Секирип ёрге туруп къалды ол, бегеуюл кесин чакъыра келгенин ангылагъанча.

– Бюйге Аксиль Якубович кимди?! – деп, хырха таууш этип кычырды бегеуюл.

– Юйюнге бир аман палах Бюйге болсун, – деди Атабий кеси акъылында. «Къоркъгъанынга жолукъгъун» дегенлей болдум. – Мен Батырланы Абдулкеримни жашы Атабийме.

– Сизни арагъызда Бюйге Аксиль Якубович кимди деп сорама?! Сангырауму болгъансыз?

– Бизде аллай адам жокъду, – деди узун бойлу, чачы артха ариу таралгъан, чынлары сыйырылгъанлыкъгъа, кесини ким болгъанын ангылагъан ёхтем адам. Тейри, тышыннан къарагъанла бичген багъагъа кёре, урушда уллу жигитликле этгени, душманны къолуна кёп кыйынлыкъла сынап тюшгени даулашсызды.

– Къайдан билесе сизни арагъызда аллай адам болмагъанын, менгиреу? – деди бегеуюл, уруш кыйынлыкъын сынагъан эсе да, дуниялыкъдан ангылауу кесинден да чубур болгъаны ачыкъ кёрюнюп тургъан адам.

– Мени бла аллайла сёлешмеучюдуле, сылхыр!

– Къара бу фашистге! Менмеми сылхыр? Ол фашистле сакълагъан къанынгы тюз былайда тегейим, – деп, бегеуюл автоматыны сампалына узалды.

– Къанынгы суут, – деди Атабий, бегеуюл таба хыны атлай. – Сени кирик сылхыргъа бу автоматны ышанган адамны манга бир кёргозтчю!..

Бегеуюл бу жол автоматыны быргъысын Атабийге бурду да, сампалындан басаргъа арсарсыз таукел болду.

Тутмакъ бютюнда къарангы болгъанча кёрюндю Атабийге да, башхалагъа да. «Ёлюм аллында да жунчумагъан кимди бу?» – деди бегеуюл бла сёзню бек алгъа башлагъан жесир, Атабийни кишилигине уллу багъа биче. – Акъылынгы башынга жый, сылхыр», – деди ол, бегеуюлге чамланып.

– Бюйге Аксиль Якубович менме, – деди Атабий. – Ол мени разведкада айланнганымда жүрүтгөн атымды.

– Кимни к'айда не зат этип айланнганын биз кесигизден эсе к'еп да иги билебиз, – деди чубурчук, автоматыны бауун инбашына илиндире.

– Бу жапысыз, мени аскер б'елюмюмде к'ууллук' этген болса эди, быллайны, душманнга к'ергюзтмез ючюн, илишаннга кесим салыр эдим, – деди Атабийге жак' басхан жесир. – К'өрмеймисиз муну гынттысын?

– Илишаннга мен саллык'ма сизни! – деди чубурчук.

– Уг'ай, мени чынымдан алаша чыны болг'аннга урдурлук' туююлме, ёлсем да, намысым бла ёлюрге сюеме...

Атабийни аллына сюрюп кетди бегеуюл.

... Кабинетде ючеулен олтурадыла. Атабий, К'яспотну к'ергенде, жер тешик болса ары кирирча чекге жетишди. Сур к'адар ийлеген Атабий, аны сюрюп келген бегеуюлден да гитчечик болду да к'алды. К'яспот да таныды муну, алай к'арамын бир жанына бурду да: «Б'ерюден б'ерю туумай не мадары бар эди» деди кеси ак'ылында. Ол билгенликден, Бюйге Аксильни аты к'ыралг'а бек уллу аманлык' этгенлени тизмесине жазылыпды. Аллай адамны танырг'а эркин туююлду К'яспот – КГБ-ны майору.

– Тук'умунг, атынг, атангы аты керекдиле бизге. Сора к'ачан, к'айда тууг'анса? – деп сорду следователь.

– Мен Батырланы Абдулкеримни жашы Атабийме. 1910 жылда Холамда тууг'анма. Атамы, к'ыралны душманына санап, отузунчу жыллада жойг'андыла. Кесим коммунисте.

– Кимме дейсе?

– Совет Союзну Коммунист партиясыны члениме!

К'яспотну н'егерлери кюлдюле. К'яспот а, к'алын к'ашларын бирге жокку этип, ак' мангылайы да жыйырылып олтурады, ак'дан-к'арадан с'ез айтмайды.

– Сен, Аксиль, к'ачан эсе да бирде коммунист да болг'анма деп с'елеш, – деди следователь, к'ол жаулуг'ун чыг'арып, к'езлерин сюрте. – Биз сени бери спектакль к'ергюзт деп чак'ырмаг'анбыз. Гитлерни аскерине кимни болушлуг'у бла к'ошулг'анса? Бююнлюкде к'айдады ол адам? Бек алг'а бу соруулаг'а тюз жууап бер.

– Мени ким болг'анымы полковник Сюлеменов Рашид Заман ог'луг'а соруруг'узну тилейме, – деди Атабий следовательге, арталлыда буюк'май, жунчумай. К'яспот таба бурулуп да к'арамайды Атабий, баям, ол, К'яспотну к'ергенли, тюзлюк жерин табарына ийнанып башлаг'ан болур.

К'яспот Сюлеменов бла тубеше-тубеше турады. Алай бир бирлери бла уллу шаг'ырейликлери жок'ду, – тутхан

ишлери бирди, кыйралны аллында ол борчну толтурууну кыйгысы этгенден башха сёз жюриомегенди арада алыкча.

– Жолдаш полковникни таныгъанмы этесе? – деп сорду следовательни кыатында олтургъан жаш адам, следовательге сёз кыошханына бир кесек жунчугъан да этип.

– Хо бир да, тешекге башдан-аякдан кирип айланнгандыла дейди полковник бла, – деди следователь. – Биз аны тапмазлык сунуп жаншай турады.

– Сиз аны тапсагъыз, манга бек уллу игилик этериксиз, – деди Атабий.

– Кыайдан таныйса Сюлеменовну? – деди Кыаспот, кыарамын Атабийге угъай, башха жанына буруп.

– Ол да, мен да Тельманны партиясында кыуллук этгенбиз, – мен 1942 жылдан берисинде Сюлеменовну оноуу бла ишлегенме.

Кыаспот ёрге турду да, кыйры эсе да телефон бла сёлешди. Сюлеменов Рашид Заман огълуну ала болгъан жерге келирин тиледи...

* * *

Рашид Атабийни кёргенинде, жахамим отуна кириучю заманындача неда крематорийни кыара тютюнюн кёрсе болуучусуча, тили тутулду да кыалды. Ол, шинтикге олтуруп, Атабийни кёзюне кыатханлай турду. Атабийни уа кёз жашлары кёкюрегине тама сюеледи, дуния аны биргесине кыууанч этгенча кёрюне, – кюндюзню нюрю жайылды ала болгъан отоугъа.

«Атабий, бой салмадык душманнга, кесибизни угъай, Туугъан журтубузну кыорууладык андан!» – дерик эди Рашид, бир кесек эс табып, сёлешалырча болса. Кыаспот да ишни болушун ангыласа керек, Сюлеменовдан алгъа болургъа базынмайды ансы, Атабийни кыучактлап, бек алгъа анга Байханатны хапарын айтырыкды.

Атабий, Сюлеменовну аллай бир заманны тынгылап тургъанын ушатмады. «Бу нек тынгылайды, мени юсюмден бир аман хапар затмы эшитген болур? – деди Атабий, аз эс жыйып, урушну ачы ауазы, тюш арасы угъай, тюню бола, отоуда жарыктылыкъны, кыара ауана кыолгъа эте. – Бу да арт бура эсе, сау кёрейим, – кесими жойгъандан ёнге мадар кыалмагъанды. Кыаспот да кыйдан табылды бери – манга палахха – халкыгъа жаяр: «Абдулкеримни биз адам этерге кюрешген жашы, Гитлерни аскерине кыошулуп, бизге кыажан уруш этгенди», – деп. Турнала учханча, кёкге учуп, анда жок болуп кыалгъы эди ууала билмеген жаным. Кыадар,

ёксюзлюк сынатдынг, элимден къачып, тау араларында, къалын агъач ичинде амалсыз баш кечиндирирча этдинг, эссизлени учхара сёзлерин кётюре, тангымы жияу бла ашырырча чекге де жетдирдинг. Кимге не хатам жетгенди мени, быллай бир азапны кётюрюрча? Кёремисиз бу Къаспот къаражухну уа, тонгуз тынгылауну басып олтургъанын. Бир да къуруй эсе да, Сюлеменовну нек чакъыртханын айтсын да, ишни болушун ачыкъ этсин. Итден туугъан, мени ажымлы къадарыма жанынг аурумаймыды?»

– Атабий! – деп къычырды Рашид, ауазы къая оюлгъан таууш эте. Хау, ол хычыуун угъай, бек огъурсуз эшитилди олтургъанлагъа. Рашид къууанып къычыргъанына ишексиз эдиле отоудагъыла. Атабий кеси да симсиреди, – ол Рашидни аллай къужур ауазын бу жолгъа дери бир да эшитмегенди. – Сюлеменов Атабийни къучакълады да: «Саумуса?» – деп, кёлю тола сорду. – Ийнан, мен сени сау сунмагъан эдим. «Жарлы Атабий мени хатамдан жоюлду», – деп тургъанма, атынгы сагъыннганым сайын тилим тутула, кёзлерим къарангы эте, къуугъун жетгенча, жүрегим чанча.

– Адамла, бери къарагъыз! Муну аты Атабийди! Ниети Кавказны мен кёрген шаудан сууларыча таза, акъылы, сабырлыгъы жерни кесича ауур. Саусуз саулукъ кюсегенча, кюсеп тургъанма муну, къайдан, кимден сураргъа билмей. Атабий мени бек ышаннган тасхачым болгъанды 1942 жылдан берисинде. Муну тюргеге тыгъып турургъа ким эркинлик бергенди сизге?

– Бизде терслик жокъду, – деди следователь, – Бюйге Аксильни документлери бла шагъырей болгъан адам, мынга соруу эте турмай, илишаннга салгъанлыкъгъа, киши терс этгенсе деп сюеллик туююл эди.

– Аксильчик! Мени буйругъуму тынгылы этгенинги билеме. Аперим, санга!

Къаспот да къучакълады Атабийни. Ол, жаягъын аны жаягъына къысып: «Тилейме, кеч, – деп шыбырдады къулагъына. – Сени ишинги жүрютгенлени айтханларына толу ийнаннганма, ала ишексиз эдиле, сени Гитлерге къуллукъ этгенинге. Мен а, кесинг билесе, аллай адамгъа жакъ басаллыкъ туююл эдим».

– Атабий Батыров, бизни районну жашыды, – деди Къаспот кёлю кётюрюлюк, башы кёкге жетгенча болуп. – Муну юсюнден аман оюмларымы багушха ташладым. – Къаспот ол сёзлени полковник Сюлеменовха къарап айтады.

– Жашла, бусагъатда мени ышара сюелгеними кёре болурсуз. Жүрегим а жияй турады. Айтдырмай къоймай эсегиз, ол да къууаннгандан жияйды, – деди Рашид, – Атабий бла мен кёп суйген тенглерибизден айырылгъанбыз.

Мени тюз ангылагъыз, урушда аллай кыйынлыкъны сынагъан жаланда биз туюлбюз, саула барыбыз да сынадыкъ бушуу. Жан тенгерибизден кепле уруш бошалгъан кюнню кёрюп, жаз башыны кёзюне къарап, окъ-топ кюйдюрген жерледе кёк кырдык кёрюне башлагъанын кёрюп къууанмадыла... Атабий, кёремисе бу ишни, – деди Рашид андан ары, – Шураны тюнене ингирде ашыргъанма Ростовха – кызына. Сени атынгы бир кюнде да ауузундан кетермегенди ол жарлы тиширыу. Манга кёл этдирген Шура эди: «Атабий сауду», – дегенлей тура эди хаман. Ой, къалай термиле эди ол сени кёрюрге!

– Жолдаш полковник, энди Атабийге не оноу? – деп сорду Къаспот.

– Аны оноуу тынчды, – документлерин жарашдыргъыз да, бюгюнден озмай башына эркин этигиз! Партбилети мендеди. Аскер кийимле кийдиригиз, капитан чынларыны да жерлерин тапдырып. Ол затла Атабийге жарашмай къаллыкъдыла деп, айталлыкъ болмазсыз да. Атабий, эсинге салайым, бизге алыкъа уруш бошалмагъанды.

– Жолдаш полковник, Атабийге бир-эки сёз айтыргъа эркин этигиз, – деди Къаспот.

– Айт, – деди Сюлеменов.

– Атабий, суююнчюнг мени, – деди Къаспот, бу жол айтхан сёзю жыр таууш эте – Байханат да мындады.

Атабий сангырау болду да къалды. Холам кёзюне кёрюндю аны. «Угъай, угъай, Къанамат бийни кызы Байханатха айта болмаз бу», – деди Атабий, жюрегини ургъан тауушу къулагъына эшитиле.

Атабий «Холамдан къайтды да», Къаспотну кёзюне къа-тып къалды. Шашхан адамгъа ушады ол, уллу къара кёзлери къапларындан чартлап чыгъаргъа жетишдиле.

– Ким Байханат? – Атабий ол сёзлени ауузундан кючден бла бутдан чыгъарды.

– Къанаматны кызы («Бий», деген сёзню айтмады Къаспот).

Атабий атасы бла тенгши киши Байханатны атын айтханында, асыры къууаннгандан тели болургъа жетишгенине уялды да, кесине сабырлыкъ алып, сёлеширге кюрешди.

– Къалайды, не этеди мында?

– Мында уа госпитальда ишлейди. Мени ол кеси танып хапар айтханды. Сиз а экигиз да бир элли, бир жерли, кёрсе, къууаныр. Сен да жарсырыкъ болмазса, анга тюбегенликге?! Ол зат ючюн излейме сенден нохтабау.

– Оллахий, Къаспот, бек къууанч хапар айтдың. Нохтабаусуз къоймазлыгъыма ийнан.

– Тюшню кертилигине туугъанлы да ийнаныпма, – деди Байханат, Атабийге асыры кѳууаннгандан, жүреги кѳаннгынчы жиягъандан сора, эс табып, кѳэюн-бетин акѳ халатыны этеги бла сюрте. – Былай кѳысха туберикме деп, эсимде жокѳ эди ансы, келлигинге уа ишексиз эдим. Холамдача болабыз да, сен, бир кѳк атха да минип, башынгда да бир ариу бухар бѳркюнѳ, башха затларынг а – аскер кийимле. Башлы сахтиян чурукѳларынгы жылтырагъанлары уа кѳз кѳамата. Сени чырайынга тийре кѳызла бир бирге ал бермей кѳарай эдиле. Сен а, бизни арбазгѳа кирдинг да, атдан тюшюп, атам, анам бла да жарыкѳ саламлашдынг. «Эй кѳыз! Кѳайдаса? Атабийге айран чыгъар!» – деп кѳычырды анам. Мен а хуна артында бугѳуп кѳарай эдим сизге. Чабып барып, бек ыразы болуп этдим анамы айтханын. Аллах бирди, айтыргѳа окѳуна уялама, сен энишге ийилип, кѳолумдан аякѳны алгѳанынгда, асыры жунчугъандан, жыгѳылып кетерге азчыкѳдан кѳалдым – санларымда кѳалтырамагъан бир жерим жокѳ эди...

Олсагъатда Атабий Байханатха аралды да кѳалды. Тола келген айгѳа сейир этип кѳарагъанча кѳарай эди ол Байханатны кѳзлерине. Ала уа – кѳк жайны кѳызыл гюллерича ышара: «Сюебиз!» – дей эдиле ала жашха, Байханатны ич сѳэюн айтханча.

– Сизни ючюн отда жанаргѳа да хазырма, – деди Атабий, кѳол аязлары бир бирге ышый.

– Битеу Холамыны кѳызлары ючюн дегенлигингмиди? – Байханат ышарды.

Атабий жунчуду, олсагъат окѳуна жууап кѳайтарып кѳоялмагъаны да аны ючюн эди: «Мен Кѳанамат бийни ююрюню юсюнден айтама», – деди жаш.

– Сен, коммунист, Совет Аскерни капитаны, Кѳанамат бийни атын айтыргѳа кѳоркѳмаймыса?

– Угъай. Уруш жолланы кѳыдыра, совет солдатланы ѳлюмден кѳутхара келген дохтур кѳызны сюерге эркин болурма да, таланнган?

– Не айтдынг, Атабий?

– Тюз ол сен эшитген сѳзлени кѳлюм бла айтханыма ийнан, ариу кѳыз. – Атабий бу жол арталлыда жунчумады.

– Не затла айтаса, Атабий? – Байханатны ариу акѳ мангылайына тер кѳакѳды, жукѳа жаякѳлары кѳына сюртгенча, кѳып-кѳызыл болдула.

– Аллахха ийнана эсенг, манга да ийнан Байханат, мени уруш отундан сау кѳутхаргъан санга сюймеклигимди.

Ахшы умутума бичакъ урсанг, кесими жоярыгъыма ийна-
нып къал.

– Ой-ой, сен къалай къарыусуз жашчыкъса?

– Ол сёзле сени намысынга келишмейдиле, Байханат.

– Айып этме, Атабий, эркеленеме деп, айтмаз сёзюмю айтдым. Ауузум жаншагъанлыкъгъа, жюрегим ташдан ишленнген сунма, отуннга жюрюучю жашчыкъ заманынгдан бери къарайма ызынгдан. Билеме, сен да, мен да ахтына ашырдыкъ жылланы. Кёп жилияды гюняхсыз анам, ачыгудан кюе жашайды бийлиги Холам таулагъа тенг болуучу атам. Ёлмедик, жангыдан халкъгъа кёошулдукъ, къыралыбыз барды деп, ёхтем айтыр заманнга окъуна жетдик, – аны да сууну, хауаны кибик багъалы кёрдюк. Итле уа алгъынча юредиле – арбазлада, къоллада, жоллада. Ол а барындан да ауур жюкдю бизни кибиклеге.

– Ол тюрлю затлагъа эс бурма, Байханат, – Атабий онг къолун алгъа узатды да, Байханатны чачын артха сылады. Ол ишге Байханатны тынгылап къойгъаны Атабийни, жерленнген эмиликге секирип миннгенча, къууандырды.

– Атабий, итлени юргенлерине эс бурмаз ючюн сылхыр болургъа керекбиз. Ийнанамыса, мени акъылыма кёре, аллай къыйынлыкъны бешик жыр окъуна сынтыл эталлыкъ туююдю... Ёмюрден ахыргъа бир бирден айырылып къалыуну ачылыгъын Аллах сынатмасын бизге, Атабий... Бюгюнлюкде мен сен айтханны эталмам. «Кюнюбюз, кечебиз да жангыз сенсе, бизни ахыр кюнюбюзню та. ччагъы да сенсе», – деп жашагъан атамы, анамы мудах этип, сени бла кёз кёрмезге къалай кетип къалайым? Алайсыз да анам, тюшюмде, тюнюмде да тынчлыкъ бермей, башымы къайгъылы сагъышладан тыкъ-тыкъма этгенди. Киши жеринде анга бир зат болгъан сунуп, жаным кетгенлей жашайма.

– Байханат, айып этмезинги тилейме, сени кёргенлей, дунияда барымы, жогъуму да унутуп, къартланы къалайлыкъларын да сормагъанма.

– Игидиле деп турама, Аллах айтса. Ол дуниягъа къан жаугъан сагъатда кечеле бла къачырып къутхаргъан эдиле Батырбийни бёрюлеринден. Дагъыстаннга келип тохтадыкъ. Мени окъуулу этиуню къайгъысын кёргенлей турдула анда да. Махачкъалада медицина институтну ючюнчю курсунда окъуй тургъанымлай нёгерлерим бла бирге урушха ашырдыла. Мен кетгенден сора, кёп да турмай, алагъа жазгъан къагъытыма жууап алдым да, бек сейир этдим бир ишге: «Абайланыкъыла, Шакъманланыкъыла къоймай бизни Бакугъа кёчюргендиле, – деп жаза эди атам, дуниягъа жангыдан жаратылгъанча болдукъ, къызым. Письмонгу Махачкъаладан бери кёоншуларыбыз жибергендиле.

Бизге чыртта к'айгы этме, кесинге сакъ бол, жангыз жанынга Аллахны жаны аурусун...» Ма алайды иш, Атабий. Кёчюрюлгенлерин эшитгенден сора, сени анангы, эгечинги да сорур, сулар ючюн к'алмагъанма. Ахузатдан алгъан письмому жанымда жүрютеме. Гогайны саулугъун-шаулугъун билди деп тилейди, жашырма, тюз хапар айт деп. Мен Ахузатны Гогайгъа баргъанын билмей эдим.

— Байханат, сизни, — атангы, анангы, сени, — халаллыгъыгъызды мени жау аллында жойдурмагъан, — деди Атабий, сабийлик жомакъларына батылып к'алгъанча, кыыз айтхан хапарладан дуня зауукълугъун ала. — Сенсе мени кыйын кюнюмде палахладан керидеген, окъ тийип, кырдыкка аугъанымда, ачыкъ жарама балхам болгъан, сенсе жашауум, кыуанчым, кыдарым, сагъышларым, ахшы умутларым да!..

Атабий, кызыны юкюне сюелип, аллай сёзле айталлыкъды деп кимни эсинде бар эди, — аны хар сёзюн сыймеклик жырны тизгинлерине ушатды Байханат. «Сени бюгюн кыатымда олтуруп, сыймеклик хапар айтханынга тынгылай эсем, — насыплыма, — деди ол. — Хар айтханынг — азат кыанатлыны жыры, тамблабызны жазы. Ала Холам тешлеринде кыызаргъан наныкылагъа, жаз башында кыар тюбюнден ышара чыкыгъан жанкыозлагъа, кыагъанакъны биринчи ышарыууна ушайдыла. Кыалай насыплыбыз экибиз да!»

— Сау бол, Атабий, — деди Байханат. — Халал жанынг, таза ниетинг ючюн да — сау бол! Алай сен айтхан затланы барысы да жарсыууму жырлары болгъанларын ангыла, зорлукъ кыю, ачы уруш салгъан кыйынлыкъдан кеп да ауурду бусагъатда сен манга жүклеген жүк. Кыыйын ишле артда кыалырла деп, аны умуту бла жашай эдим да, кеси кесибизни алдай кёреме да дунялыкъда... Терилмейик болмазлыкъ иште. Бек кыууанырыкъ эдим, алгынча элибиз, жерибиз бир болса. Бюгюнлюкде уа сени ананг, эгечинг жерни бир кыйырында, мени атам, анам жерни экинчи кыйырында. Аласыз санга, манга да жокъ жашау. Жангыз кесин а кыурт-кыумурсха да ёлтюрмейди.

Атабий мудах болду. Ол кеси акылында ныхытлы жолгъа кирди, уллу суудан ётерге кечиу да изледи. Жай ахшамына, танг жарыгына да тюбеди. Сора теренден ахтынды да, бурун жанлары агъардыла, кенг, сыйдам мангылайы кыйырылды. Атабий ызы бла бир затха да эсин бурмай тынгылады, дуняда хар затдан да айырылып, жангыз кыалгъанча. Бирде ол кесин агъач кыйырында, жар эрининде, жауун окъуна жибитмей сюелген турукъгъа ушатды. Жашаууну эрттегили жырлары айтыла башлагъанларына ийнанды, энди анга неден да не. Атасы жокъ кыа

тында – кёл этдирирге, туугъан журту жокъ – тарыгъыуун айтыргъа. Энди ол сабаны чагъарына, арбазында сабий ауаз эшитилирине да ийнанмайды... Бусагъатда ол Байханатны кёзюне да къараялмайды, – жюрегин жылытыр сёз айтмазын биледи. Кетип къалыргъа уа базынмайды. Аны алай этгени къызны жанына тийсе уа? «Байханатны жанына тийгенден эсе, дунияда жашамай къалгъан мен болайым, – деди Атабий. – Тилейме, Байханат, кече тюшюмде окъуна кёрюне тур. Сора мен а тюнюмде кечеги тюшюме къууана жашарма...»

III

1945 жылны июль айыны ахыр кезиуюдо. Сибирьде жерни бла кёкню арасы башха жерледен эсе жууукъ болур ансы, кюн былай къыздырып, Атабий, Кавказда угъай, Германияда окъуна кёрмегенди. Терекле окъуна шууулдамайдыла, таланган, юслерин букъу басып, чапыракълары хуери болуп, жансыз затха ушап къалгъандыла. Кюнлюм бетле уа саргъала окъуна башлагъандыла. Жолланы, орамланы букъуларын а соргъан иш да этме, – ала төгережни боз туман басханнга ушатханлай турадыла. Атабий, жесирле тургъан жерге барып къайтса уа, тамам бир жыллыгъы кетеди: тутмакъ отоулада хауа айланмайды, андагъыланы ашлары, суулары жокъну орунунда, аманны кебинден жан кечиндиредиле. Кёплери ёлюп, эфендиле махтаучу «тынч жашаугъа» къутулгъандыла. Тюрмеде Муссаны да жокълагъанды Атабий. Жыйырма бла беи жылны аркъасына жюклеп аны ГУЛАГ-га ашыргъанларын айтхандыла. Атабий тюрмеде атасы кирик кишиле, боюнларын созуп, андан болушлукъ тилеген заманда, аланы кёрмез ючюн, башын энишге ийгенлей кетеди андан. Ахырында жаш кеси акъылында: «Барыбызгъа да бу азапны сынатхан душмандан алыкъа къаныбызны алып бошамагъанбыз», – дер. Ол алай кесин жолгъа хазырлагъаны ючюн айта болур, баям: Атабий Дагъыстаннга тебиреп турады. Урушну заманында фашистле жесирге алгъан совет солдатладан, офицерледен бир къауум адамны окъутуп, юйретип, сора десант тюшюргендиле Дагъыстанны жерине. Ол сатхычланы саулары агъач ичлеринде, таула, ташла араларында бугъунуп, аманлыкъдан кери бомлай айланадыла. Аланы излеп табаргъа деп, Атабийге аллай борч салынганды. Бу сынаулу тасхачы, ол ишни Дагъыстанны чекистлери бла бирге этерикди.

Атабий, кѣп сагъыш этгенден сора, уятын ташлап, Байханат бла болгъан хапарын Къаспотха айтды, кѣзюне къарамай, терлегенлери аны чахауандан чыкыгъан адамгъа ушата.

– Тели болургъа жетишгенме, башым сагъышдан толуп, – деди Атабий, Къаспотну сѣз айтмай тынгылагъаны кѣп тюрлю оюмла туудура. – Алай айтханыма айып этме, тамата, бу къаныбыз боялгъан жерде, къабыргъа кирип къалыргъа боллукъма, саулугъуму-шаулугъуму да киши билмезча. Урушда жоулгъан тенглеримден иги мен туююл.

– Ары ашыкъма, анда сен этерик жокъду, – деди Къаспот, олтургъан жеринден ѳрге кѣтюрюле. – Ол дунияны махтагъанланы бирлерине да ийнанма, мени жауум да жер тубюне батсын.

– Аны да билеме. Къаспот, ол дунияны кертилигине арталлыда ийнанмайма. Алай мен кетгенликге, кѣк къаралмазын, сабанла, терекле чакыгъанларын къоймазлыкъларын да билеме. Тойла да болурла, Аллах айтса, таулу юйлеге келин келип. Кюн алгъынча батар, танг да атар. Кюн да чыгъар жангыдан, хычыуун ышара, нюрюн дуниягъа жая. Кѣлсюзлюгюме айып этме, Къаспот, мен а энди аланы бирин да кѣрмем... «Сюймеклик адамланы акъылдан шашдырады», дегенлери керти кѣреме, таланган! – Атабий, андан ары сѣз айталмай, тили тутулуп къалгъанча болду.

– Да, хомух, Къанамат бийни къызы тюз да лакъырда этгенинглеи, ызынгдан тебиреп къаллыкъмы суна эдинг? Тейри, аман киши сунмайса кесинги, – деди Къаспот. – Аны хар сѣзюнде оюнну, чамны ауазы сезилди эсе да, тау адетледе болгъан намысны кючлююгюн а ангылатды. – Сен ѳмюрюнде бу жолгъа дери къызгъа лакъырда иш этгенмисе?

– Байханатхамы дейсе?

– Ким да болсун, бу жолгъа дери къыз тилегенмисе жашауунгда? Сюйген къызынг болгъанмыды бу жолгъа дери, айтдырмай къоймай эсенг?!

– Угъай, Къаспот. Байханатны уа кыйын, зауукъ кюнюмде да жүрегим а излегенлей тургъанды.

– Да бу сени жүрегинги биргесинеми айландырады? – деди Къаспот.

«Тейри, Къаспот, бош къакъды-сокъду этесе ансы, Байханатны жүрегин да билеме, – деди Атабий кеси акъылында. «Отуннга жүрюучю жашчыкъ заманынгдан бери къарайма ызынгдан», – деп окъуна айтханды Байханат кѣзюме къараргъа уяла».

Къаспот Атабийни жунчуп сюелгенин ангылады. Аны ючюн айтды кёллендирир сёзле:

– Аллах насыбынгы алмасын, – деди Къаспот, онг кёолун Атабийни инбашына салып, – керти таулу къызды Байханат, – адеби, намысы-сыйы да болгъан. Тейри, холамлычыкъ, ол къыз энди бизден къутулмаз. Сюлеменовха да айтайым ишни болушун. Ол эки айгъа солургъа Бакугъа кетеди. Байханат да, сен да аны бла тебирегиз жолгъа. Бакуда Байханатны атасын, анасын да къууандырыгъыз. Къанамат бий бу ишге ыразы боллугъуна ишексизме. Алай, Аллах сакъласын, ол да бир тепсе уа, аны даууруна жана тургъан от ёчюлюр. Андан ары Дагъыстаннга да, Къазахстаннга да экигиз да бирге барырсыз. Дуниягъа Байханатны бла сени бири биригизден айырырча къыйынлыкъ келмесин. Бу эки кюнден озмай, ишигизни къурайыкъ, – тенг-лерибизни чакъырып, тоюгъузну этейик. Сен а, кесими ёлтюрмей мадарым жокъду деп айланаса.

Баям, Атабий хар не да тамата айтханча боллугъуна ийнанса керек, жаш киеу сунар эдинг аны Къаспотну къатында къубулгъанын кёрсенг. «Энди бир киши да чырмау болалмаз бизни ишибизге», – деди Атабий, сёзюн Къаспотха эшитдирмей.

Байханат омакъ кийинип, башына жабылгъан акъ гыранчасыны чачакълары табанларына жете, эки къыз да эки кёолтугъуна кирип, Дюгерхан – алларында, Атабийланы Холамда юлерини босагъасындан атладыла. «Къартланы тилеклери жетсин бизге, – деди биягъы Атабий, энди къууанчы шашдырыгъа жетишдирип. – Атам харип, сау болса, битеу элни жашын жыйып, бу ишни намысына чариш къууар эди, эришгенлени туураларындан къарап, жашына, келинине ёмюрлюкню къабыл кёрюп, бир заманда да жокъламазлыкъча ёлюм бизни. Ариу тилин аямаз эди чаришчиледен да, хар бирине махтау салып, суююнчю айтханлагъача, нохтабауларын кёолларына тутдуруп...»

– Жаш, не сагъышлыса? – деди Къаспот. Атабий а алай элгенди, кёолуна алып тургъан картузу жерге тюшюп кетди. – Тейри, Атабий, той-оюн да этербиз. Жырны уа манга къой. Шауаланы Хажимурзаны «Кулизарын» менден уста кёп адам айталмаучуду. Хар биз аллыкъ алгъыш аякъда боллукъ земзем суу а, хыйлачыланы кёзлерине от болуп къуюлсун. Кёресе да, алгъышны да къалай залим этеме мен. Алыкъа, ол шуёхдан бир кесек тартсам, кёрюрсе, алгъышны къалай къыздыргъанымы!

Бусагъатда Атабий, Къаспотну айтханларын эшитмейди. Аны: «Аллах сакъласын, Къанамат бий да, бир тепсе уа, аны айтханына жана тургъан от ёчюлюр», – деген сёзлери

мыйысын сасытханлай турадыла. «Кертиси бла да, кюйсюз бий, мени кѣонакѣ этген угъай, атамы, анамы тойдуруп, Байханатны да юйюнде тыйып кѣойса, не этерикме?» Ол сагъышларыдыла жашха кѣайдагъысын унутдургъан. Да Къаспот да, ол сѣзлени айтып, алайда кѣурагъан ишине жарсыу салмай кѣойса боллукѣ эди. «Айтыгъыз, бу мени тюшюмюдю огъесе тюнюмюдю?!» – деп кѣычырды Атабий. Олсагъатда Къаспот шайтанлы болургъа жетишди.

– Не этесе, таулу?! – деди Къаспот, сырт башына олсагъатда ёрлеген кибики, кѣысха-кѣысха солуй. – «Сюйгенимден айырдыла, – жүрегиме кирди кѣама. Адамла кѣайгъырмайдыла, кѣаялагъа тарыгъама», – деп жазгъанды Къазим хажи назмуларындан биринде. Сени да сюйгенингден айырды, баям, ким эсе да?

– Айып этме, Къаспот. Бир сейирлик затла кѣрюндюле кѣзюме, огъурсуз сѣзле эшитилдиле кѣулагъыма.

– Акъылынгы башынга жый. Тейри, кеси кесинг бла жаншап башласанг, Байханат кѣатынга бир кѣычырымдан жууукѣ келмез.

IV

Душман тежеген азапдан сау кѣутулуп, мамыр жолоучулукѣгъа биринчи атланган Байханатны бла Атабийни кѣулакѣларына сюймекликге махтау салгъан жырла эшитиле, кѣллери кѣтюрюлюп, башлары кѣкге жетгенча, дунияда аладан насыплы адам жокъча, кѣк кенглигинде азат учхан кѣанатлы окъуна былагъа сукъланнганына толуйнанып, тенгиз кибики кѣллери, ахшы умутлары кѣанат кѣакъдыра, кѣууанч кечелерин жукъусуз ашыргъанла, арыгъан не болгъанын билмей кѣысхартадыла узакѣ жолючулукъну. Байханат, поездни терезесинден тышына кѣарап барады, андан ургъан аяз кѣара чачын тарай, бар сагъышларын да ол чача. Угъай, тюз бусагъатчыкѣда аны бир тюрю сагъышы жокъду. Ол, бийче, Байханат, насыпны кѣулуду, кѣарауашы. Энди ата-анадан сыгъыу да жокъ – ала да харам этмезле жангыз кѣызларын. Байханат а кеси кюсегенин тапханды.

– Атабий, сен насыплымыса? – деп сорду Байханат, терезе аллында сюелген халын тюрлендирмей.

Атабий тынгылап кѣойгъанында кѣыз дагъыда кѣайтарды сѣзюн.

– Хау, бек насыплыма, – деди Атабий Байханатны соруун жарты-кѣурту эшитип. – Бакугъа биринчи кере баргъан адам насыплы болмай а. Аны сора болурса сен да?

– Угъай, мен аны сормайма, – деди Байханат, къарамын терезеден алмай.

– Мен, Къанамат бийни киеую, Батырланы Абдулкеримни жашы Атабий, бек насыплыма, – деди жаш ёрге туруп, Байханатны аркъасын кесини кёкюрегине къыса, жаягъын аны узун, чыммакъ-акъ боюнуна сала. – Кёкде учхан къанатлыдан да, тауда айланган кийикден да мен насыплыма.

– Къара мынга? Аланы уа нелери насыплыды?

– Бусагъатда алада болгъан азатлыкъ болса эди, бизни халкъыбызда кесими бютюнда насыплыгъа санар эдим.

Байханат мудах болду. Баям, Атабий айтханына сокъуранды. Байханатны кёзюне аны ёмюрюнде биринчи кере кёргенча къарады, – къанмай эди аны сыфатындан. Олсагъатда Байханат Атабий аны къучакъласа, эркелетсе ыразы эди. Этмеди жаш алай. Къыз а кеси намысына чып тюшюрюп, былай эт деп, ёлсе да, айтырыкъ туююл эди. «Атабий, жаланса да, андан уялчакъса былай», – деб'а айтды.

* * *

Поезд Кавказны жерине жетип, чалбаш таула кёзге кёрюне башлагъан сагъатда Атабий, хар затны да унутуп, алагъа аралып къалды. Холамны къыйынлыкъны, зауукълукъну да сынай келген жери, энди адамсыз, тойсуз да болуп къалгъанын кёз аллына келтирди. Сора кесин къыяма басхычына жабышхан сунду. Базынуулугъу болса, поезд ичинде: «Саула, бизге жол беригиз!» – деп окъуна къычырлыкъ эди. Кеси акъылында аллай чекге жетишди Атабий. Олсагъатда Байханатны, кюн тийгенча, ышарыууу, «бу дунияда экибизден насыплы болурму?» – деп хапар айтхан чолпан кёзлери да жапсаралмайдыла жашны. «Бу чеги болмагъан къыйынлыкъ, нек жетди бизни халкъыбызгъа? – деди Атабий, мудахлыгъын Байханатдан жашырыргъа кюрешгенине бети тюрленип, эринлерин чайнап, кимлеге эсе да чамланганы тышына таныла. – Бек алгъа ким башлады бу огъурсуз ишни? – Къызылламы, огъесе акъламы? Кимни терслегин, кимни къойгъун? Байханат да эшитмесин ансы, ачыкъ жара болгъанды жүрегим! Фашистле окъуна сынатмагъандыла сау халкълагъа быллай ыспассызлыкъны. Къалай къутулсун адам бу къыяма жашаудан?! Ёмюрюбюзню ёлюмсюз кюнлерибизни сынай ашырлыкъ болурбуз, баям. Не ишди бу? Халкъыбыз эсима тюшсе, къабыр къазгъан адамла кёрюннгенлей турадыла кёзюме. Тюзлюкге оноу этген Аллах, нек тёзеди бу затха? Огъесе, Кязим айтханлай, ол да залимле жанлымыды?»

Атабий, ауузундан бир деп бир сёз чыгъармай олтурады къайын атасыны къатында. Алайгъа да Къанамат кеси къоймай олтуртханды ансы, бери келгенли да ол болгъан жерден кенгирекде болургъа кюрешгенлей турады. Сюй-мегенлик этип угъай, уялгъандан, бек алгъа кесини намысына сакъдан. Анса уа Атабий Къанамат бий бла къазанлашама келгенди! Атасы Абдулкерим, бий бла тенглик жюрюте келгенин билмеген жаш туююдю ол. Дуния тюрленип, палах Къанаматны юйюрюн марап айланган заманда да, аны къатындан кенгнге кетмегенди Абдулкерим. Бюгюн аны бла жууукъ юлюш боллугъун билсе уа, «Къанаматны орунуна мени жоюгъуз», – деп окъуна айтырыкъ болур эди, баям. Алай, палах аны ызындан да айырылмагъанды ол кезиуде. Абдулкерим кеси ачыуундан къутулалмай кюе эди кече-кюн да. Аны алайлыгъын Къанамат да, Абдулкеримни жашы Атабий да иги биледиле.

– Жашым, – деди Къанамат, – ол сёзюн ахырына жетдиргинчи окъуна Атабий секирип ёрге турду. – Намыслы бол, жашым. Олтур бери, къатыма жууугъуракъ олтур.

– Атабийге «жашым» деп Абдулкерим окъуна айтмагъанды бир кере окъуна. Ол сёзню хычыуунлугъун ёмюрюнде да унутурукъ туююдю жаш. – Ол аман къызны бла сени бу ишигизге бек ыразыма мен. Отдан, ёртенден да сау къутулуп, башыгъызгъа тюз оноу этгенигизге къууандым. Тюнгюлюп эдик хар затдан да, Аллаху тагъалада кюч уллуду, – кеси жаратхан жанланы къууанчсыз къоймайды. Сени атанг, мени шуёхум Абдулкерим, сау болса, халкъны жыйып, той этер эди. Не этейик, Аллахны буйругъундан киши да къутулмайды. Хайт дегиз, къууанч кюнлеригиз кёп болсунла. Сакъ жорю, сакъ атла, – сакъларыкъ Аллахды.

– Къанаматны кёлю толду, сакъал туюбю къалтырады. Бий кесинде ол затны биринчи сезгенча, амалсыз болуп къарады тегерекге. Сора ариу, жумушакъ, сыйдам къолларын бир бирге ышып, эс табаргъа кюрешди. Мыйыкъларын сылады, аз жётел этип, тамагъын ариулап, сёзюн андан ары бардырды:

– Жангыз балам бар эди да, энди эки болдугъуз. Аллах сизден жаратыллыкъ жанлагъа къыйынлыкъ сынатмасын. Байханат санга аманат, сен Аллахха аманат. Шерипагъа, Дюгерханнга, биз таныгъан адамланы барысына да, соруп, салам айт. «Суу ызына къайтады», дейдиле, Аллах айтса, эллерине-журтларына да къайтырла... Бизни да унутуп къоймагъыз, жашым!

Къанаматны къатыны Элмусхан, баям, бу эки кюнде аякъ

юсюне айланнганы татыса керек, эрттенли тышына чыкъ-магъанды, – юйде къызы бла ушакъны къыздырады. Болгъан ишге къууаннганын Къанаматдан эсе алгъа билдиргенди тенгнге, жууукъгъа – мында тукъумларын, миллетлерин тюрлендирип, амалсыз жашау сюрген таулулагъа. Не этсинле, халкълагъа жетген палах алагъа да жетгенди. Окъа, кюмюш бла тышланнган сунар эдинг Холамда Къанаматланы юйлерин. Бийге баш уруп жашагъанла артда анга душман болуп чыкъдыла. Къанамат, Атабий бла ушакъ эте келгенинде: «Батырбийге мен кечсем да, Аллах кечмесин, – деп, эки-юч кере къатлагъаны да аны ючюн эди. – Гыржынны къачы уллуду, жашым...»

Элмусхан Атабийни кёрюрге сюеди, алай, барып, аны къатына олтуруп, ушакъ этерге базынмайды; Къанамат бий, бюгюн да кесин тахтада сунуп, оноуна киши къошулурун суймейди. Да быллай къууанчда ол да Элмусханны артыкъ атламын чотха алып да кюреширик болмаз эди: «Дадаш къызы, кел да киеуюнг бла да бир хапарлаш», – десе окъуна да, анга киши айып этерик болмаз эди.

Къанамат, балан бармагъын Элмусханлары болгъан отоу таба чоелтди да: «Къайын анангы къатына бар да, аны кёлюн да ал, жашым, – деди. – Аны жашаууна да адам сукъланырча туююдю, – жангыз къызын кёзкёрмезге ашырады...

«Къоркъмагъыз, мен саулукъда Байханат къыйынлыкъ кёрмез!» – дерик эди Атабий. Алай айталмады, – ол аны намысына келишген иш туююл эди.

Къанамат, башын энишге тутхан халында (баям, кёлю толду аны), ёрге кётюрюлдю да, сагъышлы атлай, юйюню босагъасына жетип тохтады. Аны юсюнде бек сыйлы кийимлери: кёк чепкени, кюмюшбаш хазырлары, бел бауу да кюмюш тилли (къамасын жюрютюрге эркин этмейдиле), кёлегини акътыгъына къарап турурса, аны жагъасы Николай замандагъы кёлеклеча тигилгенди – туюмелери онг инбашындан башланып, тюз жаякъ табасына тирелип тохтайдыла. Бийик бухар бёркюню, башлы сахтиян чурукъларыны ариулукъларына да къарап турурса, – Къанамат дуниягъа бий болуп туугъаныны шагъатлары эдиле ала. Дуниягъа генерал болуп киши да туумайды дейдиле. Алай, Къанаматча, бий болуп туугъанла уа бардыла.

– Дадаш къызы, – деди ол шош, тамагъын ариулай. – Эшитемисе?

– Хау, эшитеме. Байханат бла ушакъ эте тура эдим, – деп, Элмусхан эрине жууукъ келип тохтады.

– Сабийлени жолгъа атланыр заманлары жете турады, хар затларын да хазыр эт, маржа!

- Тынгысыз болма, бийим. Хар зат да хаппа-хазырды.
- Жол узакъды, ауур этме жюклерин.
- Тынгысыз болма, бийим. Хар зат да тапды. – Элмус-хан бир кесек тынгылагъандан сора: «Хо да, была жюкле-рин сыртлары бламы элтирикдиле?!» – деп жиберди. Алай айтханы бла сокъураннганы тенг болду.
- Бийим, терс сёлешдим, айып этме.
- Аллах айып этмесин, Дадаш кызы. Сен айтхан тюз-дю, – деди Къанамат.

Онтёртюнчю башы

I

Байханат, Махачкъалада кеслери жашаучу юйню арба-зына кюн сайын келип, алайдан кетмей кёп заман турады. Атабий а иши бла айланады. Кече къонакъ юйге (Байханат бла Атабий «Каспий» къонакъ юйде жашайдыла) келмей къалгъан кезиулери да болады. Байханат кеси айтхынчы, бусагъатда ол юйде жашагъанладан киши танымагъанды аны. Да жаш кызычыкъ эди ол, урушха кетген заманында. Энди уа жетген тиширыу. Андан тышында да, Къанаматны юйюрюню адамлары Махачкъалада кёзге артыкъ кёп кёрюнюрге суймегендиле. «Хата азданды, бизни къорууларыкъ къыралда жашамагъаныбызны унутмагъыз, – деучю эди Къанамат. – Бусагъатда бизни сёзюбюз-башыбыз да окъ кёрюнеди анга».

Бюгюн а Байханат бир затдан да къоркъмайды – эри, кеси да уруш отундан тюнене къутулгъандыла. Алай бош угъай, хорлам бла къутулгъандыла. Байханатны жюреги-не сюнгю болуп чанчылгъан кыйынлыгъы уа барды – урушха аны бла бирге кетген беш тенг кызызындан жангыз бири да къайтмагъанды артха. Жулдузлары ёмюрде да жанмазча ёчюлгендиле беш ариу кызыны, ала къазауатда, башхаланы ёлюмден сакълай, кеси жанларын алдыргъандыла душманнга. Байханат бюгюн, Каспий жагъасында олтуруп, тенглерин эсгере, кёлю тола, жибийди жай жаууннга. «Татлы, ариу тенглерим, урушдан сора бирге тюберге, бирге окъургъа, ёмюрлюк тенглик жюрютюрге сёз берген эдик, – дейди Байханат, эки кёзюн тенгизден алмай. – Айтхан сёзюгюзге табылмадыгъыз, бизге сау къал айтып, саула ючюн бердигиз жаныгъызны. Патымат: «Уялмагъанчыкъ, бизни мында къоюп, жалан кесинг къайтдынг артха!» – дериксе, билеме. Халал Гюндюз а: «Мени жаным жол нёгер болсун санга!» – дерин билеме. Роза, Лида, Марьяна айтырыкъны да билеме: «Хар ингир сайын, кёкде жангы

чыкыгъан жулдузлагъа къарап, тансыкълай тур бизни!» — дерикдиле ала ючюсю да бир аууздан.

Кечгинлик беригиз, кесими къарыусуз дохтур болгъанымы билдим, — сизни ёлюмден сакълаялмадым. Барыгъызыны да дуния жарыгъын суйгенча суйюучю жюрегим сыгын отдача кюеди. Тюз бусагъатчыкъда кёк да, тенгиз да манга къошулуп жияйдыла. Сизден эсе мен жарлыма, — къалай къыйынды жан тенглеринден ёмюрге айырылмакчылыкъ!»

* * *

Байханат, тенгиз жагъада кёп заман оздургъанын кеч ангылап, элгеннген окъуна этди. Жаш келин, башындан къызыл къолан гюлмендисин бир да тешмейди. Ол олтургъан жеринден ёрге хыны кётюрюлдю да, гюлмендисини къанатлары жел эте, къонакъ юй таба жол тартды. Ол Атабийни кёрюрге ашыгъады. Бир бирлеринден тансыкълары алгъынчы окъуна, бу кёп заманнга айырылыуну жаратмагъанлыкыгъа, этер мадарлары жокъду, — кыралны душманларына къан къусдургъунчу, тынчылыкъ къайда?! Байханат бир кесини жашауун къара шайгъа да тергемейди, — Атабийни аягъы ташха тиймесин ансы, бусагъатда окъуна жерге кирип кетсин. Аллай къайгъылы оюмла акъылына келгенлерине окъуна кюеди-бишеди Байханат, кертиси бла окъуна бир зат болуп къаллыкъча. «Адамла кеслери кеслерине этедиле хатаны, — деди Байханат, къонакъ юйге жууукълаша, — Аллах да алагъа болушады, аямай. «Я, Аллах, тюз ниет, тюз акъыл бер, аманлыкъдан кери эт», — деп тилерни орунуна: «Я, Уллу Аллах, ол адамны юйюн къурутурча, кюч-къарыу бер манга!» — деп тилейбиз. Аллах а чамланады адам улуна. Сора аманлыкъны ишин этгенлеге болушады да къояды. Билеме мен, гитлерчиле жесирге тюшгенледен «миллет легионла» къурап, аланы окъутуп, юйретип, къолларына сауут берип, Къызыл Аскерге къажау сюегенлерин. Уруш бошалырны аллында уа, ол адамладан душманнга таза да кёллери бла къуллукъ этгенледен тасхачыла къурап жибергендиле бизни къыралгъа. Ол тасхачыла, топ болуп чачылсала да, энди бизни къыралгъа эталлыкъларын юйлерине элтсинле. Керекмиди бюгюн Атабийлагъа аланы излеп айланыргъа, кечеги башларын къолларына алып. Аллах бирди, керек туююлдю. Ала айлансынла агъач ичлеринде, чырпы тюплеринде. Мени ангылауумда, бусагъатда ала ёлгенлеге сукълана болурла, бир ишексиз».

Танг жарыгына ушагъан Байханат отоугъа киргенинде, Атабий анда эди. Ол терен сагъышха кетип тура эди да, Байханат кеси сёлешгинчи, аны келгенин сезмедиди.

— Къанамат бийни къызчыгъы, къайда айланаса? — деди Атабий, къайгылы сагъышлары бийлеген башын ёрге кё-
тюрмей.

Байханатны бети кызарды, кюлакълары кыздыла, кюллеры безгеги тутхан адамны кюллерыча къалтырадыла; Байханат Атабийни айтханы жанына тийгенин билдирмезге кюрешди, — арада гурушхалыкъ туумаз ючюн. Атабий бир заманда Байханат таба къарады да, тейри жарыгъын кёргенча болду, — кёп тюрсюнлю эди Байханатны ариу акъ бети, аны алай болгъанында Атабий айтхан сёзлени ауурлукъларындан башха сылтау жокъ эди.

— Тансыкъ болгъанымы ангылаталмай айтханлыгъымды ол сёзлени, — деди Атабий, Байханатны къатына жууукъ атлап, аны башын кёкюрегине кыса. — Ариулары да ариууса сен. Мен къалай насыплыма! Сен а насыплымыса?!

Байханат жашауна ыразылыгъын кёзю-башы бла билдирди ансы, ауузундан сёз чыгъармады.

— Къыйын кюнлерибиз энтта да болурла, Байханат, алай бизни бир бирден айырыр кюч а табылмаз дунияда.

Байханат, узун къара кирпичлерин терк-терк къакъды.

— Антмы этдирликсе сен манга, алай айтып кюяйым, сенсиз кюн тиймез, ай чыкъмаз манга, — деди Атабий, Байханатны чачын артха эки кюлу бла кезиу сылай. — Сенсиз кюнум болур, алгъынча, къарангы...

— Жолдаш капитан, мени ол дуниягъа ашырыргъамы хазырланаса? — деди Байханат, мудак болуп. Сен айтхан сёзлени анам эшитсе, жилямай, кюярыкъ туюл эди.

«Сабий жаш кибик, мени бу этгеним неди?» — деди Атабий, Байханатны айтханлары буз ауушлагъа ёрлете. — Байханат, жаным-кёзюм, кесин акъылсыз адам болгъанын алай кёпле ангыламайдыла. Айып этме, бюгюнню кюнюмю сагъышлары мени акъылдан шашдыра турадыла: биз излеген адамлары табылмазлыкъларына толу ийнанганма. Хунаны тутурукъ ташы тап салынмаса, эртте-кеч болса да, хуна оюлмай къалмайды. Мени ишим да оюлупду, ишими тап башламагъанма — оюмсузлугъум бла юркютгенме сатхычлары, — ала бу тийреден кечеден тангга думп болгъандыла. Аланы кёре-кёре тургъан адамлары айтханлары бирге келишеди: Гитлерни шапалары Север Осетияда Пригорный районуна ётгендиле. Ала, уруш бошалгъандан сора, Орта Азиягъа кетип, анда туруп къайтханларына шагъатлыкъ,

этгенле да бардыла. Алгъа айтылгъан оюмну да, экинчисин да тюзге санагъанла кѣпдюле.

Байханат, кѣлкъалдыларын да унутуп, аны айтханына уллу эс буруп тынгылагъанын ангылагъан жаш, хапарны теренден-теренине кирип башлады. Аны башында сагъышлары уа бири бирлери бла ол кеси душман бла согъушханча согъушадыла. Бири айтады: «Атабий, озгъан жауунну жамычы бла къуугъанча эте тураса», – деп. Экинчиси уа: «Къыралынг ючюн шейитча ёлсент, киши айып этмез санга. Ызларындан къысха тыш ол итлени». Ючюнчюсю былай айтып сюеледи аны юсюне: «Кесинги да, Байханатны да башыгъызны отха сукъма. Сен энди сабий жаш туюлсе. Халкъынг ючюн, къыралынг ючюн туюлгенинг боллукъду, кесинг ючюн жашаргъа заман болгъанды».

– Билемисе, Байханат, – деди Атабий, – биз излеген бандитледен бирлери урушха дери Махачкъалада жашагъанды, медицина институтда окъугъанды. Сен аны таныгъан окъуна эте болурса. Тукъуму – Махмудов, аты – Асхад.

Байханат, аны эшитир-эшитмез, сагъайды, сора, кѣзлерин къаты къысып, сагъыш этди.

– Угъай, аллай адам танымайма, – деди ол, бу жол сатхычланы излеген Атабийге угъай, къачып айланган Махмудовха жан аурута. – Айланма къоюгъуз быланы. Сиз бир дыгалас этесиз да, таулада ала къарагъан шауданла къуруп къаллыкъ кибики.

– Аллайла айланган жерледе терек чакъмаз, кырдык чыкъмаз, Байханат, – деди Атабий, былайда тиширудан онглу болгъанын ангылата. – Таш, агъач тилленирле да, ол малгъунланы къайда айланганларын айтырла бизге. Атланган жолум не къыйын кюнюмде да ажашдырмагъанды мени.

– Да, Атабий, палах бизге къучагъын керир ючюн къоймагъанды. Сакъ бол, сакъларыкъ Аллахды.

– Хапарымы айта башлагъанымлай зэхтатдынг, Байханат, – деди Атабий, къашларын туюп, анга соруу этиучю душманлары энди, келип, аллына тобукъланып, кечгинлик тилегенча, эки къолун артха салып, аллында сюелген адамындан жууап излегенча, юй тубюнде ары-бери атлай, аны хапарына кѣз къакъмай тынгыларыкъ Байханатха хазна эс бурмай. – Ариу къыз, сатхычла агъачны теренине кирип, башларын ёлюмден къачырып айланганлыкъгъа, ала, жайны кырдыгын, гюллени чакъгъанларын, тереклени кѣгетлери жете башлагъанларын окъуна кѣралмагъанлары даулашсызды. Биз а, Аллах айтса, кюзге, къышха да сау жетербиз, къарлы кюнлени да къууанчлы ашырырбыз. Байханат, бу кюнню жылыуун, къууанчын да манга берген сенсе. Сени хайырынгдан, жауурунларымы кердим, ахшы умутларым а

тау башлагъа ёрлетдиле. – Атабий Байханатны кёлюне жетеме деп айтды ол сёзлени.

«Тейри, Байханат, – деди ол кеси акъылында, – кёрген къыйынлыкъларыбызны уа къышны, жайны къууанчлары да унутдураллыкъ туююлдюле. Башханы къой, Холамны хар бир адамы, хар бир ташы, сабанлыкълары, жайлыкълары эсима тюшгенлери сайын, жүрегим кёкюрегимде ёшюн уруш этип тебирейди. Уруш аулакълада къузгъун азыгъы болгъан тенглерибиз а? Ата юйюбюзден алгъа сиз, андан сора биз къысталгъаныбыздан кюеди жүрегим».

– Бу сиз излегенле ненчаулан боладыла? – деди Байханат, Атабийни акъылын кесине бура, – была анча жылдан бери сизни сакълашмы турадыла, – къачан келликсиз деп. Сен айтханны тюз ангылагъан эсем, – Герман разведка ала-ны бу жерге 1943 жылда къондургъанды.

– Тюз ангылагъанса, ала ючеулен болгъандыла. Бирлерин Дагъыстанны чекистлери ауур жаралы этгендиле. Ол ёлгюнчю андан билгенлери – нёгерлеринден бири Махмудов Асхад болгъанды. Биягъында санга айтханым...

– Атабий, къалгъан экисин да къайтмазлыкъларгъа къошугъуз да къоюгъуз, – деди Байханат.

Туугъанлы да кишиликлери болгъан адамларгъа ушаргъа кёл салгъанлай жашагъан Атабий: «Иги къыз, билмеген затынгы юсюнден нек мурулдайса?» – дерге аздан къалды. Сора терк окъуна кесин къолгъа алды да, аллай акъыл башына келгенине къоркыгъан угъай, элгеннген этди; тегерегине къарап, алынып къалыргъа жетишди. Ол Байханатны кёзюне къарады да, анда ёпкелемеген халны эслеп, бир кесек жан кирди. Атабий къонакъ юйню балконуна чыккъы да, бек алгъа кёк кенглигине къарап, аны юсюнде ай къалкыгъан тенгизге ушатды. Ол анда, къанатлыланы жай хапарларына тынгылай, иги кесек турду. Атабий, ауур борчун, арыгъанын да унутуп, дуня зауугъун этди. «Жайны эрттен чагъында жырлаучудула къанатлыла былай къазауат этип, Дагъыстанны чыпчыкъларына уа башха туююл кёреме, – деди Атабий кеси акъылында, – была ингир алада да къыздырадыла жырларын. Баям, урушну бошалгъанына къууана болурла!»

Атабий, артха бурулуп, къарамын жашагъан отоулары таба бурду да, кеси аллына муркку эте айланнган Байханатха: «Юйюмю, жашаууму кюнча жарытхан кюнюм, – деди, кеси кесинден уяла. – Атабий, айып болсун бетинге!..»

Жашны Байханатха соймеклиги, хурмети да не уллу эсе да, кесини жашыртын ишини юсюнден анга хапар айтып тебирегенине сокъуранды. «Эссизлик эте турама, – деди ол, мангылайын бла сакъал тубюн кезиу-кезиу ууа, – ти-

ширыуну бу затха къатышдырмайым. Кёрмеймисе, айта тургъанын: «Сиз аланы табарыкъ туюлсюз, ёлгенлеге кёшугъуз да кёюгъуз», – дейди, кёзюме къарап. Угъай, быллай ишге тиширыуну къатышдырмайыкъ...»

Ол сокъураныуу болушмаса, Атабий къайда айланганын, кимлеге тюбеп ушакъ этгенин санарыкъ эди Байханатха.

* * *

Гитлерни агентлери, самолётдан парашют бла секирген жерлеринде терен къамиш ичине ташайып, жер жутханча, думп болуп къалгъандыла. Аланы ызларындан къысхатюшгенлени жетмеген жерлери къалмагъанды – алай аякъ ызларын окъуна тапмагъандыла. Кеслерин къамишге сойдургъандан бла саскылагъа талатхандан ёнге хайыр этмедиле.

Ала кюнлени биринде, тышындан келгенле элден узакъда, агъач къалауурну юйчюгюнде кече къалып кетген хапар эшитдиле. Кёзлери жанды чекистлени, – ол итден туугъанланы къолгъа этселе да, аллай бир къууанырыкъ болур эдиле. «Барып, агъач къалауурну богъурдагъындан тутайыкъ да, бандитлени къайда болгъанларын айтдырайыкъ!» – деди аладан бирлери. «Ашыкъмайыкъ, сагъыш этейик», – деди экинчиси. Ахырында, къалауурну агъач юйчюгюне жууукъ тохтап, Гитлерни шапаларын алайда сакъларгъа келишдиле, ала артха – бир тойгъан жерлерине – къайтмай, мадарлары жокъду. Агъач къалауурну къолгъа алып, керегин берип башласала уа, – бандитле аны билмей мадарлары жокъду. Сора зукку чибин тутарса аланы. Гитлерни шапалары да, къыйынлыкъны чууунундан тутуп, аман сагъатлы болуп айланганлыкъгъа, бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз деген оюм бла къанатланып, иш ахыр чекге жетсе, урходук болуп, кёкге учуп кетерик эселе да, бир затдан да артха турмазгъады акъыллары. Кеслери да бош алай, къайда болса анда, баш кечиндирип айланмайдыла, келген жерлери бла байламлыкъ тохташдырып, ишлерин бардырадыла. Бек биринчиден, ол хапарды кёкжагъаланы, жашаусуз этип, къыш желича, сууукъсуратхан. Дагъыстанны чекистлери, сауутларын да жерлеп, кими терек, кими котур артына тохтап, кырдык-ханс ичинде бауурланып, тегерекке сакъ къарай, кёзлерин агъач къалауурну юйчюгюнден алмай сакълайдыла келликлени. Аланы бирде къанатлыланы тауушлары окъуна элгендиреди.

Кёп заман ашырадыла кёкжагъала ол халда, кече жукълагъан, кюндюз тынчайгъан жокъ. Башларын терен

сагъыш бийлеген чекистле, бирде бу ишни боллугъуна ий-нанмай, ыспассызлыкъ сынай тургъанларын ангылагъанча, бир бир кёзлерине къарап, сёз а айтмай тынгылайдыла. «Бандитле, бизни былай типискиге къалып тургъаныбызны билселе, аз кёл кенгдирмез эдиле», – деп окъуна шыбырдады аладан бирлери нёгерине. Агъач къалауур юйдеди, ушкогун да инбашына алып, къайры эсе да барып къайтханын эсlegenдиле кёкжагъала.

– Бюгюн иш бир жанына болмай эсе, башха мадар этерге керекбиз», – деди къарамыйыкъ, базыкъбоюн, жютюкёз чекист. – Баям, ол таматалары болур эди.

Бирси жашла жауурунларын жыйырып къойдула ансы, ауузларындан сёз чыгъармадыла. Ол халлары бла къарамыйыкъны айтханын толтурургъа хазырлыкъларын билдирселе керек. Къарамыйыкъ, чырпы, терек ауаналарына кысыла, арлакъгъа дери барды да, терен къолну эринине жетип тохтады. «Тейри, сакъ болайыкъ ансы, ол излеген адамларыбызны юркютюп, бери къутултсакъ, сау кёрейим», – деди кеси кесине, жаргел эринине алыннган кёзлерин къакъмай къарай.

Энди ол да, бирси нёгерлери да бу жерлени билмеген адамла туююдюле, алай къолну теренлиги, агъачны, хансны къалынлыгъыды къарамыйыкъны сагъыш этдирген. Келип, былайгъа да нек тирелди, эсинде болмагъан ишни этип? Ол гурушхалыкъ да сагъышха къалдырды. Алай къарамыйыкъ, хар заманда, артыгъыракъда бусагъатда, не гитче сансыз затны окъуна чотха алгъанлай турургъа кереклисин ангылайды, – жюрютген къуллугъу излейди андан ол болумну. Аз-кёп заманмы турду къарамыйыкъ алайда, аны тергеуге не ол, не нёгерлери алмадыла, – ала турургъа онг жокъ эди, – барысы да тёгерекге-башха тынгысыз къарай ашырадыла кюнлерин. Ол терен къолну ичинде бек тынгылы тау суучукъ саркъады. Алай ол бек теренде болгъаны себепли, тауушу къарамыйыкъгъа эшитилмейди. Къарамыйыкъ, алайда табийгъатны сейирлик суратына къарап, бу жерледе нек айланнганын окъуна унутду бир кесек заманнга. Сора, сагъышларындан къутулуп, нёгерлери таба къарады. Аладан бирлери бауурундан жатхан формасында, къадалып, къол булгъагъанын эследи къарамыйыкъ. Тейри, жилиян да сюркеле болмаз къарамыйыкъ келген терклике, – ол, кёкюрегин жерден бир кесек ёрге кётюрюп, биттеу ауурлугъун эки къолуна жюклеп, чырпыла бетин тырнай жетди нёгерлери болгъан жерге.

– Тюз бусагъатчыкъда агъач къалауурну юйчюгюне ючеулен, тёгереклерине сакъ къарай, ташайдыла, – деди къарамыйыкъгъа къол булгъагъан, гургун солуу эте.

Къарамыйыкъ жарыды. Алай олсагъат окъуна бетинде бир арсарлыкъ эсленди.

– Жашла, къалай этебиз? – деди ол, нёгерлерине кезиу-кезиу къарай. Аны ол сорууу бу итлени биз, тышындан болушлукъ болмай, кесибиз хазна къолгъа этейик деген магъананы тутта эди.

Аны айтханына не ары, не бери деген болмады, тынгылауну басханлай турадыла.

– Юйчюкню къатына жууукъ тохтайыкъ да: «Бусагъатдан ючюгюз да, къолларыгъызны ёрге кётюрюп, тышына чыкъмай эсегиз, от салып, юй бла бирге кюйдюрербиз барыгъызны да!» – деп, бир аууздан къычырайыкъ, – деди къарамыйыкъ. – От ачсала, неда къачып тебиреселе, ая жокъ – ючюсюн да, уруп, агъызыргъа!

Кёкжагъаланы къычыргъанлары бла юйчюкню терезелеринден бла эшигинден ушкок быргъыланы тышына къарагъанлары тенг болду. Къарамыйыкъ терезеледен бирлерин марап атды. Андан сора юйню ичинден да ушкок тауушла чыкъдыла. Баям, бандитле, чекистлени къалайда болгъанларын кёрюп тура болур эдиле ансы, аладан къайсы эсе да къарамыйыкъны санларын сууутургъа аздан къалды – окъ аны картузуну ал жанындан тийип, къурум ийис этдирип ётдю арт жанына.

Андан сора къарамыйыкъ нёгерлерине бандитлени юслерине от жаудурургъа буйрукъ берди. Ол кезиуде юйню ичиндегиле, къачып, агъачха къутулур муратда, чартлап-чартлап чыкъдыла тышына. Къарамыйыкъ аланы бирлерин къакъды. Окъ тийген бандит, алгъа ёрге секирип, сора къычырыкъдан къырып, жерге баууру бла тийди. Аны эки нёгери уа агъачха къутулдула.

II

Атабий, Дагъыстанны КГБ-сында болгъан къагъытлагъа къарай келгенинде билген хапары ол болду. Атабий, кёп сагъыш этгенден сора, агъач къалауургъа тюберге таукел болду: ол Махмудов Асхад дегенлери уа ким болур? Аны тюз аты, тукъуму алай тюйюл эселе уа? Атабий да, мында анга болушханла да ол сорууланы тёгереклерине тепсегенлей турадыла алыкъа.

– Къайдам, аланы атлары эсимдеми турады? Андан бери кёп заман озду, – деди агъач къалауур. – Тейри, адамы, сыфатларын окъуна унутханма. Ала сау болмазла. Алгъа огъурлу адамла сунуп турдум, артдан ангыладым ажалларына къутуруп айланганла болгъанларын. Мен ангыламагъан тил бла сёлеше эдиле. Къумукъча уста сёлешген

жаш а бир келбетли. «Ногъайлыма», – дерге кюреше эди, алай ногъайлылагъа тюбей-тюбей тургъанма, аланы сөлешгенлерине ушамай эди аны тили.

– Акъсакъл, ол бизникиле юркютген кюнден берисинде къонакъларынг сени иш жокъллагъанмыдыла? – деп сорду Атабий агъач кълалауургъа.

– Угъай. Андан берисинде мен да тышына сагъайгъанлай турама, – деди къларт, акъ сакълалын бла мыйыкъларын кезиу сылай. Агъач кълалауурну жыл саны келгенликге, бу таза хауада жашагъланы ючюн болур ансы, бети сыйдамды, кълзери жютюдюле, аякъл, къл ол кълмылдатыуу да жашауу алгъл ургълан адамгъл ушатадыла аны. Айтхан сълзю да кесгин. Атабий аны бурунун баппушну бурунуна ушатды. Андан сора, чырайына тасха тюшюрген зат эслемеди.

– Соргъланны айыбы жокълду, сиз а не адамласыз? – деди акълсакъл.

– Биз а, сени кълонакъларынгы излеп айланнган адамлабыз, – деди Атабий ѓз тилинде. – Кълыралны бек ышаннгылы адамлары, айтдырмай кълыймай эсенг.

Къларт сагълайды. «Не кълонакъл хапарды бу? – деди ичинден ол. – Бусагълатда мени кълонакъларым сизсиз».

– Оллах-биллях, ол биягълында мен айтхан келбетли жаш кълумукъл тилде тюз сенича сълеше эди, – деди къларт. – Алай айтханлыгълыма, Совет властълан юркюп, тышындан келип, мында кълп миллетни адамлары жашайдыла. Ким биледи, аладан окълуна болур эдиле ѓлгени, сауу да. Угълай, угълай, жангылып жаншай турама, ол ѓлген Дагълыстанны кесинден эди. Была, сиз айтханча, Совет властъла душманлыкъл этген кълауумладан эселе, алгълыннгы бийлени адамлары болсала керек. Ансы Совет властълны гыржынындан тойгълан адам анга къл ол кълтюрлюк тълуюлдю.

Бир заманда агълач кълалауурну ити кълылыкълсыз юрдю. Къларт, Атабийлары келгенлей окълуна, аны тагълып кълыйгъланды. Парий, кимге эсе да асыры тартдыргъландан, боюну бууулургъл жетишди, ауузундан келген кълмюгю жаякъл жанлары бла барадыла. Атабийлары да сагълайдыла, сауутларына жабышдыла. Къларт эшикке чыкълды. Арбазына тюртюлген хауле итни кълрдю да, аны алайдан кълыстап, кесини итин тынчайтып кълайтды артха.

– Тейри, жашым, кълулугълугълуз бла жюрегигиз а бирге келише болмаз дейме, – деди акълсакъл, Атабийге ышарып къларай. – Ит хыны юргенликге, аллай бир нек сълкълдыгълыз? – Атабий къллюп кълыйду ансы, жукъл айтмады.

Энди ол жаланда кълумукълча сълешеди. Аланы тиллерин ангыламагъланла да бардыла Атабийни нѓгерлеринде -

бир къазий къумукъ жаш бла орусла; къарт а кеси тилинде къыздырады хапарын Атабий бла.

– Тамата, ол адамланы халларында, тюзю, сёзлеринде, кеслерин журютюулеринде сен энчи эс бургъан шарт болгъанмыды? – деп сорду Атабий.

– Эссиз адамла туююл эдиле. Радио эсе да, патефон эсе да бир затлары да бар эди. Не адамласыз деп соргъанма мен алагъа. Сиз айтхан да, ала айтхан да бирге келишеди: Къыралны душманларын излеп айланабыз деп къойгъан эдиле.

* * *

Атабий кеси кесине айып этди, иши бармазын ангылагъандан сора. Ол айланган-жюрюген жерледе бир да бир умут этдирир шартха тюбемегенди. Жилтини узакъдан кёрюне башлагъан жерге жууукъ баргъанынлай, ол да ёчюлюп къалады; кесини тюнгюлгенин таматаларына билдирирге да базынмай, кечесин жукъусуз ашырады. Жашагъан дуниясында бир затдан къоркъмагъан жаш энди агъач къалауурну юйчюгюне кеси жангыз барыргъа арсарды. Тюберге уа керекди. Ол Махмудов Асхад дегенлери ким болур? Атабий органланы юсю бла сюрюшдюргенди Махмудовну. Болгъанды аллай адам – Махмудов Асхад Асхадович деп биреу, Махачкъалада туууп ёсген. 1942 жылда урушда ёлгенини юсюнден юйюрюне къагъыт келгенди. Аллай къагъытны немисле уа жарашдыралмаймыдыла деген соруу тууады былайда. Атабий анга да эс бургъанды. Махмудов Асхад Асхадович бир антлы тенгини къолунда ёлгенди. Ол Махачкъалада жашайды – ишни къалай болгъанын жик-жиги бла айтады. Агъач къалауурдан тюз жууап табарыкъма деп да ышанмайды Атабий, алай энтта бир кере тюбемей болмайды.

* * *

– Тейри, жаш, – деди къарт, бу жол Атабийге хазна кёзкъаш бермей, алайда тюзлюкню шагъатыча сюелген кюмюш бетли къайын терекге сагъышлы къарагъанлай, – бу сизни къауумда, Гитлерни анасын къатын этдирип къайтханланы юслеринден айтама: «Урушха арсарсыз кирип, ёлюм бла арамы айыргъан кишиме мен», – демегенигиз жокъду. Сёзсюз, тюздю айтханыгъыз. Биз да мында балгъа-жаугъа батылып жашамагъанбыз. Ачдан, къайгъыдан тилибиз, кюнубюз да тутула ашыргъанбыз жашауубузну хар сагъатын... Элни уа жаз да, къыш да къара туман бас-

ханлай. Бусагъатда ол сёзлени манга айтдыргъан — сени менсиниулюгюнгдю, иги жаш! Ма алайды, биз да къанатлы-ланы эрттен жырларына тынгылап турмагъанбыз.

— Айып этме, тамата, сени жанынга тиер акъылым жокъ эди, — деди Атабий, агъач къалауурдан кечгинлик тилегенликге, кеси халы бла ойнап айланмагъанын ангылата. — Заманла жарыкъ да, жарсыулу да жырлайдыла. Мен къуру кесим сынагъан сунмайма къыйынлыкъ.

— Урушдагъы, тышындагъы да къыйынлыкъ сынар ючюн къалмагъанды, — деди къарт. — Ол бери келе айланганлада сиз излеген адам жокъ эди: Махмудов Асхад деген тукъумну бла атны ауузларындан чыгъарып эшитмегенме.

Къарт бир кесек сагъыш этди да, сора былай къошду: «Не сейир, ала мени къатымда бир бир атларын окъуна айтмагъандыла».

* * *

Бандитледен бирлерини тукъуму Махмудов болгъанын ишексиз тохташдыргъанды Атабий. Ол дагъыстанлы туюлюдю, — къайдан болгъанын а алыкъа билмейди Атабий. Махмудов Север Осетияда Пригорный районну совхозларындан биринде, бешинчи баракда бёлек заман жашап, андан Къазахстанга кетгенди. Энди Атабий, жаланда кесин жапсарыр сёз излейди ансы, Махмудовну табалмазлыгъын ангылагъанды. «Атабий, кюн нюрюн жайгъан заманда, кёкге къара. Жулдузла, ай чыкыгъан чакъда да къара кёкге. Ала барысы да санга нёгерлик этерле. Байханатха керти сويمеклигинг да болушур санга, кёгет тереклеринг ёсген баханганда сабий тауушла да эшитирсе, заман жетип».

Ол эр киши ауаз къанат къакъдырады Атабийге, — ким эсе да анга бир къууанч хапар келтирди да, ол эртенлик кюнню нюрлю таякъларыча жайылды халкъгъа. Басхан жери оюлуп баргъанча, къайгъылы Атабий къайгъыладан азат болгъанына къууанды. «Тейри, Махмудов, жер жарылып, ары кирип кетмеген эсе, табарма, адамлагъа быллай бир азап чекдирген мажюсюню эшигин да жабарма».

III

Кюнню ауурлугъу кетгенликге, сахарда къызыулукъ хазна сынтыл болмагъанды, — не юйде, не тышында солур онг жокъду, — хауа айланмайды. Аны себепли халкъ Каспий тенгизни жагъасына къуюлгъанлайды. Байханат бла Атабий, тенгиз, терек салкъыны къайгъы да этмей, къы-

зыулукъну азабын кеслери алларына кётюре олтурадыла Махачкъала шахарны менме деген къонакъ юйюню сайлама отоуларындан биринде. Атабий арт кезиуде иги да жегил, огъурсуз да болгъанды. Ол Байханатдан уялады ансы, китапха жазаргъа жарамагъан сёзлени айтып, кёлюн чёкдюрюрге да угъай дерик туююл эди. Аны ол чекге жетишдирген ишини алгъа бармагъаныды. Атабий бла Байханат Махмудовну ызындан, Къазахстанга атланып тургъанлай, бир башха тюрлю хапар келип, быланы жоллары кесилди. «Махмудов Асхад Махмудович (сиз излеген Махмудов Асхад Асхадович ол болур, баям), Ата журт урушха жигер къатышхан адам, тамата лейтенант, биз болгъан жерден, Къазахстанны Чимкент элинден Дагъыстан АССР-гъа 1946 жылны июль айыны 26-чы кюнюнде кетгенди...»

Къазахстанны КГБ-сындан Махачкъала шахаргъа келген билдириуде аллай тизгинле бар эдиле.

Бу адамны, ийне болуп, гебен ичине кирсе да, тапмай къоймазгъа ант этген Атабий энди, асыры сагъышлыдан, пашып къалыргъа жетишгенди. Олсагъатда тютюн, аракъы ичсе да, жүреги къанарыкъ сунмайды. Байханатда уа жатанда бир къайгъы барды – Атабийни къыйналгъанына къыйналады. Ол бусагъатда бек тынч кёллю болургъа, сабыр сёлеширге, сабыр атларгъа керекди. Ауурлугъу иги да корлагъан Байханатха алай дохтурла айтхандыла. Байханат, къалын къашларын къаты туююп, терен сагъышха кетип тургъан Атабийге жангыдан къарады да: «Бу жарлымы жаны темирден ишленнген болур? – деди. – Бу къыынлыкъда, «Отдан чыкъ да – жалыннга» дегенлей, уруш азабын сынагъаныбыз азмы эди бизге?»

Байханатны кёлү толду. Атабий, ёрге алай хыны туруп, аны эсин кесине бурмаса, сёзсюз, жилярыкъ эди Байханат.

Умутундан арталлыда тюнгилюп къалмагъан Атабий, излеу ишни неден башларгъа кереклисин жаппа-жангыдан хыйсаплады да, терезеге жууукъ барып, иги кесекге дери шышына къарагъанлай турду. «Ташны, терекни, кырдыкны да жанлары бар эсе, сора была ол мурдарланы къайдагъыларын бизге нек айтмайдыла? – деди Атабий кеси акъылында, къонакъ юйню къатындан узакъ болмай ёсген акъ тереклеге бла аланы тюплеринде кюн сайын сугъарылгъан къалын кырдыкга эс буруп. – Бюгюн манга болушлукъ бек керекди, тилейме, болушугъуз!»

* * *

Арыгъан-талгъан деген эсине да келмеген Атабий эки нөгери бла жолгъа бек эртте атланды Дагъыстанны тау эл-

леринден бирине. Аланы атларыны эсириклерине к'анатлыла ок'уна эс бура болурла дерсе – шахарны кенг орамыны эки жанында ёсген чопалбаш терекчикледе, эрттен жырларын бир бирге эришип к'ыздырг'ан к'анатлыла, атлыла кёз туурадан ташайг'ынчы, шум болг'анлай турдула. Ол шошлукъ Атабийни бек сейирсиндире болур эди ансы, тегерегинде тереклени, ташланы, к'анатлыланы да тиллери тутулуп к'алг'ан сунду. Атланы пырх-чырхларындан ёнге, бир жерден бир таууш эшитилмейди. Атабийни нёгерлери ок'уна сёлешмей барадыла, тил тутхан кибики. Жол жанларында юслерин боз бук'у басхан тюртю, юлёк'у терекле ок'уна мудах кёрюндюле Атабийге. «Хоу бир да, кесими к'ыйг'ыларым, саг'ышларым хорлаг'андыла да, андан кёрюнеди манга хар зат да мудах», – деп, жаш кесине кёл этдирирге кюрешди. Шахарда арталлыда хауа айланмай, аман саг'атлы болуп жашаг'ан жашла, тау этеклерине жууук'лаша башлаг'анлы, эрттен аязны хычыуунлуг'уна тынгылап, дуния зауук'луг'ун аладыла. Юйлери анда-мында таула к'ююнуна, черек боюнуна к'ысылып ишленген элни кёргенинде уа, – кесин Холамг'а тюшюп к'алг'ан сунду. Тауладан ург'ан шош жел мында хар затха да жан салг'анча кёрюнеди к'онак'лаг'а. Бир кесек заманга Атабий чууакъ кёллю болду; энди аны жүрегинде мудахлыкъ к'айг'ы тынгысызлыкъ да жокъ, – ала барысы да к'анлы душманны тузаг'ындан к'утулг'анча болдула. Тюш кёре турады Атабий. «Кёзлерине к'ан чапхан фашистле, бу жерлени бизден сыйырг'а кюрешгендиле, – деди холамлы жаш, тууг'ан элини ташы, сууу бла ушакъ этген сунуп кесин. – Уг'ай, тюзлюк кеси ишин этмей к'оймайды – малг'унла бизге к'азг'ан уруларына кеслери тюшдюле».

К'алай насыплыды бусаг'атда Атабий, – бу элни адамы, гюлю, кырдыгы, ташы, сууу да тауча сёлешдиле. «Былай жерледе жашамаг'анла жарсысынла, ёмюр к'ысхады деп. Тауну к'ууаты, эрттенликни ышаруу, бу сейирлик арбазланы толтург'ан сабийлени кюлгенлери жарытады элни кюн сайын, аны кюн сайын дунияг'а жангыдан жаратхан да аладыла, тейри, – деди Атабий, – бу жерден айырылыуну к'ыйынлык'ы – динден айырылг'анны к'ыйынлык'ындан башха болмаз, мен дуниялык'дан жукъ ангылай эсем».

* * *

Кюн тюз элни тёппесине жетип тохташды да, бу бийикликде ок'уна хауаны к'абындырып, элни адамын, малын да тынгысыз этди. Атабийлары быллай затха юйреннген-

лери ючюн болур, кюнню алай къыздыргъанын хазна сезмейдиле. Ала, не сельсоветге, не колхозну оноучуларына бармай, келип, школну директоруну юйюне нек тюшюп къалгъанларын кеслери окъуна иги ангыламадыла. Артда билдиле, бу тау элчикге келген къонакъланы, бир мадар болуп, къолдан ычхындырмагъанды школну директору. Жыйырма жылдан артыкъ заман болады ол бу къуллукъну къыздыргъанлы. Жыл саны жетмишден атлагъан Казбек Алиевич Алиев, къонакъларына къууаннган къууанчын кёкюрегине сыйындыралмай, сёзюн неден башларгъа билмей: «Сизни келлигигизни сезип, тёшегимден танг жарыгъы бла бирге туруп ачханма эшигибизни къадауун, – деди ол. – Тейри, тау аязы кюйдюргеннге уа ушамайды сыфатыгъыз...»

Баям, Алиев келгенлени кимле болгъанларын билирге суюдю. Аны ахыр айтымы ол затха бурду къонакъланы эслерин.

– Биз да бир жумушла бла ёрлей келгенбиз элигизге, – деди Атабий, картузун, башындан тешип, къолуна ала. – Ючюбюз да Махачкы таданбыз.

– Ой жигитле, къууанч бла айланыгъыз, – деди школну директору, – бу элде мен танымагъан адам да жокъ, хапарым болмагъан иш да жокъ... Махтаннганмы этдим, бир биригизге нек къарашдыгъыз?

– Угъай-угъай, тамата, сенде аллай зат эслемегенбиз, – деди Атабий, – кесибизге керек адамны тапханыбызгъа къууаннган этдик... Бизге Махмудов Асхад Асхадович керек эди.

– Ой жигитле! Бизде Асхад Асхадович жокъду, – деди Алиев, – Махмудов Асхад Махмудович а барды. Ахшы адам. Ёз элибиз. Фронтда къан тёгюп, орденле алып, офицер да болуп къайтханды. Бирге ишлейбиз. Къумукъ тилни бла литератураны окъутады. Махтаулу устазды. Тюнене бир фронтчу тенги бла къоншу элге ётгенди. Бююн ингирге къайтырыкъды. Сиз Махмудовични тенглери болурсуз?

– Хау, татлы тенглебиз, аны кёре келгенбиз, – деди Атабийни тенглеринден бири, директор сёзюн бошар-бошамаз.

– Болса аллай жаш боллукъду. Къолубузда ёсгенди.

– Къазахстандан къачан къайтханды?

– Хау, ары барып да къайтханды.

Юйню ичин шошлукъ бийледи. Къалын агъачда кече арасында кеси жангыз къалгъанча болду Атабий. Бирде, къутургъан суу ташдан ташха секире барады. Жаш, къайыкыгъа минип, ахшы умутларына ашыкыгъанча, бек тири жюзеди. Бирде, Атабийни жанына къоркъуу тюшеди: жипиге батылгъанча болады; бирде, элия уруп, деменгили те-

рекни юсюне аудуруп, эзип къояргъа жетишдиреди. Бирде уа, гюняхсыз сабийлиги келип, башында эркин турнала учадыла.

«Кимди Асхад Махмудович? Аны фронтчу тенги уа кимди?»

Атабийни сылхыр этерге жетишдирген ма ол сорууладыла. Асхад Махмудович, Алиев айтханча адам эсе, Атабийни излеу жолу алыкъа узакъды. Энди директорну сёзлери Атабийге, кёз алдауча, сууукъ кёрюнедиле. «Керек, керексиз жерде да къор-садагъа болуп сёлешген адам алады жанымы», – деди Атабий.

«Холамлы, тюз бусагъатчыкъда Алиевни жай кёкге ушатып тургъанса. Олсагъатда не болду санга?» – деди бир эр киши ауаз.

Атабий уялды, кечгинлик тилерге къатында адам таппады, – нёгерлери да, Алиев да тышына чыгъып эдиле. Ол сёлешгенни да кёрмеди, тегерегине къарап.

* * *

Ауанала келген кибик, бек шош келдиле элге Асхад Махмудович бла аны нёгери. Бата баргъан кюн, уллу ёртенча, къып-къызыл болду. Сюрюуден къайтхан малла тар орамны сют, кырдык ийисден толтургъандыла. Сюрюучю уа, жарсыуу хорлап, жырыны макъамы эсинден кетген жырчыгъа ушап, таягъыны ауурлугъу окъуна сау гебенни ауурлугъундан кем кёрюнмей, кючден атлай келеди, къарамын жерден хазна алмай. Ол Асхад Махмудовични туугъан къарындашыды. Сабийчикле, чабып барып, элге кире келген Асхад Махмудовичге тюбеп, аны сыйлы къонакъла сакълагъанларын айтхандыла. Асхадлары элге киргенлерин Атабийлагъа да билдиргендиле сабийле. Энди сюрюучю, Алиевни къонакълары кимле болгъанларын билип, артха къайтып, эл къыйырында чучхурла къатында къалгъан къарындашына толу хапар берирге керекди. «Сууукъ боран жунчутхан кибик, нек жунчуду мени къарындашым, болгъанын къалтырауукъ алып?»

Сюрюучюню жашаусуз этген ол сорууду.

Атабийлары сюрюучюден алгъа болдула да, Асхад Махмудовични бла аны нёгерин ортагъа алдыла, – бир тюрлю даурсыз бой салырларын изледиле. Асхад, кёкжагъаланы сёзлерин, кеслерин да къара шайына тергемегенин ангылата, ёхтем келди къатларына. Нёгери уа, тобукъланып, башын жерге тиреп тохтагъанды. Аны жорегини ачыуу ачыкъ жарача ачитханы билинип турады, – жан-жанын ашайды.

Асхад Махмудович, артха къайтып, нёгерини къолтукъ-

ларындан тутуп, ёрге сюерге кюрешди. Болалмады. Ол, жангыдан жерге бауурланды да, алгъыннгы халына келип, арталлыда жаны болгъан адамгъа ушамай, не аягъы, не кёлю кысмылдамай тохтады.

Асхад Махмудович дагъыда кюрешди аны ёрге кётюрюрге.

— Къыйнама бу жансыз затны, — деди Атабий Асхад Махмудовичге, — нёгеринг урушда къырылгъан шуёхларыгъызны жияуларын этеди. — Тур ёрге, хомух болма, — шибия чыбыкъланы къыл кёбуз этип, жияр заманынг жетгенди. Тилингми тутулгъанды?!

— Мени нёгерим тилсизди, кёулакълары да эшитмейдиле, — деди Асхад Махмудович.

— Ой, факъыр жан а, — деп, Атабий кёлю бла жарсыгъан сундурду.

«Тилсиз» ёрге кётюрюлдю да, тегерегинде адамлагъа хазна эс бурмай, кетип тебиреди. Аны къарамы пашхан адамны къарамына ушады. Сора, биягъындача, аямай кычырыкъ этди.

— Жюйюсхан «комиссар», сабыр бол, акъылынгы башынга жый, энди сен бизни кёлубуздан кёутуллукъ тюйюлсе, — деди Атабий, ауазын кётюрюп, хатдан тайса, харам къаны къара ташлагъа жагъыллыгъын ангылатып.

— Тузакъдан азат эт мени, — деди Батырбий, Атабий таба бурулмагъанлай... — Мени къайдагъымы кишиге билдирме, — мени ёлгеннге санап кёюгъуз.

— Да, хау, бу таша жерлеге кирип, артха жол излемей, бек тынч жашайса, харам къан.

— «Аманны аман бла кёуума, къанны къан бла жуума», — дейдиле, Атабий. Сагъыш эт, мен саудан ёлю, бир бедиплик жанма. — Батырбийни ауазы жанындан тойгъан тутмакъны ауазыча эшитилди.

— Жашынга, къатынынга бек жаным ауруйду. Махмудов шуёхунг, Къазахстаннга барып, Иллеукаладан хапар алып къайтханын да билеме. Аланы намысларына сени дуниядан кёуругъанынг игиди...

Онбешинчи башы

I

Байханат кёп тиледи Атабийден, Холамны кёре кетейик деп. Алай Ата журтунда аны киши сакъламагъанын билген жаш жанындан сюйген къатыныны айтханын этерге унамады.

— Келе келген жолларыбызда сынагъан къыйынлыкъ-

ларыбыз тамамдыла, – деди Атабий, Байханатны кёзюне къатып, онг къол аязы бла аны чачын артха сылай. – Сора, барып, адамы угъай, сау киштиги болмагъан элни кёрюп, жүрегибизни жармайыкъ, халал бала. Барып, анда тузакъгъа тюшген къанатлыча, кеси кесибизни талап, жыртып, тобукъларыбызны да туююп къайтырыкъбыз артха. Байханат, анда хауада эркин учхан гёбелекге окъуна сукъла-нырыкъбыз... Бусагъатда терсни-тюзю сюзе айланыр онгубуз жокъду, – Аллахны келечиси биз туююл. Алай биз терсликни аллында тобукъланып жиясакъ, сыймегенле-рибиз кёл кенгдирирле. Аманлыкъны ишин этгенле уа, ийнан сен анга, – кеслери аманлыкъгъа тюберле, эртте-кеч болса да. Заман тохташдыргъан низамгъа бой салып жа-шамай онг жокъду бизге, – кёлубуз-аягъыбыз къысхады-ла. Жолубуздан аз да тайышханыбызлай, тукъумубузну тарых тамырын къозгъап башларыкъдыла.

– Кесинге жалгъан даража излеп кюреше болурса дей-ме, Атабий?! – деди Байханат, сёзюн оюннга бура.

– Угъай, ариу къыз. Киши жырын а жырлаялмам ёмюр-де да, алтындан ишленнген арбасына минсем да. Сени, мени кибики аскерчилеге кёлсюзлюк да ушамайды. Антым бар-ды халкъымы, къыралымы кертти адамы болургъа. Аны буз-мам, акъылым, кючюм жетишген къадар.

– Бу жол а таза да кёлюнг бла махтандынг, жашчыкъ. – Байханат кюлдо. Сора, олтургъан жеринден ёрге кётю-рюлюп, Атабийни боюнуна тагъылды.

– Байханат, махтанмайма, – деди Атабий, юй бийчесин къаты къучакълай, – атамы осуяты алай болгъанды. Аны сёзюн а дуния мюлкюне окъуна алышмам.

– Атабий, ёмюрден ахыргъа бийим, патчахым, ханым да сенсе, – деди Байханат, эрин бютюнда бек эркетип.

– Мени уа къурч къалам, бийлик жерим, бюгюлмезлик аскерим да сенсе, – деди Атабий.

II

Адамлары урушдан къайтмагъанланы сарнагъанлары Атабийни бла Байханатны акъылдан шашдырыргъа жетиш-дирди. Табу, Атабийни уа урушдан сау къутулгъанына сокъурандыргъан окъуна этдиле, – кыйын эди ол кыйын-лыкъны кётюрген. Атабий, ёлгенлени юсюнде кесини бир уллу терслиги болгъанча, олтура эди, юй ичинде баш кийи-мин да тешмей, жерге къарагъанлай, эринлерин чайнагъан-лай. Хар тиширыуну сарнагъаны анга: «Сатхыч, сатхыч!» – деп эшитиле эди.

Иллеука да келди, кёнакъланы кёре. Аны кёзлери Ата-

бийге аралгъанлай турдула кёп заманны. Ала Атабийге: «Ол иймансызны уа кёрмегенмисе?» – деп сора эдиле.

* * *

Турсунбай, Дюгерханны эри, фронтдан къайтып, колхозгъа оноу этген адам, Атабийни бла Байханатны къазауатдан сау къутулгъанларыны, юйюр къурагъанларыны, экиайлыкъ кыызчыкъларыны къууанчларын да бирге этди.

– Жарлы жүрегим жангыдан жарыды, – деди Шерипа, жашыны къатында олтуруп, кесини къол аязын аны къол сыртына салып. – Башыбыздан къыйынлыкъ басханлай жашайбыз. Да не этерикбиз, къыйынлыкъгъа тёзерге юйренмейми къалгъанбыз!

– Таукел жүрекли анам, – деди Атабий, сабыр, шош, жаланда Шерипаны кесине эшитдирип.

– Жашым, Аллах насыбыбызны алмасын, умут юзюбем. Саула урушдан къайтханлы кёп болады. Сен а жокъ. Байханат бла бу ишни этгенинг а битеу кёрген къыйынлыкъларымы унутурча къууанч берди. Аллах бири биригизден айырмасын!..

Атабий, ёрге кётюрюлдю. Шерипа, аны къолундан тутуп, энишге олтуртду.

– Бек къыйналдынгмы, балам? – деп сорду ана.

– Анам, бу дуния жаханыминден сен хапар сорма, мен а айтмайым, – деди Атабий, жаягъын Шерипаны жаягъына къаты кысып.

2000-2001 ж.ж.

*Ингир ахшы болсун,
суймеклик!*

ПОВЕСТЬ

Мен дуниягъа жаратылгъанлы, бюгюн, 1992 жылны август айыны онунчу кюнюнде, тамам жыйырма бла төрт жыл болду. Кёп жашагъан кёпню кёреди дегенлерини тюзлюгюн тежеп кюреширигим жокъду, алай мен дуния жарыгъына кёз ачханлы кёргенни сексен жылына аякъ ургъан Шахым улу Алийхан кёрмегенине уа ишексизме. Отузунчу жыллада кёол салыргъа юйренеме деп, бир кесек аман сагъатлы болгъанды ансы, ёмюрю ёре кёуллукъчулай кетди. Кесин да анамы анасы Фердау окъутханды. Манга аны атын атагъан хапарлары барды. Ыннам халкъ скойген, хар кимге да игиликни излеген адам болгъанды деучюдюле.

Фердауну школгъа барырын скоймегендиле ата-анасы. «Жашла окъусала тамамды, таулу кыызгъа неге керекди билим», – деп кёойгъандыла. Артда, айтханлары болмазын ангылагъандан сора, кызыны, ортагъа алып: «Школну хапарын тохтатсанг, Нальчик базарына барып, сайлап, кёзюнг къарагъан кёобузну алып берейик, Къуран окъургъа да салайыкъ», – деп кюрешгендиле. Алай, кызыны окъургъа тартдыргъанын толу ангылагъандан сора, чырмау болмайдыла, – билимли болса, бирлеге жарар деп, кеслерини ахыр оюмларына бой салып кёоядыла.

Ыннам элде школну бошагъандан сора, Нальчикде Окъуу шахарчыкъда, ызы бла педагогика институтда билим алгъанды. Аллай даражагъа биринчи болуп жетишген тиширыу болгъанды ыннам. Ол эртте кетгенди дуниядан – бу ёмюрю алтмышынчы жылларында, таулу халкъ эллерин, школларын, колхозларын жангыдан аякъ юслерине салып, школда директор болуп ишлей тургъанлай ауушханды, – мен дуниягъа жаратылырдан тогъуз жыл алгъа. Эри уа, аппам – Къурман, Уллу Ата журт урушдан къайтмагъанды. 1943 жылны май айында фронтдан ахыр къагъыты келгенди, андан сора аты-чууу чыкъмагъанды. Ол да бизни колхозда белгили адам болгъанды: ферма тамата, председатели экинчиси. Правленни къауумундан а бир да кетмегенди.

Шахым улу Алийхан да аппамдан уллу кёуллукъгъа ёрлемегенди бир заманда да. Ат белинден а тюшмегенди. Урушха да бармай кёутулгъанды, къаллайла этгенин а киши да билмейди. Мени туугъан кюнюм бла алгъышларгъа бу жолда бек алгъа ол келди. Алийхан бир уллу чулгъамны

кѡлума тутдуруп: «Насыплы бол, кѡуанчлы жаша, кѡзым», — деп алгъыш этгенинде, не айтыргъа билмей, асыры жунчугъандан, кѡлларым кѡалтырап, энишге кѡарагъанлай турдум. Бир кесекден башымы кѡтюргенимде, анам амалсызлыгъымы халымдан танып, аз ышара сюеле эди. Ол манга кѡз кѡысды. «Теличик, Шахым улун бююннге дери кѡрмегенмисе?» — деп сора эдиле аны кѡзлери манга.

Бир жанына бурулдум да, кесими отоуума ташайдым. Анам юйге кѡонакѡла келликлерин билгенча, аш-суу хазыр этгенди, ичги да алгъанды.

— Угъай, мен олтура турмайма, сау бол, Акѡбийче, — деди Алийхан анама. — Фердаугъа алгъыш этейим деп келген эдим. Ол мени туудукѡчугъум бла теппе-тенгди. Аны себепли бир да унутмайма августну онунчу кюнюн. Дагъыда, былайда, кѡоншуда, бир бирни жокѡламасакѡ, айыпды. Тиширыулагъа тилеп кюрешгенме, барыгъыз да, ол сабийге алгъыш этигиз деп. Алай уялгъан этебиз деп, унамагъан дыла.

— Бир да, эки да айтма, Алийхан, алай ѡретинлей кетерик туююлсе. Фердауну атасы да бусагъат жетеме деп сѡлешгенди. Ма, машина таууш эшитиледи, жете эсе да алайды.

— Ичги бла кюрешгеним жокѡ, ашны да айырып ашап башлагъанма, — деп, Алийхан атамы келгенин эшитгенде, бютюнда бек ашыкѡды.

— Аллах бирди, Алийхан, аш жарашмагъан адамгъа уа ушамайса, — деди анам.

Ол заманда Алийхан уллу кѡллары бла тѡртгюл быдырын сылады. Ызы бла уа кѡып-кѡызыл кѡалын уууртларына да кѡатылды кѡол аязлары бла.

Анам алай айтхандан сора, эшикни жѡписинден Алийханнга тюрслеп кѡарадым. Кертиси бла да аны бир бек саулукѡлу адам сундум. Эки аягъын да кенгирек салып, базыкѡ бутлары кѡнчегини бутлукѡларына кючден сыйынып, жауурунлары кѡлегини аркѡасын асыры кергенден, ол да атылыргъа жетип, сюеле эди Алийхан юйню ортасында. Баш кийими жокѡду, алыкѡа чачы кѡалынды, бурмады, хазна акѡ окѡуна кирмегенди. Бир сыйдамбет, фахмусуз поѡтле болуучудула, алагъа ушаш бетинде жыйырылгъан жери да жокѡду. Бирда-бирда жашауунда кѡыйынлыкѡ сынамагъаны билинип турады. Бурунуну, кѡюню, кѡашыны ишленгенлеринде да чурум табарыкѡ туююлсе.

Атам келмеди, машина таууш бизни юйню кѡатындан узайып кетди. Баям, анамы «Аш жарашмагъан адамгъа уа ушамайса», — дегени ачюму тийген болур эди, ол былай айтды:

— Акѡбийче, анангдан туугъанлы мени сындыргъандан

болмадың. Быллай бир келепен нек кёрюннген болур эдим санга?! Сени хатангдан жашауум к'яппа-к'ярангылай кетди.

– К'юй болмачы, эски хапарланы. Атам бла теппе-тенг кишисе сен!

– Ол сёзюнг бютюнда бек чанчылады жүрегиме. Сора мен сени атанг бла тенг кишиме деп, жатып, ёлюп к'ялырг'ямы керекме? К'ялай мурдарса. Манга берген к'ыйынлыг'ынг ючюн, Уллу Аллах иймез. Бюгюн да, туудук'яларым тегерегиме чабып айланган заманда да, жүрегим да, кёзлерим да сени излегенлей турадыла. К'ялай ог'урсуз-са, к'ялай мурдарса сен. Энди мен излеген жаланда бир затды – соймеклигими чыраг'ы ёчюлмегенин ангылап, туюбегенибиз сайын ариу сёзюнг, ариу халынг бла кёлюмю кётюре тур. «Мени хатамдан соймеклик отунда к'яра кесеу болг'ан жарлы Алийхан», – деп, жан аурута тур.

– Охо, сен айтханлай эте турурма. Энди: «Ёлген кюнюмде бир иги жилия», – деп да тиле, – деди анам.

– Уг'ай, аны уа тилерик туююлме.

– Нек? – Анам кесин Алийхандан онглу болг'анына – жашлыг'ына махтанып, сёзю, ёзюн жүрютюую бла аны кёз кёре тунчук'дурадан-тунчук'дура бара эди. Мен к'ятларында болсам, анам, баям, алай тереннге кирлик туююл эди, алай мен да отоумдан чыг'ып, аланы к'ятларына барып, суюлирге базынмайма. Кесим уялг'анданмы, ог'есе аланы уялтмайым депми – билмейме.

– Ак'бийче, мен тилегенликге, жилирык' туююлсе да андан.

– Да нек жилимайма?.. Аз ариу сёзюнгю эшитмегенме да, аз к'яalach-конфетинги ашамаг'анма да. Ол хурметинги унутсам, Аллах кечмез манга. – Анамы сёзлери Алийханны сындырг'анча эшитиле эдиле манга.

Андан арысында Алийхан бир сёз да айтмады, мудах болду, к'яарт кишини кёлю толду. Ол эшик юсюне жетгинчи, хар атлаг'аны сайын ары бла бери тентирегенча кёрюндю. Алийхан онг к'юлу бла эшикни сабындан тутханлай турду. Сора башын ёрге, ауур жүкюню кётюргенча кётюрдю да, анам таба жүтюю к'ярады. Алай аны кёзлеринде ог'урсузлук' уг'ай, ог'урлулук' эсенди. К'ялай кёп затны юсюнден хапар айта эдиле Алийханны кёзлери. Анам аны алай аралып тург'анын эслегенинде, кеси сёзлерине сок'уранганча, Алийхандан кечгинлик тилегенча, кёксюл кёзлерин энишге бошлады. Хау, энишге бошлады, ала Алийхан табаг'а, алг'ынча, таукел, сындырыгулу к'яарамайдыла. Мен ангылаг'андан, ол базынмаг'анлык' этеди ансы, ол-саг'атда Алийханны к'ючак'ларык' эди.

— Аланла, ёмюрден ахыргъа бу къарт-къуртланы илишанлары болуп къалдыкъ да, — деди анам, Жашарбек бизге келип, кёп олтуруп кетгенден сора, ариу акъ тишлерин ачып, ышаргъан сагъатында, бютюнда суюдюмлю кёрюне. Алай чамланганмы этди, огъесе лакъырдамы, — айтхан сёзлеринден мен ангылагъан болмады. — Мен Жашарбекни акъылына, сыфатына чурум тапмайма. Алай къартды, къызым, артда сокъуранырса. Кюн сайын «Ингир ахшы болсун, суюмеклик!» — дейди да келеди, бизден да уялмай. Не хыликкя ишди бу?! Аллах бирди, ол менден кёп кичи туююлдю. Кёремисе аны, къарт къыжнайны.

— Анам, сени ангыларгъа бек къыйынды; бир кюнюн — жаз, бир кюнюн — къыш, — дедим. — «Суюмеклик ёмюрде да къарт болмайды аны татыуун ангылагъан адамгъа», — деген сен туююлмюсе, анам? «Бусагъатда бир сибиртгиууатла бардыла да, ала бла къош болгъандан эсе, Жашарбекча, акъылы тохташхан адам бла жашау этген кёп да игиди», — деген сен туююлмю эдинг?! Ким биледи, бу ишни юсюнде мени жукъудан уятхан сен эсенг да алайды.

Мени къолларым, эринлерим къалтырадыла. Не заманда да анамдан ич сёзюмю жашырмагъанма, бир татлы тенг къызлача, ушакъ этгенлей туруучубуз. Бу жол а, ол сёзлени айтханымдан сора, бетим, мыдыхха тутханча, къызды.

— Охо-охо, не кесинги ёлтюресе? — деди анам, печъге жууукъ салынып тургъан терен табакъны башын ачып, эрттенли ийленген тылысыны ачыгъанын бла ачымагъанын кёре. — Муну кюн сайын юйге «Ингир ахшы болсун, суюмеклик!» деп киргени асыры ачыу тийгенден, къарыным бургъан этеди.

Ол алай айтханда, аямай кюлдюм.

— Кюл, хайда кюл, аямай кюл!

— Да жилягъанмы этейим, анам?

— Жилягъан да, кюлген да этме.

— Сёлепген а этейимми?

— Жаншама... Аллах бирди, жаягъынга урсам, терсине айландырырма.

Алайда анамы дыгъылына андан арысында къатылмадым. Нек эсе да огъары аягъына минип тургъанын ангылагъанма, бирда аллай кюнюн а хазна эслемеген эдим. Болсада ол, мени жаныма тийгенине къыйналып, жапсарыргъа мы кюрешди, огъесе жүрегинде болгъанны манга ачыкъмы этди, кесини юсюнден хапар айтды. Баям, анамы хапарыны ётюрюк жери жокъ эди.

— Жашарбек Шахым улу Алихханга бир ушау этеди

да, чючгюрюп, бурунундан тюшюп к'яалг'ан кибикди, – деди анам, – ол да хар заманда «Хей, сүймеклик, этдинг мени бу арбаздан кетмезлик!» – деп келиучю эди бизге. Ма алай бетсизлиги, к'яажымай жүрююу бла манга бой салдыра кетген эди. Анам да адепни билген, ок'зууу да болг'ан бир тиширыу, Алийханнаны жанына тиерча сёз айтмай эди. Аны бизге алай ёшюн уруш этип жүрюгенине уа, хазна ыразы туююл эди. Экиси да олтуруп ушакъ эте келгенде уа, жаш заманларын тансык'лап, эсгериучю эдиле. Анам дуниядан жашлай кетген жангыз к'яарындашы Дударык'ны атын айтханлай а, жияп тебиреучю эди. Дударыкъ, ууг'а барг'анлай, к'яаядан кетип жоюлг'анды, жыйырма бла алты жыллыг'ында. Аллай кезиуледе Алийхан:

– Да Фердау, к'ыйынлык'дан жияп к'утулург'а онг жок'ду, – деп жапсарыр эди. – Барыбыз да Аллахны к'юлундабыз. Ол берген к'ыйынлык'г'а тёзмей, не амалыбыз барды. Жашау алайды, бирлени жүреклерине жара салады, кёзлерин ачы жиямук'ла бла кюйдюреди, бирлени уа тойлада тепсетеди, жырлатады...

Алийхан ол сёзлени айта туруп, эки кёзюн менден алмай эди. Баям, аны: «Ак'тбийче мени айтханларыма бюсюрей болурму?» деген соруула тынгысыз эте болур эдиле.

Кесибиз а алык'а кёчгюнчюлюкдебиз. Жашауубуз К'ырг'ызыстанны Жалал-Абад областыны Сузакъ районундады. Элибиз – Акъ Баш. Кертиди, артха к'айтырг'а эркинлик берилликди кёп турмай деген хапарла уа жүрюйдюле. Аллай кюнлени биринде, ингир ала бола, Алийхан бизге келди да, анам бла, мени бла да бир жолг'а эки к'юлун да узатып саламлашды, энишге ийилип, кёзбаусуз жалыннганын ангылата. Анам а: «Жууукъ бол!» – деп ок'зуна айтмады анга, нек эсе да. Алай Алийхан, анам олтуруп тург'ан ундурук'ну аллында гитче шинтикчикге чёкдю да, кесин хапар айтырг'а хазырлады. Тюз олсаг'атда уа, Алийханнаны бир к'ырг'ызызлы тенги – Орунбай, эшикден оруусуз-соруусуз кирди. Инбашында бир ауур артмаг'ы да барды. Ол колхозда Алийхан башчылыкъ этген ферманы эсепчисиди. «Ой, Фердау эже, к'яандайсыз, саламатсыздарбы?» – деп болг'аннаны дауург'а алдырды Орунбай. Сора артмак'ны башын ачды да, андан кёп эт чыг'арып, столг'а салды.

Орунбай келтирген этин аямай махтады, бюгюн фермада сойг'ан тууарлары жаш да, семиз да болг'анын к'айтарып-к'айтарып айтды.

– Дунияг'а жаратылг'ан хар инсан сюйгенича жашарча онг болса эди, – деди Алийхан, Орунбай дауурун бир ке-

сек сабыр этгенден сора. — Болсада, жарсыугъа, алай туююлдою,— хар ким да кесине таплыкъны излейди.

Олсагъатда анам аз ышарды. Алийхан а жунчуду. Алай: «Фердау, нек ышаргъанынгы ангылагъанма,— деди,— «Сен да излейсе кесинге таплыкъны»,— дегенлигингди. Кёп игилигинги кёргенме, окъутдунг, акыл юйретдинг. Бюгюн да жарап турадыла ол затла манга. Айып этме, бюгюн да жерге къаратмазынгы тилейме,— ёмюрге къулулгъуз болгъанлай жашарма. Сени аллынгда ол сёзлени айтмакълыкъ манга ёлген кибикиди. Эндиге дери бир жерге байланмай тургъаным да, бюгюн сизни арбазыгъызны, юйюгюзню жылыуу жюрегими ананы бешик жырыча жылыта эселе — ала барысы да Аллахны буйругъудула. Аллахны буйругъуна уа къажау сюелирге жарамайды.

— Анам, бу киши не ариу жырлайды,— дедим, тынгылай келип.

— Кесингден тамата бла алай оспар сёлеширге жарамайды, айыпды, — деди анам. Баям, анамы: «кесингден тамата бла...» дегени Алийханга, мен айтхандан эсе, бегирик ачыу тийди.

— Урушха кетип, анда нек жоюлгъан болмаз эдим мен? — деди Алийхан, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. — Анда ёлгенлеге сукъланып башлагъанма.

— Да, харип, Алийхан, ачыуунгдан айтханынгы билеме, ансы, ёлген — ол хычыуун зат туююлдою. Акъбийчени ата-сына жилай, къарт болуп барабыз. Кесинг танымагъан киши туююл эди Къурман.

Алийхан юйню ичинде ары-бери атлады. Баш бармагъыны къыйырын аузуна сукъду да аны тишлери бла ачытхынчы къысды. Ызы бла хуржунундан бир омакъ къол жаулукъну чыгъарды да къалын эринлерин сюртюп, дагъыда артха салды. Не заманда да Алийхан тизгинине бек сакъ болуучуду. Ол ингирде окъуна юсюне кийген къара моргъа тартхан костюму, акъ кёлеги, ариу жылтырагъан къап-къара чурукълары, башында да, не айтаса, тюкен къалпагъы — ала Алийханнны ферма башчыгъа угъай, школну директоруна ушата эдиле. Тюзюн айтсам, аны алай тизгинлигине къарай кетип: «Мындан игисин, мындан табынмы табарыкъма, айтханыча, бой салайым»,— деген акъылгъа аз келмегенме.

— Тейри, Фердау, былайда терсле окъунамы сёлешдим дейме. Айып этмегиз, бу сагъышлы дуняда айтырыгъынгы-къайтырыгъынгы да билмейсе,— деп, Алийхан биягъы шинтикчикге олтурду. Анам а кесини анда-мында агъы таныла башлагъан чачын артха сылады, ол юйде жаулукъ къысмаучуду башына. Узунуракъ жукъа бурунуну сыртын

да сылады кѡол аязы бла. Ол кезиуде аны бетине бир сейирлик ариу нюр урду: алгѡа бети терлегенча кѡрюндю, андан сора уа ингиликлери жангы жетген кѡызны ингиликлерича кѡызардыла. Анам сол кѡолун Алийханны инбашына салды. Олсагѡатда Алийхан анам таба кѡарады да, аны уллу кѡара кѡзлеринден ургѡан жылыуну ачыкѡ сезди. Алгѡа жунчуду, – кесин бир башха дуниягѡа тюшюп кѡалгѡан сунду. Не уа инбашында тургѡан кѡолундан ургѡан жылыууну хычыуунлугѡу уа! Анам кѡолун алайдан кетермезин тилейди Аллахдан. Юйню ичинде сѡз айтхан жокѡду... Жаланда Орунбай, кесине эс бурулмагѡанын ангылады да, туруп кетип тебиреди.

– Угѡай, ушхуур хазыр бола турады, кетерик туююлсе, – дедим да, жерине олтуртдум. Мен алай этгенимде, Алийхан, башын кѡымылдатып, ыразылыгѡын билдирди.

– Фердау, бюгюн сизге бир уллу тилек бла келгенме, – деди Алийхан, олтургѡан жеринде ары-бери тепчий, башын арталлыда ѡрге кѡтюрмей.

– Ѳй-а, таланган, – деди анам, не сыфатында, не халында бир тюрлениую болмай.

Андан сора биягѡы отоуну шошлукѡ бийледи. Мени башыма уа бир акѡыл келгенди да, кѡзлериме ау чапханча болгѡанды. Кѡулакѡларым эшитмейдиле, суу таууш этип тургѡан болмаса. Бусагѡат Алийхан: «Фердау, Акѡбийчени бла мени оноубузну эт», – деп тохтарыгѡына ишексизме. Анам билимли, дуниялыкѡдан уллу хапары да болгѡан адамды. Алай таулу намысха жетгенде уа, кишиге бет этмеучюдю. Алийханны айтханларына тѡзюп тургѡанына окѡуна бек сейирсинеме. Анам кѡолун Алийханны инбашындан кетерди. Баям, Алийхан аны алай терк ангылагѡан болмаз ансы, кѡолу бла кесини инбашына узалды да, анамы кѡолун изледи. Сора бир затдан элгенгенча, артха кѡарады да, анам эки кѡолун бирге жокку этип, аланы сакѡал тюбюне тиреп, кѡзлери да чыракѡ барып, бир терен сагѡышха кетип тургѡанын кѡрдю. Алийхан, анга чырмау болмайым дегенча, башын энишге этип, бир кесекге тынгылады. Баям, ол анамы сагѡышларын бузаргѡа базынмады.

Орунбай да бизни юйде бола тургѡан ишледен арталлыда жукѡ ангыламай, ауузундан бир сѡз да чыгѡармай, олтурады, кѡысха бутларыны тобукѡларын бирге тиреп, бирде сап-сары тишлери бла тышына иги да кѡпчюп тургѡан уууртларын чайнайды, бирде уа, топал бармакѡлары бла кѡсе сакѡалында, излей кетип, тюк тапса, аны юзюп, зауукѡ этеди.

– Ѳй, Фердау эже, сиз Капкѡаздан кѡчгенли кѡанча жыл болду? – деп сорду Орунбай, олсагѡатда кесин бир уллу иш

этгеннге санап, такъыясын кьолуна алып, сыйдам жюлюн-
нген семиз башын эки кьолу бла кезиу къашый. — Онбеш
жыл болдуму?

— Орунбай, Аллах бирди, отуз жыл окъуна бола болур.

— Жокъ, анча болбойт.

— Да, болмай эсе да, бизге аллай бир кёрюнеди, иги жаш...

Алийхан, ёрге кётюрюлдю да, эшик таба атлады. Ты-
шына уа чыкъмады, не кьолу, не аягъы, не башы къымыл-
дамагъанлай, сюеледи.

Сюелип тургъанлыкъгъа, Алийхан олсагъатда жаны
болгъан адамгъа арталлыда ушамай эди. Бир кесекден арт-
ха бурулгъанын да эледим, бет къаныны къуруп тургъа-
нын; бурун жанлары агъарып эдиле, кёз тюплери да къа-
ралдымгъа тартып. Алай туююл эселе да, манга алай кё-
рюндюле. Аллах бирди, уууртларыны къалтырагъанларын
да эледим. Жаным ауруду Алийханнга.

— Эй жаш, кетипми тебирегенсе? — деп сорду анам Алий-
ханнга. Ол, артха бурулду да, бир ауукъну анамы кёзюне
къарагъанлай турду, сора жаякъларын эки кьолу бла ке-
зиу-кезиу ийледи, мангылайын, чачын сылады.

— Къыз, ашынг бишмедими? — деди анам.

— Хазырды. Олтуругъуз столгъа.

— Алийхан, Орунбай, столгъа жууукъ олтуругъуз, — деди
анам. Орунбай, экинчи айтдырмай, терк окъуна ёрге туруп,
шинтигин столгъа жууукъ тартды. Алийхан а сюеледи.

Олсагъатда аны къатына барып, кьолтугъуна кирип, ариу
айтып, столгъа олтуртургъа да угъай дерик туююл эдим.
Къалай эсе да бир сейирлик сезим бийледи мени. Бирде ол
жюрегими жылытады, бирде къалтыратады.

— Нек олтурмайса, не жалындыраса кесинге? — дедим
Алийханнга, башымы къатышдыра тургъан оюмларымы
тунчукъдурургъа кюреше.

Бир ишексиз, мени тырманым ол адамгъа хычыуун тий-
ди. Ариу ышарды да, бетине нюр чапханча болду. Тишлери
да бир ариу акъла, бу жол болмаса кёрмегенме аланы.

— Оллахий-биллахий, Фердау, сени бла бир столда олту-
руп ашаргъа айыпды манга, — устазымса. — Алай айтды да,
анамы кьолтугъуна кирди да, келтирип столгъа олтуртду
да, къууанчын жюрегине сыйындыралмай, керилди. Анам,
баям, аны ол затына бюсюремеди, алгъа анга къаш тюплери
бла къарады, сора башын бир жанына буруп кьойду. Ашха
окъуна узалмады анам. «Ашагъыз, сизге халалды», — деп
кьойду. Тюзю, ол столгъа эр кишиле бла олтуруучуладан
туююлдю. Алай, мен ангылагъандан, Алийхан аны столгъа
алай кёлю бла олтуртханында, бир зат ауузланыр деген
акъылдан а къуру туююл эдим. Алайда Алийхан не эсе да

айтыргъа башлады. Алай тыкъ-мыкъ этип къалды. «Тели лохпай, — дедим ичимден. — Тели, тиргизиле тургъан отунга суу къуйдунг. «Тукъумсуз адам столда бир чийин эс-летмей къоймайды», — дегенлери тюппе-тюздю, атам сау келсин. Къарт теке! Дынгырайыр заманы да жетип тургъанлай, не кериледи, не созулады столда?! Аман кюн келлик. Сылхыр, башсыз...»

Ичимден анга айтмагъаным къалмады. Не да айтсын энди, къулагъыма аллыкъ туююлме. Тели башым, бир кесек жумушай башлагъан эдим, айтхан сёзлери, лакъырдасы да бир хычыуун кёрюнюп. Зукку чибин этбаш Алийханны къолуна.

Алийхан анамы халын ангылапмы этди, огъесе кесин намыслы адам кёргюзтюргеми кюрешди, байрым аны кёмсюн, ашха батмады. Суусап да ичмеди. Орунбай а башын кётюрмей кюрешеди, къыргъызча кеси-кесине бир затла да жаншай.

— Фердау, бюгюн сизге бек уллу тилегим болуп келгенме, — дейди Алийхан эки къолун мен столгъа салгъан жан жаулукъ бла угъай, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, аны бла сюрте. Биягъы мени башыма дуня бла бир зат келеди.

— Да тилеб'а, не затыбызны тилериксе, Алийхан, — деди анам, олтургъан жеринден тепмей, — ортакъгъа берирге атыбыз, эшегибиз жокъ, жумушха иерге, сени да сыйынг төппебизде болсун, жашыбыз жокъ.

Ол сёзле Алийханны тынгысыз этгенлери даулашсыз эди. Энди ол кесини акъылында болгъанны айтыргъа базынмазлыгъына уа къууандым. Ансы бетинеме уяллыкъды. «Къызынгы жашау нёгерге излейме», — деп тохтарыкъды.

— Айып этме, Фердау, кёлюнге бир тапсыз оюм келмесин.

— Да, Алийхан, не тапсыз оюм келликди мени башыма?

— Угъай, энди... дагъыда, алай айтханлыгъымды. Былайда, къоншу элде, Къызыл Байракъда, Шамил деп бир иги къарачайлы тенгим барды. Ол да анда колхозну фермасын жюрютеди.

— Таныйма, Алийхан, — деди анам. — Энди былайда Къызыл Байракъгъа башха элди дерча да туююлдю, — баш орамларыбыз бир бирге тирелип турадыла. Жашха уа мен да айып салаллыкъ туююлме. Келбетли, сабыр сёзлю, этимли адам кёрюнеди.

«Ма къара къайгъы, бу бизге Шамилден келечилик айта келген кёреме, — дейме кеси акъылымда. Аякъ бармакъларымдан башыма дери зызылдады этим. — Угъай, аны сюйген къызы барды — кеси эллеринде устазлыкъ этген Гюл-

жан. Мен билгенликден, аны таба, башхагъа узаллыкъ тую-
юдю жаш».

— Шамил сенден кѣп да жашды, баям, — деди анам.
— Урушха иймей, жыл саны жетмегенден къойгъандыла
ансы, Аллах бирди, букъусун бардырып сюрюр эдиле.

Анам, жыл санына къатылгъанын жаратмады Алийхан,
олтургъан жеринде ары-бери тепчип къойду ансы, сѣз айт-
мады. Алай, айып этме, мен а Алийхан жумушун айтырын
ашыгъып сакълайма, ёмюрде эсимде болмагъан ишге тю-
бей тургъаныма ийнанама. Тюбеген заманыбыз болса, Ша-
мил манга лакъырда сѣзчюклерин а бир-бир ызындан къуй-
дуруучуду. Бир а: «Сюйген жашынга менден, соруп, салам
айт», — деп окъуна тилеген эди. Мен да: «Кимди мени сюй-
ген жашым?» — деп. «Ма битеу къызланы жашаусуз этип
айланнган Алийхан».

Мен Шамил ол сѣзлени ойнап айтханнга санап къой-
дум эсем да, кертиси уа алай эди. Болсада Алийхан мени
сюйген жашым угъай, мен аны сюйген къызы эдим. Ша-
милни безирегенин а мен Алийханнга къызгъанып этген
суннган эдим. «Энди, кѣресиз да, манга келечиге Алийхан-
ны кесин жибергенди, — дедим ичимден. — Ма жаш десенг».

— Шамил бизден не излейди? — деди анам.

— Къатын келтиргенди...

Ол алай айтханда, жүрегим чанчды. Кѣзлерим къара-
нгы этдиле... Кесими ол чекге нек жетдиргеними уа ангы-
лаялмадым. «Угъай-угъай, къыркъдырма, нек амалсыз бол-
гъанымы бек дурус ангылагъанса, — деди манга бир жашы-
рын ауаз. — Шамилни жаратып тургъанса, ич сѣзюнгю
башхалагъа айтыргъа да уялып. Бюгюн а къолдан ычхын-
дыргъанынга кюесе. Къоркъма, мычымай бек иги жашха
тубериксе...»

Алайда мен шашхан этгенча болдум. «Не ишди бу?»
деген соруудан къутулалмай турдум иги кесек заманны.

— Мени Шамил тойгъа чакъыргъанды, — деди Алийхан,
башын анам таба буруп.

— Да иги этгенди, чакъыргъан эсе, бар, — деди анам.
— Эки-юч кере да къатыракъ сѣлешди ол Алийхан бла. Аны
себепли ол да кѣлюндегин олсагъат окъуна айтып къоял-
май, къым-тым этип кюрешеди. — Чакъыргъан эсе, барыр-
гъа керексе, — деп къошду анам дагъыда.

Алийхан ёрге турду, жылтырауукъ къара настик кѣле-
гини баш туюмесин тешди, аз жѣтел этип, тамагъын ариу-
лады да, былай айтды:

— Тойгъа Налдюз да барады...

— Бек иги этеди. Сен да иги этесе, — эгечин тойгъа элт-

ген айып туююлду, — деди анам, Алийханны андан арысында айтырыкъ сёзюн билген этгенча.

Тюзюн айтсам, анамы бу жолгъу тюртдю сёзлерин жаратмадым, — ол, жарлы Алийханны ауузуна чабып, хар сёзюн гида бла кесгенча этгени аны кесини намысына окъуна келишмейди. Анам Алийхан мени тилеп айланнганын биледи, кюню къарангы болуп. Хо да, суймеген бал да, жау да ашамайды, ариу айт да, ашыр юйюне, — намысы бла уа ойнама.

— Фердау, Акъбийче да Налдюз бла келсин, ышан къызынгы бизге. Оллахий, кёп турлукъ туююлбюз. — Ол уллу кишини мангылайы терледи.

Анам да, мен да тынгылайбыз. Ангылаймыса, олсагъатда тойгъа барыргъа угъай дерик туююлме. Жибермей тохтаса, ачыу окъуна тиерикди. Да жашауда не кёребиз биз, аллай бир жерге барып да, кёз ачмасакъ. Шамил келтирген мелекни да бир кёрейик.

— Энтта да къайтарып тилейме, Фердау, угъай деп айтма, — деди Алийхан.

Тюз олсагъатчыкъда эшик къагъылды. Ачдым эшикни. Налдюз, омакъ да кийинип, тышында сюелип тура эди. Эрттеден бери кёрмей тургъан адамын къучакълагъанча, къучакълады ол мени. Бир ариу дух ийис урду кесинден да, ариулугъу, адамлыгъы да болгъан къызды Налдюз. Тюз аны ючюн окъуна алданырыкъды адам Алийханнга.

— Сен а жигит жаш болуп тураса да, — деди Налдюз Алийханнга. — Акъбийчени тойгъа къура деп, манга уллу борч салып, сора кесинг а бери келип. Жангыз къарындашым ёлмесин, сен Акъбийчени кишиге ышанырыкъ туююлсе.

Ол алай айтханда, Алийхан бютюнда амалсыз болду. Алай къууаннган а этди. «Нек къууанмайма, хар ким да билсин, битеу дуния окъуна, Акъбийче мени кёз жарыгъым болгъанын», — деп шыбырдагъанча кёрюне эди Алийхан, тышындан къарагъаннга.

— Э къыз, тебире, — деди Налдюз, юсюме ёре сюелип. — Къарачай тойда бир сюзюлюп къайтайыкъ... Шамил къурурукъ мында да табарыкъ эди къыз, башха районнга барып айланмаса да. Базаркъургъандан келтирген хапары барды. Тебире, турма.

Анама айт деп, Налдюзге кёз къыйырым бла билдирдим.

— Жангыз къарындашым ёлмесин, Фердау, бу иш сени оноунгсуз боллукъ болмаз. Кёрмеймисе, бу къызны тынгылауун. Кёп турмакъ, Акъбийче бла Налдюз келмей къалмасынла деп, Шамил бек тилегенди, дейдиле.

— Ким айтханды ол иги хапарны санга? — деди анам.

— Ма былайда сюелген Алийхан, — деди Налдюз, кёп сагъыш эте турмай. — Жумушха сабий жашны жибергенди деп, кёлкълалды уа этерик тюйюлсе.

Биз кюлдюк, Алийхан а амалсыз болду.

— Да нек бармайсыз, барыгъыз, — деди анам, — жашны, къызны тойгъа чакъыргъан адетди. Угъай демейме...

* * *

Бирда бурмай айтайым, тойгъа баргъаныма сокъуранмадым. Несин айтаса, адам сыйынып болмайды, жашла, къызла тойну къыздырадыла, арбазны юйге жууугъуракъ жанында стол жарашдырылгъанды, — тойда, столда да намыс, адет да жюрюйдю, акъсакълалла гоппанны бозадан толтуруп, бир бирге кезиу-кезиу берип, тартадыла, стол азыкъ жарлысы да тюйюл. Бир-бирде къызла, жашла да, таматаланы тойгъа чакъырып тепсетедиле, къарслары дунияны буза. Алийхан тиледи да, аны бла тепседим мен да. Алай Темур андан сора Алийхан бла бир кере тепсерге къоймады. «Къарыны аурур къарт текени, тойда сенича мёлекчик бла сюзюлмесе уа», — деп, Темур, тепсей тургъаныбызлай, къулагъыма шыбырдады.

Аны кесинден таматагъа алай айтханына бюсюремедим, ачыу окъунамы тийди дейме. Тойда къоюп кетерге да бир кезледим. Этмедим алай да, сёз да айтмадым. Бир сагъат тенгли замандан мен ёмюрюмде эсимде болмагъан ишни сынарыгъымы билсем, кёргюзтюр эдим Темургъа да оюнланы. Энди Темур ишлеген жерине — элни школуна, кюн сайын жюрюп тургъанын кёре-кёре келгенме, манга да дунияны лакъырдасын этип, алай экибизни арабызда бир тюрюлю жүрек сёз айтылмагъанды. Бюгюн а, бирде лакъырда эте, бирде теренден ахтына, къарайды кёзюме.

— Акътамакъ, бюгюн сени къачырып кетсем, не этер эдинг? — деди, ауазы кълтырай.

— Мен Акътамакъ угъай, Акъбийcheme, — дедим.

— Сен мёлексе, дуния жарыгъыса.

— Аллай сёзчюкле адамны учуз этген сунама.

— Сени учуз этген кюнюмде, атдан кетип ёлейим.

— Къаргъаннган эр киши алады жанымы.

— Сора мени жанымы сен ал.

— Андан бек озсанг, той ортасында къоюп кетерикме.

— Тохтадым, балачыкъ. Ой, айып этме.

Мен кесими бузгъанлыкъгъа, Темурну айтханлары хычыуун тие эдиле. Аны ючюн эди, ол тойгъа тартса, арсарсыз чыкългъаным да.

Той бир кесек шош болгъанды, келинни да баш ауун алгъандыла. Энди кетгенден игиси жокъду деген акъылгъа келеме да, Налдюзю жокълайма. Ол да, тойдан къанмай, кюрешеди. Тапдым да, кетерге кереклисин ангылатдым.

— Ол къарачайлы жашны кёремисе? — деп, Налдюз гюренни ары жанындан бизге аралып тургъан биреуню кёрюстдю. — Ол бир бек тилейди да, аны бла бирчик тепсейме да, кетебиз. Алийханнга да айтханма. Ол да хо, дегенди.

Алай Налдюзю тойгъа чыкыгъаны да анам бла югге айланган эгечибизни кызы Кытыуну, инбашыма тийип, мени артха къаратханы тенг болдула.

— Юйге кетер акъылынж жокъмуду? — деди ол манга.

— Бусагъат, Налдюз тойдан чыкыгъанлай, кетерикбиз.

— Аны нек сакътаргъа керекбиз? Былайда жашланы арбалары барды да, ала бла кете барайыкъ.

Кытыуда не эсе да бир уллу тынгысызлыкъ болгъанын ангылап турама. Жюрексинмей, сёлешалгъан окъуна этмейди.

— Угъай, бери Алийхан да, Налдюз да, мен да бирге келгенбиз, аланы кёюп, кеталлыкъ туююлме. Айыпды.

— Келчи арлакыгъа, бир зат айтама, — деди Кытыу.

Мен арсарсыз тебиредим биргесине. Арбаздан арлакыгъа кетип, илипинчикни юсюнде аякъ кёпюрден ётюп, орамгъа чыкыдыкъ. Алайда экеулен сермеп, кёолтугъумдан тутдула да, бир ат арбагъа миндирдиле. Кытыу да минди ары.

— Мен Налдюзланы кёюп кетерик туююлме, — дедим.

— Налдюз сени кыайгылы туююлдю, — деди жашладан бири. — Суюсенг а къарап окъуна турайыкъ, къарачайлыла Налдюзю кыалай кыачырлыкъларына. Сен да бизге ыспас этерге керексе ансы, букъунгу бардырып, алып кыачарыкъ эдиле.

— Алийханны бери чакъырыгызыз. Ишни болушун айттайыкъ.

— Къоркъма, Алийхан бусагъат ызыбыздан жетерикди, — деди Кытыу, — ол сени бизни бла бирге болгъанынгы биледи. Налдюз да тилеген этгенди, Акъбийче ишиме чырмау болмасын деп.

Ат арба алай хыны тебиреди алайдан, артха бююлгенимде, аркъа жиклерим, окъуна ачыгъан эдиле. Жашланы юслерине аугъанымда уа, Кытыу билегимден ёрге тартды.

Жашла, кыызла да бир бирге кыуш-муш этедиле, мени уа аланы не айтханларындан хапарым жокъду. Болсада жюрегимде уа бир тюрлю тынгысызлыкъ эсленмейди. Барама ырахат, алай Кытыугъа жукъ сорсам, тынгылап кыоя-

ды ансы, жууап бермейди. Бир заманда арбаны элни огъары жанына элтген орам таба бурдула.

— Эй, къайры барасыз? — дедим. — Тохтатыгъыз, былайдан ары жаяу да бараллыкъма. Тохтатыгъыз!

— Не къайгъыдан къыраса, Ахмат, теңсейме деп, аягъын ачитханды да, кърмеймисе, жиляргъа хаппа-хазыр бола баргъанын, — деп, жашла нёгерлеринден бирини жарсыуун этди. — Аны юйюне жетдирейик да, сора сени элтебиз юйюнге, сени ызынгдан Кытыуну.

Алай, биз юйню къатына жетгенибизлей, мени арбадан кётюрюп тюшюрдюле да, элтип, бир ариу жасалгъан отоугъа орнатдыла.

Ма къара къайгъы! Кесими эшик таба атдым. Тутдула да, тепдирмей къойдула. Аямай жилядым.

— Тели болма, — деди Кытыу. — Санга дери уа эрге баргъанмы болгъанды дунияда! Къарынынгы аурутма, бек тап жерге тюшгенсе.

— Кимге келтиргендиле мени?!

Кытыу аямай кюлдо.

— Бу юй кимники болгъанын танымаймыса? Ой, теличик.

— Танымайма.

— Темурланы юйлериди. Сени анга келтиргендиле.

Анамы ол хапары дерс эди манга, андан ары жашаууму юсюнден сагъыш этдирирге керекли. Алай, жашлыкъдан болур эди, баям, Жашарбек эшикден киргенлей, хар затны да унутдум да, дуния зауукълугъун сынатхан бир сейирлик сезимни кёлюнде жюздюм. Ол бу жол, алгъынча, сант да сёлешмеди. «Ингир ахшы болсун, суймеклик», — демеди. Анамы кёлун кёзю-башы жарып тутду да, сабийлерине, баш иесине, юйюне, кесине да алгъыш этди. Келтирген саугъаларын да анга берди. Ала уа кёп эдиле: манга алтын сагъат, француз дух, тю машалла демей къарамазча, уллу гинжи, бир топ сыйлы конфет, анама бек ариу кишмир жаулукъ, атамы аты бла да сыйлы ичгиле: коньяк, шампан шешала...

— Акъбийче, дунияда сенден насыплы адам жокъду, — деди Жашарбек...

— Быллай бир саугъа кёллү болгъаным ючюнмю айтаса алай?

Ол заманда Жашарбек жунчугъан окъуна этди, кёзню ачып-жумгъунчу, бурун сырты терледи. Аны алай амалсыз болуп, бу жолгъа дери бир да эслемегенме.

— Угъай-угъай, Акъбийче, ол акъылда айтмайма, — деди Жашарбек, добар акъ кёлларыны аязларыны терлегенлерин юсюне сюрте. — Аллах къызгъанмасын, толу юйюрюнг, —

тюз боюнлу сабийлеринг, эл багъасы кишинг. Кесинг да билимли, халкъда намысы жюриюген бир тиширыу...

— Да, Жашарбек, къатынынгдан айырылмай турсанг, эндиге дери сени да боллукъ эди толу юйюрюнг, — деди анам.

Ол заманда жарлы Жашарбекге бютюнда аман кюн келди; манга бла анама кезиу-кезиу къарагъанлай турду бир кесек заманчыкъны. Ол, лакъырдачы да, таукел да адам, суудан чыгъарылгъан тауукъгъа ушап къалды. Дагъыда кесине таукеллик алды да:

— Акъбийче, мен бери Фердаугъа алгъыш этерге келгенме. Бюгюн аны туугъан кюнюдю, — деди.

Анам Жашарбекни жанына тийгенин арталлыда жаратмадым. «Къаллайла жаншайса?» — деп жууап этерге аздан къалдым. Эки сёз айтса, ючюнчюге: «Мен ханладанма!» — деп, тукъуму бла махтануучуду; тукъум адамы уа аллай ыспассыз сёзлени къанлы жаууна да айтмайды.

— Мен бюгюн бери Фердау бла бирге къууаныргъа келгенме, — деди Жашарбек, чачы иги да жукъаргъан башын ёрге кётюрюп. Ол кезиуде аны ёхтемлигинден мен ангылагъан: «Акъбийче, къатын къойгъаным, къатын алгъаным бла да кимни не иши барды?! — деген оюм эди. — Акъбийче, мен не этерими, къалырымы билмеген киши туююлме. Айтдырмай къоймай эсенг, мен поэтме, халкъ хар сёзюмю сатып алгъан...»

Папам ёлмесин, Жашарбек оздуруп сёлешди эсе да, бу жол айтханларына ыразы болуп къалдым. Анда терслик жокъ эди, анамды Жашарбекни чекден чыгъаргъан. Анам, диванны къатына барды да, Жашарбек келтирген саугъалагъа кезиу-кезиу къарай, сюелди. Энди ол аланы барысын да Жашарбекни къолуна тутдуруп, юйюне ашырлыгъына ишексизме. Баям, ол затны Жашарбек да сездиди, — ол анам таба жалыныулу къарады. Асыры терлегенден а, халек болады, насыпсыз.

— Аллах бирди, Жашарбек, бу жол а аман тереннге кирдинг, — деди анам, — сен поэт эсенг, мен устазма, Темур школну директоруду, Фердау аспирантды, былай ууакъ поэтчиклени юслеринден угъай, Къулийланы Къайсынны поэзиясыны юсюнден жазады диссертациясын, жашла экиси да — Амирхан бла Алий — университетни бошай турадыла... Мен тели сени лакъырданы ангылагъан адамгъа санап сёлешдим. Сёлешеме дедим да, дуниягъа айтылгъан поэтни юсюме чапдырдым...

Жашарбек, алайда анамы аллында тобукъланып, кечгинлик тилерге угъай дерик туююл эди. Алай, сёлеширге угъай, аны таба атларгъа окъуна базынмады. Жашарбек башын ёрге зор бла кётюрдю да, эки кёзю манга аралдыла

да к'алдыла. Аны алай к'ергенимде, к'орк'уруг'ум ок'у-на келди, анга бир зат болуп к'алг'ан сунуп. Кертиси бла да, аны к'езлери шашхан адамны к'езлерине ушай эдиле: алг'ындан эсе уллула, жандырауук'ла, кирпичлерин да к'ак'майды. Бир заманда Жашарбек к'езлерин к'оллары бла к'адалып ууду. Ол заманда ангыладым Жашарбек мени экили к'ергенин.

Аны ол халы арк'а жиклерими к'алтыратдыла. «Анам, ауузунгу тый!» – деп, к'олумдан келгенича к'ыгы-рырг'а аздан к'алдым. Анам алайда Жашарбекни уг'ай, кесин ыспассыз этгенин ангыламаг'аны бют'юнда ачыу тийди манга; неге керек эди болмаг'ан жерде с'ез к'оз-г'арг'а? Жашарбек, анамы к'елюне к'алай жетерге билмей: «Ак'бийче, дунияда сенден насып'лы адам жок'ду», – деди эсе, ыразы бол да, к'ууан да к'ой, айтылг'ан с'езню тамы-рын к'озг'ап к'юрешме да. Былайда мен айтханны да эшит-месин ансы, анам терсди, аг'ачдан-ташдан да терсди. Сени жаны кибик к'ерген адамны башы бла ойнарг'а жарамайды.

Бир заманда анам Жашарбек келтирген сауг'аланы барысын да к'олуна алды. Энди жангыз бир ушагыусуз с'ез айтханлай, ол затланы барысын да к'олундан сермеп алып, ёмюрде к'езюме к'арамай к'оярык' эсе да, жанына бек тиерикме. Аны хатасындан, к'елюм тартхан, жаным с'юйген адамымдан к'уру к'алг'анма. Жетинчи классда ок'уг'анымдан берисинде Таубий дунияг'а жаланда мени ючюн жаратылг'ан сунуп тург'анма, ол да алай айта эди манга. К'ачан эсе да бирде анасы бла с'ез болг'анма деди да, юсюме сюелди да: «Сен Таубийге барсанг, кесими ёл-тюрлюкме», – деди да тохтады. Ананг, ёшюнюн чыг'арып, ант этсе, ийнанаса, бой саласа. Баям, с'юймекликни к'ючюн терен сезалг'ан болмаз эдим ансы, ким не айтса да, Тау-бийден к'аллык' болмаз эдим. Сора ахшы муратларыбыз толмай к'алсала: «Аллахны буйруг'у алай болур эди», – де-генни айтып, жаныбызг'а хошлук' алырг'а к'юрешибиз. Да Аллах иги затны нек буюрмады манга, Таубийни нек сыйырды менден?! Школда, К'абарты-Малк'ар к'ырал университетде ок'уг'ан заманыбызда да битеу халк'г'а туура эди бизни с'юймеклигибиз. Ол – экономика, мен фи-лология факультетни бошадык', к'юн сайын бир бирге тю-бемей к'алсак', к'юнубюз к'арангы болг'ан сунуп. Ахы-рында, мен ишни болмазлыг'ын ангылатханымда, к'ез жаш-лары тамг'анларында, жюрегим к'ойген, боюнум бууулг'ан этгенча болдум, к'ярыным к'аты бурду.

Ма анамы анга да, манга да этген сауг'асы!

Таубий мени тенг к'ызыма юйленди – Розаг'а. К'ыз-чык'ларына Фердау атаг'андыла. Бир сейирим, Роза аны

къалай унагъан болур? Алай Таубийни къолгъа этгенине асыры къууаннгандан, ол айтханны жерге салмайды. Бу-сагъатда аланы эки тюкенлери, машиналары, сыйынып бол-магъан ырысхылары. Жюрек тынчлыгъ'а бармыды? Суй-генин тапмагъанны жюрек тынчлыгъы болмайды. Таубий бюгюн да мени ючюн жашаусузду; аны кеси ачыкъ айтмай эсе да, манга хар тюбегени сайын, теренден ахтынмай къал-маучуду, саламлашса уа, къоллары къалтырарла...

...Жашарбек келтирген затларын анамы къолунда кёр-дю да, жалыннган ауаз бла былай айтды:

— Акъбийче, сабийлик этме... Терслигими боюнума алама.

Анам саугъаланы ич отоугъа кийирирге хазырланнган эсе да, билмейбиз. Алай Жашарбек да, мен да аланы артха къайтарлыгъына уа ишексизбиз. Анам саугъаланы жа-нгыдан диван юсюне салды да, кеси да ары чёкдю.

Ол заманда Жашарбек мени таба къарады: папам ёл-месин, олсагъатчыкъда кёз кёре къан кирди бетине; арыкъ-суу бетини уууртлары аз-маз къызардыла, къалагъыракъ да тартхан сакъалына тер къакъды, уллу акъ мангылайы да терледи, аны инбашлары алгъындан да кенгирекле кё-рюндюле. Аны тап ишленнген санлары алгъыннгы халла-рына келдиле да, Жашарбек, алгъынча, ёсюмлю да, субай да болду. Эслеп къарачыгъыз, боюнлары узун эр кишилени богъурдакълары тышына чыгъып, бир эриши кёрюнюучю-дю. Жашарбекде уа ол зат арталлыда эсленмейди.

— Жашарбек, олтургъан эт, — деп, шинтикни кёргюзт-дум. — Ол, арсар бола, чёкдю шинтикге. — Анам, къууанч кюнюмде, мудах этдинг, — дедим, бир кесекни тынгылап тургъандан сора. — Энди не ариу сёзюнг да хазна жапсар-сын мени. Энди биз да сабийликден чыкъгъанбыз, — аман-ны бла ахшыны бир биринден айыра билебиз, айтдырмай къоймай эсенг.

— Не бла мудах этдим сени? Мен, ойнап, Жашарбекге бир-эки сёз айтханлыкыгъа, кесинги асыры ёлтюресе, — деди анам, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. — Асыры кеси-нги ёлтюресе бир къарт теке ючюн.

Ол сёзле Жашарбекге иги ётген болур эдиле ансы, секи-рип ёрге турду да, кесин эшик таба атды.

— Бар-бар, жолунг мамукъданды, — деди анам. — Барма къоюгъуз ол ёпкелеуюк сабийчикни.

Жашарбекни билегинден тутдум да, жибермезге умут этдим. Ол къолун силкиндирди да, жумдуругъу жухума ти-ерге аздан къалды. Аны Жашарбек кеси да эследи, жаны кетди, артха бурулуп, къол аязы бла бетими сылады! Аны къол аязыны терлеп тургъанын сездим, болсада аны бети-

ми сылагъаны хычыуун кёрюнүп к'алды. Биринчи кере этди ол алай манга. Насыпха, ол затны анам эслемеди ансы, бютунда кырты боллукъ эдик, – аярыкъ туююл эди ауузуна келгенни. Алтууланы Зоя тюз жырлайды: «Анам нек унутханды кеси к'алай к'ачханын?» – деп.

– Жашарбек, бу юйден бир жары да теберик туююлсе, – дедим, к'олундан к'аты тутуп, – бусагъат папам да жете болур, кёп к'алды нек эсе да.

– Айып этме, Фердау, – деди Жашарбек, – кесинг айтханлай, бу к'ууанч кюнюнгде жүрегинги к'ыйнагъаныбыз ючюн, терс болдукъ сени аллынгда. Тюзю – мен терс болдум. – Жашарбек ол сёзлени ауазы к'алтырай айтды.

Анам ёрге турду да, бизге бир сёз да айтмай, ич отоугъа кирди. Андан да мычымай чыкъды, телефонну чолпусун к'олуна алып, к'айры эсе да сёлеширге хазырланды.

– Алан, бу не ишингди? – деди анам. – Юйюнг к'онакълардан топпа-толу болуп тургъанлай, не сакълатыуду бу?!

Ол атам бла сёлешгенин ангылап, к'ууандым, Жашарбек да к'ууанды.

* * *

«Поэт – жерини, тилини да жүрегиди». К'айсынны ол сёзлери мени ишимде жол нёгер болгъанлай турадыла. Кишини кёлю кюлмесин, поэзиядан ангылауу болгъан адамма. Бюгюн анам Жашарбекни сындырып сёлешди эсе да, анга к'варыусуз поэтди деп айталлыкъ туююлме. Аны назмуларында керексиз омакъланыу, махтаныу жокъду. Философия теренликлери болмагъанлыкъгъа, халкъгъа жуукъдула. Ёмюрде эсимде болмагъан сезимни к'озгъагъан да аны суймеклик назмуларыдыла. Бек биринчиден, кесимме терс; Жашарбекни манга письмо бла жиберген назмуларын окъуй да, аны хыликкя эте, к'арт гяурну бир серлендирейим дей да, назмула жаза да жибере кетдим да, экибиз да суймеклик отуна кирдик да тохтадыкъ.

Аллах эки суйгенни
Бирге нек тубетмейди?
Жашауну к'ууанч бла
Барырча нек этмейди?

Ах кюнюм, к'алса эди
Эки суйген бир болуп, –
Дуниябыз жарыр эди,
Жашауубуз нюр болуп.

Санга тубегениме
Ийнаналмай жашайма,
Ол дум-къара кёзлеринг
Жюрегими ашайла...

Аллай тизгинлени жазып, Жашарбекни серлендиреме деп, кесим сер суймекликни тузагына тюшюп къалдым. Жашарбек мени назмуларымы хазна къалмай барысын да кёлден биледи. Ма бюгюн да, анам ич отоугъа кетип, эки-биз бирге къалгъан кезиучюкню ичинде, бу тизгинлени эки-юч кере къатлады:

Аллах эки суйгенни
Бирге нек тубетмейди?
Жашауну къууанч бла
Барырча нек этмейди?

Мен а, кеси кесими къолгъа алалмай, аны таба аралып къалдым. Жашарбекни кёзлеринде болгъан термилиу хал мени мудах этди; анга асыры жаным ауругъандан, олсагъатда, секирип ёрге туруп, мангылайындан уппа этерге кезледим. Алай ол ишни этерге Аллах къарыу бермеди манга. Суймеклик эски болмайды дегенлери кертиди, — дедим кеси акъылымда. Сора Жашарбек манга жазып жиберген назмуладан бирини төрт тизгинин, кёзюне къатып, кёлюмден айтдым:

Термилте да, таралта, —
Менде хазна жан къалсын,
Суйгенинден къалгъанны
Кёзлеринден къан тамсын!..

Ол кёзюме жалыныулу къарагъанында, кёлюм толду; къычырыкъдан къырып жиляргъа аздан къалдым.

Олсагъатда анам ич отоудан этеклери бла туююше чыкъды. Эсли, огъурлу, ариу анама бюгюн не болгъанын билмейме. Жашарбек да, кёз къарамамы бла манга: «Не от тюшгенди мынга?!» — деген сорууну бередиди. Къарап-къарагъынчы, юч-төрт кере тюрленеди.

Жашарбекни кёзюне къарай кетдим да, аны къаныны бузулгъанын эследим. Да не этсин да, къаллай бирни тёзерге боллукъду? Бютюнда анам аны хатасындан дауур этип айланнганын ангылагъандан сора.

— Айып этмегиз, — деди Жашарбек, бирде кёлегини жагъасын тюзетирге кюреше, бирде къол аязы бла чачын артха сылай, — кетмей болмайма, анса да кёп мычыдым.

Фердау, к'юуанч кюнлеринг к'еп болсунла. Ак'бийче, бюгюн к'елюнге ушамаг'ан с'ез айтхан эсем, кечеринги тилейме...

Жашарбекни сак'гал т'юбюню к'алтыраг'анын эследим. Мангылайы терледи, к'езлерине ау чапханча болду. Анам: «Бар-бар, жолунг мамук'данды», — дегенча, с'ез да айтмай, бияг'ы ич отоуг'а ташайды. Жашарбек, онг к'олун к'екюрегине салды да, энишге ийилип, сау к'ал, жаным, деген белгини берди манга.

— Тели болма, — дедим. — Бир уллу киши, андан сора, ак'тылынг жок'муду?.. Папам айып этер.

— Хар ким да манга айып этип туруг'а нек керекди? Аллай бир телиге саналып нек к'алдым? Уг'ай, алай а жарарык' т'юйюлдо...

Жашарбек, ол с'езлени айтып, эшикге чыгып кетгенинде, жюрегим чанчды. Кертиси бла да, кеси жашауумда жюрегими чанчханын биринчи кере сездим. Эринлерим к'ургуак'сыдыла да, т'юк'юрюг'юмю к'ючден жутдум. Тобук'ларым к'алтырап, диванны к'атына к'ючден жетдим да, энишге ч'екдюм. Терлегенлерим да жаяк' жанларым бла бара, диванда артха таянып, к'езлерими да к'аты к'ысып, кесиме эс тапдырыг'а к'юреше тург'анымлай, анам, шош атлай келип, к'атымда сюелип тург'анын сеземе, алай к'езлерими ачып, анга к'арарг'а уа к'олумдан келмейди. Анам а тауушсуз сюеледи. Ой, к'алай ташжюрекди ол — манга к'ел кенгдиреди ансы, жаны аурумайды. «Не болг'анды?» — деп ок'уна сормаиды ёле тург'ан к'ызына. Жашарбек энди манга с'елеширик т'юйюлдо деп, аны к'орк'ууун этген сунмаг'ыз. Тюзю, ол иш да борбайларымы к'ыймаг'анды деп айталлык' т'юйюлме. Алай, ийнаныг'ыз, к'езню ачып жумг'унчу, бу чекге нек жетип к'алг'анымы уа билмейме.

Менде иги жанына тюрлениу эсленмейди. Анам а с'ез айтмай сюеледи. «Ай, ариу анам а! Бюгюнню к'ююмде жюрегими к'ыйнамай к'ойсанг да боллук' эди...» Ол с'езлени кеси кесиме шыбырдарг'а к'юрешеме.

— Тур ёрге, — деди анам бир заманда. — Ол к'арт теке ючюн, кесинги аллай бир нек ёлтюресе? К'юрк'ма, алай к'еп сак'латмаз кесин; эки аяг'ын ёрге-ёрге ала келир к'оянчык', ат кирик. Атанг жете болур, хычинле биширирге керекбиз. Кеси жангыз келмезлигине уа толу ийнан.

Анам алай айтыр-айтмаз, атам, биргесине ишлеген ючуелени да н'егер этип, юйге кирди. Ала бусаг'атда школну жангы ок'уу жылг'а хазырлап к'юрешедиле.

— Жангыз к'ызымы бюгюн уллу к'ююдо, — деди атам, — алг'ышлаг'ыз, шуёхларым. — Ёрге к'ючден к'етюрюлдюм.

Атам, «кызым» деп, кыбултуп, кычаккылады. Негерлери кыолуму тутдула, ариу кызле айтдыла. Келтирген чулгым-ларын анама узатдыла. Атам а хуржунундан ариу алтын сынжырчыккыны чыггарды да, боюнума таккыды. «Атангдан Аллах айырмасын», – дедила кыонаккыла. Мен да, башымы кымылдаттып, ыразылыгкымы билдирдим.

Бир сейирим: атам Жашарбекни жоккыламагкыаныды. Билген а эте эди, бери келип, саккылап тургкыанын. Не заманда да Жашарбекни кесини бир керти адамына санай келгенди. Мени бла кыймеклик кыазанын кыайната айланнганын да биледи; ол ишке ыразы болур ансы, алыккыа бир чюйре кыз айтмагкыанды.

Кыонаккыла ариу жасалып тургкыан столгкыа олтурдула да, алгкыып аяккыны кыолгкыа бир бири ызындан терк-терк ала башладыла. Мени уа кыюме бир зат кырюнмейди, – Жашарбек ала бла жоккы эди.

IV

Ол кюнден сора Жашарбек бизге келиуюн тохтатды; ол да, мен да университетде неда Нальчикде республикалы библиотекада кыобешекбиз. Бу кезиуге дери халккыны ичинде аны бла бирге кырюнюрге тартыннган этиуюу эдим: бу атасы кибик киши бла не айланады деп айтмасынла деп. Энди уа, Жашарбекни кеси бла келишип, университетде чыггармачылыккы ингирин кыурай айланама. Кафедрабызны таматасы профессор Кыонгур улу Зейтун да угкыай дегенди. Ол кеси да кесаматчыды. «Кыюз оноу этгенсе, Жашарбек сансыз этип кыоярча кыозт кыуююлдю», – дегенди Кыонгур улу. Ол ингирде мен да Жашарбекни бир кыауум назмусун кылюмден оккыуруккыма, жангы китабыны («Ингир ахшы болсун, кыймеклик!») кыюнден кыуюмуу айтырыккыма.

Жашарбек бизден кылккыалды болуп кетгенден сора, кюкюн озуп, ингирде сагкыат бешде уллу библиотеканы кыатында кыобешдик да, алайда терек бахчагкыа барып, узун шинтикледен бирине олтурдуккы. Ол кып болмай боялгкыаны кырюнюп турады. Кеси да жашил бояу бла боялыпды. Баям, иги кыуругкыунчу олтургкыан болур эдиле, шинтикни эки-кюкжерине газет хурттакла жабышыпдыла. Иги кесекге дери биз тынгылауну басабыз. Жашарбек эки кыолун да тобуккыюслери бла узун ийгенлей турады.

– Кыоэзия ингиринге хазырланамыса? – деп сордум. Некэсе да, мен ол кызлени кыайры эсе да ашыгкыып бара тургкыан адамгкыа, кыюрексинип сордум, Жашарбекге кыююн биринчи кере кыобегенча, кыунчудум.

– Кыююн оккыуна хазырма, – деди Жашарбек, кыюну кыал-

тырай, менден да бек жунчуп.— Назму окъурукъ болурбуз да, баса беребиз, къаллай бир керек болса да.

— Соруула да берирбиз... Осал назмуларынгы кёзюнге тутуп, критикагъа да тартырбыз...

— Кет, алай эсе, барлыкъ туююлме. Не этерик эсегиз да, кесигиз этигиз,— деди Жашарбек... — Бююн санга бир письмо окъургъа сюеме.

— Къолума тутдур, юйге барсам, кесим окъуй турурма. Хайда-хайда, кёюме бош къарайса. Мени письмом бла не ишинг барды?

— Письмо сеники туююлдю. Бир ариу тиширыу манга жазгъанды. Сен таныйса аны — Зариятны. Бир школда окъугъанбыз. Мен — онунчугъа, ол а алтынчы классха жүрюген заманыбызда, татах болгъан эдик. Сен сабийсе деп кюрешгенлигиме, менден айырылыргъа суюмеучю эди. Болмачы адамгъа тюбеп, жашауу болмазына толу тюшюннгенден сора, къызчыгъын да алып, ата юйюне кетип къалгъанды.

— Сора ол санга суюмеклик письмола жазады? — дедим, ачыу тийгенин хазна ангылатмазгъа кюреше.

— Угъай-угъай, суюмеклик письмо туююлдю. Не затны юсюнден жазгъанын ангыламагъанма да, аны ючюн окъургъа сюеме санга. Ма тынгылачы.

Жашарбек, къоюн хуржунуна терен узалды да, Зариятны письмосун чыгъарды. Биреуню ич сёзюн башхалагъа баям этерге жарамгъанын да айтып, айып этерге кезледим. Болсада алай этмедим,— окъурун суююп къойдум. Мен тынгылайма, Жашарбек да тынгылайды. Ол письмону бир къолундан экинчисине ала, угу-жугу эте кетди да, сора хуржунуна сукъду.

— Нек окъумайса? — дедим.

— Окъуюм... Эркин этемисе?

— Да эшикге да манга соруп чыгъа болурса.

Олсагъатда Жашарбек къалай эсе да бир учхара, болмачы адамча кёрюндю манга. Ол письмону къолуна алды да, къоллары къалтырай, ёню къарыгъа, окъуду, бурун сырты да терлеп:

«Жюреги, бла сезип, мыйысы бла сюзюп, къоллары бла да къаламын ишлетип, жазгъанын да аламан китап этип, аны да манга саугъа этип ийген уллу поэт Жашарбекке жүрек тамырларымдан сыгъып чыгъаргъан саламымы жибереме. Сени саугъанг манга ёмюрлюк кзууанчды. Билеме, бизни школда окъугъанладан кёпле алгъандыла ол саугъаны. Мени унутмагъанынг ючюн, бек сау бол. Жюрегими кзобуз кзылларына кзатылыргъа керекли болуп тургъанынг кесинг ангылагъанса.

Тюрлю-тюрлю сыйлы адырланы ары – бийикге – саялып, аланы арталлыда хайырланмай турганыбызны сылтауу недеди – аланы кёзюбюзмю кыймайды, огъесе сынарла депми кзоркжабыз, огъесе терк-терк жуууп, онг-дурурбуз депми кзоркжабыз, не уа жашау букжу мутхуз этер депми кзоркжабыз, хар кюнде хайырланылган адырла уа башхала...

Мени шкафымда да бар эдиле бек ариу, сыйлы сауутла – адырла. Алай аланы хайырландыра билмегенденми болур, ала кеслерини энчи жашаулары бла, мен да кесими алагжа келишдиралмай, математикада параллель прямойлача жашайбыз. Ол шкафы ачхычлары да кесимде, эшигин ачсам, этсем да, кесим эркинме, ол эркинликни жашаугжа келишдирир болум а кжайда?! Ол юлешинген заманда, очередьде сюелмей, андан юлюшсюз кжалганлагжа дарман билген бармыды экен?!

Кжабыргжалары тюрлю-тюрлю эгелип, кюн таякжаланы тейри кзылыч бетли этген, сейир адырла – сауутла жараусуз турганча, адамны юсюнде да ненча тюрлю сезими жашауда кесини жерин тапмай кжояды?!

«Бу сандыракжаланы несин жазаргжа кюрешгенди?» – деп окзуй болурса. Тынгысызлыкж, жюрек термилиулук адамны сант этеди дейдиле. Алай эсе уа, ол кыйынлыкжыны сынагган мен биринчи тжуйюлме. Сени кибик закийле меничаланы кюзгюдеча кёрюрге борчлудула. Алайды да, манга саугжагжа жиберген китабынг ючюн бек сау бол. Бир ариу, терен магжаналы ат атагганса кесине да – «Ингир ахшы болсун, сжймеклик!»

Зарият.

Июль айны отузунчу кюню,
1992 жылда».

Мен письмо тизгинледе болган философия оюмлагжа, суратлау амаллагжа кёмюлдум да, кжулагжыма Жашарбекни угжай, Зариятны ауазы эшитилди. Кжаллай фахмулу адамла жашайдыла бизни халкжыбызда, баш кётюрмей, махтанмай – ташада. Сау китаплары Зариятны жангыз письмосуну кыйматын тутмагжанла уа, ай да, кюн да кеслери ючюн чыкжган сунуп, жалган даражаларыны байрагын Минги тауну бийиклигинден да бийикге кётюрюрге кюрешип, ауазларын, атламларын да тюрлендирирге кюрешип айланадыла халкжыны ичинде. Суратлау сёзюбюзге Зариятчаланы хайырларындан кюн тийгенди. Машалла болсун аллайлагжа! Ёрге турдум да, Жашарбекке айтдым:

Жашарбек. – Мен башсыз адамма. Телиме. Мени бла сёлешмей кёояргъа окъуна эркинсе. Мен итме...

Жашарбек ол сёзлени бир жанына бурулуп, университетни филология факультети болгъан этажда терезеден тышына къарап айтды.

– Билеме, мени бу жолгъу терслигими ёмюрде да кечерик туююлсе. Не этейим, не бла кёлюнге жетейим?.. Жашарыгъым келмейди. Кеси кесими алдап, эшигими жапханма. «Тенг – тенги бла, тегене – бауу бла».

Жашарбек, онг кёолуну бармакъларын бирге кысып, къаты жумдурукъ этип, аны бла башына-башына къатылды. «Ёмюрде да болмагъанды муну ичинде бир зат».

– Не болгъанды, Жашарбек? Кесинге не чамланыргъа къалгъанса? Жан тынчлыгъынг жокъду нек эсе да.

– Мен телиме. Сени жанынга тийгенме... Зариятны письмосун окъугъанымлы, мен санга тыш адамча болуп къалгъанма. «Буттукъ ыйых кюн тирилер», – дегенлей, ол кюн къайдан да тубедим санга...

– Иги жаш, къарайма да бююн тубегенинге да сокъуранып тура болурса дейме. Папам ёлмесин, асыры суйгенден ёле турсам да, аллай оюнларынгы уа кётюраллыкъ туююлме.

– Угъай, къалай сокъуранырма. Ол деген не сёздю?!

– Ма алайды, Жашарбек, – дедим, – Зариятны чыгъармасын окъугъанлы уа, кертиси бла да, кесиме тынчлыкъ тапмайма. Аллай адамланы сен да, мен да, саулай халкъ да кёз гинжибизча сакъларгъа керекбиз. Кёлюмде болгъанны айтайым: Зарият бла бир юйор къурайма десенг, кесими ёлтюрлюк туююлме, алай андан башхагъа кёз къаратыб'а бир да ойнама. Аллах бирди, таматалыгъынгы бетин этип кёоярыкъ сунма...

Мен кюдюм. Жашарбекни жанып сёлешгеним ючюн, кеси кесими хыликкя этип кюдюм. Алай айтхан а кёлюмде болгъанны этгенме. Ол а асыры кёууаннгандан ёледи.

V

Сау ыйыкъ болады жауун жаууп тургъанлы; эрттенликден башлап, сагъат экиге-ючге дери кёкню бирде ауур боз булутла, бирде булгъана-чулгъана айланган булутла баса, бирде – ачылгъан кибики этеди да, андан сора уа, аямай жауады да башлайды. Бир башласа уа, кече белине дери тохтамайды. Ырхыла жолланы, тигирек жерледеги бахчаланы талап, халек этгендиле; кюзлюкле кезиуонде жыйылмай, кёп мирзеу зыраф болгъанды, кюн кёрмеген картоф бахчала да доюн туююлдюле деп жарсыйдыла адамла,

башлары эртте окъуна къуруп кетгендиле, жауунла туююп тургъанларыны хатасындан, адетли картофу болгъан тебе да жокъду.

Жашарбек да элге кетгенли, ыйыкъдан артыкъ болду — бичен чалыргъа кетгенди. Къарт анасы бла жангыз эгечи жашайдыла элде — ата юлеринде. Бичен кереклиси да жокъду юйюрге, малчыкъларын эртте окъуна къоратхандыла, къарар адамлары болмагъаны себепли. Алай Жашарбек, атасыны чаллыкъ жерчигинде башха адам кёрюнюрюн скоймей, къарт ёлгенли да, алгъынча, алайны чалып, биченин жыйып, юйюне ташыучуду. Да ол да иги болуш-лукъду Жашарбекни анасына, эгечине, — биченни сатып, башларына жаратадыла.

Балкъыз — Жашарбекни эгечи — эсли адамды, чырайына да бир да адам чурум табарыкъ туююлдо. Тюз да эрге барып, бир ай жашагъанлай, эри кыйынлыкъгъа тюшюп, машинасы аууп, дуниядан ажымлы къорап кетгенди. Ол кыйынлыкъны хатасындан, Балкъызны ючайлыкъ къарыны кетгенди. Энди уа анасы бла бирге жашайды. Мен жангыла эсем, Уллу Аллах кечсин, Балкъыз аллай кыйынлыкъланы сынап, юйюне кыйтып къалгъанына къууанып кыйгъанды анасы.

Мен Жашарбекни артха теркирек кыйтырын ашыгъып сакълайма. Элге башха заманлада барса, анда жаланда бир кечечик къалып, артха кыйтып келиучюдо, бу жол анда тургъаны уа сау жылча кёрюндо. Хар ингир сайын манга телефон бла сёлешеди; жюрегингде болгъанны бир бирге ачыкъ айтып, дуния зауукълугъун алмасанг, андан не файда: ата-анангдан уяласа, суйген жашынг бла тынгылы хапарлашыргъа. Ол да: «Дырыным чирип барады», — деп, аны жарсыуун этгенден, терен ушакъгъа кирмейди. «Оюндан от чыгъар» дегенлей болуп къалгъанма — башым-аягъым бла суймекликни тузагъына тюшюп къалгъанма. Жети жукълап тюшюмде да жокъ эди — кесимден жыйырма жылгъа тамата эр кишини суйюп, аман сагъатлы болурма деп. Биз жашагъан уллу юйню ал жанында бийик кыйын тереклеге кюнуп жырлагъан къанатлыла окъуна эрттен сайын манга Жашарбекден хапар келтирген сунуп, аланы тансыкълайма, къол аязым бла башчыкъларын сылап, эркелетирик эдим, учуп кетмей, тынгылап турсала. Керексиз кокаланыу сёзле бла мындан кёп баш кечиндиралмазлыгъымы ангылап тохтагъанма. Ахырысы-кысхасы, Жашарбек: «Бу туруудан магъана жокъду, башыбызны мадарын кёрейик», — деп, сёзню чорт салса — салсын, алай туююл эсе уа, мен айтырыкъма ол оюмну. Баям, Жашарбек базынмагъанлыкъ этеди, — мен аны, алгъынча, серлендирип айлан-

нган сунады. Тюз да, къатына келип, хапарлашып башлагъаныбызлай, жаякъларын бла эринлерин чайнап тебирейди; айтыр сёзю тамагъында къалгъан кезиулери аз болмадыла. Бирде, кёзлери къарангы этип, мени экили кёргенине да ишексизме. Къалай-алай эсе да, алыкъа кеси башыбызгъа оноу эталмай, ашырабыз кюнлени.

Бу суймекликни ахыры не бла бошаллыгъын бир Аллахдан сора киши да билмейди.

VI

Жашарбек элден къайтхан ингиринде бизге келди да, манга айтхан сёзюне табылды. Ол, алгъын этиучюсуча, даууру, чамы бла угъай, буюгъа-буюгъа кирди юйге. Мангылайыны терлегенин къол аязы бла сюртдю. Атам жарыкъ болду Жашарбекге. Анам да, алгъынча, сансыз этмеди; Жашарбекни къолун тутду да: «Жууукъ бол, бери ёт да, диваннга олтур, — деди. — Бир да Басхан ауузунда ёре сюелген чёп къоймай, чалгъан хапарынг барды...»

Жашарбек, тегерегине къарады да, дагъыда мени таба айланып, аз ышарды. Алайда аны халын ангыларгъа кыйын эди; анамы чам этгенинеми къууанды, огъесе чимдией а къояренг да деп, амалсызданмы ышарыргъа кюрешди, ким билсин. Атам элден хапар сорургъа къалды да, Жашарбекге, баям, бизге белгисиз тынгысызлыгъын унутурду. Аны бети биле-биле жарыды, олтургъан жеринде да юйню бир адамыча жюрютеди кесин; артха таянып, эки аягъын да бири бири юсюне салып хапарлашады атам бла. Ол элни оноучуларын аямай сёгеди; колхозну мюлкюн чачтукъ этип бошагъанларына жарсыйды. «Уялгъан-буюкъгъан жокъду, — дейди Жашарбек, — мал, мюлк дегенден зат да къалмагъанды. Бир къауум адам, ол сен кёрген ырысхылы колхозну аякъ тюплерине салып, жукъ къоймай, ашап бошагъандыла. Алгъыннгы малчыла, сабанчыла эл тюбюне жайылып къалгъандыла. Ишсиздиле. Дуния — ичгичи, уручу...»

— Да, сени кирик, бу жазыу иш бла кюрешгенле кыралны тюп этдиле, — деди атам, Жашарбек айтырын айтып бошагъынчы тынгылап туруп. — Учхара халкъсыз: кимни арбасына минсегиз, аны жырын жырлап тохтайсыз... Ол а иги туюлдо. Адамла сизни кирикlege ийнанган этедиле.

Жашарбек атам ол сёзлени ойнап айтхан сунду да, тауушун иги да чыгъарып кюлдо. Атам, аны намысын кётюрюп: «Адамла сизни кирикlege ийнанган этедиле», — дегенине къууанды, баям, ол атам бла алгъындан да эркин селеше башлады. «Тейри, сен ойнап айта эсенг да, миллет-

лени араларында дауурла чыкыгъанларында, республиканы башчылары бек алгъа жазыучуладан бла алимледен излегендиле болушлукъну. Анса уа, школлада къалай жарыкъ тюбейдиле бизге. Сабийле, назмуларыбызны окъуп башласала, кёзлерибизден жиямукъларыбыз чыкъмай къалмаучудула...»

Олсагъатда атам, асыры ары бла бери тепчигенден, къызыу къанжалны юсюне олтургъан сунар эдинг.

Манга да бек ачыу тийди аны ол зыраф хапары. Папам ёлмесин, къолумдан келсе, жалгъауучда бёреклени ары бери аудура тургъан шишими къабыргъасына чанчырыкъ эдим. Жашарбек, бусагъатда этгенича, зыраф жаншап башласа, бир бек кёлюм чыгъады да, аны бла къазанлашханыма сокъуранама, дагъыда къуру экибиз болгъан жерде уа, сёзю, кесин жюрютюую бла да мени чабакъ аугъа жыйып къояды; тилим да тутулуп къалады, сёз айталмай. Къа-тындан арталлыда кетеригим келмейди. Бу не ишди?! Кёп заманыбызны бирге ашырып, артда, хар ким юйюне кетип тебиреген чакъда да, Жашарбек мени уллу къара бохчамы (ол да Жашарбекни саугъасыды) башын ачып, ары письмо атмай къоймаучуду. Аны окъургъа уа асыры ашыкыгъандан, юйюбюзню атлауучларындан чапханлай ёрлеучюме. Письмода уа хар заманда да жаланда эки айтым: «Фердау, сени эки кёзюнге жаланда бир кере къараргъа окъуна онг тапхан адам насыплыды. Мен насыплым!»

Письмода, аладан башха, сёз жазылмагъанын да биле тургъанлай, аны окъургъа асыры ашыкыгъандан, юйге жетгинчи, кесиме тынчлыкъ тапмайма.

— Къыз, не болдунг, сен бюгюн бизни сыйларыкъмыса, огъесе угъаймы?— деди атам, башын мени таба буруп, боюнун иги да созуп.

Ол къонакъны кетерине ашыкыгъанын ангыладым, — биягъы Жашарбек эссиз сёз айтды да, кесине хата этди. Мен атамы айтханын эшитмегенча этип къойдум, хазыр болса, салырма аллыгъызгъа аш деген магъананы ангылата. Атам а ёрге кётюрюлдю да, телевизорну салды. Аны тюеклерине кезиу-кезиу баса кетди да, кеси жаратхан зат эслемегенинден сора уа, ёчюлтдю да къойду.

Энди Жашарбекни кетерине мен да ашыгъама. Аны себепли къанатлары бирге жыйылыучу столну жайдым да, юсюнде олсагъатда бишире тургъан бёреклерим ден да, бишлакъ, жау, тузланган баш эт, атама Бызынгыда Шауаланы Кымый саугъагъа берген уллу гоппан бла бир айран да салдым. Анам а ич отоудады. Ингирде Жашарбек бла саламлашып кетгенли, артха къайтмагъанды.

Атам кёп кюрешип олтуртду Жашарбекни столгъа.

«Угъай, ашар кереклим жокъду, элде адамыча сыйланып чыкъгъанма», — деп, аны аякъ тирегенин кёрсенг!.. «Керти-си бла да ашар кереклинг а болмаз, алай башынга уа бир затла керек эдиле», — дедим кеси акъылымда.

Алай къылыкълары жүрегими ачыта эселе да, ийна-ныгъыз, Жашарбексиз болалмай къалгъанма. Анча заманы ичинде кёрмей, туралгъаныма сейир окъуна этеме: «Мени быллай бир кыйнап ишлеген биченинге от тыш-сюн!» — деп аз айтмагъанма, ол элден къайтхынчы. Кеси сезиминги, арталыда ангылашынмагъан сезимни къулу-къарауашы болуп тохтамакълыкъ бек сейир ишди. Ма бу-сагъатда да столну юсюнде Жашарбекни эссизлиги къаны-мы бузду эсе да, кесими ол оюмудан кери этер ючюн, акъы-лымы башха сагъышлагъа бурургъа кюрешдим. Алай атамдан жашыртын Жашарбекни кёзюне къарадым да, ду-нияда барымы-жогъуму да унутдум. Аны уллу кёзлери окъуна бар эдиле бир орталыкъ жашны багъасы; биз хапарла эшитген асыл бийледен бирини уланы сунар эдинг аны; ашдан ёле турса да, жутлукъ этип кёрмегенме Жа-шарбекни.

— Тейри, Фердау, бизге бир кючлюрек затчыкъ уртлат-санг да, хатасы жокъ эди, — деди атам, аууз къабынын жу-туп, ызындан айран уртлай. — Мен не тюрю болсам да, кьо-накъ ушатмаз бу ишинги.

— Угъай-угъай, Темур, бир да, эки да айтма, — деди Жа-шарбек, — мен ичги бла кюрешмегеними Фердау бек уста биледи. — Баям, Жашарбек ол артда сёзлени айтханына сокъуранды дейме. — Да, Темур, сен а билмеймисе, мен ичги бла хазна къазанлашмагъанымы? — деп кьошду, хуржунун-дан кюл жаулугъун чыгъарып, аны бла кюллерын сюрте, андан ары ашха батмазлыгъын ангылата.

— Ичги дунягъа жазычула ючюн жаратылгъан эсе да алайды, сен нек аякъ тирейсе ансы?

— Ол затны сюгенле, жазычуладан сора да, кёпдю-ле... Тюз айтаса, жазычуланы араларында да аз туюкдю-ле аллайла, — деди Жашарбек.

Алайда айтылгъан сёзле не атама, не Жашарбекге ке-рек туюл эдиле; ала экиси да ичгиден юрке айланган адамладыла. Алай ичгини сюгенлеге айып этип да эшит-мегенме. Атам кеси кирик кишиге акъыл юйретген кези-уюн да кёрмегенме. «Ол айып ишди, — деучюдю, — сабийни къатында окъуна кесинги андан акъыллы кёргюзтюрге кюрешме. Башхагъа оюмлулугъунг бла, этген иги ишинг бла, намысынгы-сыйынгы жүрюте билиуюнг бла юлгю бол. Кесинг кирик кишиге акъыл юйретсенг а, аны масхара, хы-

ликкя этгеннге саналлыкъса. Аман, жараусуз сёз айтмаз ючюн, тилинги тыйып тургъандан игиси уа жокъду...»

— Жашарбек, сени бла тюбешиуню онжетинчи сентябрьде бардырыргъа келишгенбиз кафедрада, — дедим, столда сёзню башха жанына бурулурун суююп. — Таулу студентлени араларында ары келирге айтмагъан жокъду. Телевидениядан, радиодан, газетден да адамла чакъыргъанбыз... Мен ангылагъандан, хар зат да тап боллукъду.

— Бек сау болугъуз, Фердау, — деди Жашарбек, — бу ишге сен уллу къыйын салгъанынгы билеме. Сени айыплы этмезге кюреширме.

...Анам ич отоудан чыкъмай тургъанына къууаннган окъуна этдим; ол былайда болса, Жашарбекке бир хыны сёз айтмай къоярыкъ туююл эди. Алгъын уллу Аллахдан Жашарбекке саулукъ-эсенлик тилер ючюн, намаз этерге, ораза тутаргъа хаппа-хазыр болуучу анама не болуп къалгъанын арталлыда ангыламайма. Аны бирибиз да ангылаялмайбыз — атам да, Жашарбек да, къарындашларым да. Насыпха, узакъдан къакъды-сокъду этген болмаса: «Сен бу ишни этсенг, менден ичген сютюнг харам болсун», — деп айтырча чекге уа жетмегенди. Ол Жашарбек кетип тебирегенинде да чыкъмады биз болгъан отоугъа. Атам а Жашарбекни арбазгъа дери ашырды. Биз Карашаев атлы орамны төртюнчю юйюнде, экинчи этажда сексенинчи фатарда жашайбыз.

VII

Арбазда тизгин орнатылгъан субай акъ къайын тереклени ёсюулери бизни балконубуздан иги да бийикге кётюрюлгендиле. Эрттенликде, къанатлыла алагъа къонуп, бирлери жырлап, къалгъанлары анга эжиу этип тебиреселе, кесинги бир башха дуниягъа тюшюп къалгъан сунаса. Къалай сейирди табийгъатны жашауу! Къанатлыла суюмеклик жыр айтханларына арталлыда ишекли туююлме; бирлери жырлап, башхасы анга эжиу этген заманында, къанат къагъып, башчыгъын ары бла бери чайкъап, дуния зауукълугъун алгъанын сезмей амалынг жокъду. Алай эсе уа, «жырчы» кесини суюмеклик жырлары бла нёгерлерини кёллерин кётюреди, ыразы этеди. Андан иги уа не барды — суюгенинги кёлуне жетгенден.

Сентябрь ай бар эркинликни къолгъа алып тохтагъан эсе да, кюн жылыды; къанатлыла уа жаз башы босагъадан тюз бусагъатда атлагъанча, къанкъылдайдыла. Ма бу эрттенликде балконнга чыкъдым да, къайын терекледе жырларын тохтатмай, бир бутакъдан экинчисине къона айлан-

нган чорбат чыпчыкъланы кёрдюм. Онг кьолуму ала таба узатдым да, келигиз да, кьол аязыма кьонугъуз, деп тиледим. Ох, анасыны, ала керти окъуна, келип, кьол аязыма кьонсала, къалай эркететирик эдим аланы! Суйгенлеринден хапар соруп, сора ызы бла уа мен да Жашарбекден хапар айтырыкъ эдим. Келмейдиле ала къатыма, юркген да этмейдиле, – кеслери кеслерин жубатханлай турадыла. Ол кезиучюкде, бизге кьоншу юнью арбазында, бутакъларыны чачакълары тешекден олсагъатда кётюрюле келген тиширууну чачыны тозурагъанына ушагъан, базыкъ тал терекни ауанасында сюелип, бизни балконнга аралып тургъан Жашарбекни эследим. Ол хар кюнден да келеди алайгъа. Жашарбек мени университетте дери ашырады да, андан сора къайтады артха. Ингирликде да аллыма къарамагъан кезиую хазна болмайды. Билеме, суймеклик жунчутхандан, алгъынча, эркин окъуна сёлешалмайды, – мен берген соруулагъа жууап къайтарыргъа кюрешген болмаса, кеси бир хапарны башлап, аны ахырына окъуна жетдиралмайды. Жашарбек, эки кьолун да ёрге кётюрдю да, мени сакълап тургъанын, тансыкъ болгъанын да ангылатды. Мен да, башымы къымылдатдым да, мычымай чыгъарыгъымы билдирдим.

* * *

Бу эрттенлик эрттенликледен башха эди – мен кесими бек насыплы адамгъа санадым. Биз автобусха минмедик, Ленин атлы орам бла энишге тигелей бардыкъ да, Ногмов орамгъа жетгенлей, сол кьолгъа бурулуп, ушакъ эте, университетте къалай жетгенибизни сезген окъуна этмедик. Жашарбек «Восток» кинотеатрны къатында базарчыкъдан бир ариу гюл къысым алып, кьолума тутдургъанды да, аны да къучагъыма къысханлай, кирдим университетте. Башха кюнледе болса, эрттенликден окъуна гюл къысым алып айланмазлыгъым баям эди; не этеди бу тели, дерле мени кёргенле дер эдим. Бююн а, кишиден да уялмайма, Жашарбекни гюл къысымы битеу дунияны саугъасындан да багъалыды, насыплыма, – Жашарбек бла болжал этгенме, бешинчи октябрьде, Жашарбекни туугъан кюнюнде, башыбызны оноуун этерикбиз. Хар ким да билсин, – кёрсюн, сукълансын, – Жашарбек бла мен бир юйюрлю болургъа келишгенбиз.

Аллай къууанчлы сагъышла бла кирдим университетте. Кёз жашларым чыкыгъанларын а эслемегенме. Атлауучла бла экинчи этажгъа ёрлеп бара тургъанлай, аллыма

Зейтун Хамидович тюбеп к'алды, ол мени устазымды. Алай жыл саны бла Жашарбекден жашды. Ол мени тохтатды да, сейирсиниу к'арамы бла кёзюме тюрслеп к'арады, тынгысыз ауаз бла сорду:

– Не болг'анды, Фердау?!

– Бир зат да уг'ай, Зейтун Хамидович, – дедим, бир тюрлю тасхамы билдирмей. – Не боллукъ эди. – Ол ак'ыыллы адам сыфатымда тюрлениу болг'анын эслегенин сездим. Да мен да телиме ансы, Жашарбек бла болжал этерге бюгюнге дери да онг табарыкъ эдим; бюгюн а нек учундум да ол зат ючюн? Уг'ай, киши айып этмесин, мен жашауумда биринчи кере сынайма быллай ишни.

– Сен жилиг'ан этгенсе. Танг атмай ким к'ыйнаг'анды сени жүрегинги?

– Папа ёлмесин, киши да к'ыйнамаг'анды мени жүрегими.

Устазым к'ол жаулуг'ун чыг'арды да, аны бла кёзлерими жилимуқ'аларын сюртдю. Ол заманда билдим, кёзлерим иги да мылы болуп тург'анларын. Нек жилиг'анымы айтырг'а уа уялдым. Баям, Зейтун Хамидович, гюл к'ысымг'а эс бург'андан сора, ангылады мени кёз жашларым бир бек к'ууанчлы кюнлерими белгиси болг'анларын. Сора кёзлерими жилимуқ'аларын экинчи кере да сыйпады, ызы бла зыбыр к'ара чачымы к'ол аязы бла сылады: «К'ууанч кюнлеринг кёп болсунла, ариу бала!» – деди да, энишге тигеледи, мен а экинчи этажг'а ёрлеп кетдим.

* * *

Тюзюн айтсам, Жашарбекни университетде тюбешиую алай тынгылы боллукъду деп эсимде жокъ эди. Биринчиден, адамла кёп жыйылг'андыла: профессорла, илмуланы кандидатлары да бар, студентлени уа несин айтаса – сыйынып болмайдыла. Илму-излем институтдан, Жазычуланы союзундан да бар адамла, Нальчик шахарны школларында малк'ар тилден ок'утхан устазладан да бир к'ауумла. Анда, арт шинтикледе, малк'ар кафедраны адамларыны к'атларында мен танымаг'ан бир жаш да олтурады. Папам ёлмесин, ёгюрюк айтырг'а суймейме, анга жыйырма бла он жыл бола болур. К'алын бурма чачына аз-маз чал к'ак'г'аны узакъдан ок'уна эсленеди. К'ашлары бла мыйык'алары уа – к'арала. Кеси да тизгинин жыярг'а суйген адам болур, баям.

Бюгюн Жашарбекни поэзиясыны юсюнден мен да сёз айтырг'а керекме. Махтанып айтхан сунмаг'ыз, не школ-

чуланы, не студентлени алларында, дерслеримде, бир заманда да жунчумагъанма. Бу жол а тилим тутулуп къаллыгъына ишексизме. Жашарбек кеси да бир омакъ кийинип келгенди. Кюл бетли бир ариу костюму, чыммакъ кёлеги, къызыл галстугу, чурукъларына да бир киши шарайып табарыкъ туююдю — къаралдымгъа тартхан мор чурукъла. Бююн Жашарбек кесини жыл санындан эсе он жылгъа жаш кёрюнеди. Ол мени таба къарагъанлай тургъанын эсегенме. Баям, къайдагъысын да унутхан болур эди олсагъатда Жашарбек. Мени уа къулагъыма ол письмоларында жазыучу сёзле эшитилдиле: «Сени кёзлеринге бир кере окъуна къараргъа онг тапхан насыплыды. Мен насыпылма!»

Жашарбекни чыгъармачылыкъ ишини юсюнден сёзю студентле башладыла. Аланы ызларындан университетни, школланы устазларындан да болдула Жашарбекни поэзиясыны юсюнден айтханла. Аладан сора мен да чыкъдым сахнагъа, иги да таукел болуп. Сёзсюз, поэзиядан ангылауум болгъанын кёргюзтдюм. Жашарбекни эки назмусун а кёлюмден айтдым. Папам да, къарындашларым да ёлмесинле, бек шатык окъудум назмуланы. Ары жыйылгъанла алай хахай этип къарс урдула манга, уялгъан окъуна эдим. Ол мен танымагъан жаш а сюелип къарс урду, сора башын эки-юч кере да энишге ийип, манга ыразылыгъын билдирди.

Студентле Жашарбекни назмуларына этилген жырланы да жырладыла. Бир заманда Зейтун Хамидович, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлдю да, былай айтды: «Бююн бизге къонакъгъа малкъар литератураны бек сыйген, ёмюрю поэзиягъа къуланнганлай жашагъан адам келгенди. Ол да Асхатланы Борисди. Москвада жашайды, төртюнчю медицина институтда ишлейди. Тамам бир айдан кандидат диссертациясын къоруулап, медицина илмуланы кандидаты боллукъду. Мен быллай жашларыбызгъа къууланган этеме. Бек уста жырчыды. Келигиз, барыбыз да тилейик Борисни бир жыр айтырын!» Барыбыз да къарс урдукъ да, аны сахнагъа чыгъардыкъ.

Ол жырчы студент жашны къолундан къыл кюбузун алды да, аны бир ариу согъа, Жеттеланы Мустафирни бла Къулийланы Хажи-Мусаны «Сюйгенден сюе барама», «Акъ халатчыкъ» деген жырларын айтды. Кертиси бла да, Зейтун Хамидович айтханча, фэхмулу адам.

* * *

Иш бошалгъандан сора, Жашарбек, мен, сора Зейтун Хамидович тышына чыкъдыкъ. Биз эрттенликде баргъан жолубуз бла тебиредик юйге. Зейтун Хамидович автобуса

минерге ыразы эди, алай бизден айырылмады. Ол Борисни юсюнден хапарын бир да тохтатмайды.

– Мен университетде ишлегенли жыйырма жыл болуп келеди, – деди профессор, – кёп фахмулу адамла окъугъандыла мени кёолумда. Алай бу Асхатланы Борисни таныгъанлы уа, муну Аллах бизни халкъыбызгъа къызгъанмасын дегенлей жашайма. Билими, сёз айта билиую бла да менме деген илмулу адамланы арасында окъуна уллу намыс тапхан жашды. Москвагъа барып, мынга тюбемей кетмегенме артха. Анда болгъанынгы билсе уа, бир да кёонакъ юйге жибермеучюдо...

– Алан, Зейтун, Борисни угъай, мени поэзиямы юсюнден баргъанды сёз, – деп, Жашарбек профессоруна хапарына бюсюремегенин ангылатды. – Буруну да, тууар ашыгъы кибики, бугъур къайнап.

– Тейри, Жашарбек, сыфатына чурум табар жеринг а жокъду, – деди Зейтун Хамидович...

– Былайда мен да профессор жанлыма, – дедим. – Папам ёлмесин, бек чырайлы жашды.

– Эр кишиге тишируну багъасы бийигирек болур, бизни багъа бичиуюбюзден эсе, – деди Зейтун Хамидович.

Аны, мени айтханымы да ушатмады Жашарбек. Бурунун терк-терк тартды да, аз жётел этип, тамагъын ариуларгъа кюрешди ансы, андан арысында иги кесекке дери сёзге кёошулмады. Мен аны ол халындан ангылагъан: профессор, мени поэзиямы юсюнден айтмай, къайда эсе да бир врачны жырлагъанын махтап нек турады, дегенлиги эди. Кертиси бла да жазычуланы бирлерини къатларында экинчилерин махтасанг – жаратмаучудула.

– Аллахха жаным къурман болсун, – деди бир заманда Жашарбек, – халкъыбыз окъуулу болгъанды. – Баям, ол бусагъатда Асхатланы Борисча жашларыбыз, къызларыбыз да кёпдюле деген магъананы ангылата болур эди. – Ол затда, Зейтун Хамидович, сени кибики адамларыбызны кыйынлары уллуду. Сизни халкъгъа этген игилигигиз бир заманда да унутуллукъ тюйюлдо.

– Да дуниягъа жаратылгъан адам, ким да болсун, кесини борчун ангыласа – игиди, – деди Зейтун Хамидович. – Биз кеси борчубузну толтурабыз, аны ючюн ыспас этер кереклиси жокъду.

– Жашауда кеси борчун хар ким да бирча тынгылы толтуруп бармайды да, олду бизни жарсытхан, – деди Жашарбек.

– Ол оюмунг да тюздю, – деди профессор. Сора юйюне жетгенин ангылата, кёонакъгъа чакъырды. Жашарбек да, мен да анга жүрек ыразылыгъыбызны билдирдик да, ан-

дан ары кетдик. Зейтун Хамидовични бла бизни юйню арасында узакълыкъ жаланда бир кычырымды.

– Шукур Аллахха, уллу ишден бет жарыкълы кыутулдукъ, – дедим, Жашарбекни сол жанына ёте. «Ол мени хар заманда онг жанына салыучуду. Мен а болалмайма, – бетим жетмейди кесимден таматаны онг жанына ётерге.

– Ариу бала, сени хайырынгдан болду хар зат да тап, – деди Жашарбек. – Бек тынгылы сёз да айтдын, назмуланы уа, кёзбау этген сунма, кёлден сенича ариу, шатык, магъаналарын чыгъарып, бир жангыз артист окъуяллыкъ туююл эди. Таза жюрегингде болгъанны ангылатханса бюгюн манга. Жаным кыурман болсун жанынга, Аллах кыйынлыкъдан сакъласын, кеси ёмюрюмде сени бир затдан керекли этмед; намысынгы тёппемде жюрютюрюкме, эки кёолунгу сууукъ суугъа тийирлик туююлме, – битеу дуняны тиширыулары санга сукъланырча этерме...

Ала омакълыкыгъа айтылгъан сёзле туююлдюле, – эр кишини сёзлеридиле.

Ол кезиуде башымда бир бирлерине ал бермеген сакълашла демлешдиле да, кыулакъларымы суу тауушха алдырдыла. Мен Жашарбекни айтханларына ийнанмагъанлыкъ этмедим олсакъатда. Халкъ не айтыр: кими – Фердау атасы кибики кишиге барыргъа кыалай базынды дер, кими – поэтни ахчасына терилип этгенди ол ишни дер, дагъыда айтырыкъла болурла оюмсуз сёзлени. Юрген юре турсун, сюеме, барлыкъма! Башха тюрюлю оноу болургъа амалы жокъду. Алай кесинден таматагъа баргъан мен биринчи туююлме; аталарындан да таматагъа баргъанла да бардыла. Мен а толлу ийнанама этген ишиме сокъуранмазлыгъыма.

VIII

Бюгюнню кюнюмю дуняда бек иги кюнлеримден бирине санагъаным ючюнмюдю, огъесе, анам манга жарыкъ тюбеп, Жашарбекни студентле бла тюбешиую кыалай болду деп, кыайтарып-кыайтарып соргъаны ючюнмюдю, билмейме, бусагъатда санларымда аллай бир женгиллик барды, кыанатларым болсала, кёкге учуп кетерик эдим. Университетде болгъан ишле кёзюме кёрюнюп, адамланы айтханлары кыулагъыма эшитиле, кесими сёлешгеними кыууанчы да учундуруп, дуня зауукълугъун сынап, жатама диванда. Атам юйде жокъду, жашла да алыкъа дерсен кыайтмагъандыла, анам а аш-суугъа кыармашып кюреседи. Саулай да акылым Жашарбекни университетде тюбешиуюне кетгенди да, анамы манга айтхан сёзлерин жарты-кыурту эшитеме. Бусагъатда менде болгъан хычыуун

сезим, бир тюрлю ишексиз, жаланда иги умутла береди, кѳу-уанчлы ишле сакѳлагѳанларына ийнаныпма. Мени кѳзю-ме жаланда ахшы адамланы сыфатлары кѳрюнедиле, ала-лайланы огѳурлу сѳзлери эшитиледиле кѳулагѳыма.

Бир заманда телефон зынгырдады. Анда да жеримден кѳымылдамадым; анам тынгыласын телефонга, мени жокѳларыкѳ адамны сау кюнню ичинде биргесине бол-гѳанма, башхала бла уа ишим жокѳду. Ох, анасыны, бюгюн Жашарбекге кѳаллай бир намыс бердиле. Кѳалай тизгин-ли, кѳалай чырайлы эди кеси да, – бир бузгѳан жери бол-май. Студент кѳызчыкѳла окѳуна аны бла жашыртын ушакѳ этерге кюсегенлерин ангылап тургѳанма. Аурууум кѳарыныгѳызгѳа, энди мен аны Зариятха окѳуна берлик туйюлме. Ол сынарын сынагѳанды, – мындан арысында уа кѳалай суйсе, алай жашасын, – ким бла да не ишим бар-ды! Алай бюгюн Жашарбекни бир затына бюсюремедим, – мени да, Зейтун Хамидовични да кѳатыбызда Борисни мас-харалап сѳлешмезге керек эди: «Буруну да тууар ашыгѳы киби, бугѳур кѳайнап». Ойнагѳан этеме деп, бир-бирде мен да оздуруучума, алай адамны хыликкя этип сѳлешмеклик иги туйюлду. Аллай кезиуде адам бек алгѳа кесини на-мысын туюшуреди. Акѳсакѳны эриклеген – акѳсакѳ, сокѳур-ну эриклеген – сокѳур болмай амалы жокѳду, деп да айтыу-чудула кѳпню кѳрген сынаулу адамла. Папам ѳлмесин, иги-лик эте билирге юйреннгенден мажалы болмаз. «Тилчиге уа бир заманда да жарыкѳ болма», – деучюдю анам.

– Эй кѳыз, келчи бери, – деди анам, телефонну чолпу-сун мени таба тут, – Аллах бирди, ким эсе да, сен сунуп, дуняны ариуун айтды манга.

Мен телефонну чолпусун кѳулагѳыма жууукѳ элтип, тынгылагѳанымы билдиргенимлей, эр киши аууазны эшит-дим:

– Фердау, анангы бла сени ауазларыгѳыз бир бек ушай-дыла, – деди ол. – Сени ауазынга ушаш, аны ауазы да хычы-уунду. Баям, ананг алыкѳа жаш адам болур... Бюгюн сѳ-лешгенинге тынгылап, бир бек кѳууанганма да, аны бил-диргенлигимди, айып этме, ариу кѳыз.

Алыкѳа билмейме ким сѳлешгенин; шагѳырей адам-гѳа ушайды, таниялгѳан а этмейме.

– Сен кесинги ким болгѳанынги билемисе? – деди те-лефондагѳы.

– Ол деген а не сѳздю?

– Сен кесинги ким болгѳанынги билмейсе. Телефонну чолпусун жерине хыны салдым да, барып жериме олтур-дум. Жангыдан зынгырдады телефон. «Тынгылайма», – де-дим. Кѳанымы бузулгѳаныны уа чеги жокѳду.

— Сен танг аласында чыгыучу Чолпан жұлдузса. Фердау, сен эрттенликте Кавказ таулары төпелерин ийнектелген кюн таяктарыса, — деди, биягында манга селешкен эр киши ауаз. — Айып этме, келюмде болганны, акылым жетгенин букьдуруп кюремечюме. Сени адамлык даражанг бла ариулугунг бири бирин тутханларына арталлыда ишекли туюлме. Бусагьатда санга селешдирген да ол оюму куюю.

— Кимсе? Не сандыракьла эте эсенг да, ангыламайма.

— Ма алайчыкьда уа тохуйлатдын, ариу бала. Мен сандыракь этмечюме, акылымда болганны акылым бла ангылатычума адамгьа...

Ол адам алай айтды да, аямай куюю. «Аллах бла тилейме, айып этме, Фердау, — деди манга телефон бла селешкен. — Кертиси бла да сандырадым. Мен Борисме, бюгюн университетде эдим. Алай сен хазна эс бурган болмаз эдинг манга. Энтта да тилейме, айып этме, айтмаз сезлерими айтханымы ангылап турама».

Андан алгьа бир кесек келюм чыкьды эсе да, селешгенине уа ыразы болдум. Ойнагьанмы этесе, Москвада жашагьан, анда кьыралгьа белгили медицина институтда ишлеген, кезню ачып-жумгьунчу медицина илмулары кандидаты боллукь, бир ариу жаш мени ююме телефон бла селешип, аямай махтагьан этгенди. Жырлагьаны уа! Санларым зызылдадыла, кьулакьларым да бир сейирлик таууш этди. Анам а, баям, бетимде тюрлен улени ангылагьан болур эди, кезюме кьатды да кьалды, «мынга не болгьанды?» деген сорууну кеси кесине бере.

— Мен мында чыгьар айны экисине дери турлукьма, — деди Борис, — иш бла келгенме. Жумушум тынгылы болмаса, дагьыда бираз мычыргьа боллукьма...

Энди мен жукь да эшитмейме, ауузум кьургьакьсып, суу ичирегим келди. Борис селешеди, мен а тынгылайма.

— Тамбла университетде малкьар кафедрада боллукьма.

— Мен а барлыкь туюлме, — дедим, не айтханымы, кьалгьанымы кесим да ангыламай.

— Нек? — деди Борис, ауазы бир кесек тюрленип, тынгысыз болуп.

— Бармазгьа сюеме.

— Фердау, санга сорлукьларым бардыла.

Бу жол жашны жунчугьанын ачыкь сездим.

— Да сор, не зат сорлукь эсенг да, не адыргы этип кюрешесе.

— Тамбла сорургьа сюеме.

Мен тынгылайма. Ол да тынгылайды. Анам а сюеледи биягындагьы халында.

Олсагьатчыкьда жашла да, атам да бирге кирди юйге.

Экинчи кюн университетге бармазгъа таукел болдум; телефон бла сѣлеширме да, бир сылтау этерме. Тѣртюнчю курсда малкъар литературадан семинар дерсле бардырыучума да, тамбла андан да бошма. «Терс боласа, Борис санга не зат айтыргъа сюйгенине да бир тынгыла. Ол адам къачар жашха ушамайды...» — дегенча сѣзлени къулагъыма шыбырдагъан да бир ауаз барды. Мен анга да бой салмадым, университетге бармазгъа таукел болуп, кирдим тѣшѣгиме. Алай жукъу къайда; бирде Жашарбекни, бирде Борисни сыфатлары кѣрюнедиле кѣзюме, Зейтун Хамидович да «къатымда олтуруп», насийхатларын айтханлай туралды: «Борис къолайлы жашды, Аллах аны халкъыбызгъа къызгъанмасын!»

«Иги эсе — кесине иги, къырдыгъыз муну бла», — дедим кеси акъылымда, Зейтун Хамидович бла керти да жашауда ушакъ этгенча. Аллаи зат башыма келгенине окъуна уялдым, мен Зейтун Хамидовични таныгъанлы, аны къатында эссиз сѣз айтырма деп асыры къоркъгъандан, ауузуму къысып туруучума.

...Алай эте — кеси оюмларым бла даулаша, къалкъыдым.

Шош эрттенликде бек алгъа къанатлыланы жабуларын эшитдим; аланы жырлары ѳмюрлюк жомакъ болуп къалгъандыла манга. Назмучуну учундурлукъ жомакъ. Сагъа-тыма къарадым да, университетге барыучу заманым эрте озгъанын кѣрюп, терк окъуна, къол-бет жуууп, кийинип, тышына чыгъаргъа ашыкъдым. Алай ингирликде этген оюмуна бой салдым да, телефонну чолпусун къолума алып, кафедраны таматасына сѣлешип, дунияны сылтауун этип, ишге бармазлыгъымы ангылатдым. Сора балконнга чыкъдым да, Жашарбекни чачакълы тал терекни тюбюнде сюелип тургъанын кѣрдюм. Ол къалай къууанды мени кѣргенинде; эки къолун да хауада бирча ойната, мени узакъдан тансыкълады. Бир сейирлик хычыуунлукъ мени да учундурду. Тышына терк-терк атлап чыкъдым. Ийнанамысыз, Жашарбекке къол берип, саламлашханымдан сора, башымы кѣкюрегине тийирдим. Алай кѣзню ачып-жумгъан заманчыкъны ичине дагъыда артха туракъладым. Жашарбекден асыры уялгъандан, бетими къызаргъанын кесим сездим. Баям, мени ол халым Жашарбекни да жунчутханды; ышарып тургъан болмаса, ауузундан сѣз чыгъармайды.

– Э къыз! Келчи юйге, ким эсе да, телефонну асыры зынгырдатхандан, башыбызны суугъа атарыкъ этди! – деп къычырды анам, балконнга чыгып.

– Да, телефонну ал да, тынгыла, ол, ким эсе да, мени излегенин ким айтханды санга? – дедим, анамы къаугъасы ачыууракъ тийип.

– Алло! – деп тургъанлыгъыма, мени бла сёлеширге кюсемейди.

– Жашарбек, бююн университетте барлыкъ туюлме, – дедим, анамы айтханына андан арысында къулакъ салмай.

– Нек? – Жашарбек тынгысыз болуп сорду.

– Барлыгъым келмейди.

Жашарбек сагъышлы тынгылады. Ол алайда эртте ишленип сюелген таш суратха ушады; аны ичинде жаны барды деп айтырыкъ туюл эдинг. Алай бирде эринлери, бирде уууртлары къалтырайдыла. Ким билсин, олсагъатда аны акъылына не зат келгенин? Жашарбек башын ёрге кётюрюп, мени кёзюме къарады. Дагъыда аякъ бурунларына къарады.

– Кимди телефон бла сени къан-къазауат этип излеген?

Энди ангыладым, Жашарбек бир такъыйкъаны ичине ташдан ишленген суратха нек ушап къалгъанын, жашауу ёчюлген адам кирик.

– Билмейме, анамы кезиулю кёл ашауу болур манга; сени бла былайда сёлешгеними жаратмагъанлыкъ этеди.

Андан сора Жашарбекге бир кесек жан кирди; бети жарыды алайда, тал терекни тубюнде, узун шинтикни кыйырына чёгерге кезледи да, дагъыда саскы къапханча, элгенип, белин ёрге тюзетди.

– Бар, – дедим, – Аллах айтса, тамбла тубеширбиз, – артха туракълай. Кёзлерими кыйсып-ачып, анга хычыуунлукъ берирге кюрешдим, онг къолуму ёрге азчыкъ кётюрюп, бармакъларымы кыймылдатып, «ахшы жолгъа бар» деген магъананы ангылатдым. Мен кетдим. Жашарбек'а турду кёпге дери, жеринден тепмей.

Тюз мени да юйге киргеним – телефонну да зынгырдагъаны. Жюрегим бир бек элгенди ол заманда. «Манга ийнанмагъанлыкъ эте эдинг да, кёрдюнг да кесинг», – деген магъананы ангыладым, анам мени таба бети тюрленип къарагъанында. Да эрттенли анамы тынгысыз этип тургъан адамны уа мен да керегин берликме.

– Алло!

– Эрттен ахшы болсун, Фердау! Мен Борисме.

Мен бир зат да айтмай, тынгылайма. Папам ёлмесин, борбайларымы къалтырагъанларын ангылап турама.

– Алло! Фердау, мен Борисме. Кафедрада бюгюн бери келмезлигинги айтхандыла да, тынгысыз болуп сөлөшөмө. Телефонну эки-юч кере да ананг алгъанды, анга жукъ айтыргъа уялып къойгъанма... Фердау, тюбеширге керекбиз. Санга сёзюм барды. Эшитемисе? Нек тынгылайса?

– Кимсе сен? Не хапарла айтаса?

– Мен Борисме. Асхатланы Борис. Тюнене университетде бир бирни кёрген эдик да. Ингирде юйюгюзге сөлөшгеними уа унутханмы этгенсе?

Борисни айтханларында бир жашырынлыкъла болгъанларын жүрегим сезип турады; бирде аны айтханларына тынгылап турлугъум келеди, бирде хар сёзю жүрегим элгендирген этеди.

– Бюгюн тюбешмей мадарыбыз жокъду, – деди Борис, эрттеден татах адамы бла сөлөшгөнча. – Мен айтханны эшитемисе?

Кёзлерим къарангы этгенча болдула. Дагъыда эс жыйдым да: «Жашарбег’а, Жашарбек, – дедим, аны бла тауусхан сёзюм бузулуп къалыр деп къорккыгъандан, къарыным бурургъа жетип. – Андан эсе, Аллах мени уруп, жерге кёмпюп къойсун!»

– Бош тынгылайса. Мен ол тийреге барайым... Арбазгъа чыкъ, жалаңда он минут заманынгы аллыкъма.

Телефонну чолпусун жерине салдым. «Ким да сөлөшсин, бюгюн телефоннга тынгыларыкъ туюкълбюз», – дедим анама. Ол онгсунмады. Мен а кесими отоуума кирдим да кетдим.

IX

Экинчи кюн университетге заманында тебиредим. Эшикге чыккыгъанымда, Жашарбек биягъы терекни къатында сакълай эди мени. Саламлашдыкъ да, биягъы жолубуз бла университет таба жаяулай кетдик. Мени бирде – бир ангылашыныусуз шургу, бирде уа жүрегими артыкъ жылытмагъан къууанч онгуму алып, Жашарбекни айтхан сёзлерин жарты-къурту эшите барама. Суу къуйгъанлай болуп тургъанымы уа Жашарбек да ангылапды; жукъ айтмагъанлыкъгъа, сагъышлыды, тынгысызды. Мен аны сорууларына тюз жууап бермегенимден окъуна сезипди ишни тюрленип тургъанын.

– Болжалыбызны алгъаракъ кёчюрсек, иги болурму эди? – деди Жашарбек. Мен сансыз этип къойдум аны айтханын. Ол дагъыда уяла, папам ёлмесин, кюе айтды, – Фердау, мени тилегими къабыл кёрюрюнгю тилейме, болжалыбызны алгъаракъгъа кёчүрейик.

— Аны не жалыныр кереклиси барды, санга керекли насып манга уа керек туююлмюдо, — дедим, не айтханымы магыанасын кесим иги да ангыламай. — Алыкъа анама да билдирмегенме оноубузну. Аны айтырыгына да тынгылайыкъ. Аякъ тиреп тохтарыкъ эсе да, билмейбиз.

— Аллай сёзлени айтхан этген угъай, акъылынга окъуна келтирме. — Жашарбекке жаным ауруду. Кесими юсюмде болгъан кыйынлыкъ да жетерик эди бусагъатда манга.

— Фердау, ауругъанынгмы барды? Ангыламайма халынгы.

Тюз олсагъатда университетни босагъасына жетдик да, Жашарбекни сорууна жууап берирге онг окъуна тапмадым; танышла тюбедиле да, ала бла саламлаша, хапарлаша къалдым. Ичине кирип, экинчи этажгъа ёрлеген жерге жууукълашханымлай а, жарыкъ ышара, мени таба келе тургъан Борисни кёрдюм. Жашарбек айтханлай, аны бурунуну кыйыры бир кесек шонтугъуракъ болгъанын да эс-ледим: Баям, ол аны чырайына шарайып салмайды. Борис кълуму эки кълуу бла тутуп, саламлашды. Ол заманда мен жунчугъан окъуна этдим. Адам, олсагъатда Борис манга тюбегенча, жаланда эрттеден шагъырейи бла — бир керти адамы бла тюберге боллукъ эди.

— Эки кюнден бери сен жюрюучю жоллагъа аралып къалдым, — деди Борис.

— Мен жюрюучю жолланы уа къайдан билесе? — дедим, таукел болуп.

— Жюрегим къулагъыма шыбырдагъанды.

— Не айтып шыбырдагъанды?

— «Сылхыр, олтуруп турма, Темурну шахар багъасы къызы Фердау кюн сайын, Ленин атлы орам бла Ногмовагъа дери келип, андан сол кългъа бурулуп, университетге дери жаяулай жюрюйдю. Фахмулу поэтлерибизден бири — Жашарбек, аны атасыны шуёхуду, ол себепден Фердауну кюн сайын университетге ашырмай кълмайды», — дегенди.

— Жюрегинг артыкъ тюз хапар айтмагъанды — Жашарбек мени суйген жашымды.

— Сёзге уста болгъанынгы ол кюн окъуна ангылатхан эдинг. Алай чамгъа да от кёреме.

— Мен кълум бла айтама, — Жашарбек суйген жашымды.

Баям, Борис мени ол айтыуумда къалай эсе да бир учулукъну ангылады. «Сен хайыуанмыса, алай айтыргъа бетинге уялмаймыса?» — деп шыбырдай эдиле Борисни азмаз добарыракъ эринлери. Кёксюл кёзлерини гинжилери да уллуракъ болгъанча кёрюндюле манга.

— Тели болма, — деди Борис.

— Аллай бир нек тангкёрдю этесе?

– Угъай... дагъыда алай. Бусагъатлыкъ дуняда, этсенг, хар зат да ушап къалады.

– Сен болмасанг, Жашарбекни намысын эниш этип сёлешген адамгъа тюбемегенме. – Кетип тебиредим.

– Жашарбекни намысы бла къалай ойнарма, – деди Борис, айтхан сёзлерине сокъурана, – анга къошхан кёп поэтим жокъду... Алай санга жүрегимде болгъанны айтмай а къоярыкъ туюлме.

– Айып этме, иги жаш, бюгюн мени биринчи дерслерим бардыла, – дедим да, экинчи этажгъа ёрледим.

* * *

Ой къалай алданады адам! Сёзюнде, кесин жүрютюуюнде да бир учхара затын сезе тургъанымлай да, Борисни къатында сюелирге, анга тынгыларгъа суююп башладым. Эсим бла угъай, кесим ангыламагъан сезим бла кечиндим ингирге дери. Мен ишден чыгъар заманнга аллыма Жашарбек келди. Борис да атлауучладан тюшген жерде сюелип тура эди. Ол уялмады, буюкъмады; Жашарбекни къолун жарыкъ болуп тутду, мени бла да саламлашды. Баям, Борис да бизни бла барлыкъ болур эди, алай мени онгсунмагъанымы ангылап, ол тургъан жеринден тепмеди, ахшы жолгъа барырыбызны Аллахдан тиледи.

...Ол кюнден арысында Борис манга тынчлыкъ бермеди. Борисден къутулмазлыгъымы толу ангылагъанма. Бу ишни юсюнде Жашарбекни ётсюзлюгю да жүрегими эгеу бла эгейди; Борисни бла мени бирге бара тургъаныбызны кёре тургъанлай, узакъдан бугъуп къарагъан болмаса, къатыбызгъа келип: «Бу не ишингди?» – деп сюелмегенди бир кере да. Алай айып этмезигизни тилейме, бюгюнлюкде Жашарбекден эсе, Борисни айтханын этерге ыразыма. Ол оюмун ючюн кесиме чамланган да этеме, андан къутулалмазлыгъыма уа толу ийнаныпма; жангыз бир ыйыкъны ичинде жашауум тюрленип бла тюрленип къалгъанды, – Аллах мындан арысында мени жангыз бир кюнню да Бориссиз этмеси. Байрым кюн Нальчикни баш эфендисине барып, неках этдирликбиз – муслийман неках, сёлешгенбиз, къолубузгъа мухур урулгъан къагъыт да берликди. Атам, амам да ыразыдыла бу ишиме. Ол окъуна нени багъасы барды. Борисни эки эгечи да элден келип, мени кёрюп кетгендиле, – ала да ыразыдыла Борис сайлагъан жашау жолгъа. Анса уа, тенг къызларым къалай сукъланадыла манга!

Иш таза да алыу-барыугъа жетгенли, Борисден жалаңда бир кере кёлюм чыкыгъанды. Ингирликде бизни арбаз-

да къалын чачакълы тал терекни ауанасында олтуруп, жүреклене жылытхан хапарланы дуня зауукълукъларына батып тургъан кезиуюбюзде, Борис, тегерегине сакъ къарай кетди да, мени сермеп алып, тобукъларына олтуртду. Ызы бла уа уппа этерге кюрешди. Ичим от болуп къалды, санларым къалтырадыла. Кючден бла бутдан ычхындым. «Сен а бетсиз адам кереме да,— дедим.— Бу жолдан сора мени атымы сагъынсанг, эшитмегенме деме».

Юйге кетдим. Бир кесекден телефон бла селешди да, кечгинлик тиледи. «Манга кечгинлик бераллыкъмыса? Бу жол бир кечсенг, ёмюрден ахыргъа кьулунг, къазагъынг болгъанлай жашарма. Сен акъыллыса, намыслыса. Мен а тууарма. Мени кибикни эссизлигин а бармакъгъа чёргеме...»

Борисден айырылсам, жашауум замансыз юзюллюк сунуп, айтханына бой салгъан эдим. Мен мындан арысында жаланда Борисни жашауу бла жашаргъа керек эдим.

Х

Биз неках этдирип чыкъдыкъ баш эфендини кьуллукъ этген жеринден. Борисни эки тенг жашы: Нальчик больницаны врачлары — Ахмат бла Масхуд — университетни Борис бла бирге бошагъанла. Мени экиге айланган эгечим, школда малкъар тилни окъутхан устаз — Аслижан, аны эри Алим — жырчы. «Эльбрус» ресторанда стол кьуралып тургъанын билеме. Эки машинагъа минип барабыз ары.

— Аслижан, Алим, сиз айып этмегиз,— деди Борис,— бюгюн мени бек кьууанчлы кюнюмдю. Бу ишге барыгъыз да, мени бла бирге кьууанырыгъызны тилейме. Ашагъан ичген да этигиз, Фердаугъа бла манга алгъыш да этигиз!

— Муслийман неках этдирген кюн аракъы ичип а ким кёргенди! — деди чамны суйген Аслижан, иги кюлюп.

— Быллай кьууанчда адетин этгенликге, эфендиле кечерле,— деди Борис. Бирси жашла да аны жанлы болуп селешди.

Къалай зауукълу эди, къалай кьууанчлы эди ол кюн. Мен бир затны юсюнден да сагъыш этмейме — тамбла не боллугъундан а хапарым жокъду — бюгюнню кьууанчым ёмюрюме жетерик сунама. Мен насыплыма!

* * *

Ресторандан чыкъгъаныбыздан сора, хар ким юйлери не кетди. Аслижан бла Алим мени да биргелерине алып кетерге кюрешди, Борисден айырылыргъа суймедим.

«Нальчик» кѡнакѡ юйде ол жашагѡан отоугѡа бардыкѡ да, мындан ары жашауубузну юсюнден кѣп ушакѡ этдик.

– Энди сен мени халалымса, Кязим хажи кѡатынына айтханлай,– деди Борис.– Биз эр бла кѡатынбыз. Бюгече мында кѡаллыкѡса.

– Андан эсе, эки атылайым. Хар зат адети бла болсун, – юйюнге элт, мен хуна тешигинден чыкѡмагѡанма, намысымы битеу дунияны ырысхысына да алышындырлыкѡ туююлме.

– Сени намысынг бла ойнагѡандан эсе, дунияда бир кюн да жашамай кѡалайым,– деди Борис, аллымда тобукѡланып, эки кѡолуму ууа кетип, ызы бла аланы кезиу-кезиу уппа эте.– Мени жүрек тебиуюмсе. Санга уллу кѣллю болгѡан кюн санларым кѡыркѡылып туюсюнле.

Ол мени кѡюнуна кѣтюрюп, ундурукѡгѡа жатдыргѡанында уа, кѡычырыкѡдан кѡырдым. «Сабыр бол, кѡычырма. Мен тыш адамы туююлме»,– деди. Ахырында бетин тырнагѡандан ѳнге зат эталмадым...

Кече халкѡ тынчайыр заманнга, Борис мени юйюбюзге ашырды.

* * *

Борис экинчи кюн сагѡат онбир бола кафедрагѡа телефон бла сѣлешди да, былай айтды: «Жаным, кѣз жарыгѡым. Жанынга тиймесин, бюгече Москвадан телефон бла сѣлешгендиле, мычымай ары жетерге керекме. Элге барып, адамларымы кѣрюрге окѡуна онгум жокѡду. Фердау, мен кѣп турмай кѡайтырма, Аллах айтса. Узакѡ созмай, тоуюбузну да этербиз. Сау кѡал. Кафедрада жашлагѡа салам айт».

Мен Борисге «ахшы жолгѡа бар» демедим – тынгылап кѡойдум. Университетде уа адамла; кими кѡучакѡлап, кими кѡолуму тутуп, Борис бла бир юйюрлю болгѡанымы алгѡышлай эдиле.

* * *

Андан сора Борис манга не письмо жазмады, не телефон бла сѣлешмеди. Жашарбег'а эрттен сайын бизни арбазгѡа келип, тал терекни ауанасында кѣп заманны сюелип кетеди. Мен а анга туберик туююлме; аны башы бла ойнаргѡа суюмейме, кесими намысымы сындыргѡаным да тамамды.

1996 жыл,
Нальчик

АТЛАРЫ

Дуния жажаними. Роман	7
Ингир ахшы болсун, суймеклик! Повесть	275

ISBN 576801896-4

9 785768 018962

Литературно-художественное издание

Шаваев Хасан Исмаилович

ЗЕМНОЙ АД

Роман. Повесть.

На балкарском языке

Редактор М. Х. Табаксоев

Художник И. Я. Аккизова

Художественный редактор Ю. М. Алиев

Технические редакторы: Р. О. Алимбетова, Л. И. Прокопенко

Корректор Л. Б. Кучмезова

Лицензия ИД 05895 от 21. 09. 01.

Сдано в набор 27.05.03. Подписано к печати 15. 09. 03. Формат 84х108 ¹/₃₂. Бумага офсетная № 1. Гарнитура Школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 16,8. Уч. изд. л. 18,4. Тираж 500 экз. Заказ № 214. Издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года. Мининформпечати КБР. Нальчик, пр. Ленина, 33.